

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 8

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüşət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2022, №8

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2022

www.filogiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti
Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
svetlanamammedova72@gmail.com

SÖZ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN YARANMASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BİR MƏNBƏ KİMİ ROLU

Xülasə

Məqalədə söz və söz birləşmələrinin yaranmasında onomastik vahidlərin rolu araşdırılır.

İstər antik dövrlərdə, istərsə də orta əsrlərə aid qaynaqlarda toponimik və antroponimik adlara rast gəlirik. Qədim lüğətlərin tərtibi və onların sözlüklərində olan nümunələr buna bir daha sübutdur. Yaşayış yerlərinə və insanlara müəyyən adların verilməsi tarixən bir adət halını almışdır. Lakin o zamankı dilçilikdə bu sahələri öyrənməli olan vahid bir elm yox dərəcəsində idi. Zaman keçdikcə, dilçilik elmi inkişaf etdikcə onun bir çox şöbələri kimi onomastika şöbəsi də yarandı.

Həm klassik dövrdə, həm də orta əsrlərdə onomastikanın sahələrinə aid çox adlar yaranmışdır. Adların getdikcə inkişaf edib yaranması onomalogiyanın bütün sahələrinin toponimiya, antroponimiya, kosmonimiya inkişaf etməsinə səbəb olmuş, bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. O dövrdə ayrı-ayrı səyyahlar, coğrafiyaşünaslar, tarixçilər, yazıçı və şairlər tərəfindən yazılmış əsərlərdə bunları aydın görmək olar.

Qısa toponimlər lüğətində respublikamızda olan bir çox oykonimlər, oronimlər, hidronimlər və eləcə də onların müxtəlif qollarını təşkil edən etnotoponimlər, antrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər və s. adlar verilmişdir. Bir sözlə, Azərbaycan toponimlərinin sistemləşdirilib bir lüğət kimi nəşr olunması Azərbaycan onomastikası sahəsində ən böyük uğurdur.

Açar sözlər: onomastika, dilçilik, söz, Azərbaycan dili, toponimlər

Dilçiliyin şöbələrinin şaxələre ayrılması, onların bir növ müstəqilləşməsi müasir dilçiliyin əsas və vacib problemlərindən biridir. Bu şöbələrin sayca artması A.M.Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi, müstəqilləşməsi dil haqqında elmin tərəqqisi ilə bağlıdır. (12, s. 191) O, çox düzgün olaraq qeyd edir ki, rəngarəng və mürəkkəb dil hadisələri, spesifik cəhətləri olan dil vahidləri dərindən və ətraflı öyrənildikcə ona aid olan biliklər genişlənir və bunun da nəticəsində yeni şöbələr yaranır. Bu, doğrudan da həqiqətdir. Nəzəri dilçilik ta qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf etmiş

və inkişaf etdikcə də onun şöbələri artmağa başlamışdır. Fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, orfoepiya, orfoqrafiya, etimologiya, etnolinqvistika və b. şöbələrlə yanaşı dilçilikdə onomalogiya şöbəsi də yaranıb formalaşmış, təbii olaraq özünə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Onomalogiyanı ölkənin, xalqın, müstəqil bir dövlətin tarixi, coğrafiyası, dili, etnoqrafiyası adlandırmaq olar. Həmin sahələri onomastikasız təsəvvür etmək çətindir. Bu isə onu göstərir ki, onomastika (xüsusilə də toponimika) tarix, coğrafiya, dilçilik və başqa elm sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Akademik B.Ə.Budaqov toponimik tədqiqatlarında yazır ki, bir neçə elmin (coğrafiya, tarix, etnoqrafiya) sərhədlərində yaranmış toponimika dilçilik elmsiz - lal, tarix elmsiz - köksüz, coğrafiya elmsiz isə məkansızdır". (10, s. 7)

Həm əvvəlki, həm də müasir dövrlərdə toponimlər onomastik vahidlərin əsas növü hesab edilmiş və bu sahə elmi cəhətdən geniş və hərtərəfli tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Son illərdə onomastikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid bir sıra dəyərli və sanballı əsərlər çap olunmuş, dissertasiyalar yazılmış, onomastik vahidlərin əhəmiyyəti haqqında əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir. Lakin xüsusi adlardan bəhs edən elmi əsərlər, tədqiqat işləri artıb genişləndikcə bu sahədəki mübahisələr də azalmamış, aradan qalxmamışdır. Lakin bu barədəki bir çox məsələlər hələ də polemik (mübahisəli) olaraq qalır. Bu isə həmin elm sahəsinin intensiv inkişafına zəmin yaradır. Belə ki, bir çox ali məktəblərdə onomastika mərkəzi və qrupları da yaradılmışdır. Bütün göstərilənlər sübut edir ki, onomastikanın dilçiliyimizdə öz aktuallığını itirmədiyini, əksinə, bir elm sahəsi kimi daha da geniş şəkildə inkişaf etdiyini sübut edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan xalqının inkişaf mərhələlərinin ən qədim dövrlərinin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, dilin yazıyaqədərki və yazı dövrlərinin müəyyən cəhətləri ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində hazırda onomastik vahidlərdən istifadə ön plana çəkilir. (7, s. 5)

Məlumdur ki, onomastika yunancadır. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "onomastika" sözü belə izah olunur: "Onomastika (yun. onoma ad). 1. Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı. 2. Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. (4, s. 446) Deməli, onomastika xüsusi adların məcmusudur. Xüsusi adlar dedikdə xüsusi isimlər nəzərdə tutulur və onların əsasında yaranan bir qrup söz və söz birləşmələri onomastik vahidlər adlanır.

Onomastik vahidlərin təbiətini və onların apelyativ sözlərdən hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənməsini professor A.Axundov çox gözəl açıqlayır: "Əlbəttə, bütün sözlər kimi, onomastik vahidlər də səs kompleksindən ibarətdir və məna bildirirlər. Əslində onları dil sisteminə daxil edən əsas əlamətlər də yalnız bundan ibarətdir. Ümumi sözlərdə olduğu kimi, xüsusi sözlərdə, yəni onomastik vahidlərdə üç cəhət özünü göstərir: səs kompleksi, məna mənbəyi və məna. Başqa sözlə: fonetik söz. denotat və siqnikat. Sonra müəllif haqlı olaraq axırıncı iki cəhəti öz

xüsusiyyətinə görə ümumi sözlərdə məna mənbəyi və məna bilavasitə əlaqədədir. Bundan sonra o, “qumru” sözünün onomastik çalarlıqlarını misal kimi götürərək aydınlaşdırır. Bu cəhətə əsasən “zümrüd” sözünü də götürüb təhlil etsək aşağıdakı kimi fərqləndiyini görərik. Zümrüd - fonetik sözdür, zümrüd-denotat, quşların bir növü kimi zümrüd siqnifikat (məna). Zümrüd rəsmi ad kimi ictimai konstitutiv əlaqəni ifadə edir. Zümrüd quşu əlaqəsi isə təbiiyyəti və təsadüfiliyi ilə fərqlənir. (3, s. 156)

Ümumiyyətlə, hal-hazırda onomastik vahidlər dərslilik və lüğətlərdə özünə geniş yer tapmış olsa da, hələlik tam şəkildə öyrənilməmişdir. Dilin leksik, qrammatik vasitələrindən, vahidlərindən əmələ gələn onomastik adlar lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsidir. Ona görə də onomastik vahidlər ta qədim zamanlardan dilçi, filosof və leksikoqrafların (lüğətçilərin) diqqətini özünə cəlb etmiş və bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür.

Dilin və cəmiyyətin tarixini öyrənməkdə onomastikanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. B.N.Qolovin haqlı olaraq yazır ki, etimologiyaya daha yaxın olan onomastika və toponimika dil, cəmiyyət, mədəniyyət tarixini işıqlandırmaqda köməkçi vasitə rolunu oynayır. (13, s. 89)

Minilliyimizin yadigarı, dilimizin ilk qaynaqlarından olan “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında xeyli xüsusi adlara rast gəlirik: Beyrək, Uruz, Qazan, Selcan Bəkil, Qanturalı, Aruz, Qoca və s. Dastanda xüsusi adlarla bərabər, ümumi adların verilməsi, məsələn, oba, vilayət, ölkə, el, yer-yurd və s. sözlər belə nümunələrdəndir. Dastandakı hadisələrlə bağlı bir çox toponimlərin, oykonimlərin, oronimlərin adlarının çəkilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Belə onomastik vahidlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət göstərir.

Onomastika sahəsində cildlərlə əsərlər yazılsa da, hələ bunu problemin tam həlli saymaq olmaz, lakin bu tədqiqatlar yalnız indiki dövrdə müasir Azərbaycan onomastikasının yaranması üçün ilk qaynaqlardır. Bu problemi həll etmək, əlbəttə, çox mürəkkəb məsələdir. Təsadüfi deyil ki, Q.Məşədiyev də etnogeneza, onomastika problemlərinin həllinin çətinliyini, mürəkkəbliyini xüsusi olaraq qeyd edir “...etnogeneza problemi o qədər mürəkkəb, çoxcəhətlidir ki, onun həllində təkcə müəyyən elm sahəsinə mənsub mənbələrə istinad etmək mümkün deyil, bəzi hallarda hətta çətinidir”. (11, s. 12)

Azərbaycanın onomastikasına aid misallara Yaqut Həməvinin “Ölkələrin əlifba üzrə siyahısı”, Həmdullah Qəzvininin “Ürək nəşəsi”, Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” əsərində rast gəlirik.

Y.Həməvinin və H.Qəzvinin adları çəkilən kitabları, əlbəttə, Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdəndir.

Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” kitabı öz dövrünün ən sanballı tədqiqatlarından bir müqəddimə və yeddi iqlimdən ibarət olan bu kitabda dəyərli faktlar çoxdur. Burada demək olar ki, külli miqdarda Şərq və Qərb ölkələrinin, həmçinin Qafqazın tarixi coğrafiyası

haqqında geniş təsəvvür yaradan 465 onomastik vahid verilmişdir. Kitabda həmçinin Azərbaycanla bağlı tarixi-coğrafi materiallar da var: Azərbaycan, Arran, Bərdə, Xoy, Mərənd, Cilan, Urmiya, Sur, Muğan, Şirvan və s. adlar haqqında məlumat verilir. (5, s. 59)

Azərbaycan toponimləri haqqında məlumatlara H.Z.Şirvaninin fars dilində yazmış olduğu “Bustanus səyyahə” adlı əsərində də rast gəlirik.

N.Kərimov “Qırx il səyahətdə” adlı kitabında H.Z.Şirvaninin əsəri haqqında geniş məlumat verir. Müəllif H.Z.Şirvaninin Azərbaycan, Bakı, Aran, Muğan və bir çox başqa onomastik vahidlər (coğrafi adlar) haqqında fikirlərini də açıqlayır. (9)

Azərbaycan toponim və etnonimlərinin öyrənilməsində toponimistlər Məhəmmədhəsən Vəlilinin (Baharlı) böyük xidmətini qeyd edirlər. T.Əhmədov onun əsərlərinə yüksək qiymət verərək alimin xidməti haqqında yazır: “Mübaligə etmədən demək olar ki, etnotoponimik materiallar əsasında Azərbaycan etnogenezinin sistemli öyrənilməsi prinsipinin əsl elmi əsası məhz M.Vəliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Həmin metoddan hazırda geniş istifadə olunur və onun ideyaları hərtərəfli inkişaf etdirir”. (7, s. 41)

Azərbaycan toponimiyası sahəsində böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də istedadlı yazıçımız Y.V.Çəmənzmənlidir. Təəssüf ki, görkəmli şəxslər bu sahədəki xidmətləri indiyə kimi hələ heç bir toponimoloq tərəfindən lazımınca qiymətləndirilməmişdir. Çünki onun “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı əsəri Tofiq Hüseynoğlunun yazdığı kimi “ancaq son vaxtlar elmə məlum olmuşdur”. (6, s. 7)

Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş bu kitab çox dəyərli vəsaitdir. Əsər müqəddimə iki hissə və əlavədən ibarətdir. Y.V.Çəmənzmənlili birinci hissədə Azərbaycan, Aran, Bakı, Dərbənd, Şamaxı. Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Qarabağ, Ərdəbil, Marağa və s. haqqında ətraflı, həm də yığcam məlumat verir. Əsərin müqəddimə və əlavə hissəsində Y.V.Çəmənzmənlili A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” və M.H.Vəliyevin (Baharlının) “Azərbaycan” kitablarına böyük qiymət verərək onları hər bir azərbaycanlının oxumasını tövsiyə edir.

Bir sözlə, Y.V.Çəmənzmənlilinin əsəri Azərbaycan, onun toponimiyası haqqında real, həm də çox qiymətli tarixi bir mənbədir.

Azərbaycan onomalogiyasının inkişafında A.Qurbanovun, A.Axundovun, Z.Verdiyevanın, M.İ.Adilovun, Ə.İ.Əliyevin, T. Əhmədovun, S.K. Kərimovun, Q.Məşədiyevin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Onomalogiya sahəsində M.Adilovun və A.Qurbanovun əvəzsiz xidmətlərini T.Əhmədov da qeyd edir. O yazır ki, Azərbaycan onomalogiyasının inkişafında M.İ.Adilovun xidməti əvəzsizdir.

T.M.Əhmədovun doktorluq dissertasiyasında toponimikaya həsr edilmişdir. Toponimik alimin “Azərbaycan toponimikasının əsasları” monoqrafiyası onomalogiya sahəsində yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir. Müəllif böyük zəhmət

tələb edən tədqiqat işi aparmış toponimika sahəsində belə böyük həcmli əsər yazmışdır. Kitabda (annotasiyada) oxuyuruq: “Xalqımızın dili, tarixi, etnogenezi və etnoqrafiyası ilə sıx bağlı olan coğrafi adlar sisteminə həsr olunmuş bu kitabda, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan toponimiyasının elmi-nəzəri əsasları, ayrı-ayrı coğrafi adların yaranma və təkamül yolları araşdırılır, müxtəlif toponim nümunələrində qalan qədim dil faktları tədqiq edilməklə Azərbaycan xalqının bu ərazidə ən qədim yerli (avtoxton) sakin olduğu təsdiqlənir”. (7, s. 55)

N.Məmmədovun “Azərbaycanın yer adları” kitabı oronomiya sahəsində, demək olar ki, ilk əsərdir. Kitabda oronimlərin yaranmasında coğrafi terminlərin rolu, onların ad verilmə səbəblərinə görə təsnifi və Azərbaycanın bəzi oronimlərinin mənşəyi haqqında ətraflı söhbət açılır.

Kitabın dəyəri haqqında əsərin redaktoru akademik B.Ə.Budaqovun sözlərini xatırlatmaq istədik: “...Respublikamızın oronimləri haqda belə bir əsərin çap edilməsi Azərbaycan toponimikasının nailiyyətlərindən biri sayılmalıdır.

N.G.Məmmədov respublikamızın oronimiyasına dair mühüm tədqiqat işi apararaq bu vaxta qədər oxuculara məlum olmayan və deyilməmiş yeni mülahizə irəli sürmüş və nəticədə zəngin faktlara əsaslanaraq dəyərli bir monoqrafiya yazmışdır”. (10, s. 5)

Yuxarıda bəhs etdiyimiz araşdırmalarda onomalogiyanın əsas məsələləri tədqiq edilmiş, ayrı-ayrı şöbələri geniş öyrənilmişdir.

Onomalogiyanın tədqiqata cəlb olunan əsas şöbələri toponimiya, antroponimiya, hidronimiya, zoonimiya, kosmonimiya ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, bir sıra məsələlər üzə çıxarılmışdır. Bununla yanaşı, hətta araşdırmalara mikrotoponimlər də cəlb edilmişdir. Hətta aqronomlar, etnonimlər, astronimlər, limnonimlər, ktematonimlər, teonimlər və s. haqqında da müəyyən qədər məqalələr yazılmışdır.

Göründüyü kimi, xüsusi adların onomalogiya elmində öyrənilməsi göstərir ki, dilçiliyin başqa sahələri kimi onomastika da bir elm kimi tədqiqatçıların nəzərini daha çox özünə cəlb etmiş və bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Lakin hələ bu sahədə çatışmazlıqlara, kəsirlərə, öz həllini tapmayan problemlərə çox rast gəlinir. Çünki onomalogiya Q.İ.Məşədiyevin göstərdiyi kimi bu və ya digər xalqın, tayfanın adından və həmin xalqın dilindəki sözlərdən, coğrafi obyektlərin ünvanlarından ibarət olduğuna görə tarix, dilçilik və coğrafiya elmləri ilə sıx bağlıdır. (11, s. 11)

Onomastika həm də biologiya, riyaziyyat, zoologiya, astronomiya, kimya, fizika və başqa sahələrlə də bağlıdır və onlarla əlaqəli inkişaf etmişdir. Məhz buna görə də dilçiliyimizdə onomastika elminin tədqiqinin əhəmiyyəti böyükdür.

Xüsusi adlar dedikdə xüsusi isimlər nəzərdə tutulur və qeyd etdiyimiz kimi, bunların da tədqiqi məhz onomastika elminin üzərinə düşür. Ümumi isimlər də dilin leksik-qrammatik sisteminə daxildir və digər sözlər kimi bir qrup şəklində (leksik-qrammatik qrup) tədqiq edilib öyrənilir.

Dildə həm ümumi isimlərdən xüsusi isimlər, həm də xüsusi isimlərdən

ümumi isimlərin əmələ gəlməsi, yəni yaranması açıq-aydın özünü göstərir.

M.Adilov və A.Paşayev “Azərbaycan onomastikası” əsərində göstərirlər ki, xüsusi və ümumi isimlər öz suallarına görə fərqlənmədikləri kimi, onların arasında keçilməz bir sərhəd də yoxdur. Çünki xüsusi adlar ümumi adlardan əmələ gəlmiş kimi, ümumi adların da müəyyən qismi xüsusi adlardan yaranır. (2)

Q.Cəfərov da qeyd edir ki, ümumi isimlər özlüyündə çox maraqlı dil faktları olmaqla yanaşı, xüsusi isimlərin əmələ gəlməsi və dil işarəsi kimi fəaliyyət göstərməsində də mühüm rol oynayır. (8, s. 3)

Bəhs etdiyimiz müəlliflərin əsərlərində göstərilən toponimlər və antroponimlər dilimizdə yaranan onomastik söz və söz birləşmələrində bir mənbə rolunu oynayır.

Onomastik vahidlərdən söz və söz birləşmələrinin yaranması dilin inkişafı ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu bağlılıq qədim dövrlərdən başlayaraq özünü göstərir. Bu proses müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmış və dildə müəyyən sahələr üzrə müxtəlif nəzəriyyə və cərəyanların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Marr-marrist, marçı; Tolstoy-tolstoyçu, tolstoyçuluq; Dizel - dizelmotor, dizelqayırma, dizelçi; Amper-amper, ampermetr, ampervolt, ampersaat və s.

Qədim yunan filosofları Aristotelin, Platonun, Epikürün, Piflaqorun adından aşağıdakı söz-terminlər yaranmışdır:

Aristotetizm, aristotelçi, aristotelçilik

platonizm, platonik

pifaqorizm, pifaqorçu, pifaqorçuluq

epikürçü, epikürizm, epikürçülük

Riyaziyyatda “Pifaqor teoremi” kimi söz birləşməsi də işlədilir.

Misallardan göründüyü kimi, dahilərin adı ilə bağlı antroponimlərin sonuna izm şəkilçisi artırmaqla onların adları ilə bağlı fəlsəfi nəzəriyyəçiləri, cərəyanları bildirən sözlər və çi⁴, -lar- şəkilçiləri artırmaqla həmin nəzəriyyə və cərəyanların tərəfdarlarını bildirən sözlər yaranmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Adilov M. Şəxs adları haqqında. Bakı qəzeti. 19.06.1969
- 2.Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987
- 3.Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992
- 4.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. 1983
- 5.Bakuvi Ə. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı, 1992
- 6.Çəmənəzəminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı, 1993
- 7.Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991
- 8.İsrafilova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987
- 9.Kərimov N. Qırx il səyahətdə. Bakı, 1977
- 10.Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993

11. Məşədiyev Q. Zqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990
12. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1989
13. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1966

С.Мамедова

РОЛЬ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАК ИСТОЧНИКА В ОБРАЗОВАНИИ СЛОВ И СЛОВСОЧЕТАНИЙ

В статье рассматривается роль ономастических единиц в образовании слов и словосочетаний.

Мы находим топонимические и антропонимические названия как в античных, так и в средневековых источниках. Составление древних словарей и примеры в их словарях являются еще одним доказательством этого. Исторически принято давать определенные имена местам и людям. Однако в языкознании того времени не было единой науки, которая должна была заниматься этими направлениями. Со временем, по мере развития науки о языкознании, возник отдел ономастики, как и многие ее ответвления.

Как в классический период, так и в средние века появилось много имен, относящихся к области ономастики. Развитие имен привело к развитию топонимии, антропонимии, космонимии во всех областях ономологии, в этой области проделана большая работа. Это хорошо видно в трудах, написанных отдельными путешественниками, географами, историками, писателями и поэтами того времени.

Словарь кратких топонимов включает множество ойконимов, оронимов, гидронимов, а также этнотопонимов, антропонимов, зоотопонимов, фитотопонимов и др., образующих их различные ответвления. даны имена. Одним словом, систематизация и издание азербайджанских топонимов в виде словаря является величайшим успехом в области азербайджанской ономастики.

Ключевые слова: ономастика, языкознание, слова, азербайджанский язык, топонимы

S.Mammadova

THE ROLE OF ONOMASTIC UNITS AS A SOURCE IN THE FORMATION OF WORDS AND PHRASES

The article discusses the role of onomastic units in the formation of words and phrases.

We find toponymic and anthroponymic names in both ancient and medieval sources. The compilation of ancient dictionaries and the examples in their dictionaries are further proof of this. It is historically customary to give specific

names to places and people. However, in the linguistics of that time there was no single science that was supposed to deal with these areas. Over time, as the science of linguistics developed, a department of onomastics arose, like many of its branches.

Both in the classical period and in the Middle Ages, many names related to the field of onomastics appeared. The development of names has led to the development of toponymy, anthroponymy, cosmonymy in all areas of onomology, and a lot of work has been done in this area. This is clearly seen in the works written by individual travelers, geographers, historians, writers and poets of that time.

The dictionary of short toponyms includes many oikonyms, oronyms, hydronyms, as well as ethnotoponyms, anthroponyms, zootoponyms, phytotoponyms, etc., forming their various branches. names are given. In a word, the systematization and publication of Azerbaijani toponyms in the form of a dictionary is the greatest success in the field of Azerbaijani onomastics.

Keywords: onomastics, linguistics, words, Azerbaijani language, toponyms

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru professor Nadir Məmmədli
çapa tövsiyə olunmuşdur**

MUSTAFAYEV FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU,

mustafayev.fizuli8@gmail.com

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi
dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

KİNO DİLİNDƏ AZƏRBAYCAN HİDRONİMLƏRİ

Açar sözlər: onomalogiya, onomastik leksika, hidronimlər, etnohidronimlər, antrohidronimlər, topohipidronimlər, zoohidronimlər.

Ключевые слова: ономология, ономастическая лексика, гидронимы, этногидронимы, антропогидронимы, топогидронимы, зоогидронимы.

Key words: onomology, onomastic vocabulary, hydronyms, ethnohydronyms, anthropohydronyms, topohydronyms, zoohydronyms.

Giriş. Elm aləmində su obyektlərinin adlarını bildirən xüsusi sözlər hidronim adlanır. Məsələn, Xəzər, Göy-göl, Ala göl, Ağ göl, Qanlı göl, Kür, Araz, Arpa çayı, Girdimançay, Tərtərçay, Qarqaraçay və sair. Dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika xüsusi yer tutur. Buraya su anlayışı ilə bağlı bütün obyektlərin – okean, dəniz, körfəz, buxta, liman, göl, bulaq, çay, arx, bataqlıq, şəlalə, quyu, su anbarı, kanal və s. adlar daxildir.

Onomalogiyada hidronimlər iki istiqamətdə tədqiq edilir. Birinci, toponimlərin bir növü kimi; ikincisi, ayrıca onomastik vahid kimi.

X X X

Hidronimləri toponimlərdən fərqləndirən mühüm səciyyəvi cəhətlərdən biri bu söz qrupunun dəyişməməsi, başqa sözlərlə əvəz edilməməsidir. Məlumdur ki, indiyə kimi onlarca toponim siyasi-ictimai hadisələrlə bağlı dəyişdirilmişdir. Lakin hidronimlərdə belə cəhət yox dərəcəsidir. Hidronimlər dildə ən sabit söz qrupudur. Hidronimlərin məhz bu xüsusiyyətlərinə görə ayrıca onomastik vahid kimi öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur.

Təsədüfi deyildir ki, onomastika konfranslarında və onomastika problemlərinə həsr olunmuş bir sıra məcmuələrdə [1, 58] haqqında bəhs olunan regionun hidronimləri ayrıca onomastik vahid kimi tədqiq edilir.

Məsələn, Mingəçevir dənizi, Akstafaçay dəryaçası, Samur-Dəvəçi kanalı, Arpaçay dəryaçası və s. Azərbaycanın istər bədii, istərsə də sənədli televiziya filmlərində bu hidronimlərə rast gəlmək olur.

“Diktor: – *Mingəçevir dənizinin* uzunluğu 80, eni isə 40 km-dir. Dərinliyi isə 30-50 metrdir. Adı çəkilən dənizdən çimərlik kimi də istifadə edilir”.

“Su həyatdır” sənədli televiziya filmi. 1985.

“Diktor: – Kürün sağ qolunu təşkil edən Akstafaçay Qazax və Akstafa rayonlarının ərazisindən keçir. Uzunluğu 133 km.-dir. Çaydan yaranan *Akstafa dərəyaçasının* sahəsi isə 2500 km²dir”.

“Akstafaçay” sənədli televiziya filmi. 1991.

“Diktor: – *Samur-Abşeron kanalı* Qafqaz bölgəsində ən iri suvarma sistemlərindən biridir. Mənbəyi Samur çayı, mənsəbi isə Xəzər dənizidir. 1938-ci ildə tikintisi başlanmış kanal 1940-cı ildə istifadəyə verilmişdir”.

“Samur-Abşeron” sənədli televiziya filmi. 1986.

Azərbaycan hidronimlərini müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupa bölmək olur.

a) *Antropohidronimlər*

Hidronimlərin bu qrupu şəxs adları antroponimlər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu hal təsadüfi deyildir. Antropohidronimlər əsasən süni su obyektlərinin adlarını daşıyır və bulaq, göl, nohur, arx, kanal və s. kimi su obyektlərinin yaranmasında ilk təşəbbüsçü olan, fəal iştirak edən şəxslərin adları təbii olaraq hidronimə çevrilir. Bədii və sənədli televiziya filmlərində də kifayət qədər istifadə edilir.

“Diktor: – Erməni işğalçılarının Kəlbəcərin infrastrukturlarına vurduğu ziyan yavaş-yavaş aradan qaldırılır. Su anbarları, çaylar, kanallar, enerji, qaz təsərrüfatları bərpa olunur. *İsmayıl göl* əvvəlki görkəminə qayıdır...”

“Kəlbəcər” sənədli televiziya filmi. 2022.

“Sürəyya: – Seyfəddini götürüb üç-dörd günə gəlirəm. Gələn kimi Vəkil bulağının yanındakı Düz Arxına aparacağam sizi. Bu il orada bilirsiniz nə qədər ot var?”

“Sağınçı” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1978.

“Tükəz xala: – A bala, qurbanın olum, görürsən onu, Avdal çayı boyunca qaçır...”

Sahib: – Ə, qardaşım, hara? Dayan görüm, qaçmaqnan deyil ki”.

“Qərib cinlər diyarında” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

“Diktor: – Abşeron rayon ərazisində bir-birindən maraqlı *Baba nohur*, *Bədir nohur*, *Qasım nohur* və digər su mənbələri mövcuddur”.

“Abşeron” sənədli televiziya filmi. 1990.

b) *Etnohidronimlər*

Hidronimlərin bu qrupu tayfa, qəbilə adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış tayfa və qəbilə adları toponimlərdə olduğu kimi, bir qrup hidronimlərdə də öz izlərini saxlamışdır. Bu etnohidronimlərin müxtəlif kinofilmlərdə işlənməsi məqamlarına diqqət yetirək.

“Totar bəy: – Sənə neçə dəfə demişəm, mənə bəy demə, əmi de.

Lervanoğlu: – Yaxşı oldu. De görüm, bakılı qonağı *Cindar* gölünün qırağında tuta bildiniz?

Totar bəy: – Yox, musurmanlar da, bizimkilər də daldalayır onu”.

“Od arasında vahə” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

“Sahib: – Çata bilmədim! Qərib getdi. Ana!

Tükəz xala: – Dünyanın sirləri varmış, *Hacılar* və *Yekəbaşlar* gölü ətrafında hər iki balama mən bir süd vermişəm. Bəs niyə Sahib belə, Qərib elə çıxdı?

“Qərib cinlər diyarında” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

c) *Topohidronimlər*

Bu qrup hidronimlər xüsusi yer adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan onomastik leksikasında toponimlərin başqa xüsusi söz qruplarına nüfuz etməsi daha geniş yayılmış dil hadisəsidir.

“Sürəyya: – Elə onlar da mənim kimi qızlardı da: Sona da, Mənzər də... Eh, *Qoşqarçaydan* o qədər bir yerdə su daşmışıq ki. İndi mən ora getməliyəm, orada Seyfəddin məni gözləyir...”

“Sağınçı” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1978.

“Diktor: – Azərbaycanın ərazisində irili-xırdalı onlarla çay axır: *Dəvəçi çayı*, *Lənkəran çayı*, *Murovçay*, *Murquzçay*, *Astara çayı*, *Minkənd çayı*, *Ağstafaçay* və sair. Onların əksəriyyəti bir-birlərinə qovuşaraq Kür və Araz çaylarına tökülürlər”.

“Çaylarımız” sənədli televiziya filmi. 1984.

“Baş həkim: – Yaxşı, yaxşı, sakit olun. İndi də icazə verin *Qala gölünün* suyunu hamıdan çox dadan Kazım Nəbiyevi sizə təqdim edir”.

“Kapitanın xəzinəsi” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2013.

Bu tipli hidronimlər çoxlu rayon, kənd, qəsəbə, məhəllə, dağ, dərə, təpə və s. yer adını özündə əks etdirir.

ç) *Zoohidronimlər*

Hidronimlərin bu qrupu heyvan və quş adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında heyvan və quş adlarının başqa qrup xüsusi adların tərkibində işlənməsi geniş yayılmış dil hadisəsidir. Biz buna toponimlərdə, antroponimlərdə, kosmonimlərdə, etnonimlərdə daha çox rast gəlirik. Azərbaycan bədii və televiziya filmlərində adları çəkilən zoohidronimlərdən tez-tez istifadə olunur.

“Müəllim: – Hə, ay bala. Ağcabədidən dedilər ki, dünən üçü də oturmuşdu *Qurbanlı çayın* kənarında...”

“Dolu” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1978.

“Lervanoğlu: – Onu bil, yasavul. Muğana – *Dəvəbatan çayına* nə bir bolşevikin, nə də müsavətin ayağı dəyməməlidir.

Tatyana: – Senya İllarinoviç, məni bir şey narahat eləyir, rus mujiklərindən də qaçıb qaçaq Tarıquluya qoşulanlar var”.

“Od arasında vahə” bədii filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

Hidronimlərin mənasından aydın olur ki, həmin su obyektlərində heyvanların tələfatı ilə əlaqədar hadisələr baş vermişdir. Sonralar yerin sakinləri həmin çay, göl adlarını baş verən hadisəyə uyğun adlandırmışlar. Şübhəsiz, bunlar dil hadisəsi kimi tədqiqatdan kənarda qalmamalıdır.

d) *Digər qrup hidronimlər*

Yuxarıda hidronimləri konkret olaraq müəyyən adlar altında qruplaşdırdıq. Lakin Azərbaycan hidronimlərinin çox böyük hissəsi həmin qruplardan kənarda qalır. Bunlar tərkib etibarilə olduqca müxtəlifdir. Məsələn: *Əyri göl* (Kəlbəcər), *Qızılboğaz göl* (Laçın), *Gilli göl* (İmişli), *Gəlinqaya göl* (Kəlbəcər), *Çala göl*, (Sabirabad), *Cökəli bulaq*, *Ağ bulaq*, *Həkim bulağı*, *Turşsu bulağı*, *Xan bulağı* (Tovuz) və s.

Göründüyü kimi, bu hidronimlərin birinci tərəfi semantik cəhətdən çox müxtəlif söz qruplarını əhatə edir. Bundan başqa, hidronimlər özü də onomastik leksikanın zənginləşməsində fəal iştirak edir. Belə ki, hidronimlərdən çoxlu yer, şəxs, ləqəb, təxəllüs və s. törəyir. Bu hadisə təkcə Azərbaycan dilində deyil, rus dilində [2, 123] və başqa dillərdə də baş verir.

Hidronimlərin növləri

“Hidronim” su obyektlərinə verilən ümumi addır. Su obyektləri quruluşuna, həcminə və yaranma tərzinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada: a) təbi su obyektləri okean, dəniz, körfəz, göl, çay, şəlalə, bataqlıq və s. b) süni su obyektləri: kanal, arx, dəryaça, quyu və s. bir-birindən fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda eyni cinsli su obyektləri xüsusi terminlərlə adlandırılır. Biz isə kino dilində hidronimlərin növlərini həmin elmi ənənəyə uyğun olaraq müvafiq terminlərlə nəzərdən keçiririk.

Hidronimlərin leksik-grammatik xüsusiyyətləri

Azərbaycan hidronimlərinin təqdim etdiyimiz qrup və növləri, bu qrup və növlər üzərindəki müşahidələrimiz onların bir sıra spesifik dil xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərir.

Hər şeydən əvvəl, leksik xüsusiyyətlər – sözlərin mənşə məsələsi diqqəti cəlb edir. Məndən çox hidronim üzərində aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dil tərkibinə görə Azərbaycan hidronimlərinin 99 faizi Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranmışdır. Başqa xüsusi adlar qrupunda bu xüsusiyyət yoxdur.

Burada hidronim anlayışını yaradan əsas vasitə hidroterminlərdir. Məsələn: *Hacıqabul gölü*, *Ağ göl*, *Göy göl*, *Maral göl*, *Zəli göl*, *Şamlıq gölü*, *At gölü*, *Mirzə gölü*, *Talistan gölü*, *Qara göl*, *Güzgü göl*, *Qanlı göl*, *Dəyirman gölü* hidronimlərinin tərkibindəki “göl” sözünü işlətməsək, onda Hacıqabul, Şamlıq, Talistan – yer adları; qalı, ağ, göy, qara – rəng adları; maral, zəli, at – heyvan adları olacaq.

Hidronimlər quruluşca da fərqlidir. Azərbaycan hidronimlərin, təqribən, 95 faizi mürəkkəb quruluşlu, yəni çoxkomponentlidir. Bizim dilimizdə hidronim əmələ gətirən xüsusi şəkilçi yoxdur.

Mürəkkəb quruluşlu hidronimlərin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və bu cəhət hidronimlərin semantikasına müəyyən təsir göstərir.

Hidronimlər bir, iki, üç və daha çox komponentli olur.

Bir komponentli: *Araz*, *Kür*, *Tərtər*; iki komponentli: *Kükürd bulaq*, *Qoşa bulaq*, *Kəhriz bulaq*, *Daş bulaq*, *Qara bulaq*, *Ulu bulaq*, *Astara çayı*, *Dəyirman çayı*, *Dəvəçi çayı*; üç komponentli: *Böyük ala göl*, *Kiçik ala göl*; dörd komponentli: *Ağ suyun ayağı çayı*, *Qara suyun ağzı çayı* və sair.

Nəticə. Mürəkkəb hidronimlərin komponentləri arasında müxtəlif tipli sintaktik əlaqə növləri mövcuddur. Ona görə də çoxkomponentli hidronimlər müxtəlif növ birləşmələr əmələ gətirir. Dilimizin sintaktik quruluşunun söz birləşmələrinin tədqiqi baxımından həmin dil faktları maraqlı material verir.

Ümumiyyətlə Azərbaycan hidronimlərinin leksik-qrammatik cəhətdən araşdırılması gələcək kino tədqiqatlarında əsas yerlərdən birini tutmalıdır. İlk araşdırmalar hidronimlərin zəngin xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Проблемы ономастики. Вологда. 1974. стр. 58.
2. А.А.Агеева. Происхождение имен рек и озер. Москва. Наука. 1985. стр. 123.

Bədii filmlər

1. “Sağınçı”. 1978.
2. “Qərib cinlər diyarında”. 1977.
3. “Pəncərə”. 1988.
4. “Od arasında vahə”. 1977.
5. “Kapitanın xəzinəsi”. 2013.
6. “Dolu”. 2012.

Sənədli televiziya filmləri

1. “Kəlbəcər”. 2022.
2. “Abşeron”. 1990.
3. “Ağstafaçay”. 1991.
4. “Samur-Abşeron”. 1986.
5. “Çaylarımız”. 1984.

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev

Kino dilində Azərbaycan hidronimləri

Xülasə

Məqalə kino dilində Azərbaycan hidronimlərinə həsr olunub. Qeyd edilir ki, hidronimlər iki istiqamətdə tədqiq edilir: toponimlərin bir növü kimi və ayrıca onomastik vahid kimi.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilir ki, hidronimlərin toponimlərdən fərqləndirən mühüm səciyyəvi cəhətlərindən biri bu söz qrupunun dəyişməməsi, başqa sözlərlə əvəz edilməməsidir.

Məqalədə Azərbaycan hidronimləri müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupa bölünmüşdür: antrohidronimlər, etnohidronimlər, topohidronimlər zoohidronimlər və digər qrup hidronimlər.

Məqalədə, həmçinin hidronimlərin növləri elmi əhəmiyyətə uyğun olaraq müvafiq terminlərlə nəzərdən keçirilir: okeanonim, pelaqonim, limnonim, potanonim, helonim.

Aparılan araşdırmalara görə hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Hər şeydən əvvəl, leksik xüsusiyyətlər – sözlərin mənşə məsələsi diqqəti cəlb edir. Məndən çox hidronim üzərində aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dil tərkibinə görə Azərbaycan hidronimlərinin doxsan doqquz faizi Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranmışdır. Başqa xüsusi adlar qrupunda bu xüsusiyyət yoxdur.

Məqalədə kifayət qədər bədii və sənədli televiziya filmlərindən misallar təqdim edilmişdir.

Физули Наджмаддин оглы Мустафаев
Азербайджанские гидронимы на языке кино

Резюме

Статья посвящена азербайджанским гидронимам в языке кино. Отмечается, что гидронимы изучаются в двух направлениях: как вид топонимов и как отдельная ономастическая единица.

В ходе исследования было установлено, что одним из важных признаков гидронимов, отличающих их от топонимов, является то, что данная группа слов не изменяется и не заменяется другими словами.

В статье азербайджанские гидронимы разделены на несколько групп по наличию разных лексических единиц: антропогидронимы, этногидронимы, топогидронимы, зоогидронимы и другие группы гидронимов.

Также в статье рассматриваются виды гидронимов в соответствии с научной традицией с соответствующими терминами: океаноним, пелагоним, лимноним, потаноним, гелоним.

По данным исследования анализируются лексико-семантические особенности гидронимов. В первую очередь обращают на себя внимание лексические особенности - вопрос о происхождении слов. Анализ и исследование более тысячи гидронимов показывают, что девяносто девять процентов азербайджанских гидронимов основаны на словах азербайджанского языка. Никакая другая специальная группа имен не имеет этой функции.

В статье приведены примеры из многих художественных и документальных телефильмов.

Fuzuli Najmaddin oğlu Mustafayev
Azerbaijani hydronyms in the language of cinema

Summary

The article is devoted to Azerbaijani hydronyms in the language of cinema. It is noted that hydronyms are studied in two directions: as a type of toponyms and as a separate onomastic unit.

In the course of the study, it was found that one of the important features of hydronyms that distinguish them from toponyms is that this group of words does not change and is not replaced by other words.

In the article, Azerbaijani hydronyms are divided into several groups according to the presence of different lexical units: anthropohydronyms, ethnohydronyms, toponhydronyms, zoohydronyms and other groups of hydronyms.

The article also discusses the types of hydronyms in accordance with the scientific tradition with the relevant terms: oceanonym, pelagonim, limnonym, potanonym, gelonym.

According to the study, the lexico-semantic features of hydronyms are analyzed. First of all, attention is drawn to lexical features - the question of the origin of words. Analysis and study of more than a thousand hydronyms show that ninety-nine percent of Azerbaijani hydronyms are based on the words of the Azerbaijani language. No other special name group has this feature.

The article provides examples from many feature and documentary television films.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
çapa tövsiyə olunmuşdur

dos. S.S ƏLİYEV Azərbaycan
Memarlıq və İnşaat Universiteti
Ayna Sultanova, 11,

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT FORMALARI **COURTEOUS FORMS IN ENGLISH**

Müasirlik keyfiyyətinə malik olan xarici dilə maraq ildən-ilə artır. Xarici dilin öyrənilməsi respublikamız üçün nisbətən cavan tədris kursu sayılsa da, artıq onun ali məktəblərimizdə öyrənilməsindən çox vaxt keçmişdir. Məlumdur ki, ali məktəblərimizdə xarici dilin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı azdır. Odur ki, rəsmi, stabil dərslərlə yanaşı, xarici dil proqramına daxil olan mövzuları, problemləri anlaşıqlı, tələbələrin başa düşə biləcəyi bir dildə şərh edən nəşrlərə hələ də ehtiyac vardır. Belə nəşrlər sırasında dərs vəsaitlərinin, metodik göstərişlərin özünəməxsus yeri vardır.

Dilçilik ədəbiyyatında danışan dinləyənə müraciət edir. Bu müraciət forması xitab adlandırılır. Müraciətlər (xitablar) bütün dünya dillərində mövcuddur. Dünya dillərində insanlara, heyvanlara, quşlara, real varlıqlara, suya, oda, torpağa, çaya, dağa, Vətənə - bir sözlə, canlı və cansız hər şeyə müraciət edilə bilər.

Bütün dillərdə yazılmış əsərlərdə xitablardan geniş istifadə olunur. İngilis dilində müraciət formalarının aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, dilçilər arasında dil və mədəniyyət problemlərinə, eləcə də ünsiyyət prosesinin mühüm kateqoriyalarından biri olan xitabın nitq etiketləri sırasında yerinin və rolunun aydınlaşdırılmasına kömək edir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər isə cümlə üzvləri ilə təbəssül əlaqəsi ilə bağlanmış, cümlədə heç bir suala cavab vermir, müəyyən bir vəzifə daşımır.

Artıq müəyyən edilmişdir ki, təfəkkür prosesləri, dillərdən asılı olmayaraq bütün insanlarda (bütün millətlərin nümayəndələrində) eyni cür baş verir. Lakin o da müəyyən edilmişdir ki, təfəkkür proseslərinin dil vasitələri ilə reallaşdırılması müxtəlif millətlərin nümayəndələrində müxtəlif şəkildə təzahür edir, yəni bəşəri olantı təfəkkürün proseslərini hər milli dil öz vasitələri ilə verballaşdırır. Dillərin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu müxtəlif və fərqli olduğu üçün təfəkkürün ümumi (bəşəri) proseslərinin verballaşdırılmasında dillər arasında mühüm fərqlər təzahür edir.

Ənənəvi nəzakət formaları tək-tək hallarda da işlənir, yəni adsız və ya soyadsız, **“madame”** müasir ingilis dilində xaricilərə müraciət edərkən işlənir. **“Monsieur”** fransızlara müraciətdə işlənir. **“Lady”** sözü, əsasən titullu şəxslərə müraciətdə işlədilir.

Məsələn: *You, ll change your tone of voice, young lady. Sən səsinin tonunu dəyişməlisən, cavan qız.*

Müraciətdə “**sir**” sözünün sevilməsi danışanın ictimai statusu və adresatın şəxsi zövqündən asılıdır. Belə ki, “**sir**” sözü yüksək təbəqənin nümayəndələri tərəfindən işlədilir. Amerika ingiliscəsində Britaniya ingiliscəsinə nisbətən “**sir**” sözü hər yerdə işlədilir.

Bərabərhüquqlu münasibətlər şəraitində “**sir**” sözü yaxın dostlar arasında zarafatyana işlədilir. “**Sir**” sözü ilə ad və soyadla birlikdə işlənməsi həmin şəxsə olan hörməti bildirir.

Müraciət formasının dəyişilməsi onu göstərir ki, adresata yeni tərəfdən baxılır. Müraciətin bu və ya digər formasının dəyişilməsi həmin şəxsin bəyənilməsi və ya məzəmmət olunması adresatın cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə məxsusluğunu göstərir.

“**Mister**” sözünün tək işlənməsi adresatın danışana olan küskünlüyünü göstərir. Bu müasir ingilis dilində “*müraciət*” normalarının pozulması ilə əlaqədardır və cəmiyyətin savadsız təbəqələri tərəfindən işlədilir.

“**Madam**” sözü xidmət sahəsində olan işçilərin müştərilərə olan müraciətidir. Digər hallarda “**Madam**” danışq dilində - slenq kimi işlənir. Qulluqçular öz sahiblərinə *ma'am* deyər müraciət edirlər.

Məsələn: *No, ma'am that,s why she complaned . Xeyr, madam, bunun üçün də o şikayət edir.*

Britaniya ingiliscəsində yaşlı xanımlara və ya təbəqəcə yüksəkdə olan xanımlara *ma'am* müraciəti nəzakətsizlik hesab edilirsə, Amerika ingiliscəsində bu forma yaşlı xanımlara müraciətdə hər gün işlədilir.

Bunlar şəxsin adı, soyadı, atasının adını, təxəllüs və ləqəbini bildirir. Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablardan əvvəl **mister, signior, miss, madam** və s., Azərbaycan dilində *yoldaş, vətəndaş* sözləri işlənir.

Məsələn: *Jonathan, keep working on love . “Conatan, məhəbbət üçün çalışmağa davam et”. Now, trust me, Julia xanım. “İndi mənə inanın, Culiya xanım”. Do you think that's for the best, Leonid Ivanovich? “Bunun daha yaxşı olacağını düşünürsünüz, Leonid İvanoviç?”.*

Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablardan əvvəl *mister, signior, miss, madam* və s. işlənir. Məsələn: *Trust me, madam Julia. Mənə inanın, Culiya xanım.*

Düz		Yanlış	
pompy,gran, grand-daddy, grandpa	grannie ,gra'ma, nannie, grandma,buba	mother,hall godmother	father,hall god-father

dad, daddy, father, pop, pa, sir, phil, great white father	mammy, mummy,mother,mam mamma,ma,am,mom, mums,mumsie,Erica	Aunt, mrs. Soames	Uncle, Mr Somes
son,sonny brother, grandson	daughter, sis,sister granddaughter	niece, cousin-niece	nephew, cousin- nephew

Şəxsi qohumluq və ailə münasibəti bildirən xitablar vardır.

məsələn: *Ah, Mom, let me stay up!* “Ah, ana, icazə ver, qalım”. *Good sister, Let me dine and never fret.* “Əziz bacı, icazə ver, nahar edək və he? vaxt əsəbləşməyək”.

Qohumluq terminləri olan **“father”, “daddy”, “papa”** bütün sosial qruplar tərəfindən istifadə olunur, **pop, mom** isə Britaniya və Amerika ingiliscəsinin şimal dialektinə aiddir.

Qohumluq əlaqələrini bildirən emosional isimlər ya affiksasiya yolu ilə (**mammy, daddy**), ya da hecanın qısaldılması yolu ilə düzəlir.

Father, daddy,papa kimi müraciət formasının seçimi, situasiya, hiss, adresatın olması və ya olmaması faktorları ilə müəyyən edilir.

Şəxsin cinsə görə əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Lay still today, boy. Bu gün sakit dur, oğlan.

Şəxsin hərbi rütbəsini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

I must tell you, admiral. Mən sizə deməliyəm, admiral.

Şəxsin daşdığı vəzifənin adını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Bu müraciət nadir hallarda müstəqil işlədilir. Hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində **“mister”**, Azərbaycan dilində **“yoldaş”** sözü vəzifə bildirən xitabdan əvvəl gəlir.

Director, may I say? Direktor, mən söz deyə bilərəm?

Şəxsin peşə, sənət və ixtisasını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

You're very kind, doctor. Siz çox xeyirxahsınız, həkim.

Şəxsin yaşını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

On the contrary, old man, nothing surprises me. Digər tərəfdən, qoca, he? nə məni təəccəbləndirmir.

Şəxsin zahiri əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Hey, you, tall man, look at me. Ey, sən, uca boylu adam, mənə bax.

Şəxsin xasiyyətini, əlamətini, xasiyyətlə əlaqəli olan işgörmə bacarığını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Oh, dishonest wretch! Ay vicdansız, miskin adam!

Qonşuluq, yaxınlıq bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Indeed, neighbor, look at me! Əlbəttə, qonşu, mənə bax!

İctimai vəziyyət, həmrəylik, sənət dostluğu bildirən müraciət formasına aid cümlə:

As you wish, comrade. Necə istəyirsən, yoldaş.

Şəxsin dini adını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Oh, holy father! Throw away that thought. Ay, müqəddəs ata! Bu fikri başınızdan çıxarın.

Keçmişlə müqayisədə cəmiyyətin yüksək və orta təbəqəsinin bütün nümayəndələri tərəfindən indiki dövrdə ataya öz adı ilə müraciət olunur.

Məsələn: *William, do I have to? Villiam, mən də etməliyəm?* Bu cür müraciət dilin demokratlaşmasından xəbər verir. Valideynlərə öz adları ilə müraciət, əsasən, ABŞ-da geniş yayılıbsa, İngiltərədə buna çox nadir hallarda rast gəlinir.

Adla çağırılma iki model nəzərə çarpır: 1. Müəyyən məsafəni nəzərdə tutan bütöv şəxs adı ilə müraciət; 2. Qeyri-rəsmi şəraitdə işlənən kiçiltmə şəxs adı ilə. Bu Azərbaycan dilində “**sən**” əvəzliyinə ekvivalentdir. Adla müraciət İngiltərədə formallığın atılması ilə bağlıdır.

Əvvəllər həyat yoldaşının atasına və anasına father, mother+ soyadı ilə müraciət olunmuşdursa, bu da XVII-XIX əsrlər üçün səciyyəvi idi, indi buna nadir hallarda rast gəlmək olar.

Əvəzində soyadına ənənəvi nəzakət formalarının artırılması və ya nənə və babaların uşaqların dili ilə “**mimmy**”, “**pompy**” kimi çağırılması gəlir.

Dinləyən bəzən danışanı eşitməyə qadir olmur. Bu da onunla üzbəüz durmağa, söhbət etməyə, düşdüyü şəraitin imkan verməməsindən irəli gəlir. Bu cür müraciət qiyabi müraciət adlanır.

Danışq zamanı həyatda olmayan şəxsi bildirən müraciət formaları. Belə müraciətlər vaxtilə həyatda yaşamış şəxsləri bildirir.

Məsələn: *Poor Romeo! O, pale. Oh, yazıq Romeo!*

Danışanın bədən üzvlərini bildirən müraciət formaları əsasən, poeziyada işlədilir.

Məsələn: *Juliet, awake my heart, awake. Culyetta, oyan ürəyim, oyan.*

Bir neçə şəxs bildirən müraciət formaları: Burada şəxsin adı, soyadı, təxəllüsü işlənmiş. Belə ki, danışan dinləyənlərin hamısının adını, soyadını bilməyə bilər. Ona görə də xüsusi sözlər işlənmiş. Onun əvəzinə **friends, brothers**, Azərbaycan dilində **yoldaşlar, dostlar, qardaşlar** kimi sözlər işlədilir.

İnsanlar tərəfindən heyvanlara verilmiş ləqəbi bildirən müraciət formaları vardır.

Məsələn: *Look behind you, mother cat! Arxana bax, ana pişik! Oh, beautiful birds, it is lovely to see you. Gözəl quşlar, sizi görməyimə çox şadam.*

Cansız əşyalara və mücərrəd varlıqlara müraciət digər müraciətdən fərqlənir. Onlar insanı eşitməyə qadir deyillər. Bu zaman danışan dinləyəndən cavab gözləmir. Bu müraciət formalarından ifadənin təsirini qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur. Belə müraciət formaları bədii ədəbiyyatda, poeziyada işlədilir.

Məsələn: *Twinkle, twinkle, little star! Parılda, parılda, kiçik ulduz! Hear, nature, hear! Eşit, təbiət, eşit!*

Şəxsin müəyyən zaman daxilində məşğuliyyətini bildirən xitablar formasına aid cümlə:

You and I, my dear reader, may drop into this condition one day. "Sən və mən, mənim əziz oxucum, bir gün bu vəziyyətə düşə bilərik".

Dinləyən bəzən danışanı eşitməyə qadir olmur. Bu da onunla üzbəüz durmağa, söhbət etməyə düşdüyü şəraitin imkan verməməsindən irəli gəlir. Bu cür xitablar qiyabi xitablar adlanır. Belə xitablar televiziya, radio, mətbuat, məktub və yazışmalar vasitəsilə olur. Bu xitablar leksik-semantik cəhətdən dinləyənin adını, soyadını, şəxsi qohumluq adını və s. bildirir. Belə xitablardan əvvəl ingilis dilində "**dear**", Azərbaycan dilində **əzizləmə** mənalı müxtəlif sözlər işlədilir. Məsələn: *Dear Stacie, I am glad that you are coming to visit us this summer. "Əziz Steysi, bu yay bizi ziyarət etməyə gəldiyinizə görə çox şadam". Mr. Perotti, I am writing to inform you about my decision. "Cənab Perotti, yazıb sizə öz qərarımı bildirmək istəyirəm".*

İsim maddi varlıqların və mücərrəd anlayışların adını bildirir, xitab da bunlara müraciət edir. Xitab ismin bütün məna növləri ilə ifadə edilir. "Xitabın leksik-semantik mənası" fəslində xitabların müxtəlif məna növləri ilə işlənməsi verildiyi üçün burada ifadə vasitələri konkret verilir.

Литература:

- 1.Musayev O. İngilis dilinin qramatikası. Bakı 1979.
- 2.Seyidov Y. Azərbaycan dilində xitab. Bakı 1955.
- 3.К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. Практическая грамматика английского языка, М. 2001
- 4.А. М. Пешковский. Нусский синтаксис в научном освещении, М., 1956
- 5.Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения, М., 1959
- 6.Сайфуллаев Р. Г. Обращения в современном узбекском литературном языке, Самарканд, 1960.
- 7.A grammar of the English language. М. 1967.

POLITICAL FORMS IN ENGLISH COURTEOUS FORMS IN ENGLISH RESUME

In linguistic literature speaker applies to listener. This form is called address. An appeals are available in all world languages. In world languages can be appealed to peoples, animals, birds, real entities, water, flame, ground, lake, mountain, Motherland in a word all that is lively and lifeless.

Address is used in all works which are written in all languages. The activity of address in English language is conditioned by it that it helps to explain one of the

categories of address among the linguists. Address is disconnected from grammar aspect with sentences members, they doesn't answer any questions. It has already been clarified that, the processes of thinking, regardless of languages, in all human beings happens in different nations. Almost the dictionary and grammatical structure are different and difference. Because, the dictionary content and grammatical structure of languages is different.

Key words: rebuke- məzəmmət-, equal rights- bərabər hüquqlu, layer-təbəqə- personal kinship- şəxsi qohumluq, social groups- sosial qruplar, outward sign- zahiri əlamət, pseudonum- təxəllüs, abstract beings-müərrəd varlıqlar.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ВЕЖЛИВЫЕ ФОРМЫ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

В лингвистическом литературе говорящий обращается к слушателю. Это форма обращения называется – обращением. Обращение существует во всех языках мира. В мировых языках можно обращаться людям, животным, птицам, реальным существам, воде, огня, земле, рекам, горам, Родине – одним словом живым и неживым существам. Обращение широко используется в произведениях во всех языках. Актуальность форм обращения на английском языке также условно между лингвистами и культурными проблемами и также в процессе связи из основных обращения категориях в наряду речевой этике помогает прояснить её роль. Грамматические черты в членах предложения не отвечает на вопросы и не имеет никаких обязательств. Определилось что, в процессе мышления, в языках разных людей (представители разных национальностей) происходит одно и тоже. Но и определилось что, в процессе мышления лингвистическом связь реализуется у представителей разных национальностей, влияет по разному, то есть в процессе глобальных мышлениях каждый национальный язык завербовал себя своими же методами. Словарный состав и разная грамматическая структура и сравнение в общей глобальной мышлении влияет между языками по разному.

Key words: rebuke- -упрек, layer-масса, personal kinship-- личное родство, social groups-социальные группы, outward sign-, наружный знак, pseudonum- -псевдоним, abstract beings--абстрактные существа.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Akif Nemət oğlu Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYGUN ROLLER
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sport
“Department of Social Sciences”
Fətəli xan Xoyski pr.98
aygun.shahbazova@sport.edu.az

SECOND LANGUAGE ACQUISITION: METHODS TO IMPROVE SPEAKING SKILLS

Annotation: Whenever you ask second language learners what their goals are, almost all of them say “enhancing my speaking skills”. Speaking is one of the four language skills, and enhancing speaking skills is a process that requires time. Students are nonetheless required to improve this skill, which they need both in everyday communication and to be able to participate in the teaching and learning process at university. This applies to English in particular, which is the most commonly used and accepted language in the world.

According to Ratna Sari Dewi, there are many similar difficulties faced by students when they are learning to speak English, such as the fear of making mistakes and the fear of being laughed at by their peers, most particular since they are frequently unfamiliar with the correct pronunciation and grammar. Besides, they may not be confident enough to express their ideas, or they may feel hesitant due to their lack of vocabulary [9, p. 63]. Students can additionally get easily bored if conventional teaching materials and methods are used.

It is thus advisable that instructors avoid using traditional approaches to language teaching, such as over-structuring the lesson by correcting every word that has been mispronounced when students are actually motivated to speak and participate actively. If students enjoy their lesson, they feel more motivated and gain confidence in their learning progress and their improved skills.

Keywords: second language acquisition, speaking skills, enhancement of speaking skills, relation between speaking and reading skills, speaking activities in classroom, methods for the developing speaking skills

Introduction

Speaking is one of the productive skills. Unlike receptive skills, it involves producing language rather than receiving it. According to the widely used TKT Course book, speaking has several different aspects, including the following three major categories: *Accuracy* – this involves the correct use of grammar, vocabulary and production practised through controlled and guided activities; *Appropriacy* – using the right register in order not to upset listeners by employing an inappropriate degree of formality or informality; *Fluency* – speaking at a normal speed, with little

hesitation or self-correction [7, p. 48]. Based on these categories, the TKT Course book points out that speaking requires competence in several subskills:

1. making use of grammar, vocabulary and functions;
2. making use of register to speak appropriately;
3. using features of connected speech;
4. using body language;
5. producing different text types (e.g. taking part in conversations, discussions, telephone calls, giving presentations, telling stories);
6. oral fluency (speaking at a normal speed, repetition or self-correction, and with smooth use of connected speech);
7. using interactive strategies (i.e. ways of keeping people interested and involved in what we are telling) [7, p. 48].

Anne Lazaraton discusses a similar phenomenon when she points to the four dimensions of speaking and oral communication. According to her, these dimensions are *grammatical competence* (such as phonology, vocabulary, or word and sentence formation), *sociolinguistic competence* (rules for interaction, social meanings), *discourse competence* (cohesion and how sentences are linked together); and *strategic competence* (compensatory strategies to use in difficult strategies) [1, p. 93].

What we can thus already see is that speaking is a complex process, and that it covers several areas of language and communication. This may pose a challenge to both learners and teachers of a language. In the following chapters, I want to address this question and discuss methods of how to teach speaking skills to university students.

How to Improve Speaking Skills

As a first rule, if you want to enhance your speaking skills, you have to practice. You have to actually speak. But if you do not have anyone to talk to? Well, there is a technique that allows you to speak English by yourself. This technique can help you enhance many aspects of your spoken English. Such as (for example) your sentence structure, your grammar, your vocabulary, and most importantly, your ability to express your thoughts and ideas effectively. So, what is this technique? - Learning to speak English through imitation. When I mention imitation, I am not implying that you repeat the same words you were listening to. Instead, you listen to a sentence, conversation or short text of any kind and paraphrase it in your own words. You may (for example) have heard the following sentence on the internet: *There are many countries in the world where food and water are scarce*. You may not be familiar with the word scarce, but you can nonetheless comprehend the sentence and phrase it in your own words: *In many countries, people do not have enough food and water*. And by doing so, you practice your ability to actively express ideas in speaking. The same idea applies to longer texts or conversations, which you can paraphrase and deliver in your own words – to yourself or to another listener. This approach is called

easy-to-hard imitation. It is based on the concept of progressive training. The idea behind this approach is you start with something easy and then increase the difficulty of the activity, thereby gradually improving your skills. With the help of this approach, you get to know idioms, expressions and other speaking patterns that are used in day-to-day conversations. You also learn grammar through a process that is called *implicit learning*, a process where learning happens without the learner's awareness (for the previous paragraph, also see [14]).

Yet, there is more to speaking than simple imitation. From H. Douglas Brown's point of view, there are five basic types of speaking, which also influence the way we teach and learn a language. Brown distinguishes the following types:

1. *Imitative* – this is the ability to simply parrot back (imitate) a word or phrase or possibly a sentence. In this case, the only role of listening is the short-term storage of a prompt, just long enough to allow the speaker to retain the short stretch of language that must be repeated.
2. *Intensive* – this is designed to demonstrate the speaker's (still limited) competence in a narrow band of grammatical, phrasal, lexical, or phonological relationships (such as prosodic elements – intonation, stress, rhythm, juncture). This goes beyond simple imitation and includes directed response tasks, reading aloud, sentence and dialogue completion. Limited picture-cue tasks and translation up to the simple sentence level could be used for teaching.
3. *Responsive* – this includes very short conversations, standard greetings and small talk, simple requests and comments. It can be taught (and assessed) by using a somehow limited level of interaction and comprehension.
4. *Interactive* – the main difference between responsive and interactive speaking is the length and complexity of the communicative process. Interactive speaking may include multiple exchanges and/or multiple participants. Interaction can take the two forms of transactional language, which has the purpose of exchanging specific information, and interpersonal exchanges, which have the purpose of maintaining social relationships. This can be taught by using forms of interaction and comprehension that are more elaborate than those used in the previous type.
5. *Extensive* (monologue) – this level of speaking competence implies that the speaker can produce longer statements independently. It can be taught (and assessed) by using extensive oral production tasks, which include speeches, oral presentations, and story-telling, during which the opportunity for oral interaction with others is either highly limited or ruled out together [2, p. 141-142].

So far, we have only referred to the process of improving speaking skills on an individual or rather general level. Yet, instructors need to be familiar with concrete methods when teaching students. As a first step, they need to structure their lessons (or individual parts of a lesson) to make learning possible. – According to Jeremy Harmer, there are four steps for the teaching of productive skills. These are the following:

1. *Lead-in* – in the lead-in stage, we engage the students with the topic. We may (for example) ask them what they know about a certain subject.
2. *Task* – when we set the task, we explain exactly what the students are going to do. At this stage, we may need to demonstrate the activity in some way. For example, if we want the students to work in pairs, we can show the class how the activity works by being one of a ‘public’ pair ourselves so that everyone sees the procedure in action.
3. *Monitoring* – once the students have started, we will monitor the task. This may mean that we listen to individual students or pairs and support them if they are having difficulties.
4. *Feedback and follow-up* – when the activity has finished, we give task feedback. This is where we may help the students to see how well they have done and how they can improve [4, p. 308].

According to Philip Yaffe, most scientists nowadays recognize the need to write well in order to better convey your meaning to colleagues, managers, administrators, and the general public. But what about oral skills? And how is this connected to speaking? After all, we spend much more time speaking than writing [8, p. 1]. What is more, what we write, we usually tend to present in a clearer and more structured manner, so that everyone can easily understand it. Yet, the objective is that we encourage students to enhance their speaking skills so that they are able to express their feelings, thoughts and ideas as clearly as possible, for communication to succeed.

There are several ways of how to enhance speaking skills. Here are some of the most effective ways (for the following 10 methods, see the very informative overview at [12]):

1. *Learn words through phrases* – this means that, instead of studying one word at a time, students learn entire phrases and group of words. For example, students will not learn the isolated word *evening*. They will instead learn this word within a context, like *good evening* or *how is your evening*. Learning words in a context is ultimately more effective.
2. *Think in the language you want to learn* – this is really a tough one. It will take time, so learners should not worry about it if they cannot do it right away. Teachers should encourage their students to use (speak) the language in any possible context – when waking up or eating, on their way to university or work. The objective is to try and spend some time on the target language, which will gradually allow the learner to think in this language. Which will also allow them to speak the language more fluently.
3. *Record your voice* – this might sound like a simple suggestion, but it can considerably help the learner. When we talk, we do not really hear our voice unless we somehow “step outside of our body” and listen to ourselves from that perspective. Only then we listen to ourselves in a new way and may recognize

mistakes and ways to improve. Students can thus (for example) choose a favourite topic and record their voice, thereby analyzing their fluency and accuracy.

4. *Expand your word-stock by reading* – this is a common complaints from learners, namely that they do not know words that they need they need to express their thoughts. Reading is a great way of improving vocabulary. Students should choose texts that they have a connection to. It can be related to hobbies, work or their studies. While reading, they should try to find the key vocabulary that they need in their daily life and activities.
5. *Talk to yourself* – this may sound slightly strange, but it is a way to practice speaking skills when there is no one around. Talking to oneself can be about any kind of topic. And it can be combined with again what was mentioned in 3 above, namely to record one's voice and listen to mistakes and ways for improvement.
6. *Make a list of your daily routine situations* – students can be encouraged to consider what they would say when wanting to greet colleagues or groupmates in the target language. They should think about such situations and about what they would want to say, making a list of daily routine situations and of words and phrases they might need.
7. *Practice your speaking skills with native speakers* – it might take some time to find such persons, but this is of course a highly important and very helpful thing to do. "Native speaker" does not mean "native teacher". In fact, most of the native speakers do not know all of rules and answers to a learner's questions. But native speakers do know how to pronounce words and how to create sentences intuitively. They can thus help to make more natural choices when speaking. They can also adress questions on pronunciation within a specific region.
8. *Ask for feedback and reflect on it* – learners can think about someone in their community that they can ask for feedback on their speaking skills. If there is no teacher available, they can check out online options. Students must remember, however, that feedback should not be taken as criticism. If someone corrects a learner's pronunciation, he/she should not be offended. In short, feedback is helpful, allowing students to focus on those points that they have problems with.
9. *Keep practicing regulary* – that means that speaking skills (as any other language skill) should be practiced every day. Otherwise, all the hard work would ultimately be wasted. Students should have a regular schedule, maybe between 25-30 minutes speaking practice, which can then gradually be increased.
10. *Be motivated* – this means that learners must not give up and stay positive. They should be kind and forgiving to themselves. If they make mistakes in a conversation, this is not the end of the world. It is a part of the learning process. We learn things by making mistakes. So tell your students to keep a positive attitude.

Speaking Skills and Reading

As I already mentioned above, one of the key ways to enhance speaking skills is by reading books. Actually, there is a close connection between reading and speaking. It is beyond doubt that those who develop extensive reading vocabulary tend to have a more extensive speaking vocabulary. Therefore, continuing to improve vocabulary by reading regularly helps to continue and improve a learner's speaking skills. If students read outside the classroom, it will influence their oral communication ability. Simply put, those who read much are more likely to speak well. By reading any kind of texts, students develop both the fluency and the accuracy of expression in their speaking [1, p. 91]. And according to Davies and Pearse, this is the ultimate objective of what we are doing in the classroom by enabling students to communicate effectively: "Real success in English teaching and learning is when the learners can actually communicate in English inside and outside the classroom"[1, p. 91].

The question may arise: How to practice speaking by reading a book? According to my experience, it is helpful to encourage students to choose one of their favourite books and keep a diary. The first step would be to read the first chapter of the book aloud. The student may then take notes in his/her learning diary, in which the student would put down unfamiliar words, meanings and sentences, but which can also serve to document his/her learning progress. The word *generosity*, for example, can be defined ("the quality or fact of being generous" [11]). Afterwards, the student can take a note of the word's usage in a sentence ("we are so grateful for everyone's generosity"). Afterwards, students can pick words to practice, trying to learn their pronunciation and repeating them as many times as required.

Another opportunity for the improvement of speaking by reading is if students buy a book that has a DVD in it (choosing a book according to their English level). According to my experience, it is helpful if students download all the recording materials onto their phones and then listen to the first chapter, trying to understand as much as they can and whenever they can find time – on their way to the university or in any other situation where they can just take their headphones and listen. Afterwards, they should take the book and read what they had listened to. They should pay particular attention to those phrases that they were not able to catch when listening to the recorded book. And as I already recommended, they should not learn each word individually. Once the student is confident that he/she understands the first chapter, he/she may continue practicing by telling the story to him/herself. This may be repeated several times before proceeding to the next chapter. As a positive side-effect, this will not only improve the reading and speaking, but also the learner's listening skills.

Further Methods to Improve Speaking Skills

So far, I have focused on general as well as practical methods that can be employed in order to improve the speaking skills of students. On a more theoretical level, Thornbury distinguishes three stages in the process of developing speaking skills:

1. *awareness* – learners are made aware of the features of the target language;
2. *appropriation* – these features are integrated into their existing knowledge-base;
3. *autonomy* – learners develop the capacity to mobilize these features under real-time conditions without assistance [6, p. 43-44].

Yet, these stages need to be implemented in the practical process of teaching a language in the classroom. Magdalena Aleksandrak proposes several speaking activities that can be employed for advanced language learners:

1. *Conversations* – “this becomes easier when conversation activities are based on a set of selected topics which are previously negotiated with learners. Useful conversational routines (opening and closing formulas, interrupting, asking for clarification) and helpful communication strategies (paraphrasing and reformulating, using vague language and hesitation fillers) should be taught and practiced beforehand to give students the appropriate devices for successful communication, but elements of personalization should be given an equally important status” [6, p. 44].
2. *A class survey* – According to Thornbury 2007 (quoted in Aleksandrak p.44), “this is a version of a collaborative interview which, if properly carried out, may engage a large group of students in a communicative task-based activity. Learners prepare a set of survey-type questions connected with a particular topic and they mill around in the classroom, asking the questions and noting the answer. Next, they return to their original groups to analyse the findings which are later reported to the class by a group spokesperson” [6, p. 44] (a person who speaks as the representative of the group [10]. Finally, the class decides whether the original claim put forward by the group is justified or not.
3. According to Thornbury 2007 (quoted in Aleksandrak p.45), other activities that advanced students may benefit from include: *story-telling*, *jokes* and *anecdotes* which are common ingredients of casual conversations and drama, role-playing and simulation activities [6, p. 44-45].

These activities may support the learner in progressing through the different stages in the development of speaking skills mentioned above. The problem is that these activities are not (or only gradually) appropriate for students with a lower level of language proficiency. Put another way, the higher the students level, the more we can employ such activities that improve their ability to use the target language independently. In order to get to that point, we might have to use other activities that enable students to improve their speaking skills.

In a starter group, we have (for example) taught the family tree. We may then proceed by asking students to describe a picture that shows a family tree. The same could be done with another picture (or table) that depicts phone numbers or email addresses that students will have to spell and pronounce. The same method (on a more challenging level) can be used for the pre-intermediate level which will familiarize students with the target language and create what called Thornbury *awareness* and *appropriation* – the condition for the activities that Magdalena Aleksandrak proposed for the advanced level of language teaching and learning. I would suggest that the teacher should include the latest grammar topics when asking students to describe pictures (for example, present continuous or past simple). – Describing pictures is one of my students' favourite speaking activities. In my opinion, it is an effective activity for lower-level students.

No matter which activity is being used, or on which level of the students' language proficiency, there is one speaking activity that is highly relevant and serves to support the learning progress of students. I strongly suggest that after regular intervals (I tend to make use of this activity after two to three units of a coursebook), there should be an assessment of students (which is called *progressive test* in methodology). This will help both the teacher *and* the individual student to follow and evaluate his/her learning progress. Such an assessment can consist of a simple and short list of questions that cover relevant topics of the two to three units. It can be used to evaluate the students' knowledge of grammar and vocabulary, but also (if done orally) their fluency, pronunciation and listening skills.

Conclusion: The Objective of It All

But why do all that? Why trying to improve our students' speaking skills? After all, they are at university, is it not sufficient if they are able to read books and listen to the teacher? Why thus not simply focus on *reading* and *speaking* in the language classroom? The answer is twofold: Firstly, language learning is far more effective if all four language skills are trained and improved [5, p. 29]. Secondly, we need to employ speaking activities to boost our students' language skills, to encourage them to improve, and to enable them to speak actively and confidently. Jeremy Harmer highlighted the main reasons for using speaking activities in class:

1. We want to get our students to speak so that they have to retrieve and use the language. This means that students will remember words when we encourage them to go and to get them – to dig them up from wherever in their brains they are hidden, words that they know. Retrieval and use (R&U) is one of the ways in which students are supported to remember language.
2. By using communicative speaking activities, we want to give students a real desire to speak and a communicative purpose for doing so.

3. We will not tell the students exactly what language to use because we do not want them to focus on specific language items in the same way as we do for guided activities. They will thus learn to speak more independently.
4. Speaking activities give the teacher and the students a good idea of how well everyone is doing [3, p. 116].

What is important is that we match the speaking activities with the level of our students. For example, if the task is highly structured, it will not be efficient for beginner students. By contrast, if we use a simple speaking activity, it will not motivate advanced students. We must thus pay careful attention to the level of each group when choosing the appropriate speaking task [3, p. 116].

It goes without saying that having strong communication skills is a key aspect in our professional and personal lives. Communication is closely connected with our daily lives. And much of this communication is done orally. But there is a significant distinction to be made, namely the distinction between *talking* and *speaking*, which are not the same thing. As Heinrich Heine said: "Talking and eloquence are not the same: to speak and to speak well are two things. A fool may talk, but a wise man speaks". So we must make sure that our students are good speakers, not good talkers. And for this, we need to choose appropriate teaching methods and learning activities. Because (as the Canadian-American motivational public speaker and self-development author Brian Tracy states) "[c]ommunication is a skill that you can learn. It is like riding a bicycle or typing. If you are willing to work at it, you can rapidly improve the quality of every part of your life" [13].

Research methods and sources. This research is based on an analysis of different methods for teaching speaking skills within the field of Second Language Acquisition. The substantial sources of the research were taken from theoretical, practical and methodological investigations into the development of speaking skills.

References

1. Çağrı Tuğrul Mart "Developing speaking skills through reading" Canada, International Journal of English Linguistics, Vol. 2, № 6, 2012, p.91-96
2. H. Douglas Brown "Language assessment: Principles and Classroom practices", Pearson ESL, 2003, p.336
3. Jeremy Harmer "Essential Teacher Knowledge" (core concepts in English language teaching), Pearson education limited, 2012, p.287
4. Jeremy Harmer "The practice of English Language Teaching", 5th edition, Pearson education limited, 2015, p.446
5. Lorena Manaj Sadiku "The importance of four skills Reading, Speaking, Writing, Listening in a lesson hour", European Journal of Language and Literature Studies, Vol. 1, № 1, April 2015, p.29-31

6. Magdalena Aleksandrak "Problems and challenges in teaching and learning speaking at advanced level", provided by Glottodidactica XXXVII, An International journal of Applied Linguistics, 2011, p. 37-48
7. Mary Spratt "The TKT" (Teaching Knowledge Test) the UK, 2013, p.256
8. Philip Yaffe "How to rapidly improve speaking skills" the USA, ACM Ubiquity, Vol. 10, № 4, 2009, p.2
9. Ratna Sari Dewi, Umami Kultsum and Ari Armadi "Using communicative games in improving students' speaking skills", Canada, ELT journal, Canadian Center of Science and Education, Vol. 10, № 1, 2017, p.63-71
10. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/spokesperson>
11. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/generosity>
12. How to Improve Your Speaking Skills
<https://www.youtube.com/watch?v=XUB247s6W4k>
13. https://www.brainyquote.com/quotes/brian_tracy_401625
14. https://www.youtube.com/watch?v=CAU2zx2Ri_M

AYGÜN ROLLER

İkinci Dili Öyrənmə: Danışiq bacarığını təkmilləşdirmə metodları

Xülasə: İkinci dil öyrənənlərdən məqsədlərinin nə olduğunu soruşanda, demək olar ki, əksəriyyəti "danışiq bacarığımı təkmilləşdirmək" olduğunu söyləyir. Danışiq dörd dil bacarığından biridir və danışiq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi vaxt tələb edən prosesdir. Bununla yanaşı, tələbələrə həm gündəlik ünsiyyətdə, həm də universitetdə tədris və təlim prosesində iştirak edə bilmək üçün ehtiyac duyduqları bu bacarığı təkmilləşdirmələri tələb olunur. Bu xüsusən də, dünyada ən çox istifadə olunan və qəbul edilən dil olan ingilis dilinə aiddir. Ratna Sari Dewi-nin fikrinə görə, ingilis dilində danışmağı öyrənərkən düzgün qrammatik və tələffüz vərdişlərinə malik olmayan tələbələrin qarşılaşdıqları bir çox oxşar çətinliklər var. Məsələn: səhv etmək və həmyaşıdları tərəfindən gülüslə qarşılanma qorxusu. Bundan əlavə, onlar fikirlərini ifadə etmək üçün kifayət qədər inamlı olmaya və ya söz ehtiyatlarının azlığından tərəddüd hiss edə bilirlər [9, s. 63]. Əlavə olaraq, tələbələr ənənəvi tədris materialları və metodlarından istifadə edilən zaman, asanlıqla dərstdən sıxıla bilirlər. Buna görə də, müəllimlərə dil tədrisi zamanı ənənəvi yanaşmalardan (məsələn: tələbələrin danışdığı və dərstdə fəal iştirak etdiyi zaman, müəllim tələbənin səhv tələffüz etdiyi hər bir sözü düzəltməsi) yayınmaları tövsiyə olunur. Əgər tələbələr dərstdən zövq alırlarsa, o zaman onlar dərstdə özlərini daha motivasiyalı hiss edir, öyrənmə yolunda və təkmilləşdirilmiş bacarıqlarda inam qazanırlar.

Açar sözlər: ikinci dilin öyrənilməsi, danışiq bacarığı, danışiq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, oxu və danışiq bacarıqları arasında əlaqə, sinifdə tətbiq olunan danışiq yönümlü fəaliyyət növləri, danışiq bacarıqlarının inkişaf etdirmə üsulları

АЙГЮН РОЛЛЕР

Овладение вторым языком: Методы для улучшения разговорных навыков

Аннотация: Всякий раз, когда вы спрашиваете изучающих второй язык, каковы их цели, почти все они отвечают: “улучшить разговорные навыки”. Разговорная речь является одним из четырех языковых навыков, а совершенствование разговорных навыков - это процесс, требующий времени. Студенты, тем не менее, должны совершенствовать этот навык, который им необходим как в повседневном общении, так и для того, чтобы иметь возможность участвовать в процессе преподавания и обучения в университете. Это относится, и, к английскому языку, который является наиболее часто используемым и общепринятым языком в мире. По словам Ратны Сари Деви, существует много трудностей, с которыми сталкиваются студенты, когда они учатся говорить по-английски, например, страх совершить ошибки, особенно потому, что они часто незнакомы с правильным произношением или грамматикой, и страх быть осмеянными своими одноклассниками,. Кроме того, они могут быть недостаточно уверены в себе, чтобы выражать свои идеи, или могут чувствовать нерешительность из-за недостатка словарного запаса [9, с. 63]. Кроме того, при использовании стандартных учебных материалов и методов, студентам может быть скучно. Таким образом, желательно, чтобы преподаватели избегали использования традиционных подходов к преподаванию языка, таких как исправления каждого неправильно произнесенного слова, когда учащиеся действительно мотивированы говорить и активно участвовать. Если учащиеся получают удовольствие от урока, они становятся более мотивированными и обретают уверенность в улучшении своих навыков и прогрессе в обучении.

Ключевые слова: овладение вторым языком, разговорные навыки, совершенствование разговорных навыков, взаимосвязь между навыками говорения и чтения, разговорная деятельность в классе, методы развития разговорных навыков

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: Fil.ü.f.d., dosent, Lalə Əhmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

m.ALIYEVA AYTƏN ELÇİN QIZI
Bakı Slavyan Universiteti
Xarici Dillər kafedrası
a.e.aliyeva1113@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI
XÜLASƏ**

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayan idiomatik ifadələr dilin tarixi inkişaf prosesində yaranmış və nəsil-dən-nəslə keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Məqalədə, xalqın həyatı, adət-ənənələri ilə bağlı olaraq meydana gələn bu ifadələrlə tanışlıq bizə həmin xalqın tarixini və xarakterini dərinlən başa düşməyə imkan verir. Xalq həyatının və düşüncəsinin koloriti hopmuş idiomatik ifadələr heç bir lüğəvi materialın çata bilmədiyi bədii effekt və fikir dolğunluğu yaratma imkanlarına malikdir. Hətta biz idiomlara bu və ya digər tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzə və dünyagörüşünün izini əks etdirən vahidlər kimi baxa bilərik. Buna görə də, mənsub olduğu xalqın ictimai həyatı və tarixi ilə bağlı olaraq meydana gələn, milli səciyyə daşıyan idiomların mənasını bilmək vacibdir. Onlar şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə, ümumxalq danışq dilində, bədii ədəbiyyatda və publisistik yazılarda işlənir. Bir sözlə, idiomlardan ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur.

İstər nitqimizi, istərsə də bədii əsərlərin dilini canlandıran, onun ifadəliliyini artırən idiomatik ifadələrə müxtəlif dillərdə rast gəlmək mümkündür. O cümlədən, söz ehtiyatının zənginliyi ilə digər dillərdən fərqlənən ingilis dili də bu cür ifadələrlə zəngin bir dildir. Təxmini hesablamalara görə ingilis dilində 25000 idiomatik ifadə vardır. Müasir dövrdə dünyada eləcə də, ölkəmizdə ingilis dilinə olan maraq güclənmiş, ingilis dili təkcə xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqələr dili kimi öyrənilməkdədir. Hər hansı bir dilin dərinlən mənimsənilməsi üçün isə həmin dilin frazeologiyasını bilmək zəruridir. Bu səbəbdən idiomatik birləşmələrin yaranma üsulları, semantik xüsusiyyətləri, daxili və xarici strukturu, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər:

idiom, ifadə, münasibət, sintaktik, əlaqə, leksik, grammatik, söz, məna

İdiomatik ifadələr dedikdə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə deyil, məna bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr nəzərdə tutulur. Strukturca müxtəlif olan idiomatik ifadələrin bir qismi komponentlərin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə quruluşca söz birləşməsi şəklində işlədilir. Digər bir qismi isə məzmunca bitmiş, tamamlanmış fikri ifadə edən, intonasiya, predikativlik və modallıq baxımından cümlə strukturunu xatırladır.

İdiomatik ifadələrdə forma və məzmun vəhdətini onların leksik və qrammatik mənaları yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, idiomatik ifadələr söz birləşməsi və qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə formasında olur. Söz birləşməsi şəklində olan idiomatik ifadələri təşkil edən sözlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Lakin qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edən komponent hansı nitq hissəsinə aid olursa, birləşmə onun adı ilə əlaqələndirilir [1, 28].

İdiomatik ifadələrdə bəzi arxaik qrammatik cəhətlər mühafizə olunsada bu vahidlər dilin leksik-semantik layında daim dəyişikliyə uğrayan sahə olub, dilin yaşayan ənənələrini həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən inkişaf etdirib möhkəmlədir.

İngilis dilində mövcud olan idiomatik ifadələr ifadə etdikləri mənalara görə təsnif olunur. Ə.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A.Cəfərov ingilis dilindəki idiomları 5 əsas qrupa bölmüşdür: [2, 78]

1. keçmiş adət-ənənələri əks etdirən idiomlar:

to be on one's high horse – təkəbbürlü olmaq; *to win one's spurs* – ad qazanmaq; *to through down the glove* – çağırış etməkvə s.

2. tərkibində xüsusi adlar olan idiomlar:

before one could say Jack Robinson – bir göz qırpımında; *to be marked for Coventry* – tənhalığa məhkum olmaq və s.

3. başqa dillərdən tərcümə yolu ilə yaranan idiomlar:

"to make two ends meet" idiomu fransız dilində mövcud olan *"Joindre les deux bouts"* ifadəsinə tərcüməsidir; *"a bolt from the blue"* idiomu alman dilindəki *"blitz aus blauem Himmel"* ifadəsindən yaranmışdır.

4. Məcəzi mənada istifadə nəticəsində yaranan idiomlar:

Sowing a few wild oats – gəncliyində səhv etmək; *A wet blanket* – korlama; *To put one's monkey up* – qəzəbləndirmək.

5. Komponentlərinin leksik mənasında asılı olmayan ifadələr:

To pull somebody's leg – ələ salmaq; *Down on the ground* – bütün varlığı ilə və s.

Ümumiyyətlə idiomları aşağıdakı əlamətlərinə görə təsif etmək mümkündür: [3, 52]

1. Tərkibində heyvan adları bildirən sözlər olan idiomlar:

Swing a cat – çox darısqal otaq; *Smell a rat* – bir kəsdən şübhələnmək; *Go to the dogs* – dağılmaq, korlanmaq; *Have ants in your pants* – kürkünə birə düşmək; *Keep the wolf from the door* – acından ölməmək; *Be like a fish out of water* – özünü sudan çıxarılmış balıq kimi hiss etmək; *To be foxed* – çaş-baş qalmaq və s.

2. Bədən üzvləri ilə bağlı olan idiomlar:

Be on your last legs – son günlərini yaşamaq; *Come to a head* – vəziyyətin son həddə çatması; *Face the fact* – realılıqla barışmaq; *Talk behind smb's back* – bir kəsin arxasınca danışmaq; *Have an old hand* – bir işdə böyük təcrübəsi olan adam və s.

3. Geyimlə bağlı işlənən idiomlar:

Fit like a glove – yaraşmaq; *Be in smb's shoes* – bir kəslə eyni vəziyyətdə olmaq; *A wet blanket* – darıxdırıcı adam; *Keep under your hat* – bir şeyi sir saxlamaq; *Lose your shirt* – var-yoxdan çıxmaq və s. [4, 76]

4. Rəng adları ilə işlənən idiomlar:

A white lie – qərəzsiz yalan; *A white elephant* – artıq yük; *A black look* – qəzəbli baxış; *A black spot* – təhlükəli yer; *A black picture* – qəmgin mənzərə; *A black economy* – qeyri-qanuni yolla qazanılan var-dövlət və s.

5. Müxtəlif vəziyyətlərdə insan hisslərini əks etdirən idiomlar:

Get up on the wrong side of the bed – xüsusi səbəb olmadan bütün günü kefsiz olmaq;

Be in a hole – borclu olmaq;

Blow it – kəsilmək;

Be at the end of your rope – mübarizə aparmağa gücü qalmamaq;

For a song – ucuz, su qiymətinə və s.

6. Təbiət və hava ilə bağlı işlənən idiomlar:

King's or royal weather – əla hava; *Pour with rain* – leysan; *High summer* – yayın cırhacır vaxtı; *In the depth of winter* – qışın oğlan çağı; *The course of nature* – təbiətin qanunu və s.

7. Yeməklə bağlı işlənən idiomlar:

To eat humble pie – təhqirə dözmək; *Smb's cup of tea* – bir kəsin zövq aldığı və yaxud yaxşı bacardığı iş; *A couch potato* – bütün günü televizora baxan adam; *Bread and butter* – əsas gəlir mənbəyi; *A piece of cake* – çox asan və s.

8. Ailə üzvləri arasındakı münasibətləri əks etdirən idiomlar

Baby of the family – ailənin sonbeşiyi; *Be like two peas in a pod* – iki alma kimi bir-birinə oxşamaq; *Blood is thicker than water* – ətini yesə də sümüyünü atmaz; *Be your own flesh and blood* – bir kəsin can-ciyəri olmaq; *Fight like cat and dog* – dalaşmaq və s.

9. Təbabətlə bağlı işlənən idiomlar:

Alive and kicking – həyat eşqilə dolu;

Be a picture of health – yanaqlarından qan dammaq;

Be (as) right as rain – özünə gəlmək;

Between life and death – həyatla ölüm arasında;

Go from bad to worse – pisləşmək və s.

10. Tərkibində say işlənən idiomlar

Be at sixes and sevens – çaş-baş qalmaq;

Third time lucky – atalar üçdən deyib;

Hit somebody for six – bir kəsə sarsıdıcı zərbə vurmaq;

Be on cloud nine – göyün yeddinci qatında olmaq;

At the eleventh hour – son anda və s.

11. Tərkibində kənd təsərrüfatı ilə bağlı sözlər olan idiomlar:

To go to seed; To put one's hand to the plough; To measure other's corn by one's own bushel; To crop up; As you sow, you shall mow və s.

12. Tərkibində fəza cisimləri ilə bağlı sözlər olan idiomlar:

Make hay while the sun shines; To cry for the moon; What does the moon care if the dogs bark at her?; To have one's star in the ascendant və s.

13. Münasibət bildirən idiomlar:

Feel at home; Do the trick; Out of place; Be in your element

14. Oxşarlıq və fərq bildirən idiomlar:

Be in the same boat; One of a kind; As different as chalk and cheese; A different kettle of fish və s.

Tərkibində bədən üzvlərinin adlarının iştirak etdiyi idiomlar müəyyən bir qrup təşkil edir. Bu ifadələri semantik yarımqruplara ayırmaq olar [5, 142].

İngilis dilində tərkibində “foot” tərkibli diomatik ifadələr müəyyən qruplara bölünür:

1. Hərəkət, ayaqla getmək prosesini bildirənlər. Bu cür ifadələr hərəkətin bəzi proseslərini dəqiqliklə ifadə edir:

a) Gəzmə, yerləş prosesi

Set foot on foot – ayaq açmaq; *to foot the road* – piyada çox yol getmək; *put foot at* – ayaq basmaq və s.

b) Yerləşin xarakteri, incəliyi:

Come on the hot foot – ayaqdan iti olmaq; *have two left feet* – ağır taxtalı olmaq; *be light on one's feet* – yüngül yerləşən adam haqqında və s.

2. Cəmiyyətdəki vəziyyəti bildirənlər:

Be on one's feet – ayağı yer almaq; *get smb. on his feet* – ayağa durmaq; *have leaden feet* – ayağından daş asılmaq və s.

3. İnsanların qarşılıqlı münasibətlərini bildirənlər:

Have smb. at one's feet – ayağına düşmək;

have one's foot on smb's neck – ayağını boynundan asmaq;

trample under foot – ayaqda sürünmək;

rush smb. off his feet – kimisə işləməyə məcbur etmək;

find one's feet – ayağından qaldırmaq;

get smb. on his feet – ayağının altına daş qoymaq;

to lick smb's feet – ayağına düşmək və s. [6, 234]

4. İnsanın fiziki vəziyyətini bildirənlər:

Put on a war footing – döyüş hazırlığı aparmaq; *have one's feet in the grave* – bir ayağı gordadır; *be dead on one's feet* – əldən-ayaqdan düşmək; *with one foot in the grave* – bir ayağı gorda olmaq; *be with feet to clay* – ayağı sürüşkən olmaq və s.

5. İnsanın fəaliyyətini, hərəkətin xarakterini və nəticəsini bildirənlər:

To get one's foot ladder – uğur qazanmaq; *to put smth. on foot* – ayaq açmaq; *put one's foot in* – biabr etmək; *not to put a foot right* – səhv addım atmaq; *get the foot of smb.* – kimisə qabaqlamaq; *get up with one's wrong foot foremost* – sol ayağı

üstə durmaq; *lose one's footing* – ayağı büdrəmək; *drag one's feet* – ayağını sürümək; *keep one's footing* – öz yerini saxlamaq və s.

İngilis dilində “eye” (göz) tərkibli idiomatik ifadələr aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Görmə qabiliyyətini bildirən idiomatik ifadələr:

Clap eyes on – gözü tutmaq; *have one's eyes glued on* – gözünü çəkməmək; *give smb. the eye* – göz dəymək; *keep a jealous eye on* – bir şeyə şübhə ilə yanaşmaq; *close one's eyes to smth.* – bir şeyə göz yummaq və s.

2. Görmə qabiliyyətini qiymətləndirmə xüsusiyyətini bildirən idiomatik ifadələr:

Give smb. the beady eye – çəp-çəp baxmaq;
have one's eye in – bir şeyi qiymətləndirmək;
see the half an eye – ilk baxışdan görmək;
with open eye – açıq gözlə;
fasten one's eyes on – gözünü zilləyib baxmaq;
see out of the corner of one's eye – gözünün quyruğu ilə baxmaq;
cock one's eyes – göz vurmaq və s.

3. Gözlərin fiziki fəallığını ifadə edən idiomatik ifadələr:

Eyes like gimlete – gözləri kəlləsinə çıxmaq; *a quick eye* – iti baxış; *one's eyes flash fire* – gözlərindən od yağmaq; *open one's eyes* – gözünü açmaq; *pass one's eyes over* – gözləri qaynamaq; *not to bat an eyelid* – gözünü də yummmamaq və s.

4. Görmə fəaliyyətinin məkan mənası bildirməsi ilə bağlı idiomatik ifadələr:

Before smb's eye – gözü qabağında;
in one's mind's eye – xəyalı önündə;
under the eye of smb. – kiminsə nəzarəti altında;
in the public eye – diqqət mərkəzində;
look with another eye – bir şeyə başqa gözlə baxmaq;
appear to one's eyes – gözə görünmək;
be unable to keep one's eye off – gözdən qoymamaq;
throw one's eye on – gözünə sataşmaq;
be in the public eye – diqqət mərkəzində olmaq və s.

5. Görmə qabiliyyətinin müvəqqəti səciyyəsinə bildirənlər:

Sleep with one eye open – bir gözü ilə yatmaq;
see with the half an eye – bir göz qırpımında;
see out-of the corner of one's eyes – gözünün quyruğu ilə görmək;
give smb. the eye – göz vurmaq;
pass one's eye over – gözləri ilə yemək;
revert the eyes – geriye baxmaq;
catch smb's eyes – baxışlarını tutmaq;
fasten one's eyes on – gözlərini zilləmək;
feast one's eyes on – baxdığından həzz almaq və s. [6, 123]

6. Gözlərin iştirak etdiyi hərəkəti bildirmək üçün işlədilən idiomatik ifadələr:

Put one's eyes together – gözlərini çəpləşdirmək;

one's eyes draw straws – gözləri axmaq;

cock-eyed – sərxoş olanda gözləri qızarmaq;

pipe one's eyes – gözünün suyunu tökmək;

make eyes at smb. – göz süzdürmək;

sleep with one eye – bir gözü ilə yatmaq;

open smb.'s eyes to smth. – gözünü açmaq və s.

6. Emosional vəziyyəti bildirmək üçün işlədilən idiomatik ifadələr:

Eyes on stalks – qorxudan gözləri bərələ qalmaq;

one's eyes flash fire – gözləri od saçmaq;

pipe one's eye – ağlamaq;

put one's eye together – gözünün acısını almaq;

get the glad eye – sevinc bəxş edən gözləri tutmaq;

give smb. the eye – göz vurmaq;

have one's eye glued on – gözünü çəkmək;

make eyes at smb. – göz süzdürmək;

meet smb's eye – gözünə dik baxmaq;

not to take one's eyes off – gözünü çəkməmək; *set one's eyes at flow* və s.

7. Fiziki vəziyyət bildirmək üçün işlədilən idiomatik ifadələr:

close one's eyes – gözünü əbədi yummaq; *leap to the eye* – gözə girmək; *dry*

one's eye – ağlamağını kəsmək; *give smb. a black eye* – gözünün altını qaraltmaq və s.

8. Nəvazişli, mehriban müraciət bildirmək üçün işlədilən idiomatik ifadələr:

The desire of smb's eyes – gözünün işığı olmaq; *to be the apple of one's eyes* – göz bəbəyi olmaq; *cast sheep's eyes at smb.* – məhəbbət dolu baxışlarla baxmaq və s.

10. Adət-ənənə, dini ayinləri, inancları bildirmək üçün işlədilən idiomatik ifadələr:

An eye for an eye and tooth for a tooth – əvəz-əvəzə; *have an eye to* – gözündə olmaq; *cast an evil eye* – gözü dəymək və s.

11. müxtəlif qeyri-səmimi diləklər, qarğışlar bildirmək üçün işlədilən idiomatik ifadələr:

Damn your eyes! – gözün çıxsın; *all my eye* – axmaq şeydir!; *Oh, my eye!* – Lənət şeytana!; *let your tongue run away with you!* – artıq əskik danışma; *keep your tongue behind your teeth!* – dilini dinc saxla!; *grief gnaws my heart!* – dərd ürəyimi deşir; *be off from my eyes* – itil gözümdən; *bottle up your mouth* – ağzını yum; *cocked-eyed* – çəpgöz; *do you have a maggot in your head!* – basin xarab olub! və s. [7, 79]

İngilis dilindəki dil faktları göstərdi ki, məişət dilində, qəzetlərdə, şifahi ədəbiyyatda rast gəldiyimiz idiomatik ifadələrin öyrənilməsi hər bir dil öyrənən şəxs üçün zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimzadə N. İdiomatik ifadələrin əmələgəlmə yolları haqqında. Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Bakı, 1966, s.66-69.
2. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004, 192 s.
3. Quliyev T. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları. F.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012, 146 s.
4. Renton.N.E. A dictionary of 3,800 picturesque idiomatic expressions. USA, 1990.
5. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004, 192 s.
6. Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006, 861 s.
7. Alekhina A. Idiomatic English. Minsk, 1982, 279 s.

Ahəva Aytan Elchin

SUMMARY

**THE CLASSIFICATION OF IDIOMS IN ENGLISH AND THEIR
EQUIVALENT IN AZERBAIJAN LANGUAGE.**

Idiomatic expressions playing a great role in enriching vocabulary of the language appeared in the historical development of the language and passing through generation to generation came to our present time. In the article, introducing with the expressions that being closely connected with lifestyle and traditions of people gives us a chance to understand the history and character of the people. Idiomatic expressions, absorbed the colors of folk life and thought have the ability to create an artistic effect and fullness of thoughts that no other lexical material can reach. Even, we can look at idioms like this or another historical event, ethnic tradition way of thinking and units that reflect the traces of the worldview. So, it's important to know the meaning of the idioms that occurring in connection with the life and history of the people to whom he belongs. They are used in oral and written contexts in the vernacular, in fiction and journalistic articles. So, idioms are used almost in all styles of literary language.

It is possible to come across idiomatic expressions in different languages that enliven both our speech and the language of works of art, increasing its expressiveness. English, which differs from other languages by its rich vocabulary is full of such expressions. There are about 25000 idiomatic expressions in English language. In the modern world, as well as in our country interest in the English language intensified and English is being studied not only as foreign language but also language of diplomacy and business communication. In order to master a

language , it is necessary to know the phraseology of that language. For its reason learning established methods of idiomatic compounds ,semantic features, internal and external structure, translation capabilities, analyses of using areas is relevant both theoretically and practically.

Keywords:

idiom,expression,relationship,syntactic,connection,grammatical,word,meaning

Алыева Айтан Эльчин

РЕЗЮМЕ

**КЛАССИФИКАЦИЯ ИДИОМ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ
СООТВЕТСТВИЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.**

Идиоматические выражения ,которые играют большую роль в обогащении словарного запаса языка, появились в процессе исторического развития, и передаваясь от поколения к поколению дошли до наших времен. Знакомство в статье с выражениями появившемся в связи с жизненными обычаями народа , позволяет нам глубоко понять характер и историю этого народа. Идиоматические выражения, впитавшие в себя краски народной жизни и мысли, обладают потенциалом создания художественного эффекта и полноты мыслей, которых не может достичь никакой лексический материал. Мы даже можем рассматривать фразеологизмы как единицы, отражающие следы того или иного исторического события, этнической традиции, образа мышления и мировоззрения. Поэтому важно знать значение фразеологизмов, несущие национальные характеристики, связанные с общественной жизнью и историей народа, которому они принадлежат. Эти фразеологизмы используются в устной и письменной речи, в разговорной речи, в художественной литературе и в публицистике. Суммируя вышесказанное, можно прийти к выводу, что идиомы используются почти во всех стилях литературного языка.

Идиоматические выражения, оживляющие как нашу речь, так и язык художественных произведений и повышающие его выразительность, встречаются в разных языках. Кроме того, английский, отличающийся от других языков своим богатым словарным запасом, также является языком, богатым на подобные выражения. Подсчитано, что в английском языке насчитывается 25 000 идиоматических выражений. В современное время в мире, так же как и в нашей стране, возрос интерес к английскому языку, и этот язык изучается не только как иностранный, но и как язык дипломатии, политики и деловых отношений. Чтобы овладеть языком, необходимо знать фразеологию этого языка. По этой причине способы образования идиоматических соединений, семантические признаки, внутреннее и внешнее

строение, изучение переводческих возможностей и анализ областей применения актуальны как в теоретическом, так и в практическом плане.

Ключевые слова:

идиома, выражение, отношения, синтаксический, соединение, грамматический, слово, значение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A.X.İsayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ИСМАИЛОВА ГЮЛЬНАРА МИДХЕТ КЫЗЫ
ГАСАНОВА НИГЯР ХАЛИД КЫЗЫ

Азербайджанский Технический Университет
Старшие преподаватели кафедры “Иностранных Языков”

Г.Джавид 25.

E-mail: gulnaranigar@gmail.ru

НЕОЛОГИЗМЫ В МОРФОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Новые и малоизвестные падежи английской морфологии. В этой статье представлена новая и часто используемая, но малоизвестная особенность английской морфологии некоторых частей речи как существительных. Личные местоимения и указательные местоимения, иллюстрирующие примеры.

Местоимение. Личные местоимения. Вместо –he с обобщенным значением, относящимся к лицам обоего пола (например: *When a person has no will to live he is often very difficult to help*), все шире употребляется сочетание-his or her вместо- his.

Притяжательные местоимения. –Your может использоваться в качестве разговорного синонима неопределенного артикля. Например: *Have you seen your old man in a closed-down market, kicking up a paper with his worn out shoes?* (из популярной английской песни «Street of London»).

Возвратные местоимения. . English grammar in USE. Murphy (advanced) При выборе между личным и возвратным местоимением необходимо, в частности. Учитывать, что между ними существует ряд смысловых различий. Так, возвратные местоимения используются для передачи большей степени полноту признака или большей близости к живому существу, чем местоимения личные.

Ключевые

слова: неологизмы, Англ. язык, морфология, артикль, развития

Для начала давайте разберемся, что же такое «неологизм». Неологизм – это слово, значение слова или словосочетания, появившиеся в языке. Из этого определения можно заключить, что неологизмом слово остается в языке до тех пор, пока говорящие ощущают его новизну. Неологизмы есть во всех языках, английский язык не является исключением. Каким образом появляются неологизмы? Во-первых, это слова, которые появляются в языке для обозначения новых предметов, понятий, явлений. Во-вторых, уже существующие в языке слова могут приобретать новые значения. И, наконец, при помощи словообразования (прибавления суффиксов или приставок к уже известным формам слова, а также посредством словосложения).

Когда новое слово входит в лексикон большого числа носителей языка, оно фиксируется в словарях. **Bucket list.** Список вещей, которые вы никогда не делали, но хотели бы успеть сделать при жизни. Словосочетание стало популярным в английском языке после выхода в прокат фильма **The Bucket List (2007)**. Фильм рассказывает историю двух мужчин, совершающих путешествие с целью испытать как можно больше приключений до конца жизни. В названии фильма обыгрывается идиома «**kick the bucket**» (умереть).

Cloud computing. Словосочетание обозначает процесс хранения компьютерных данных на серверах, доступ к которым может осуществляться через интернет. Программисты и пользователи интернета говорят об «**облачном хранении данных**», при котором доступ к серверу осуществляется с неограниченного количества компьютеров. Наш мир постоянно меняется, все новые явления находят отражение в языке. Как говорят англичане, «**Where habit leads, language follows**» (Язык за привычкой следует по пятам). Сколько требуется времени, чтобы слово вошло в язык? Все очень относительно. Иногда проходят годы и даже десятилетия, прежде чем какое-то явление станет неотъемлемой частью нашей жизни. Значит, слово, его обозначающее, долгое время будет иметь статус неологизма. Интернет технологии значительно ускорили этот процесс – новое слово входит в лексикон большого количества людей в течение нескольких месяцев.

Существительное. В преосмыслении заимствованных существительных, образующих множественное число при помощи суффикса, сделан еще один шаг: они теперь не только согласуются с глаголом в форме единственного числа, но и употребляются с неопределенным артиклем. Например: You article completely ignores the adverse effect that a hostile media has on the situation there (Newsweek). Правило, гласящее, что при персонификации транспортных средств существительное заменяется личным местоимением – **she**, нуждается в расширении. –She используется главным образом в речи мужчин применительно не только к транспортным средствам, но вообще к объектам и средствам трудовой деятельности. Например, лесоруб о деревне: She's about to fall. Интересна наметившаяся тенденция употребления исчисляемых существительных в собирательном значении как неисчисляемых. Например: Buying Cars: More car for less money (рекламное объявление, записано в Лондоне).

Артикль. Продолжается распространение употребления нулевого артикля. Например:... taking language out of classroom (из выступления участницы американско-советского симпозиума, австралийки по происхождению).

The main function of language is the function of communication. No less than its other functions, especially the function of reflecting reality, accumulating the results of cognitive activity. At various levels of reflection of reality in the cognitive process procedures of analysis and synthesis are organically connected. These two

procedures, in their non-bit connection, are manifested in the language as a whole, they are also essential for its individual units. **English grammar.**

M.Ganshina. N.Vasilyevskaya: “Функция **предлогов**, как и других служебных слов, структурная. С их помощью синтезируются языковые образования различной степени сложности, например двухэлементные, типа предложений-номинаций: В поле, на рассвете, о мужестве. Соединение существительного с предлогом в каждом случае уменьшило степень обобщенности значения существительного. Предлог локальный аспект семантики существительного поле, показал, в каких территориальных границах располагаются факты, о которых пойдет речь в следующем сообщении. Семантика каждого из двухэлементных комплексов является результатом взаимодействия смыслов предлогов и существительного, в результате которого, однако, ни один из элементов не утратил своей смысловой самостоятельности. как и других служебных слов, структурная. С их помощью синтезируются языковые образования. **(1.p.34-38)**

Местоимение. Личные местоимения. Вместо **–he** с обобщенным значением, относящимся к лицам обоего пола (например: *When a person has no will to live he is often very difficult to help*), все шире употребляется сочетание *his or her* вместо *his*.

Притяжательные местоимения. *–Your* может использоваться в качестве разговорного синонима неопределенного артикля. Например: *Have you seen your old man in a closed-down market, kicking up a paper with his worn out shoes?* (из популярной английской песни «Street of London»).

Возвратные местоимения. **English grammar in USE. Murphy** (advanced) При выборе между личным и возвратным местоимением необходимо, в частности, учитывать, что между ними существует ряд смысловых различий. Так, возвратные местоимения используются для передачи большей степени полноты признака или большей близости к живому существу, чем местоимения личные. Сравните: *John pulled the blanket over himself* и *John pulled the blanket over him*. В первом предложении сообщается о том, что Джон укрылся одеялом с головой, а во втором – что он укрылся одеялом не весь. Еще пример: предложение *John hid the book behind him* говорится о том же или о том, что книга. Возможно, лежала на стуле, а Джон стоял, загораживая ее; но в любом случае первое предложение – что этого не было. Сравните также: *The dictator was lying at the foot of that statue of him on horseback*. В первом предложении речь идет о том, что диктатор лежал живой и в полном сознании рядом со своей статуей, а во втором – что он был либо мертв, либо без сознания. **(2.p.123)**

Неопределенные местоимения. Употребление с существительными, обозначающими исчисляемые предметы, становится характерным не только для сравнительной степени – *less* и для превосходной – *least*, но также для

положительной степени (*little, much*) и для неопределенного местоимения – *a little*. Например: *You'll find that recipe contains very little dried milk solids* – «малое количество сухих твердых молочных веществ» (сравните:...*very few dried milk solids*- мало химически различных сухих твердых молочных веществ», т.е. при замене *few* на *little* может происходить изменение значения); *How much royalties do you get from you book?* (данное сочетание могло возникнуть по аналогии с *How much in the way of royalties*); *You'll have to take a little/a few pains if you want to accomplish something*. Неопределенные местоимения, оканчивающиеся на *one* и *body*, соотносятся в разговорном стиле с местоимениями множественного числа *they, their* и *themselves*, а также с особой формой единственного числа *themselves* и взаимным местоимением *one another*. Например: *Anyone can talk to me about themselves/themselves; But everyone I know is either shouting or dancing around like wild or beating up one another* (R.Bradbury). С другой стороны, *they, their* и *themselves* могут сочетаться не только с местоимениями, оканчивающимися на - *one* и *body*, но также и с неопределенным местоимением-*each*, а в официальном стиле – с существительным в единственном числе, в том числе с именем собственным. Например: *They finished two bottles of champagne but, as before, because of what each had on their mind, while it lifted their spirits the occasion was not a gala one* (D.Daniels); *No other industry [than the airlines] would allow a customer to reserve a perishable commodity, then not make them pay for it if they did not use it; If there is a Barbara Wassman on board, could they make themselves known to the cabin?* Помимо смыслового оттенка отсутствия уверенности (как в предпоследнем примере) местоимений *they, their* и *themselves* служат для передачи обобщенных значений. Например: *I know a member of this club who, for the obvious reason of being chairman of the nominating committee, cannot nominate themselves*. Здесь употреблении *themselves* преследует цель придать высказыванию характер обобщения: показать, что данных принцип распространяется на всех председателей подобных комитетов, а также избежать указания на пол председателя (этому не мешает употребление слова *chairman* поскольку оно не может относиться как к мужчине, так и женщине).

Указательные местоимения. Относительно выбора между *-this* и *that* дополнительно отметим следующее. *This* является разговорным синонимом:

а) неопределенного артикля и б) неопределенного местоимения –*one*-«некий». В значении «а»-*this* употребляется после *There was* для введения персонажа устного рассказа. Например: *There was this traveling salesman, and he...* В значении «б» употребление *-this* оживляет изложение и приносит оттенок некоторого пренебрежения, в то время как – *one* свидетельствует о наличии официальных отношений между собеседниками. Сравните: *This Fred Snooks turn out to have 24 cats One Fred Snooks was found to be in possession of dangerous drugs*. **Иностранные языки в школе:**”При сообщении

дополнительной информации о человека или предмете, упомянутом в предыдущем высказывании, - *that* характерно для разговорного стиля, в то время как в нейтральном стиле употребляются как *this* так и *that*. Сравните: разг. John likes to kick puppies. *That man's gonna get his, (ему достанется) one of these days! John likes to kick puppies. That/this man will be fined one of these day! (3.c.69-72)* При соотнесенности с предшествующим высказыванием в целом – *this* и *that* различаются не только тем, что первое более характерно для американского, а последнее – для британского варианта. Между ними есть еще два существенных различия. Во-первых, поскольку *this* чаще используется в речи для введения последующего высказывания, а *that* – для ссылки на уже высказанное, то в тех случаях, когда в последней функции используется *this* слушающий все же ожидает продолжения. При употреблении –*that* такого ожидания нет. Во-вторых, такое употребление – *this* ограничено монологической речью, в то время как – *that* употребляется как в монологе, так и диалоге. Сравните монолог: *Dick says that the Republicans may have credibility problems. This/that is an understatement* и диалог: «Dick [...] problems». – “That is an understatement”. Употреблении – *that* часто свидетельствует об эмоциональной близости собеседников. Например, механик гаража может спросить водителя-мужчину (но не женщину): *Check that oil?* – «Проверило масло?». Сравните также: *That left front tire is pretty worn Your left front tire is pretty worn*. Первое предложение могло быть высказано механиком, а второе – полицейским автоинспектором, отношения с которым у водителя значительно более официальные. Употребление – *that* и его синонимов – *your* и *the* характерно при выражении сочувствия в вопросах о травмах и болезнях. При этом – *that* и *the* носят более разговорный характер, чем – *your*. При употреблении последнего говорящий явно показывает, что болен не он.

Таким же образом – *that* употребляется в дружеских советах типа *Soak that toe twice a day* – «Делайте ванночку для пальца два раза в день» и *Button that lip* «Попридержи язык».

Исмихан Рагимов: «Практическая грамматика Английского языка» пишет: При выборе между употреблением указательных местоимений –*this* и – *that* и личного –*it* необходимо, следующее.

Если в предыдущем высказывании есть распространенное словосочетание, последующее указательное (но не личное) местоимение может быть относиться к нему в целом(а) и (реже) к одному из его компонентов (б). Например: а) *I read a story about the theory of evolution. That/this look a long time to read.* (указательное местоимение относится ко всему словосочетанию *a story about the theory of evolution*);

Сравните также: *I read a story about the theory of evolution. That/this look a long time to understand.* Здесь с – – *that* более вероятно значении «а», а с – *this* – «б».

-*Do that, do it* и *do so* часто взаимозаменяемы. Например: A) *Rover is scratching the door.* B) *Yes, he always does that/it/so when he wants attention: Mr.Brown goes to the hospital for treatment every week: in fact he has been doing that/it/so ever since I have known him.* Но между ними есть и смысловые различия. - *Do it* характерно для случаев, когда речь идет об одном и том же действии, а *do so* – при описании однотипных действий. Сравните: *Martin is painting his house. I'm told he does it every four years* (т.е. делает одно и то же) *Martin is painting his house. I'm told this is merely because his neighbor did so last year* (т.е.производит действие того же типа).(4.s.88-96)

-*Do that* отличается от *do it* в двух отношениях. Во-первых, -*that* более информативно и чаще несет логическое ударение, чем – *it*. Сравните: *Is Connie still trying to light the stove? She should have DONE it by NOW* и *Are you trying to light the stove with a match? I wouldn't do THAT.* Во-вторых, *do it*, в отличие от *do that*, употребляется с более ограниченным числом сказуемых, а именно с такими, которые передают действия субъекта, контролируемые им самим. Сравните: A) *When you chop off a chicken's head and its already dead, it still kicks a few times.* B) *Why does it do THAT? A. [...]. B/I wonder how it DOES it.*

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.English grammar. M.Ganshina. N.Vasilyevskaya.p:34-38.
2. English grammar in USE. Murphy (advanced).p.123
- 3." Иностранные языки в школе."с.69-72.
- 4.İngilis dilinin praktiki qrammatikası. İsmixan Rəhimov.88-96.

Neologizm of the English Morphology SUMMARY

New and little-know cases of the English Morphology.This article introduces new and much used but little known feature of the English morphology of some speech parts as noun. Persona pronouns and demonstrative pronouns illustrating in examples.

The examples have been both from literature and practical speech.The main function of language is the function of communication. No less than its other functions, especially the function of reflecting reality, accumulating the results of cognitive activity. At various levels of reflection of reality in the cognitive process procedures of analysis and synthesis are organically connected.

Pronoun. Personal pronouns. Instead of -he with a generalized meaning referring to persons of both sexes (for example: When a person has no will to live he is often very difficult to help), the combination -his or her is increasingly used instead of -his.

Possessive pronouns. –Your can be used as a colloquial synonym for the indefinite article. For example: Have you seen your old man in a closed-down

market, kicking up a paper with his worn out shoes? (from the popular English song "Street of London").

reflexive pronouns. . English grammar in US. Murphy (advanced) When choosing between a personal and reflexive pronoun, it is necessary, in particular. Keep in mind that there are a number of semantic differences between them. So, reflexive pronouns are used to convey a greater degree of completeness of a sign or greater proximity to a living being than personal pronouns.

Key words: neologizmes, English, morphology, article, development

G.İsmayılova, N.Həsənova

İngilis morfologiyasında neologizmlər

XÜLASƏ

İngilis morfologiyasının yeni və az məlum olan halları. Bu məqalə bəzi nitq hissələrinin ingilis morfologiyasının isim kimi yeni və çox istifadə edilən, lakin az məlum olan xüsusiyyətini təqdim edir. Nümunələrdə təsvir edən şəxs əvəzlilikləri və nümayiş əvəzlilikləri.

Nümunələr həm ədəbiyyatdan, həm də əməli nitqdəndir. Dilin əsas funksiyası ünsiyyət funksiyasıdır. Onun digər funksiyalarından, xüsusən də reallığı əks etdirmək, idrak fəaliyyətinin nəticələrini toplamaq funksiyasından az deyil. Gerçəkliyin idrak prosesində əks olunmasının müxtəlif səviyyələrində təhlil və sintez prosedurları üzvi şəkildə bağlıdır.

Əvəzlilik. Şəxsi əvəzliliklər. Hər iki cinsdən olan şəxslərə aid ümumiləşdirilmiş məna ilə -he əvəzinə (məsələn: İnsanın yaşamaq istəyi yoxdursa, ona kömək etmək çox vaxt çox çətinidir), -onun əvəzinə -his or her birləşməsi getdikcə daha çox istifadə olunur.

Sahiblik əvəzlilikləri. -Sizin qeyri-müəyyən artiklin danışığı sinonimi kimi istifadə edilə bilər. Məsələn: Bağlanan bazarda qocanızı görmüsünüzmü, köhnəlmiş ayaqqabıları ilə kağızı təpikləyir? (məşhur ingilis mahnısı "Street of London"dan).

Açar sözlər: neoloqizmlər, ingilis dili, morfologiya, məqalə, inkişaf.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

Rəyçi: доктор филологический наук, доцент Юсиф Сулейманов
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FLORA ƏKBƏROVA

ADİU

İstiqlaliyyət küç., 6

akberova.flora@yandex.com

İQTİSADİ DİSKURS VƏ İQTİSADİ MƏTNLƏRDƏ METAFORALARIN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN SƏBƏBİ NƏDİR?

Açar sözlər: iqtisadi diskurs, iqtisadi mətn, məlumat, aspekt, pragmatika

Key words: economical discourse, economical text, information, aspect, pragmatics

Ключевые слова: экономичны дискурс, экономичный текст, информация, аспект, прагматика

Metafor (q.yun. μεταφορά — «köçürmə») — Metafor bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə düzəldir.

Məsələn, "Günəşim susmasın" . "Günəş" sözü bütöv cümlədəki başlıca fikri ifadə etməklə metafora çevrilir. Metaforlar deyərkən ağıla ilk gələn sahə bədii ədəbiyyatdır. Məsələn Aşıq Ələsgərin "Dağlar" qoşmasına baxaq

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Bəs iqtisadi mətn və İqtisadi diskursda metaforlar nə səbəbdən istifadə olunur?

İqtisadiyyat deyərkən göz önünə sıxıcı, quru ,bədiilikdən uzaq statistik məlumatlar və ya iqtisadi göstəricilər olur. Lakin iqtisadi mətn və İqtisadi diskursda metaforlardan geniş istifadə olunduğu bir faktdır.

İqtisadi kontesklərdə metaforlar vacib və əvəzolunmaz rol oynayır. İqtisadi mətnlərdə, yaxud iqtisadi kontekstdə metaforların istifadəsi insanların beynində yaranır və onların beynindəki konsept anlamında təsiredici bir hissə formalaşdırır. Məsələn, *xarici kapitalın sel kimi axması* (the inflows of foreign capital), *işçilər canlı kapitallardır* (employees are human capitals), *aksiya indekslərinin enməsi, aşağı düşməsi* (equity indexes fall), *səhmlərdə yenidən birləşmə* (the rebound in stocks) və s. kimi metaforlar artıq insanların beynində öz yerini tutmuş hesab olunur və onların iqtisadi kontekstdə bu cür terminləri işlətməsi öz təsiredici effektini göstərir.

Marşal yazıda iqtisadi diskursun düzgün təsvirini vermək üçün bioloji metaforlardan istifadənin vacibliyini vurğulayan ilk iqtisadçılardan hesab olunur. O, biznesin inkişafını canlı orqanizmin təbii hərəkət etmə, yaxud buna dövr etmə də deyə bilərik müddəti ilə müqayisə edir (70, s. 56).

C. Lakof və C. Conson iddia edirlər ki, metaforların iqtisadi diskursda, yaxud iqtisadi mətndə istifadə olunması koqnitiv mexanizm kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, bu zaman bir konsept digər konseptə keçid edir və insanların həmin konseptləri anlamaları çətinlik törətmir. İqtisadi diskursda metaforlardan istifadə etmək hər hansı bir nisbətən abstrakt, yaxud quruluşu anlaşılmayan predmetin anlaşılmasını daha konkret, yaxud ən azından daha yüksək quruluşlu predmetlə qavramağa insanlara kömək edir. Terminologiyada mücərrəd məfhumun işlədilməsi hədəf, konkret olan isə mənbə adlandırılır (1, s.14).

Məsələn, belə bir nümunə verək: *Our relationship has hit a dead-end streets* – cümləsi ilk oxuyanda onun səyahətlə əlaqəsi olduğunu düşünürük. Burada mənbə və hədəf parametrləri fərqləndirilir. Mənbə səyahətdir, hədəf isə sevgidir. Bu cümlədə istifadə olunan mücərrəd məfhum yəni sevgi hədəf predmeti adlanır. Əsas və mənbə predmet isə səyahətdir və bu anlam onu ifadə edir ki, sevgililər arasında münasibət çox çətinləşib və artıq onların münasibətlərini davam etdirmək olmur və onlar artıq münasibətlərini kəsməlidirlər (126, s. 40). Amma qeyd etmək lazımdır ki, hədəf və mənbə predmetlər arasında sistemli uyğunluq olmalıdır. Belə uyğunluq “xəritəyə çəkmə” kimi adlandırılır. Xəritəyə çəkmə bizə şərait yardır ki, hədəf və mənbə predmetlər arasında olan fərqliliyi və oxşarlığı anlayaq (126, s.24). Məsələn, “Love is a journey” metaforunun xəritəsini hazırlayaq:

- sevgililər səyahətçilər kimidir;
- sevgi əlaqəsi maşını təşkil edən cihazların əlaqəsinə bənzəyir;
- Sevgililərin ümumi əlaqəsi səyahətin necə alınacağı əlaq ilə uyğun gələ bilər; yəni səyahətin necə olacağı bəxt, tale məsələsi olduğu kimi sevgililərin də əlaqəsinə necə olacağı bəxtə, taleyə bağlıdır;
- sevgililərin arasındakı çətinlik səyahətin çətinliyinə uyğun gələ bilər; (2, s. 12).

Sevgi səyahətdir metaforu konkrətdir və daha ümumi səviyyəyə yönəlir. Bu iki səviyyə arasında iyerarxik münasibətlər müşahidə olunur. Konkret səviyyəyə aid metaforlar daha yüksək səviyyəyə aid metaforların xüsusiyyətlərini mənimsəyir. Fikir verdiyimiz kimi metaphor vasitəsilə obrazdan mənaya keçid baş verir və koqnitiv səviyyədə şüurun obrazla iki əlaqəsi müşahidə olunur. A.Potebnya yazır: “1) Obraz obyektiv hesab edilir və bütövlükdə mənaya köçürülür və metaforik mənalandırılanın xüsusiyyəti haqqında əsas yaradır; 2) və ya obraza ancaq mənaya keçid üçün subyektiv vasitə kimi baxılır və o sonrakı nəticə kimi heç bir əsas yaratmır (3, s.420).

İqtisadi diskursda metaforların istifadəsi həyatın hansısa bir sahəsi haqqında hər hansı bir digər sahə vasitəsilə düşünmək aləti kimi nəzərdən keçirilir və bu zaman konseptual metaforların istifadəsi labüd ola bilər. Məsələn,

“Economy is human beings”.

-The economy can work like human beings;

-The economic relationship corresponds to the human beings;

-The economy has its goals, and its goals correspond to the human beings;

-Difficulties in the relationship correspond to impediment to human beings.

İzahını belə verə bilərik ki, iqtisadiyyat da insan kimidir. O da insan kimi işləyir; onun da insan kimi əlaqələri var; iqtisadi bölmələr arasında əlaqələr mövcuddur; iqtisadiyyatın da öz məqsədləri var; onun məqsədləri də insanların məqsədləri kimidir; insanlar arasındakı əlaqələrdə maneələr olduğu kimi, iqtisadi münasibətlər arasında da maneələr mövcuddur.

İndi isə “The economics ideas are food” (“İqtisadiyyata aid fikirlər ərzaq kimidir”) metafundə iqtisadiyyat və ərzaq arasında olan oxşarlıqları, yəni fikrin mücərrəd konsepti ilə ərzağın konkret konsepti arasında oxşarlıqları izləyək və bu yolla insanların iqtisadiyyat və ərzaq terminləri arasındakı münasibətləri dərk etməsini izləyək:

The economic ideas are food.

Ərzaq

-Biz onu bişiririk;

-Biz onu uduruq və yaxud onu yeməkdən imtina edirik;

-Biz onu çeynəyirik;

-Bədən onu həzm edir;

-Həzm olunmuş ərzaq bədənimizi qida ilə təmin edir.

Düşüncələr/Fikirlər

-Biz iqtisadi planlar barədə düşünürük;

-Biz iqtisadi planları (fikirləri) ya qəbul edirik, ya da onlardan imtina edirik;

-Biz iqtisadi fikirləri nəzərimizdə tuturuq;

-Düşüncələrimiz onları qəbul edir;

-Anlama, mental bacarığımızı inkişaf edir.

Bir sözlə, bir çox iqtisadçılar və dilçilər, məsələn, Makkloski, Henderson, Karteris-Blək, Boers son on ildə iqtisadi mətnlərdə metaforların istifadəsini tədqiq etməyə geniş yer ayırmışlar (4, 89). Bu mütəxəssislər iddia edirlər ki,

Nümunəyə nəzər salaq:

“Economic systems are buildings”. – “İqtisadi sistemlər tikinti kimidir”.

Aşağıdakı diskurs parçasında istifadə olunan tikinti ilə bağlı terminlərin iqtisadiyyatla bağlı diskurslarda istifadə olunmasını izləyək. Onların insanlarda lazım olan konseptlərin düzgün formalaşmasında rolu danılmazdı. (5,89)

“Economic systems are buildings”.

Gördüyümüz kimi, bütün nümunələrdə istifadə olunan xüsusi mövzulara aid işlədilən terminlərin iqtisadi diskursda istifadə halları metaforlarla insanlarda düzgün təsəvvürün yaranmasına səbəb olur və nəticə də istənilən anlamın insanlarda formalaşmasına istiqamət verir.

Flora Akbarova

SUMMARY

The reason why metaphors are used in economic discourse and economic texts ?

The article investigates the metaphors and their usage in economic discourse and economic texts. It states that metaphors are important in terms of conveying the meaning and concept in people's brains. According to linguistics sources the author writes that economical discourse is a basic unit of economical communication and when it is expressed by metaphors it creates more proper imagination. Consequently, it guides the formulation of any concept in people. One of the reasons for the development of metaphors is that they function at different levels of specificity; some at the general level, some at the special level. Cause, effect, time, etc. related to the general level concepts. These concepts are semantically related to areas based on specific physical experiences. For example, consider the metaphor that the economy is a machine:

“Economy is a vehicle”; or: “Economy is a ship”.

The American economy is like a supertanker that, even in calm waters.

Translation:

"Economy is transport"; Or: "The economy is a ship."

Even the American economy is like big markets in calm waters.

The terms supertanker and calm waters used here enter into a hierarchical relationship between two metaphors and form the necessary context.

Флора Акбарова

A lot of examples have been referred to in the article by the author.

РЕЗЮМЕ

Почему метафоры используются в экономическом дискурсе и экономических текстах?

В статье исследуются метафоры и их употребление в экономическом дискурсе и экономических текстах. В нем говорится, что метафоры важны с точки зрения передачи значения и концепции в мозгу людей. По источникам лингвистики автор пишет, что экономический дискурс является базовой единицей экономического общения, и когда он выражен метафорами, он создает более правильное воображение. Следовательно, она определяет формулировку любого понятия у людей. Одна из причин развития метафор состоит в том, что они функционируют на разных уровнях специфичности; некоторые на общем уровне, некоторые на специальном уровне. Причина, следствие, время и т.д. относятся к общему уровню. такие понятия, как. Эти

понятия семантически связаны с областями, основанными на конкретных физических переживаниях. Например, рассмотрим метафору о том, что экономика — это машина:

«Экономика — это средство передвижения»; или: «Экономика — это корабль»

Американская экономика похожа на супертанкер, который даже в спокойных водах.

Перевод:

«Экономика — это транспорт»; Или: «Экономика — это корабль».

Даже американская экономика похожа на большие рынки в спокойной воде.

Используемые здесь термины супертанкер и спокойные воды вступают в иерархическую связь между двумя метафорами и образуют необходимый контекст.

В статье автор приводит множество примеров.

Flora Əkbərova

XÜLASƏ

İqtisadi diskurs və iqtisadi mətnlərdə metaforaların istifadə edilməsinin səbəbi nədir?

Məqələdə iqtisadi diskursda və iqtisadi mətnlərdə metaforalar və onların istifadəsi araşdırılır. Burada metaforaların insanların beynindəki məna və məfhumun çatdırılması baxımından əhəmiyyətli olduğu bildirilir. Müəllif dilçilik mənbələrinə görə iqtisadi nitqin iqtisadi ünsiyyətin əsas vahidi olduğunu və metaforalarla ifadə olunduqda daha düzgün təsəvvür yaratdığını yazır. Nəticə etibarilə, insanlarda hər hansı bir konsepsiyanın formalaşmasına əsas verir. İqtisadi diskursda metaforaların istifadəsi həyatın hansısa bir sahəsi haqqında hər hansı bir digər sahə vasitəsilə düşünmək aləti kimi nəzərdən keçirilir və bu zaman konseptual metaforaların istifadəsi labüd ola bilər. Metaforaların işlənmə səbəbinə görə biri də onların müxtəlif konkretlik səviyyələrində funksiya daşmasıdır; bəziləri ümumi səviyyədə, bəziləri isə xüsusi səviyyədə. Ümumi səviyyəyə aid səbəb, nəticə, zaman və s. kimi konseptlər istifadə olunur. Bu konseptlər konkret fiziki təcrübəyə əsaslanan sahələrlə semantik bağlıdır. Məsələn, İqtisadiyyat maşındır metaforunu nəzərdən keçirdək:

“Economy is a vehicle”; yaxud: “Economy is a ship”

The American economy is like a supertanker that, even in calm waters.

Tərcüməsi:

“İqtisadiyyat nəqliyyatdır”; Yaxud: “İqtisadiyyat gəmidir”.

Amerikan iqtisadiyyatı da hətta sakit sularda böyük bazarlar kəmidir, yəni onlara bənzəyir.

Burada işlənən supertanker, calm waters terminləri iki metafor arasında iyerarxik münasibətə girir və lazım olan konteksti formalaşdırır.

Müəllifin məqaləsində çoxlu misallara istinad edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alfred Marshall. The Principle of Economics. London: Macmillan and Co., Ltd., 1920, p. 70, s. 56.
2. C. Lakof və C. Conson Adam Smith and the Philosophy of Law and Economics. Springer Science and Business Media, 2012, Political Science 132, s.14.
3. McCloskey D.N. The Rhetoric of Economics. London: University of Wisconsin Press, 1998, s.135;
4. Richard Mead and Willie Henderson. "Conitional form and meaning in Economics text" English for Spesific Purposes 2. pp. 112
- 5.Boers, F., and Demecheleer, M. A cognitive semantic approach to teaching prepositions. ELT Journal, 52(3), 1998, pp.89.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Kərimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ HÜSEYNOVA ASLAN QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi
Bakıxanov küç.14
lalahuseynova@com.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji
VAHİDLƏRİN FUNKSIYA ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.

Məqalədə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışiq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təəcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək kızıdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənaca və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayrlar. Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar[^]ın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək Qımdır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi

əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, kontekst, komperativ frazeoloji vahidlər, nominativ frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb məsəllər.

Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsl məm[^]rım əsaslanır. Bu prinsip tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalara görə qruplaşdırırdılar. Məlum olduğu kimi, idrambrın mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilər.

N.N.Amosova frazeoloji vahidlərin təsnifinə kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazemlərə və idiomlara bölür. O, göstərir ki, frazemlər ikilidir, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənədiçi kontekst rolunda çıxış edir. Məsələn, *small hours*, *small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyər, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurulur. Məs, *in the nick of time* (*dəqiq vaxtda*) (1-8 -10)

N.N.Amosovaya görə, frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətdəki funksiyalarına görə dörd sinfə bölmək olar. Bu təsnifat əsasında frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Nominativ frazeoloji vahidlər - söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run*, *draw the line* və s.

Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: *at large* (azadlıqda, ipdən açılmış); *in hand* (tabelikdə); *in the soup* (çətin vəziyyətdə); *in the altogether* (çılpaq, tamamilə açıq-aydın); *on the rocks* (çətin vəziyyətdə); *at a time* (o dəqiqə); *to go on* (davam etmək); *to look for* (axtarmaq) və s.

Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir (as) *large as life* - canlı kimi; (as) *red as a turkey-cock* - xoruz kimi qırmızı; *see how the cat jumps* - işlər necə olur; (as) *good as ever* - daha yaxşı; *too clever by half* - daha çox ağillanmaq; (as) *many as* - daha çox; *as dead as a duck* - cansız (həyat izi olmayan); *as dark as when* - əvvəlki kimi qaranlıq; *as much as possible* - mümkün olan qədər; *as good as she* - onun kimi mehriban; *as better than* - daha yaxşı və s.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə etdirir və cümləyə oxşayır. Tədqiqatçılar belə

konstruksiyaları müxtəlif cür adlandırırlar. Məsələn: Hüseyn Bayramov onları frazeoloji cümlələr [2-səh,14-67], predikativ quruluşlu vahidlər, frazeologizmlər və ya kommunikativ frazeoloji birləşmələr adlandırırdı .

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti belə vahidlərin sırasında əsasən atalar sözü və məsəlləri nəzərdə tutmuşdular. Odur ki, H.Bayramov və A.Kuninin yanaşmaları daha məqsədəuyğundur. Bunu onunla izah etmək olar ki, nəqli intonasiya ilə deyilən belə konstruksiyaların bəziləri məzmunla əlaqədar olaraq sual sözlərinin artırılması ilə və nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir.

1. Frazeoloji nəqli cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən cəhət odur ki, belə cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilir .Məsələn, Azərbaycan dilində: xoşu gəlmək, acığı gəlmək; yazığı gəlmək.

Onun hərəkətləri mənə heç də xoşuma gəlmirdi (M.S.Ordubadi).

Mən gülümsədim, həm də ondan acığım gəldi (M.S.Ordubadi).

İngilis dilində:

I am not every Tom, Dick and Harry. - Mən hər yoldan ötən deyiləm.

But she would pick up with everybody, of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (The Silver Spoon p.III Ch. XI p. 237).

Və ya unless I'm a Dutchman - lənətə gəlim ki (işdir olmasa onda...).

It's a complete fiasco thank God! "Then we've won" said Fleur. "Unless I'm a Dutchman", answered Soames. "I'm not sure", muttered Michael (The Silver Spoon p.III Ch. VIII).

2. Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri.

Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır [1, 139].

Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə də bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilində ən geniş yayılan qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi aşağıdakıdır:

Belə cümlələrdə işlədilən suallar əslində cavab tələb etmir. Nəticə çıxarmağı tövsiyə edir.

R ritorik frazeoloji cümlələr qrammatik sual cümlələrinə oxşayır, ancaq belə suallar bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ritorik şəkildə ifadə etmək üçün III şəxsin təkində işlədilir. Buna misal olaraq, xüsusilə şifahi nitqdə olan: Kimin ağzı nədi?; Kimə nə bərdur?; Kimin nə işinə qalıb; Kimin nə dərdinə; Hansı yuvanın quşusan və s.

Kərbalayı Heydər zor adam idi.

Naçalnikin ağzı nədir, onun sözünə baxmasın (Qaçaq Nəbi dastanı).

Hacı Baxşəli - Kefim nə istər yazdırram, kefim istəməz yazdırmaram. Sənə nə borcudur!

İngilis dilində:

(then) what is the mystery of secret? - nə isə gizli bir şey var?

“You’re a relation - by blood as well as marriage, aren’t you?” “Yes” “Then what’s the skeleton? I’ll certainly come. Only - she has so many friends (The White Monkey p.II Ch. III).

The kettle and the pot - Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtarırsan!

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. “The kettle and the pot” - What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life (Swan Song p.III Ch VII).

3. Nominativ-kommunikativ səciyyə daşıyan frazeoloji nida cümlələri özlərində nida söz qruplarını birləşdirir. My aunt (my hat) - belə-belə işlər, işə bir bax; that’s the spirit - əhsən, özüdür ki, var; By heaven! - Sən Allah; Good God - İlahi; The Holy Ghost - Müqəddəs Ruh; Great Scott - Rəhm edin!; My hat - Mərhəmətli Tanrı, mənim Allahım, Rəbbim!; No jolly fear! - Rəhm et Allahım!; My gum! - Mənim Tanrım!, İlahi, mənim Allahım.

“I should be interested to know how you would have handled a situation if you had been on the Board. It is extremely easy to condemn other people! Hear, hear! said Michael, astanished - at his own voice! (Doğrudur, özüdür ki, var) (The White Monkey p.III Ch. XIII).

On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer but he fazed about him, and seemed to say: My, hat! (Mərhəmətli Tanrı) (The Silver Spoon p.II Ch VIII).

“Not a bit; jolly good short. The vice of our lot is, they say it pretty well. But they have nothing to say. They won’t date”. Won’t they? My gum! (Mənim Allahım!) (The White Monkey p.I Ch.II).

“By heaven! Those people, I’ll - ! Well, that ends it!

Marjorie, I shall send our engagement to the papers tomorrow” (Tək Allah) (The Silver Spoon p.II Ch. XI).

Sir James Foskisson moved in his chair, and the pupils of his light - blue eyes became as pin-points. He nodded almost imperceptibly three times, precisely as if he had seen the Holy Ghost! (Müqəddəs Ruh) (The Silver Spoon p.III Ch. I).

Swain came last. On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer; but he gazed about him, and seemed to say; “My hat!” (Mərhəmətli Tanrı. İlahi) (The Silver Spoon p.II Ch. VII).

Azərbaycan dilində də bu qəbildən olan cümlələr adətən təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn:

Əşi qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata!

Eh! Kim kimədir! (“Kirpi” jurnalı).

A.Kunin nominativ mənə kəsb etməyən və yalnız frazeoloji vahid daxilində işlədilən sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün bunların müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək fikrini irəli sürür. Və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtilə həmin dildə leksik vahid kimi mövcud olan sözləri nəzərdə tutur [3-səh:16].

Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tip sözlər təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn,

Əşi, qoyurlar ki, adam bir şirin y^u yata! (LŞulı)

Eh! Kim kimədir! Onun işindən şeytan baş açmaz (“Kirpi” jur^h).

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. “

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir:Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır.”(4-səh;59-62).

İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənaca və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayırlar. Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir.

Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar[^]ın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək Qımdır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsl məm[^]rım əsaslanır. Bu prinsipi tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalara görə qruplaşdırırdılar. Məlum olduğu kimi, idrambrın mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilər.

N.N.Amosova frazeoloji vahidlərin təsnifinə kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı

semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazemlərə və idiomlara bölür. O, göstərir ki, frazemlər ikilidir, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənədicisi kontekst rolunda çıxış edir. Məsələn, *small hours*, *small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyər, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurulur.. Nominativ frazeoloji vahidlər - söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run*, *draw the line* və s.

Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: *at large* (*azadlıqda*, *ipdən açılmış*); *in hand* (*tabelikdə*); *in the soup* (*çətin vəziyyətdə*); *in the altogether* (*çılpaq*, *tamamilə açıq-aydın*); *on the rocks* (*çətin vəziyyətdə*); *at a time* (*o dəqiqə*); *to go on* (*davam etmək*); *to look for* (*axtarmaq*) və s.

Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir (*as large as life* - *canlı kimi*; (*as red as a turkey-cock* - *xoruz kimi qırmızı*; *see how the cat jumps* - *işlər necə olur*; (*as good as ever* - *daha yaxşı*; *too clever by half* - *daha çox ağillanmaq*; (*as many as* - *daha çox*; *as dead as a duck* - *cansız* (*həyat izi olmayan*)).

ƏDƏBİYYAT:

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10..
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh:14–67.
3. Кунин А. «Фразеология современного Английского языка» М. 1987. стр:16
4. Дəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962. səh 59–62.

Л.Гусейнова

Функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках и их лексико-семантические свойства

Резюме

В статье рассматривается функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках. Фразеологических единиц, и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла, полнота формы - главная особенность таких выражений. Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах. Как известно, слова и фразы каждой нации отражают образ мышления, быт,

национальные особенности, традиции. Следует отметить, что следы большинство фразеологических соединений попадают в фольклору. В английском языке очень мало слов и фраз были переведены в осмысленную или структурную форму и являются основным источником обогащения фразеологической системы языка. Каждое поколение играет очень важную роль в образовании поговорок.

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеологические единицы, номинативные фразеологические единицы, пословицы и поговор.

L.Kuseynova

**Functional classification of phraseological units in English and their
correspondence in the Azerbaijani language**

Summary

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech. Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people.

The depth of meaning, the fullness of the form is the main feature of such expressions. Words and concepts of communication are widespread in popular conversations. As you know, the words and phrases of each nation reflect the way of thinking, life, national characteristics and traditions. It should be noted that traces most of the phraseological compounds fall into folklore. In English, very few words and phrases have been translated into meaningful or structural form and are the main source of enrichment of the phraseological system of the language.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: pedaqoli elmlər namizədi, prof. Tamilla Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞAHBAZOVA GÜLTƏKİN FAZİL QIZI

*Odlar Yurdu Universiteti
Koroğlu Rəhimov 13, Bakı*

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZILI VƏ ŞİFAHİ DİSKURSUN TƏŞKİLİNƏ DAİR

Açar sözlər: *xarici dil, tədris, yazılı diskurs, şifahi diskurs, dinləyib-oxuma bacarıqları.*

Keywords: *foreign language, teaching, written discourse, oral discourse, listening and reading skills.*

Ключевые слова: *иностраннный язык, обучение, письменная речь, устная речь, навыки аудирования и чтения.*

Son zamanlar Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və modernləşdirilməsinə yönəlik həyata keçirilən mühüm tədbirlər təqdirəlayiqdir.

Təhsil sektorunda tətbiqini tapan islahatların əsas məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin yüksək effektivliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə, ilk olaraq, təlimin strukturunun, məzmununun, forma və metodlarının dəyişdirilməsi, təlimin yeni modellərinin işlənib hazırlanması lazım gəlir.

Digər humanitar fənlərin tədrisi ilə müqayisədə xarici dillərin tədrisi özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Ənənəvi yanaşmaya müvafiq olaraq, bu cür xarakterik cəhətlər, ilk öncə, xarici dil dərslərinin yeni məzmun aşılamaqdan daha çox mövcud fikirlərin yeni işarələr sisteminə transformasiya edilməsinə xidmət göstərməsi ilə şərtlənir.

Xarici dillərin tədrisinin digər özünəməxsus cəhəti isə dərslərin əvvəlki biliklərə söykənməsi, dərslərarası zəncirvari əlaqənin mövcud olmasıdır. (1, s.47)

Xarici dilin tədrisi dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyətlərarası dialoq, xarici dilin təcürbi tətbiqi kimi yeddi əsas istiqamətə bölünür. Orta məktəblərdə ingilis dili tədris edilərkən, təhsilalanlara öyrənilən dildə leksik, grammatik, tələffüz vərdişləri, həmçinin ingilis dilində danışmaq, eşidib-anlama, oxu və yazı bacarıqları da aşılanmalıdır.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi, audiokitab və dərsliklərin geniş vüsət aldığı bir zamanda, biz, əksərən, məlumatları səsli informasiya şəklində qəbul etməli oluruq. Elə bu səbəbdən, dinləyib anlama bacarığının həyatımızdakı rolu durmadan artmaqdadır. Oxuda olduğu kimi, dinləmənin də məqsədi informasiyanı qəbul etmək və onu anlamaqdır. Lakin oxudan fərqli olaraq, dinləmə üçün olduqca yüksək səviyyədə diqqətcillik tələb olunur. Burada, informasiyanın anlaşılmaq hissəsinə təkrar-təkrar qayıtmaq imkanı yoxdur. Mətn bir dəfə dinləndikdən sonra, adekvat

reaksiya vermək zərurəti yaranır. Məhz bu səbəbdən, dinləmə mətnlərinin tədrisi zamanı dərsin effektiv təşkilinə xüsusi diqqətin yetirilməsi lazım gəlir.

Kurikulumdan əvvəlki dövrdə oxu və yazı bacarıqlarına az-çox diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, dinləmə və danışma kimi şifahi nitq bacarıqları isə ümumiyyətlə, diqqətə alınmırdı. Bu kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi metodikası yalnız kurikulumun təşəkkülündən sonra formalaşmağa başlayıb.

Nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx şəkildə bağlı olan dinləyib-anlama danışma üçün şərait yaradır və xarici dilin öyrənilməsində önəmli yerə malikdir. Dinləyicidə eşitdiyi nitqi diqqətlə dinləmək, məzmununu müəyyən etmək və aldığı yeni məlumatı yadda saxlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edən dinləyib-anlama nitqin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. (2, s.102)

Təlim materialları və təlim metodları seçilən zaman təhsilalanın yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə ki, aşağı sinifdə uğurla tətbiqini tapan metod, IV-V siniflərdə effektiv olmaya bilər. Və yaxud aşağı sinif şagirdləri üçün maraq və əyləncə doğuran hər hansı təlim materialları yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən qəbulolunmayan da ola bilər. Dinləmə mətni seçilən zaman diqqət yetirmək lazımdır ki, ibtidai sinif şagirdləri onu rahat dərk etsin və onların rahat qavrayacağı janrlardan seçmək lazım gəlir. (3, s.4)

Dinləmə mətnləri, ilk növbədə, quruluşuna və məzmununa görə bütünlük daşıyan, şagirdlərin yaş və anlaqlıq səviyyəsinə müvafiq, mövzu ilə uyğunluq göstərən formada olmalıdır. Mətnə qeyd edilən xüsusiyyətlərdən biri çatışmadıqda, proqnozlaşdırılmış nəticələrin əldə edilməsinin qeyri-mümkün göründüyünü söyləyə bilərik. Məsələn, quruluşuna və məna bitkinliyinə, mövzu ilə uyğunluq təşkil etməsinə görə, qüsursuz olan bir mətnin təhsilalanın yaş və anlaqlıq səviyyəsi ilə üst-üstə düşməməsi dinləmə mətninin anlaşılmasında mürəkkəblilik doğuracaq və sözsüz ki, mətni anlamayan şagirdlərdə dinləmə bacarığının formalaşdırılması qeyri-mümkündür. Bu kontekstdən yanaşdıqda, dinləmə mətni seçilən zaman, yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərin seçilmiş mətnə toplanmasına diqqət yetirmək lazım gəlir. Əks halda, gözlənilən nəticəyə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Dinləməyə ilkin mərhələdə xarici dilin mənimsənilməsinin əsas kanalı kimi üstünlük verilir. Söz halqasında hərflərin, sözlərin, sadə cümlələrin səs orqanı ilə seçilməsinə böyük önəm verilir, belə ki, xarici dil üçün səciyyəvi səslənmələrə diqqət yetirməyi anlamaq bacarığı və düzgün tələffüzün formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fonematik dinləmənin inkişafı məzmunlu mətnə müşahidə edilir. Mətnlərə şəkillər, əşyalar, rəsmlər və s. kimi əyani vəsaitlərin və səs-küy, aydın ifadə olunan intonasiyalar və s. kimi səs göstəricilərinin də əlavə edilməsi lazım gəlir ki, bu, da öz növbəsində, şagirdlərin mətni rahat anlamasına yardımçı olur.

İlkin mərhələdə şagirdlərdən mətnin tam anlanılması (ünsiyyət halı, ümumi məlumatın və bəzi ifadələrin anlanılması da kifayət edir), ifadələrin

destrukturalizasiyası və lingvistik baxımdan təhlili tələb olunmur. Elə bu səbəbdən, mətnlər xarici leksika və qrammatik konstruksiyalarla yükləndirilməməli və mətnlərin dili funksional dilə uyğunlaşdırılmalı və müasir dil normalarını özündə ehtiva etməlidir.

İkinci mərhələdə didaktik mətnlər istifadə edilir, onların həcmi və mürəkkəbliyi səviyyəsi əvvəlki səviyyənin mətnləri ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Qavramaq baxımından tələbat artırılır, şagirdlərdən mətnin daha dərinə dərk etmələri və dil hadisələrini öyrənməkləri və təhlil etməkləri tələb olunur.

Dinləyib-anlama bacarığı aşılarkən, müəllim nitqinin və dil daşıyıcılarının ifası ilə yazılmış müxtəlif formalı və məzmunlu audio mətnlərin geniş istifadəsi məqsəduyğundur.

Üçüncü mərhələdə, bu günə qədər dinlənəcək mətnlər şifahi nitq nümunəsi kimi istifadə edilirdisə, hazırda nitq və dinləmək bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılıqda, qarşılıqlı tabelilikdə çıxış etmir. Belə ki, mətnlərdən müstəqil şəkildə istifadə etmək və dinləmək bacarığı üçün şifahi nitqlə müqayisədə, daha cəld və dərinə inkişaf etdirilməsinə imkan yaratmaq olar. Bu, şagirdlərin yalnız akustik şəkllə əsaslanmaqla mətnin anlanılmasına vərdis edəcəyi mərhələdir. (4, s.34)

Yekun mərhələdə dinləyib-anlama aşağıda sadalanan üsullarla həyata keçirilməlidir:

- a) eşitdiyinin əsas məzmununu anlama;
- b) dəqiq məlumat əldə edə bilmə;
- c) qeyd götürə bilmə;
- d) əsas fikrin qısa nəticəsini vermə;
- e) nəticə çıxarma;

Dinləyib-anlama vərdisinə yiyələnməkdə intensiv və ekstensiv eşitmə üsullarından istifadə məqsəduyğundur.

İntensiv eşitmə fəaliyyətində sinifdə təqdim olunan mini söhbət, dialoq kimi lent yazılarına qulaq asaraq verilən tapşırıqları yerinə yetirmək və eşitdiyini nəql etmək, müəllimin oxuduğu mətn parçasını dinləyərək yadda saxlamaq, müvafiq sualları cavablandırmaq və mətni danışmaq nəzərdə tutulur.

Daha geniş və əhatəli olan ekstensiv eşitmə isə audio və televiziya proqramlarına qulaq asıb şərh etməyə və müxtəlif həyat şəraitlərində xarici dil daşıyıcılarını dinləyib anlama və münasibət bildirmə bacarığına istiqamətlənir.

Dinləyib-anlamada qrupun xüsusiyyətləri hesaba alınmaqla bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsi lazım gəlir: (5, s.65)

- mətnin həcmi və mövzusu dinləyicilərin yaşına uyğun olaraq seçilməlidir;
- mətndə şagirdlər üçün yeni olan sözlərin olması məqsəduyğundur, lakin naməlum sözlərin sayının üstünlük təşkil etməsi şagirdin ümumi materialı anlama bilməməsinə gətirib çıxara bilər;
- mətnin səsləndirilməsi zamanı orfoepik qaydalara əməl edilməsi vacibdir.

Dinləyib anlama çox mühüm və geniş istifadə olunan kommunikasiya vasitəsidir. Seçilmiş mətnlərdə milli, mədəni və etik dəyərlərə bağlılıq göstərilməli, insan hüquq və azadlığına hörmətlə yanaşılmalı, sevgi və birlik təbliğ edilməli, milli dəyərlərimiz, cəmiyyət üçün yararlı olacaq mövzular işıqlandırılmalıdır. Təmali düzgün qoyulan dinləyib anlama şəxsin bütün həyatı boyunca dinləyərək doğru anlamasının təminatçısıdır. Elə bu səbəbdən, qeyd olunan qaydalara əməl olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bizim ünsiyyətimizin düzgün qurulması üçün, yəni dinləyici və ya oxucu tərəfindən anlaşılması üçün diskursun düzgün qurulması lazım gəlir. Yazı və danışiq diskursunda qaydalara düzgün əməl olunması vacibdir. Danışıq diskursu bir sıra hallarda xaoslu səciyyə daşıyır. Belə ki, burada çox sayda təhsilalan iştirak edir. “Jointly constructed” kimi adlandırılan bu təşkilin uğurlu olması üçün “construction” – ünsiyyət əlaqəli qurulmalıdır. Bu zaman, kifayət qədər spesifik təşkil edilmiş diskurs markerlərdən istifadə də ləzumdur, məsələn: *firstly, secondly* və s.

Uğurlu ünsiyyətə istər yazıda, isərsə də danışiqda nail olmaq üçün diskurs qaydalarına riayət etmək lazım gəlir. Səriştəli yazı sahibləri qəbul olunmuş yazı normalarına dair bilgiyə malik olurlar. Belə ki, onlar elektron poçt və biznes məktublarını fərqləndirmək bacarığına malik olurlar. Bununla bərabər, diskursun təşkilində təhsilalanlara müraciət, yaşın fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi nitq hadisələri də bu qəbildəndir. Məsələn: *agreeing, suggesting, inviting*. (6, s.43)

Zamanla sosio-kultural qaydaların dəyişməsinə baxmayaraq, bizim bu diskursiv qaydalara əməl etməyimiz lazım gəlir. Dildə ümumi məzmun daşıyan anlayışlar nitqdə konkretləşir, nisbətən fərdiləşir. Hər bir söz ümumiləşdirmə mahiyyətini özündə ehtiva edir. Nitqdə sözlərin mənası vasitəsilə müvafiq məzmunu çatdırmaqla bərabər, danışdığımıza öz emosional münasibətimizi də ifadə edirik. Dil tədrisində funksiyalardan istifadə zamanı, onların çətinlik, “transparent” – mənanın aydın ifadəsi və formallıq dərəcələrinin nəzərə alınmasına ehtiyac duyulur. Ümumilikdə, dil funksiyalarının şəffaf (transparent), asan, orta (neutral) reallaşdırmaları nisbətən aşağı səviyyəyə malik təhsilalanlar üçün daha müvafiqdir. Əksinə, çətinlik, mənanın tam aydın olmaması, formallıq və qeyri-formallıq arasındakı zidd (extreme) əlaqə, nisbətən yuxarı səviyyəyə malik təhsilalanlar üçün daha münasibdir. Bununla bərabər, təhsilalanları diskursun təşkilinə təşviq etmək lazımdır. Belə ki, başqalarının diskurslarını necə qurduqlarına diqqəti cəmləməyə və daha yaxşı anlamağa yardımçı olmaq lazımdır.

Diskursun yazı, oxu, eşitmə və nitq bacarıqları fonunda qurula bilməsini də qeyd etmək yerinə düşər. Təhsilalanlar üçün yazı diskursunun təşkili də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əlaqəli, rabitəli təşkil və məntiqi təfəkkürə ehtiyac duyulur. Orta səviyyəli (elementary level) təhsilalanlar sadəcə sözləri seçməli deyil, eyni zamanda, cümlədə etdikləri dəyişiklikləri mənaya uyğun şəkildə aparmağı bacarmalıdırlar. Yuxarı səviyyəli təhsilalanlar üçün çalışmalar sisteminin yerinə

yeterilməsinin əsas məqsədi fikrin danışığ dilinin yazı üslubunda necə formalaşdığına cəmləşdirilməsindən ibarətdir, əsas məna yükü daşıyan cümlələrin seçilməsi, kardların məntiqi asılılıq üzrə yazılışı, düzülüşü, sonra gələn cümlənin qabaqcadan təyin edilməsi (oral compositions) də mühüm rol oynayır. Bu metod, uzun illər dillərin tədrisində geniş şəkildə öz tətbiqini tapmışdır. Burada, başlıca fikir müəllim və tələbələrin birlikdə nəql yaradıb, sonra onun tələbələr tərəfindən yazıya köçürülməsi prosesindən ibarətdir. Bu prosesin faydalı aspekti felin zaman formalarından tutmuş rabitə yaradan vasitələrə qədər hər şeyin diqqət mərkəzində saxlanmasından ibarətdir. Bu kimi metodlar, əyani (vizual) və eşitmə (aural) stimullu olur. Ayrı cür desək, müəllim tələbələrə şəkillər toplusu, mimik hekayələr, müxtəlif səslər silsiləsinin moqnitofonda dinlənməsi kimi tapşırıqlar təqdim edə bilər.

Nəql üslubunun çatdırılmasında və müxtəlif keçmiş zaman formalarının istifadəsində şifahi inşalardan istifadə məsləhətdir. Dərslərdə böyük vaxt sərfi tələb olunduğu üçün, şifahi inşalar əlavə götürüldüyü təqdirdə, daha məqsədəuyğun olar.

Şifahi diskursla yazılı diskurs arasında bir sıra fərqlərin mövcud olduğunu da xüsusi vurğulamaq lazımdır: (7, s.65)

1. Yazılı diskurs stabil səciyyə daşıyır, oxucunun arzuladığı vaxt əlçatan olur. Lakin şifahi diskurs hərəkətlidir.

2. Yazılı diskurs eksplisitdir, yəni bütün mətn aydın, anlaşıqlı olmalıdır.

3. Yazılı diskurs üçün yığcamlıq (density) səciyyəvidir. Burada, məzmun daha yığcam təqdim olunmalıdır, nitqdə isə əksinədir. İnformasiya daha uzun məzmunla təqdim olunur.

4. Yazılı diskurs hüdudludur (detachment), yəni vaxt və məsafəyə görə sərhədlərə malikdir. Lakin danışığ diskursunda məlum dinləyici ilə anında ünsiyyət baş tutur və dərhal “feedback” (geribildirim) alınır.

5. Yazılı diskurs, bir qayda olaraq təşkil olunur və diqqətlə formalaşdırılır. Bundan əlavə, onun yaradıcısı onu yenidən redaktə etmək imkanına malikdir. Nitq isə düzgün təşkil olunmamış (stream-of-consciousness) diskursdur. Buradan belə nəticəyə gəlik ki, yazılı diskurs qrammatik qaydalar və düzgün söz sırasını özündə cəmləşdirir.

6. Yazı nitqlə müqayisədə yavaş sürətə malikdir.

7. Yazı dilin ümumi qəbul olunmuş normal standartlarını istifadə edir, nitq isə regional və dialekt səciyyəsinə malikdir.

8. İnsanların əksər hissəsi daxilən danışığ dilinə yiyələnə bilir, lakin yazılı nitq öyrənilməli və öyrədilməlidir.

9. Danışığ dilində məlumatlar uzun şəkildə təqdim edilir. Yazıda isə eyni məlumatlar qısa təqdim edilir. Lakin bizim dinlədiyimiz danışığ dili “informal” və spontan” kimi xarakterizə olunur desək, yanlışdır. Bu, metodik ədəbiyyatda “real-life listening situations” başlığı altında da qruplaşdırılır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitq materialları leksik, qrammatik və fonetik materialları

özündə ehtiva edir. Bu materialların birini digərindən təcrid edilmiş şəkildə götürmək yolverilməzdir. Bu materialların biri digərini tamamlamadığı təqdirdə, şifahi nitqin inkişafından bəhs etmək qeyri-mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown, G. (1990). Listening to spoken English. 2nd ed. London, Longman.
2. D.Nunanch. Listening in language learning, USA, 2006.
3. Flowerdew, John; Miller, Lindsay (2005). Second Language Listening: Theory and Practice. p.4.
4. Hoppe, Michael. Active Listening: Improve Your Ability to Listen and Lead. December, 2018.
5. http://ncp.ge/files/ESG/2010%20wlamde/ucxouri%20enebi_azer.pdf
6. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford: Oxford University Press, 2000.
7. Harmer J. The Practice of English Language Learning. 4-th edition, Pearson Education Limited, 2007, 448 p.
8. Wang Q. A Course in English Language Teaching, Beijing: High Education Press, 2000.
9. İsmayılova D. İngilis dili tədrisi metodikası. Azərbaycan Dillər Universiteti, 2011.
10. Nərgiz Ramizzadə. Dinləmə mətnlərinin tərtibatına verilən tələblər. Bakı. 2019.

Müəllim: Şahbazova Gültəkin Fazil qızı

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZILI VƏ ŞİFAHİ DİSKURSUN TƏŞKİLİNƏ DAİR XÜLASƏ

Məqalədə xarici dilin tədrisində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin səmərəli yolları və ingilis dilinin tədrisində şifahi və yazılı diskursun təşkilindən söz açılmışdır.

Xarici dilin tədrisi dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyətlərarası dialoq, xarici dilin praktiki tətbiqi kimi yeddi əsas istiqamətə bölündüyü üçün orta məktəblərdə ingilis dili tədris edilərkən təhsilalanlara öyrənilən dildə leksik, qrammatik, tələffüz vərdişləri, həmçinin ingilis dilində danışmaq, eşidib-anlama, oxu və yazı bacarıqlarının da aşılmalı olduğu vurğulanmışdır.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi, audiokitab və dərsliklərin geniş vüsət aldığı bir zamanda dinləyib anlama bacarığının həyatımızdakı rolunun durmadan artması qeyd olunmuşdur.

Nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx şəkildə bağlı olan dinləyib-anlamanın danışma üçün şərait yaratması və xarici dilin öyrənilməsində önəmli yerə malik olması nəzərə çatdırılmışdır. Dinləyicidə eşitdiyi nitqi diqqətlə dinləmək, məzmununu müəyyən etmək və aldığı yeni məlumatı yadda saxlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edən dinləyib-anlamanın nitqin formalaşmasında başlıca rol oynaması diqqətə alınaraq dinləmə mətnlərinin tədrisi zamanı, dərsin effektiv təşkilinə xüsusi diqqətin yetirilməsinin lazım gəlməsi irəli çəkilmişdir.

Dinləyib-anlama vərdişinə yiyələnməkdə intensiv və ekstensiv eşitmə üsullarından istifadənin məqsədəuyğun olması qeyd olunmaqla dinləyib-anlamanın bir sıra üsullarla həyata keçirilməli olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Dinləyib anlamanın çox mühüm və geniş istifadə olunan kommunikasiya vasitəsi olması səbəbindən, qeyd olunan qaydalara əməl olunmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanmışdır.

Dinləyib-anlama bacarığı aşılarkən, müəllim nitqinin və dil daşıyıcılarının ifası ilə yazılmış müxtəlif formalı və məzmunlu audio mətnlərindən geniş istifadə olunması tövsiyə edilmişdir.

Diskursun yazı, oxu, eşitmə və nitq bacarıqları fonunda qurula bilməsi öz əksini tapmışdır.

Məqalənin sonunda yazılı və şifahi diskurs arasındakı bir sıra spesifik fərqlər qeyd olunmuşdur.

Teacher: Shahbazova Gultekin Fazil gizi

ON THE ORGANIZATION OF WRITTEN AND ORAL DISCOURSE IN ENGLISH TEACHING SUMMARY

The article discusses effective ways to develop listening and comprehension skills in foreign language teaching and the organization of oral and written discourse in English language teaching.

Since foreign language teaching is divided into seven main areas such as listening, reading, speaking, writing, teaching, intercultural dialogue, and practical application of a foreign language, it was emphasized that when teaching English in secondary schools, students should be taught lexical, grammatical and pronunciation skills in the language they are learning, as well as speaking, listening, reading and writing skills in English.

It was noted that the role of listening and comprehension in our lives is constantly increasing at a time when science and technology are developing and audio books and textbooks are becoming more widespread.

It was noted that listening comprehension, which is closely related to other types of speech activities, creates conditions for speaking and plays an important role

in learning a foreign language. Considering that listening comprehension plays a key role in the formation of speech, it is necessary to pay special attention to the effective organization of the lesson during the teaching of listening texts.

Noting the expediency of using intensive and extensive listening techniques in listening comprehension it was noted that listening comprehension should be implemented in a number of ways.

It was emphasized that it is important to follow these rules, as listening comprehension is a very important and widely used means of communication.

When instilling listening comprehension skills, it is recommended to use a wide range of audio texts of various forms and content written by the teacher's speech and language speakers.

It was reflected that the discourse can be based on writing, reading, listening and speaking skills.

At the end of the article, a number of specific differences between written and oral discourse were noted.

Преподаватель: Шахбазова Гюльтекин Фазиль кызы
ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ ДИСКУРСИИ В
ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются эффективные способы развития навыков аудирования и понимания при обучении иностранному языку и организации устной и письменной речи при обучении английскому языку.

Поскольку обучение иностранному языку делится на семь основных областей, таких как аудирование, чтение, говорение, письмо, преподавание, межкультурный диалог и практическое применение иностранного языка, было подчеркнуто, что при обучении английскому языку в средних школах учащихся следует обучать лексике, грамматические навыки и навыки произношения на изучаемом языке, а также навыки говорения, аудирования, чтения и письма на английском языке.

Отмечено, что роль аудирования и понимания в нашей жизни постоянно возрастает в то время, когда развиваются наука и техника, все большее распространение получают аудиокнижки и учебники.

Отмечено, что аудирование, тесно связанное с другими видами речевой деятельности, создает условия для говорения и играет важную роль в обучении иностранному языку. Учитывая, что аудирование играет ключевую роль в формировании речи, необходимо особое внимание уделить эффективной организации урока при обучении аудированию текстов.

Отмечая целесообразность использования интенсивных и экстенсивных приемов аудирования в понимании на слух, было отмечено, что аудирование должно осуществляться несколькими способами.

Было подчеркнуто, что важно соблюдать эти правила, так как понимание на слух является очень важным и широко используемым средством общения.

При воспитании навыков аудирования рекомендуется использовать широкий спектр аудиотекстов различной формы и содержания, написанных носителями речи и языка учителя.

Было отражено, что дискурс может быть основан на навыках письма, чтения, аудирования и говорения.

В конце статьи отмечен ряд специфических различий между письменным и устным дискурсом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.07.2022

**Rəyçi: *f.f.s. Sevinc Məmmədzadə*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A.X.İsayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏMMƏDZADƏ PAKİZƏ DAMƏD QIZI

Azərbaycan Texniki Universiteti

“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

H.Cavid pr.25.

pakizamammadzade@rambler.ru

SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin lüğət təkibində Şərq və Qərb dillərinə mənsub bir çox əcnəbi terminlər işlənir. Onların arasında Qərb dillərinə məxsus ingilis dili mənşəli terminlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar dilimizdə bir çox sahələri əhatə etməklə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İngilis dilinə məxsus söz və terminlər dilimizdə sadə, mürəkkəb və söz birləşmələri şəklində işlənirlər. Təqdim etdiyimiz məqalədə «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik birləşmələr şəklində işlənən formaları haqqında söhbət açacağıq.

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində işlənən ingilis dili mənşəli terminlər. Bu növ terminlərin heç bir tərəfi şəkilçi qəbul etmir, hər iki tərəf ingilis dilinə məxsus və yaxud bir tərəfi ana dili mənşəli terminlər təşkil edirlər.

Avral-gəmi. Defislə yazılan bu növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə ana dili sözündən ibarətdir. Sintaktik birləşmə şəklində işlənən bu növ təyini söz birləşməsinin mənası omonimik xüsusiyyətə malik olub, dilimizdə aşağıdakı haldlarda işlənir:

- gəmidə bütün komandanın iştirakı ilə görülmə işlər;
- gəmidə ciddi bir işin çox tələsik, başdansovma, eyni zamanda hay-küylə görülməsi və bütün işçilərin bu işi həyata keçirilməsi üçün səfərbər edilməsi.

Bufer-dövlət. Birinci tərəfi ingilis dilinə, ikincitərəfi ana dilinə məxsus terminlərdən ibarət bu növ təyini söz birləşmələri dilimizin ictimai-siyasi sahəsində geniş istifadə edilir. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənən bu terminin mənası «ərazisi bir-biri ilə rəqabət edən böyük dövlətlər arasında olan hərbi və siyasi cəhətdən zəif olan dövlət»ə deyilir.

Vaqon-restoran. Birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə fransız dilinə məxsus olan bu növ təyini söz birləşmələri dilimizin dəmiryol sahəsində geniş istifadə edilərək onun lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu termin-söz birləşməsinin mənası dəmiryol qatarlarında restoran üçün ayrılmış xüsusi quruluşa malik olan vaqona deyilir.

Vaqon-vaqon. Reduksiya formasında işlənən bu terminin mənası vaqonlarla, çoxlu vaqon, bir neçə vaqon kimi başa düşülməlidir. Məsələn, S.Rüstəmin şərlərinin

birində deyilir: «Buraya ölkənin hər yerindən pambıq vaqon-vaqon, ton-ton göndərilir» və s.

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi tərkibində işlənən ingilis dili mənşəli sözlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən mənbə dildə olduğu kimi işləndiyi halda, ana dilinə məxsus söz birləşməsinin ikinci tərəfi nisbət şəkilçisi qəbul edərək işlənilir. Məsələn, futbol komandası, basketbol oyunu, boks əlcəkləri, vaterpol yarışı və s.

Açar sözlər: İngilis dili, sintaktik birləşmələr, leksika, semantika, termin

.English grammar. M.Ganshina. N.Vasilyevskaya. müəlliflər qeyd edirlər: "Göründüyü kimi, söz birləşmələri şəklində işlənən bu növ termin-birləşmələrin birinci tərəfi mənbə dilinə mənsub olub, heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus termin nisbət şəkilçisi qəbul edir. Lakin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin dilimizdə elə növünə rast gəlmək olur ki, onların hər iki tərəfi mənbə dilinə mənsub olur. Belə tip birləşmələrə aid aşağıdakı terminləri misal gətirmək olar: tennis kortu, boks ringi və s. (1.s.14-18)

Bu növ termin – söz birləşmələrində bəzi hallarda birinci tərəf ana dilinə, ikinci tərəf isə ingilis dilinə məxsus olur. Məsələn: çay vağzal, dəniz vağzal və s. Mənaları: «paraxodların durduğu yerdə sərnəşinlər üçün ayrılmış bina» kimi dilimizdə işlədilir. Həmin sözdən dilimizdə yeni yaranmış neologizm – vağzal, vağzal oyunu və s. Termin-söz birləşmələri bu qəbildəndir.

3. Tərkibində ingilis dili mənşəli söz işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəf müqabili dəyişkən olur, belə ki, bəzi termin-söz birləşmələrində birinci tərəf ingilis dili, ikinci tərəf isə ana dilinə məxsus, sözlə və yaxud əksinə, birinci tərəf ana dilinə məxsus, ikinci tərəf isə ingilis dilinə aid terminlər təşkil edir. Bu növ elə termin-söz birləşmələrinə rast gəlmək olar ki, hər iki tərəf ancaq ingilis dili mənşəli sözlərdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrində hər iki tərəf ana dilinə məxsus şəkilçilər qəbul edir. Bu tip söz birləşmələrinə aid bir neçə misal gətirək: üzücü doku. Göründüyü kimi, bu misalda hər iki tərəf şəkilçi qəbul etmiş və buna görə də üçüncü növ təyini söz birləşməsinə aid olan bu terminin birinci tərəfi ana dili, ikinci tərəfi isə ingilis dilinə məxsusdur. Bu termin-söz birləşməsinin mənası «gəmilərin təmir olunduğu karxana» kimi başa düşülür. Dəmiryolu banketi. Hər iki komponenti şəkilçi ilə işlənən bu qəbildən üçüncü növ təyini söz birləşmələri ingilis dilində omonimik səciyyəyə malikdir, belə ki, onun ilk mənası dəmiryolunun yanlarında onun mühafizəsi üçün düzəldilmiş tələ, səngər və s., ikinci mənası isə «gəimnin göyərtəsində ölçü cihazını bərkitmək üçün düzəldilmiş dirək» kimi başa düşülür. İngilis mənşəli bu termin öz mənə xüsusiyyətlərinə görə fransız dilinə məxsus «banket» (məyyyə şəxsin təşkil etdiyi ziyafət) terminindən fərqlənir.

a) Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik mənə xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik mənə xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi və tədqiqi aktual problemlərdən biridir. Doğrudur, bu halda kifayət qədər tədqiqat işi olsa da, hələ ingilis-Azərbaycan dillərinin müqayisəli materialları əsasında söz birləşmələrinin geniş və hərtərəfli tədqiqi hələ öz həllini tapmamışdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik birləşmələrin tədqiqi probleminin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi maraqlı dil faktları verir. Belə ki, son illərdə ingilis dilinə marağın artması ilk növbədə ölkəmizin müstəqilliyi ilə bağlıdır ki, bu da öz növbəsində ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi az qala məişətimizə daxil olması ilə əlaqədardır. Hər iki dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr dilin morfoloji quruluşundan asılı olub, onun da birlikdə dəyişir.

Müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələr arasında geniş yer tutan yanaşma əlaqəsi Azərbaycan dilində hər 3 təyini söz birləşməsində özünü göstərir. Bu da hər iki dildə qrammatik cins kateqoriyasının olmaması ilə əlaqədardır.

Müqayisə edilən dillər, ingilis və Azərbaycan dillərində arasında isim tipli birləşmələrdə struktur və semantik oxşarlıqlar, komponentlər arasında sintaktik əlaqələrdən yanaşma iştirak edir. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində I növ təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulur. İngilis dilinin isim+isim modelinin qarışığı Azərbaycan dilində hər iki formada təhazür edir:

a) amorf, yəni yanaşma əlaqəsi ilə yaranan şəkilçisiz isim+isim modeli. Bu halda quruluşca tam, lakin semantik-sintaktik cəhətdən qismən uyğun gəlir;

b) morfoloji əlaməti olan 2-ci və 3-cü növ təyini söz birləşmələrinin quruluşlarında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Beləliklə, müqayisəli şəkildə öyrənilən ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik birləşmələrdəki komponentlər arasında yanaşma əlaqəsinin olmasının səbəbi aşağıdakılardır:

- qrammatik cins kateqoriyasının olmaması;
- təyinlə və təyin olunan arasında uzlaşmanın olmaması;
- hər iki dildə isim+isim tipli konstruksiyalarda ikili struktur vardır;
- komponentlərin eyni mövqedə yerləşməsi;
- tabelilik əlaqəsi ilə birləşən əsasvə asılı tərəfin mövcudluğu;
- komponentlər arasında leksik uyğunluq struktur cəhətcə ingilis və Azərbaycan dillərində olan isim+isim tipli sintmtik birləşmələrdə digər oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Sintaktik baxımdan hər iki dildə təyini söz birləşmələri ikili xarakterə malikdir. Komponentlərdən birinin təyini, asılı söz, o birisi ilə təyin olunan əsas sözdür.

Morfoloji baxımdan isə, ingilis dilində hər iki komponent isimlə ifadə olunaraq formal əlamət qəbul etmir. Azərbaycan dilində isə yalnız I növ təyiini söz birləşmələrinin formal əlaməti olmur.

Beləliklə, küllü miqdarla dil faktları əsasında müqayisə apardığımız ingilis və Azərbaycan dillərindəki söz birləşmələri istər sintaktik, istərsə də morfoloji baxımdan maraqlı mənzərə yaradır.

b) Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı

English grammar in USE. Murphy (advanced) yazılır: "İngilis dili mənşəli terminlərin yaradılmasının daha bir yolu sintaktik üsulda istifadə edilməsidir. bu üsulla terminlər yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan alınma sözlər nəzərdə tutulur. Sintaktik üsulla elmi-texniki terminlərin yaradılması son zamanlarda daha geniş vüsət almışdır. Xüsusilə də astronomiya elminə, kosmonavtika ilə aid terminlərin əksəriyyəti sintaktik üsulla yaradılan terminlərdir. (2.s.123)

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji üsulla yaradılan terminlərin sayı, sintaktik üsulla yaradılan terminlərdən çoxdur. Sintaktik üsulla yaradılan terminlərin birinci və ikinci tərəfi ya öz sözlərimizdən və yaxud əksinə, ingilis dili mənşəli alınma sözlərdən ibarə ola bilər. Bu növ mürəkkəb terminlərin yaradılması bazası dilin lüğət tərkibidir. Sintaktik üsulla yaradılan elmi-texniki terminlərin texniki ədəbiyyatımızda işlənməsinə nəzər salaq: radioqəbuledici, maşınqayırma, əleyhiqaz, qazçəkən, fondvermə, modeldüzəldən, qazboşaldan radioşüalanma, aerofotoşəkilçək-mə, ultradalğa, voltartıran və s.

c) Eksperimental fonetikanın söz yaradıcılığında rolu

Fonetikanın son zamanlar meydana gəlmiş digər bir bölməsi eksperimental, yəni təcrübə fonetika. Eksperimental fonetika müxtəlif laboratoriya cihazları və aparatları vasitəsilə səslərin məxrəcinə, uzanma və qısaltma dərəcəsini, dilin vurğu və intonasiyasını öyrənir. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini hər şeydən əvvəl səslə formada yerinə yetirir. Yazı dilin səslə formasının ancaq şərti təsviridir. Buna görə də aşağıdakı terminlərin fonetik mənimsənilməsinə nəzər salaq.

Liqa (ing. league [li:g]) – 1) Böyük Britaniya və ABŞ-da məsafə ölçüsü; bir liqa üç milə bərabərdir; 2) ittifaq, birlik, dəstə. Bu söz də həm transkripsiya, həm də transliterasiya olmuşdur. Son <ue> birləşməsi ingilis dilində oxunmursa, alınma variantında bu birləşmə <a> saiti ilə əvəz edilmişdir. Birinci hecda fonetik prinsip əsas götürülmüşdür. Burada [ea] birləşməsinin transkripsiyası ilə [i:] əvəzlənməsi aparılmışdır. Lakin transkripsiya zamanı birinci hecda uzun <i> saitinin əvəzinə, alınma sözə qısa <i> saitindən istifadə edilmişdir. Ön sıra, dilortası (incə), yarımqapalı, dodaqlanmayan e saiti hər iki dildə tələffüz xüsusiyyətlərinə görə eynidir. <Müasir Azərbaycan dilində ərəb dilindən keçmə iyirmiyə qədər sözə və bunlardan düzəldilən bəzi düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə e saiti bir qədər uzadılmış tələffüz edilir>. İngilis və Azərbaycan dillərində e səsi bir-birinə yaxındır və əvəzlənmə əlavə effektlə müşayiət olunmur. Məsələn: test-test, pens-pens, penny-penni.

Lakin e qrafiminin iştirak etdiyi sözlərdə heç də həmişə e səsi (e) foneminə uyğun gəlmir. Qapalı vurğulu hecalarda (e): pen, desk; açıq vurğulu hecalarda (i:): we, be,; samitdən əvvəl qapalı vurğulu hecda olduqda və söz oxunmayan e səsi ilə bitəndə (ɪ:): these, e+r birləşməsi (ə:): e+re birləşməsi (ɪə) diftonqu kimi oxunur. İndi

də tərkibində e qrafemi olan ingilis dilindən alınma sözlərin Azərbaycan dilinə uyğunlaşmasının müxtəlif formalarına aid nümunələri nəzərdən keçirək:

Lendlord (ing. *lendlord* [lendlɔ:d])- İngiltərədə torpağı feodallara icarə verən iri mülkədar(təsərrüfatı özü idarə edən). Söz transliterasiya yolu ilə alınmışdır, e saiti ingilis dilinin oxunuş qaydasına uyğun şəkildə Azərbaycan dilinə keçmişdir.

.” **Иностранные языки в школе.**” *Liver* (ing.*liver* [livə])- 1) mayeni sorub çıxarmaq üçün hər iki tərəfi açıq ,ortası yoğun olan şüşə boru, əsasən nümunə götürmək üçün istifadə edilir , 2)çəlləkdən və buna oxşar başqa qabdan mayeni sorub çıxarmaq üçün əl nasosu. Söz transliterasiya yolu ilə alınmışdır. Alınma sözdə e saiti ingilis dilinin oxunuş qaydasına uyğun gəlir.(3.c.69-72)

[ɔ] və [ɔ:] fonemləri. Birinci fonem Azərbaycan dilindəki “o” səsinə yaxın olsa da,onunla eyni deyildir. Bu səs daha dəqiq və qısa səslənir.[ɔ:] uzun “o” səsinə yaxındır.”Azərbaycan dilində o saiti adi kəmiyyətli fonemdir,bəzi alınma sözlərdə,xüsusən vurğulu o saiti biraz uzun tələffüz olunur. Belə uzadılmış halda o saitin tələffüzünə sual və sadalama məqamlarında da yol verilir. Buna görə də belə uzun (o) adi o foneminin variantı sayılır ”. (O) qrafemi açıq hecəda (ou) diftonqu kimi oxunur: no[nou]. Qapalı hecəda [ɔ] kimi: not[nɔt] oxunur. İngilis dilində o+r və o+re birləşmələri [ɔ:] səsinə verir: more[mɔ:]. Tərkibində (o) qrafemi olan və oxunuşda [o] fonemi olan Avropa mənbəli alınmaların Azərbaycan dilində fonetik mənimsənilməsi formaları müxtəlifdir. Məsələn, vatt, ing, watt[wɒt]; *lendlord-lendlord*[lendlɔ:d]. [u] və [u:] fonemləri.[u] Azərbaycan dilindəki “u” səsinə yaxındır,lakin onunla eyni deyildir.[u:] fonemi isə dilimizin [ü] səsinə daha yaxındır,eyni zamanda uzunluğa görə ondan fərqlənir. Avropa mənbəli alınmalarda [u] fonemi isə müxtəlif variasiyalarda uyğunlaşma keçmişdir. Bundan əlavə, [u] bir sıra diftonqların elementi kimi çıxış edir. *Lokaut* (ing.*Lock-out*) [lɒkˈaʊt]-işçiləri öz tələblərindən, tətillərindən əl çəkməyə məcbur etmək üçün sahibkarların müəssisəsini bağlayıb,fəhlələri kütləvi surətdə işdən çıxarması. Transkripsiya və transliterasiya əsaslı alınmadır. “ou” birləşməsi ingilis dilindəki fonetik normaya uyğun şəkildə alınmışdır. *Aut* (ing. *aut* [aʊt]) - 1) Oyun zamanı topun və ya şaybanın onun meydançasından kənara çıxması vəziyyəti, 2) ringdəki hakimin idmançının nakautda olmasını bildirən komanda. Transliterasiya yolu ilə alınmışdır. Tələffüz ingilis dilinə uyğun gəlir. *Nokdaun* (ing. *knock-down* [nɒkˈdaʊn])- boksda alınmış zərbə nəticəsində boksçunun döyüşü müəyyən müddətdə , 10 saniyədən az olmayaraq, döyüşü davam etdirə bilməməsi vəziyyəti. Transkripsiya yolu ilə alınma sözdür. “ow” birləşməsi “au” diftonqu şəklində tələffüz olunur.

Fut (ing. *foot* [fu:t]) – ölçü vahidi. Transkripsiya yolu ilə alınmışdır. Uzun “u” saiti alınmada qısa “u” ilə əvəzlənmişdir.

Coul (ing. *Joule* [dʒaʊl]) – fiz. Elektrik cərəyanının iş vahidi , ingilis fiziki Coulun adından götürülmüşdür. Transliterasiya yolu ilə alınmışdır.İngilis dilindəki “au” diftonqu Azərbaycan dilində “ou” fonem birləşməsi ilə əvəzlənmişdir.

İngilis dilinin praktiki qrammatikası. İsmixan Rəhimov yazır:” Son zamanlarda istər orta məktəb dərsliklərində, istərsə də, elmi-texniki ədəbiyyatda ingilis dili mənşəli kompüter termini geniş yazılmışdır. Bu terminin fonetik baxımından dilimizə daha tez uyğunlaşması, onun inkişafı və yazılı dilimizdə daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Kompüter əsl mənşəli fransız dilindən götürülmüş kompter (saymaq, hesablamaq) sözü təşkil edir ki, həmin söz ingilis dilinə keçərək kompüter termini kimi formalaşmış və sonralar elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dünyanın bir çox dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə keçərək geniş şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilində kompüter termini qrammatik forma olaraq özündən başqa bir çox yeni terminlər yaratmışdır. Məsələn: kompüter, kompüterləşmə, kompüterləşdirici, kompüterləyici, kompüterləşdirmə, kompüterləşdirmiş və s. Habelə, həmir termin sintaktik üsulla ana didi mənşəli bir çox sözləri özünə qoşaraq çoxkomponentli yeni növ terminlər yaratmışdır. Məsələn: kompüter otağı, kompüter sinfi, kompüter zalı, kompüter salonu, kompüter oyunu və s.(4.s.88-96)

ƏDƏBİYYAT:

- 1.English grammar. M.Ganshina. N.Vasilyevskaya.p:34-38.
2. English grammar in USE. Murphy (advanced).p.123
- 3.” Иностранные языки в школе.”с.69-72.
- 4.İngilis dilinin praktiki qrammatikası. İsmixan Rəhimov.88-96.

P.Mammadzade

LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF WORDS WORKED IN ENGLISH IN SYNTAX COMPOUNDS

Summary

It is known that many foreign terms belonging to Eastern and Western languages are used in the dictionary of the Azerbaijani language. Among them, the terms of English origin of Western languages are of special importance. In addition to covering many areas of our language, they play an important role in improving and enriching the vocabulary of our language. Words and terms belonging to the English language are used in our language in the form of simple, complex and word combinations. In the article we will present in the "Explanatory dictionary of the Azerbaijani language" we will talk about the forms of words of English origin used in the form of syntactic combinations. Another way to create terms of English origin is to use them syntactically. When creating terms in this way, implicit words derived from a combination of two or more words are considered. The creation of scientific and technical terms by syntactic methods has recently become more widespread. In particular, most of the terms related to astronomy and cosmonautics¹ are syntactically created. However, it should be noted that the number of terms created by the morphological method exceeds the number created by the syntactic method.

The first and second sides of syntactically created terms can consist of either our own words or, conversely, words of English origin. The basis for the creation of such complex terms is the vocabulary of the language.

Key word: English, syntactic combinations, vocabulary, semantics, terminology

П.Маммадзаде

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВ,
ОБРАБАТЫВАЕМЫХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В
СИНТАКСИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЯХ**

Резюме

Известно, что в словаре азербайджанского языка используются многие иностранные термины, принадлежащие к восточным и западным языкам. Среди них особое значение имеют термины английского происхождения западных языков. Помимо охвата многих областей нашего языка, они играют важную роль в улучшении и обогащении словарного запаса нашего языка.

Слова и термины, принадлежащие английскому языку, употребляются в нашем языке в виде простых, сложных и словосочетаний. В статье представим в «Толковом словаре азербайджанского языка» речь пойдет о формах слов английского происхождения, употребляемых в виде синтаксических сочетаний.

Другой способ создания терминов английского происхождения — использовать их синтаксически. При создании терминов таким способом учитываются имплицитные слова, образованные от сочетания двух и более слов. В последнее время все большее распространение получило создание научно-технических терминов синтаксическими методами. В частности, большинство терминов, относящихся к астрономии и космонавтике, созданы синтаксически. Однако следует отметить, что количество терминов, созданных морфологическим методом, превышает количество, созданное синтаксическим методом. Первая и вторая стороны синтаксически созданных терминов могут состоять как из наших собственных слов, так и, наоборот, из слов английского происхождения. Основой для создания таких сложных терминов является лексика языка.

Ключевые слова: английский язык, синтаксические сочетания, лексика, семантика, терминология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Teymurova.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

YAQUT ƏLİYEV
Azərbaycan Dillər Universiteti,
ADPU Şəki filialı, "Dillər və onların tədrisi texnologiyası"
kafedrasının baş müəllimi
M.Ə.Rəsulzadə, 305
yagut1956@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QƏZET MATERIALLARININ İSTİFADƏSİ XÜLASƏ

Dil insan həyatının çox dinamik və canlı hissəsidir, onun vasitəsilə ünsiyyət qurulur. Ünsiyyət bir çox dillərdə həyata keçirilir. Uzun illərdir ki, ingilis dili bir çox insanın istifadə etdiyi dilə çevrilib. Beləliklə, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənmək həm də dünyada insanların əsas arzularından birinə çevrilib. Xarici dil kimi ingilis dilini bilmək çox vacib olduğundan, məktəblərin tələbələrin xarici dildən istifadə ehtiyaclarını ödəmək üçün ingilis dilini öyrətməyin ən yaxşı yollarını tapması da vacibdir.

Dil bir çox komponentdən ibarətdir. Dinləmə, danışma, yazma və oxuma dil öyrənməyin təbii prosesini təsvir edir. Ancaq xarici dil öyrənmək bu prosesi izləmir.

Dil öyrənmə zamanı istifadə edilən metodlar, vasitələr dilin daha da maraqla öyrənilməsinə səbəb olur. Xarici dil müəllimləri tədris zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edirlər ki, bu tələbələrdə bu dilə qarşı marağı artırır. Dərslərdən kənar vasitələrdən istifadə buna misal ola bilər. Əlavə vasitələrdən biri də qəzet materiallarının xarici dil tədrisində istifadəsidir. Ancaq seçilmiş material tələbələrin dil bilmə səviyyəsinə uyğun olmalıdır ki, müəllim istədiyi nəticəni əldə edə bilsin. Tələbə isə bu material nəticəsində bilik qazana bilsin. Yəni tədrisdə qarşılıqlı inkişaf olarsa bu dil öyrənmə prosesini daha da sürətləndirər.

Açar sözlər: qəzet materialı, dil səviyyəsi, fəaliyyət növləri, başlıqlar, dinləmə, öyrənmə prosesi, araşdırıcı sözlər

İngilis dilinin tədrisində düzgün seçilmiş qəzet mətnindən istifadə kifayət qədər canlı və müasir problemləri gətirə və eyni zamanda tələbələri həvəsləndirə bilər. Bu, onların cari beynəlxalq hadisələr, yeni mühüm texnoloji irəliləyişlər, dəyişən dünya və cəmiyyət haqqında hesabatları ilə əlaqədardır; beləliklə, tələbələri daima müasir saxlamaq əsas amil olmalıdır. Onlar həmçinin ingilis dili öyrənənlərə hekayələr, məktublar, hesabatlar və reklamlar və s. kimi orijinal dildə yazılmış yazının əksər növlərini, tez-tez istifadə edilən zəngin əlavələr, ən son lüğət və deyimləri təqdim edə bilərlər. Bu, yazı nümunələri kimi tədris prosesinə xidmət edə bilər və tələbələrə yazmaq, oxumaq və şifahi ünsiyyət qurmaqda kömək etmək üçün istifadə edilə bilər. Üstəlik, qəzetlər tələbələrin biliklərini genişləndirmək üçün müxtəlif materiallar

təqdim edir, çünki onlar siyasət, diplomatiya, iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə, əyləncə, elm və texnologiya da daxil olmaqla geniş mövzuları ehtiva edir. [1, s. 23]

“Şübhəsiz ki, müəllim dərstdə qəzetlərdən istifadə edərkən son məhsuldar nəticələrə çatmazdan əvvəl hər cür qəzetləri harada və necə əldə edə bilməsi, onları necə toplaması, düzgün materialları necə seçmək kimi qarşıya çıxan müxtəlif problemlərlə üzləşməlidir. Onları düzgün şəkildə necə təşkil etmək; və tələbələrin materiallarla işləyərkən hiss edə biləcəyi dil çətinliklərini necə həll etmək olar kimi tərəfləri fikirləşməlidir.[2, s. 68-69] Bəzi yerli təşkilatlar, xaricdəki qələm dostlarından, yerli ingiliscə danışanlardan, məktəbə abunə və ya internet vasitəsilə bu pillələri aşmalıdır. Materialların toplanması ilə bağlı əsas məqam əvvəlcədən planlaşdırmaq və buna tam əmin olana qədər heç nə addım atmamalıdır. Bu barədə əmin olmaq üçün müəllim özünə sual verməlidir ki, materialların şagirdləri üçün maraqlıdır mı və ya mövcud bilikləri və dilləri baxımından onlar üçün uyğundur mu, dil səviyyəsi tələbələrə uyğundur mu. Əgər o bu sualları cavablandıra bilirsə, onda qərar verməlidir ki, yalnız indiki qəzetlərin materiallarından və ya ingilisdilli olmayan qəzetlərdən istifadə etsin. [3,s.35-36]

“Müəllim bəzi materialları topladıqdan sonra, materialların ehtiyac duyduğu zaman əlində olmasını təmin etmək üçün özünün xüsusi düşünülmüş təşkili sistemini rəhbər tutaraq, onları müvafiq qaydada təşkil etməlidir. o, onları qəzet bölmələri, mövzular, dil bacarıqları, dil sistemi və ya dil səviyyəsinə görə sıralaya bilər.[4, s.198-201]

Həmçinin, bir çox müəllimlər dilin belə tələbələrin öhdəsindən gəlmək üçün çox çətin olduğunu hiss edərək, müxtəlif səviyyəli şagirdlərin, xüsusən ibtidai və pre-intermediate olanların qəzetlərindən istifadə etməkdən çəkinə bilirlər. Bununla belə, müəllimlər çətin görünsə də, öyrənmənin ilkin mərhələlərində qəzetlərdən istifadə etməyin vacibliyindən xəbərdar olmalıdırlar. Bu problemlə üzləşmək üçün Paul Anderson aşağıdakı kimi 4 əsas yolu təklif edir:

- fəaliyyətdən əvvəl hazırlıq,
- materialların diqqətlə seçilməsi,
- tapşırıqların diqqətlə tərtib edilməsi
- və təkrar emal materiallarından istifadə. [5,s.233]

Bundan əlavə, lazımi və uyğun qəzet fəaliyyətlərini tapmaqda çətinlikləri azaltmaq üçün müəllim onları artıq hədəf qrup səviyyəsinə görə bölə bilər. Beləliklə, təklif olunan aşağıdakı fəaliyyətlərdən bəziləri öz dərs planlarının təşkili və uyğunlaşdırılmasında faydalı vasitə kimi xidmət edə bilər.

İbtidai (Elementary) məktəb qəzetinin fəaliyyəti:

- Qəzetə baxın və evinizdə olan 10 əşyanın şəklini tapın. "Bu şəkilləri kəsin və kağıza yapışdırın.

-Həm adınızı, həm də soyadınızı yazmaq üçün qəzet başlıqlarından əlifba hərflərini kəsin. Onları kağıza yapışdırın.

-Elektriklə işləyən əşyaların şəkillərini tapın (əlavə material). Onları kəsin və kağıza yapışdırın. *Neçə tapdınız? Evinizdə bunlardan neçəsi var? Onlardan hər hansı birinin adını yaza bilərsinizmi? Qəzetdə nə qədər xoşbəxt insan tapa bilərsiniz? Tapdığınız xoşbəxt insanların bütün şəkillərini kəsin və kağızınıza yapışdırın. Qəzetdəki bütün kədərli adamlara da eyni şeyi edin. Sizcə bu insanlar niyə xoşbəxt və ya kədərli görünürlər?*

- Yemək boşqablarının ölçüsündə üç dairə çəkin. Qəzetdən istifadə edərək səhər yeməyi, nahar və şam yeməyində yeyəcəyiniz yeməkləri kəsin. Kəsdiniz yeməkləri yemək boşqabınıza yapışdırın.

Junior High Qəzet Fəaliyyəti:

-Reklamlarda tapdığınız ən azı 15 təsviri sözdən ibarət siyahı hazırlayın. Siyahınızı tərtib etdikdən sonra nəyisə təsvir edən bir və ya iki abzas yazın. Bacardığınız qədər təsviri sözlərdən istifadə edin.

-Qəzetdəki hava xəritəsinə baxın. Birləşmiş Ştatların beş müxtəlif şəhərində sabah üçün hava proqnozunu verin.

-Qəzeti götür və qəzalarla bağlı üç hekayə və ya şəkil tap. Bu hekayələri, şəkilləri qəzetdən kəsin. Kağızınıza yapışdırın. Bu qəzaların hər birinin qarşısını necə almaq olardı?

-Təsəvvür edin ki, siz 200 ildən sonra açılacaq bir zaman kapsulunun hazırlanması ilə məşğulsunuz. Bugünkü qəzetdən bugünkü həyatımız haqqında ən çox danışacağını düşündüyünüz məqalələri kəsin. Bu elementləri kağızınıza yapışdırın.

- Təsnifat elanlarında qeyd olunan üç kirayə mənzil seçin. Aşağıdakıları edin:

1) Üçünün hər biri üçün ümumi illik icarə haqqını hesablayın.

2) Seçdiyiniz üç mənzilə əsasən orta aylıq kirayə haqqını müəyyənləşdirin.

3) Mənzillərdən hansının daha yaxşı seçim olduğunu müəyyənləşdirin və bunun səbəbini izah edin.

Orta məktəb qəzetinin fəaliyyəti:

- Qəzetə baxın və nömrələrin istifadə olunduğu 10 müxtəlif üsul tapın. Bunları kəsin və kağıza yapışdırın. Nömrələrin istifadə olunduğu yolların hər birini etiketləyin.

-Yanğın haqqında məqalə tapın. Məqalə yanğını faydalı mövzu kimi təsvir edirmi? Alovun faydalı ola biləcəyi üç yolu və dağıdıcı ola biləcəyi üç yolu sadalayın. Məqaləni kəsin və kağıza yapışdırın.

-Qəzetdə emosiya göstərən iki şəkil seçin. Bunları kəsin və kağıza yapışdırın. İndi şəkilləri səs, qoxu, dad və hiss sözlərindən istifadə edərək təsvir edin.

-Qəzetdə itirilmiş və tapılmış rubrikanı tapın. İtirilmiş və ya tapılan əşyalardan birini seçin və əşya haqqında qısa hekayə yazın. Onu necə itirdiyini, kimin tapdığını, harada tapdığını və s.

- Qəzetdəki ərzaq reklamından istifadə edin. Yemək istədiyiniz beş məhsul seçin. Onları qiymətlə birlikdə qəzetdən kəsin və sonra bütün maddələrin ümumi dəyərini əlavə edin.

Orta Məktəb Qəzet Fəaliyyəti:

- Vergi pullarının xərclənməsinin müxtəlif yollarını göstərmək üçün kağızdan 10 xəbər şəklini kəsin. Bunları kağızınıza yapışdırın.

- Kağızın ön səhifəsini skan edin və hekayələrdə neçə atribut ifadəsi tapdığınıza baxın, o cümlədən belə ifadələr: dedi... deyildiyinə görə... guya... məlumatlı mənbə... xəbər verilir... .gərə... (İfadəni tapdıqca onun altını çəkin).

- "Kömək istəyirik" elanlarını oxuyun və maaşı sadalayan bir iş tapın. Aşağıdakıları hesablayın: saatlıq əmək haqqı, gündəlik əmək haqqı, həftəlik əmək haqqı, aylıq əmək haqqı, illik əmək haqqı və üç il ərzində qazanılmış əmək haqqı.

- Qəzetlərin olmadığı bir cəmiyyətdə yaşayırsınız. Qəzetin təqdim etdiyi bütün funksiyaların siyahısını götürün. [6, s 97-112]

- Bugünkü xəbərləri təhlil edərək sabahkı xəbərləri proqnozlaşdırın. Nə qədər yaxınlaşa bilərsiniz? Qaydalar sizə kömək etmək üçün hazırlanmışdır. Qəzetdə bəzi qaydaları pozan insanlar haqqında məqalələr tapın. Hansı qaydalar pozuldu? Bu sizə necə təsir edir?

Uzunluğu qısa bir abzasdan tam səhifəyə qədər və ya daha çox dəyişə bilən bütün bu müxtəlif materiallar sinif fəaliyyəti üçün maraqlı mövzular kimi xidmət edə bilər, müəllimlərə dərsləri planlaşdırarkən və müəyyən meyarlara cavab verən materialları seçərkən böyük çeviklik təklif edir (məsələn: dil, məlumatın sıxlığı, mövzu və məzmun, mövcud dərs vaxtı və tələbələrin ibtidai sinifdən yüksək səviyyəyə qədər səviyyəsi).

Onlar xüsusilə başlıqlar, məqalələr, fotoşəkillər ilə skimming və skanlama məşqləri üçün uyğundur; kontekstdən lüğəti başa düşmək; faktı rəydən və tənqidi oxumadan ayırmaq. Və ən yaxşısı, bu cür fəaliyyətləri yerinə yetirərkən, tələbələr eyni vaxtda dünya haqqında bilikləri formalaşdırırlar ki, onlar demək olar ki, dərhal istifadə edə bilərlər.

Yagut Aliyeva

**USE OF NEWSPAPER MATERIALS IN TEACHING ENGLISH
SUMMARY**

Language is a very dynamic and living part of human life, through which communication is established. Communication takes place in many languages. For many years, English has become a language used by many people. Thus, learning English as a foreign language has also become one of the main desires of people in the world. Since it is very important to know English as a foreign language, it is also important for schools to find the best ways to teach English to meet the needs of students to use a foreign language.

Language consists of many components. Listening, speaking, writing and reading describe the natural process of language learning. However, learning a foreign language does not follow this process.

The methods and tools used in language learning make learning a language more interesting. Foreign language teachers use a variety of teaching methods to increase students' interest in the language. An example of this is the use of tools outside the textbook. One of the additional means is the use of newspaper materials in foreign language teaching. However, the selected material should be appropriate to the students' level of language proficiency so that the teacher can achieve the desired result. The student can gain knowledge as a result of this material. That is, if there is mutual development in teaching, this language will accelerate the learning process.

Keywords: *newspaper material, language level, types of activities, headlines, listening, learning process, research words*

Ягут Алиева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГАЗЕТНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Язык — очень динамичная и живая часть жизни человека, посредством которой устанавливается общение. Общение происходит на многих языках. На протяжении многих лет английский язык стал языком, используемым многими людьми. Таким образом, изучение английского языка как иностранного также стало одним из главных желаний людей в мире. Поскольку очень важно знать английский язык как иностранный, для школ также важно найти наилучшие способы преподавания английского языка, чтобы удовлетворить потребности учащихся в использовании иностранного языка.

Язык состоит из многих компонентов. Прослушивание, говорение, писание и чтение описывают естественный процесс изучения языка. Однако изучение иностранного языка не следует этому процессу.

Методы и инструменты, используемые при изучении языка, делают изучение языка более интересным. Преподаватели иностранных языков используют различные методы обучения для повышения интереса учащихся к языку. Примером этого является использование инструментов вне учебника. Одним из дополнительных средств является использование газетных материалов в обучении иностранному языку. Однако выбранный материал должен соответствовать уровню владения языком учащихся, чтобы преподаватель мог добиться желаемого результата. Студент может получить знания в результате этого материала. То есть, если будет взаимное развитие в обучении, этот язык ускорит процесс обучения.

Ключевые слова: газетный материал, языковой уровень, виды деятельности, заголовки, прослушивание, процесс обучения, исследовательские слова

Ədəbiyyat:

1. Guariento, W. and Morley, I. Text and Task Authenticity in the Classroom. ELT Journal. 2001
2. Grellet, F. Developing Reading Skills. Cambridge University Press, 1981
3. Haines, For and Against Authentic Materials, Modern English Teacher, 1995
4. Hedge, T. Using Readers in Language Teaching. Modern English publications, 1985
5. Nunan, D. Designing Tasks for the Communicative Classroom. Cambridge University Press, 1989
6. Sanderson, P. Using Newspapers in the Classroom. Cambridge University Press, 2002

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Ulduz Mürşüdoğa
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ИРИНА КЯЗИМОВА

Доктор философии по филологии
Старший преподаватель кафедры иностранных языков
Азербайджанского медицинского университета
Mardanov qardaşları küç. 100. Bakı
ira.kazimovai@gmail.com

**ТРЕБОВАНИЯ К СОСТАВЛЕНИЮ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ ПО
ПРЕДМЕТУ «ДЕЛОВАЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА
ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ»**

Аннотация

Данная статья посвящена требованиям и соответствующим рекомендациям по составлению учебной программы. В статье указывается история появления Программ по русскому языку, на основе которых составляется учебная программа по предмету «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке». Учебный процесс по каждому предмету начинается с написания учебной программы, на основе которой составляются исходные документы, такие как Силлабус, календарно-тематический план и поурочный план каждого преподавателя кафедры. В статье подробно рассматриваются условия учебного процесса вуза, которые должны учитываться при составлении учебной программы:

1. Учет распределения всех студентов по соответствующим группам в зависимости от уровня знаний предмета, от места проживания, от выбранной специальности, от сектора обучения.
2. Определение этапа обучения иностранного языка.
3. Подбор учебного материала, включая наглядность с учетом страноведческого аспекта обучения.
4. Расчет учебного времени в соответствии с учебным планом вуза.
5. Выбор методики преподавания предмета исходя из каждой отдельной категории студентов.
6. Разграничение методических целей, задач и результатов обучения каждой категории студентов.
7. Включение в учебную программу развернутого материала для каждой темы, что является помощью для составления поурочных планов каждым преподавателем.

Материал учебных программ соотнесен с «Программой по русскому языку для студентов-иностранцев, обучающихся на подготовительных факультетах вузов» (1984), а также с «Программой по русскому языку для студентов-иностранцев, обучающихся на нефилологических факультетах вузов» (1983).

В статье отмечается, что в соответствии с приказом Министерства образования Азербайджанской Республики за номером F-386 от 28.08.2020 года дисциплина по изучению иностранных языков приобрела название «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке». Таким образом, название предмета обуславливает коммуникативную направленность как ведущую в системе обучения иностранному языку, что непременно должно быть отражено в учебной программе кафедры.

Ключевые слова: Программа по русскому языку, учебная программа кафедры, учебный процесс, методика преподавания, иностранный язык.

Составление учебной программы по предмету «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке» в данном случае русским предусматривает ряд норм, правил и носит системный характер. При составлении учебных программ по определенному предмету в конкретном вузе составитель руководствуется как методическими рекомендациями, так и общими Программами по иностранному языку, разработанными учеными в процессе развития методики преподавания как науки. Формирование методики преподавания русского языка как неродного или иностранного происходило на протяжении всего XX века, продолжается и в настоящее время. Обращаясь к истории развития науки преподавания языка как иностранного, в целом и к истории создания Программ для студентов-иностранцев в частности, узнаем, что первоначально Программы «обладали информирующей функцией, которая заключалась в том, что любая программа сообщала преподавателям... о содержании учебного материала» [1, 168]. Со временем, с приездом в страну иностранных студентов цели и задачи преподавания русского как неродного расширились до уровня иностранного. Претерпев ряд преобразований, в Программах по русскому языку получил развитие и утвердился как основной «принцип активной коммуникативности» [1, 173]. «Коммуникативность обучения сопрягается с практическим овладением русским языком как средством мышления и общения в устной и письменной форме», - отмечено В.Г.Костомаровым. [2, 12]. Учебная программа для студентов вуза, обучающихся иностранному (русскому) языку – это элемент системы обучения, которая по структуре и содержанию отражает весь учебный процесс, направленный на работу со студентами. Содержательные и структурные элементы учебной программы изменяемы и вариативны. Они зависят от рекомендаций руководящих инстанций и соответственно от хода всего учебного процесса вуза. Например, в настоящее время с учетом медико-пандемийной ситуации в мире обучение в вузах приобрело помимо традиционной еще и дистанционную форму. А учебная программа получила дополнительную градацию по принципу очного и онлайн обучения. Кроме того, каждый вуз выбирает определенную систему контроля. Итоговый экзамен

может быть в виде тестирования, что характерно для Азербайджанского медицинского университета, хотя существуют и иные формы экзаменационного контроля в других вузах. Учебная программа включает в себя календарно-тематические планы по одному предмету для разных категорий обучаемых, разработанные с учетом определенных требований. В учебной программе указаны цели, задачи, планируемые результаты определенных групп студентов. В этом документе указан перечень учебников, учебных пособий, наглядных материалов, методической литературы. Данная программа отражает ход учебного процесса, в то же время является руководством для каждого преподавателя в выполнении требований этого хода учебного процесса. На основе учебной программы составляется Силлабус, где приводится развернутый план каждой темы каждого урока. Раскрытие каждой темы урока проводится по всем видам речевой деятельности: чтения, говорения, письма и аудирования. Каждый вид речевой деятельности содержит систему упражнений с указанием номеров и месторасположением в учебнике. Данный документ содержит конкретные и четкие рекомендации для составления поурочного плана каждого преподавателя и проведения урока с учетом конкретных целей, задач, направленных на результаты обучения студентов в целом. Умение преподавателя организовать свою подготовку к каждому уроку с учетом всех факторов и рекомендаций подробного развернутого плана (Силлабуса) должно обеспечить успешную работу хода всего учебного процесса кафедры. Учебная программа подчинена методике преподавания того предмета, которому она предназначена, и направлена на образовательные и воспитательные цели обучения, которые находятся в тесной взаимосвязи с задачами подготовки специалистов высокого класса. Образовательные и воспитательные цели могут быть реализованы лишь при условии достижения студентами определенного уровня знаний по предмету, в нашем случае, владения иностранным, конкретно, русским языком. Нами дается более подробный анализ условий учебного процесса, которые учитываются при составлении учебной программы конкретного вуза (АМУ), конкретной кафедры (иностранных языков) по конкретному предмету «Деловой и академической коммуникации на иностранном языке». В связи с этим, составление этой программы предусматривает следующие виды работы:

1. Учет распределения всех студентов по соответствующим группам в зависимости: а) от продолжительности изучения языка (школа, вуз, магистратура, резидентура), а значит, от уровня знаний данного предмета. При составлении учебной программы необходимо учитывать уровень знаний учащихся. Каждая учебная программа по определенному предмету должна быть направлена определенной группе студентов, обладающих приблизительно одинаковым уровнем знаний или имеющим одинаковые условия восприятия иностранного (русского) языка. б) от их места проживания. Все студенты

подразделяются на две категории: 1) студенты, обучающиеся на азербайджанском языке и 2) иностранные студенты. Если наши студенты знакомы с фонетико-интонационным строем русского языка, то со студентами-иностранцами предстоит детальное изучение морфемного произношения и интонационных конструкций языка. в) от выбранной ими специальности. Студенты вуза обучаются по следующим специальностям: В вузе обучаются как студенты-медики, резиденты по всем видам медицинских специальностей, магистры по определенным видам специальностей, военные фельдшеры. Составление учебной программы в зависимости от будущей специальности тесно связано с наличием учебников. г) от цели изучения языка и выбора сектора обучения студентами. Учебная программа по предмету «Деловой и академической коммуникации» на русском языке составляется для студентов, магистрантов и резидентов азербайджанского сектора, а также для иностранных студентов английского сектора первого курса и русского сектора подготовительного факультета. Такое разнообразие категорий студентов, безусловно, предусматривает разные учебные программы.

2. Определение этапа обучения иностранного языка в зависимости от продолжительности изучения предмета данной категорией студентов. Этапы обучения русского языка как иностранного исследуются в методической литературе и имеют различную градацию. Градация этапов при обучении русского языка как иностранного величина непостоянная. Разные школы методической науки выдвигают свои схемы этапов изучения иностранного языка как неродного. Нами выбрана схема следующих этапов: начальный (нулевой), элементарный (или средний), продвинутый.

3. Подбор учебного материала, включая наглядность с учетом страноведческого аспекта обучения. Любая работа над учебной программой начинается с выбора учебного материала. При подборе учебников необходимо соответствие учебной программы для определенной категории студентов с общей централизованной Программой по предмету (по русскому языку). Используются учебники, составленные непосредственно преподавателями вузов с адаптацией на страноведческий материал нашей страны. Большой выбор учебников, учебных и наглядных пособий предоставлен для работы с иностранными студентами. При использовании учебников, составленных компетентными преподавателями из разных стран, необходим дополнительный страноведческий материал, основанный на современных реалиях Азербайджана. Учебный материал для студентов в определенном вузе должен учитывать специальность данного высшего учебного заведения, в нашем случае, Азербайджанский медицинский университет, где готовят врачей-медиков. В учебниках и учебных пособиях содержится материал по научному стилю речи для наших студентов. При обучении иностранных студентов материал представляет собой дополнительные к основному курсу обучения

учебно-практические пособия по естественным дисциплинам. Материал пособия соотнесен с учебной программой как в плане лексико-грамматического наполнения, так и в плане требований к уровню владения основными видами речевой деятельности.

4. Расчет учебного времени по предмету в соответствии с учебным планом вуза. Любая учебная программа представляет собой планирование учебного процесса, рассчитанного на определенное количество учебных часов. Чтобы за отведенное время достигнуть нужных результатов, необходимо тщательно отобрать учебный материал в зависимости от цели обучения и четко распределить его по часам, т.е. организовать всю учебную работу по плану. Данное условие зависит от Учебного плана вуза и связано с работой над составлением календарно-тематического плана учебной программы. Определенная трудность, связанная с расчетом часов при составлении календарно-тематического плана заключается в том, что на каждый семестр отводится разное количество часов.

5. Выбор методики преподавания предмета исходя из каждой отдельной категории студентов. «Методика обучения иностранным языкам – наука, исследующая закономерности, цели, содержание, средства, методы, приемы и системы обучения, а также изучающая принципы учения и воспитания на материале иностранного языка» [4, 12]. Данное определение методики как науки предусматривает наличие образовательной и воспитательной составляющих при обучении иностранному языку. В данном контексте особую значимость приобретает коммуникативная направленность обучения, которая обуславливает весь образовательный процесс. Кроме того, вся система практических заданий и упражнений, отраженных в Силлабусе, должны быть максимально схожи с обычным речевым общением в типичной жизненной ситуации. По мнению исследователей, «обособленность грамматики в обучении приводит к непроизводительным затратам времени, к принижению ее роли в учебной коммуникации... Обучение языку и речи вне задач общения приводит к разрыву между лексико-грамматическим материалом и реальными коммуникативными потребностями учащихся...» [3, 49-50]. Воспитательная работа рассматривается с учетом страноведения. Аспект страноведения принимает на себя также информативную функцию, что особенно важно для иностранных студентов, обучающихся в незнакомой стране.

6. Разграничение методических целей, задач и результатов обучения каждой категории студентов. В соответствии с приказом Министерства образования Азербайджанской Республики за номером F-386 от 28.08.2020 года дисциплина по изучению иностранных языков в «Общем блоке» образовательных программ приобрела название «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке» по выбору учащегося. Из этого названия мы видим, что коммуникативная направленность приобрела ведущую роль в

системе обучения иностранному языку, Понятно, что любая тема урока, например грамматическая, должна вводиться не обособленно, а в контексте, с обязательным указанием на употребление данной темы в речи. Роль коммуникативного метода обучения возросла в связи с современной концепцией методической науки, что необходимо учитывать при составлении учебной программы. В связи с изменением названия предмета рекомендованы следующие цели и задачи преподавания: При обучении дисциплине «Деловой и академической коммуникации на иностранном языке» особое внимание следует уделить привитию навыков устной и письменной речи студента при деловом и академическом общении, как в разговорном, так и в научном стиле речи, как устного, так и письменного изложения мысли на одном из иностранных языков.

7. Включение в учебную программу развернутого материала для каждой темы по всем видам речевой деятельности: чтению, говорению, аудированию и письму является помощью для составления поурочных планов или конспектов каждым преподавателем. Данный вид работы является практическим аспектом, который зависит от расположения учебного материала каждой темы урока. Для выполнения каждого условия работы по составлению учебной программы необходимо профессиональный преподавательский опыт работы составителя, четкое выполнение методических норм и знание учебного процесса вуза. Таким образом, при составлении учебной программы кроме соблюдения правил методики необходимо учитывать все условия учебного процесса. Ибо каждая учебная программа по определенному предмету должна обладать четкой «адресованностью» той или иной категории студентов и содержать в себе все требования современной методики.

Список использованной литературы:

1. Калиновская М.М. К истории создания программ по русскому языку для студентов-иностранцев // Русский язык для студентов-иностранцев. Сб. метод. статей № 25. – М.: Рус. яз., 1988. – 205 с.
2. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. – М.: Рус. яз., 1988. – 157 с.
3. Лариохина Н.М. Лингвистическая и коммуникативная компетенции в практическом курсе русского языка // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. Сб. статей / Под ред. Морковкина В.В. и Туршиной Л.Б. – М.: Русский язык, 1986. – 204 с.
4. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. – М.: 1981.

KAZIMOVA İRİNA

**“XARICI DILDƏ İŞGÜZAR VƏ AKADEMİK KOMMUNİKASIYA” FƏNNİ ÜZRƏ
TƏDRİS PROQRAMIN HAZIRLANMASINA DAİR TƏLƏBLƏRİ**

Xülasə

Bu məqalə fənnin tədris proqramı hazırlanması üçün tələblərə və müvafiq tövsiyələrə diqqət yetirir. Məqalədə rus dilində proqramların yaranma tarixi göstərilir, bunun əsasında “Xarici dildə işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni üzrə tədris proqramı tərtib edilir. Hər bir fənn üzrə tədris prosesi tədris proqramının yazılması ilə başlayır, onun əsasında Sillabus, təqvim-mövzu planı və hər bir kafedranın müəlliminin dərsləri kimi mənbə sənədləri tərtib edilir. Məqalədə tədris proqramının tərtibi zamanı nəzərə alınmalı olan universitetin tədris prosesinin şərtlərindən ətraflı bəhs edilir. 1. Bütün tələbələrin fənn üzrə bilik səviyyəsindən, yaşayış yerindən, seçdiyi ixtisasdan asılı olaraq müvafiq qruplara bölünməsinin ucbatı təhsil sektorundan. 2. Xarici dilin tədrisi mərhələsinin müəyyən edilməsi. 3. Təhsilin regional aspekti nəzərə alınmaqla tədris materialının, o cümlədən görmə qabiliyyətinin seçilməsi. 4. Universitetin Tədris Planına uyğun olaraq tədris vaxtının hesablanması. 5. Tələbələrin hər bir fərdi kateqoriyası əsasında fənnin tədrisi metodlarının seçilməsi. 6. Tələbələrin hər bir kateqoriyası üçün metodik məqsədlərin, vəzifələrin və təlim nəticələrinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi. 7. Hər bir müəllim tərəfindən dərslərin hazırlanmasına yardımçı olan hər mövzu üzrə ətraflı materialın tədris proqramına daxil edilməsi. Fənnin tədris proqramı materialı “Universitetlərin hazırlıq fakültələrində təhsil alan əcnəbi tələbələr üçün rus dili proqramı” (1984), həmçinin “Universitetlərin qeyri-filologiya fakültələrində təhsil alan əcnəbi tələbələr üçün rus dili proqramı” (1983) ilə əlaqələndirilir.

Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 28.08.2020-ci il tarixli F-386 nömrəli əmrinə əsasən, xarici dillərin öyrənilməsi fənni “Xarici dildə işgüzar və akademik kommunikasiya” adını almışdır. Beləliklə, fənnin adı kommunikativ oriyentasiyanı xarici dilin tədrisi sistemində aparıcı istiqamət kimi müəyyən edir ki, bu da şübhəsiz ki, kafedra fənnin tədris proqramında öz əksini tapmalıdır.

Açar sözlər: Rus dili üzrə proqram, fənnin tədris proqramı, tədris prosesi, tədris metodikası, xarici dil.

KAZIMOVA IRINA

**REQUIREMENTS FOR THE PREPARATION OF THE TRAINING
PROGRAM ON THE SUBJECT OF "BUSINESS AND ACADEMIC
COMMUNICATION IN A FOREIGN LANGUAGE"**

Summary

This article focuses on the requirements and related recommendations for training program development. The article indicates the history of the appearance of the Programs in the Russian language, on the basis of which the training program for the subject "Business and academic communication in a foreign language" is compiled. The

educational process for each subject begins with the writing of the training program, on the basis of which source documents are compiled, such as a Syllabus, a calendar-thematic plan and a lesson plan of each teacher of the department. The article discusses in detail the conditions of the educational process of the university, which should be taken into account when compiling the training program.

1. Accounting for the distribution of all students into relevant groups depending on the level of knowledge of the subject, on the place of residence, on the chosen specialty from the education sector.

2. Determination of the stage of teaching a foreign language.

3. Selection of educational material, including visibility, taking into account the regional aspect of education.

4. Calculation of study time in accordance with the Studying Plan of the university.

5. The choice of methods of teaching the subject based on each individual category of students.

6. Delimitation of methodological goals, objectives and learning outcomes for each category of students.

7. Inclusion in the training program of detailed material for each topic, which is an aid to the preparation of lesson plans by each teacher. The material of the training program is correlated with the "Russian language program for foreign students studying at the preparatory faculties of universities" (1984), as well as with the "Russian language program for foreign students studying at non-philological faculties of universities" (1983). The article notes that in accordance with the order of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan under the number F-386 dated 08.28.2020, the discipline for studying foreign languages acquired the name "Business and academic communication in a foreign language". Thus, the name of the subject determines the communicative orientation as the leading one in the system of teaching a foreign language, which must certainly be reflected in the training program of the department.

Key worlds: Program in the Russian language, training program of the department, educational process, Method of teaching, foreign language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Xəlilova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

НАСИРАГА ШАХМУРАД оглу МАМЕДОВ

доктор филологических наук,
Бакинский славянский университет,
Süleyman Rüstəm küç, 33
nesiragam@bk.ru

К ПРОБЛЕМЕ ПРАГМАТИКИ ТЕКСТА

РЕЗЮМЕ

Прагматика текста как продукта коммуникации представляет собой вербальную реализацию коммуникативных установок участников сообщения: выбор языковых средств для наилучшего воздействия. Это во многом обуславливает принципы текстообразования. Прагматика синтаксиса проявляется в зависимости набора определенных правил и полученных на их основе синтаксических структур от специфики коммуникативного акта. Отмечается корреляция лингвистических признаков и экстралингвистических условий в рамках определенного типа коммуникативных ситуаций. Экстралингвистическим коррелятом текста формулы изобретения является совокупность определенным образом взаимосвязанных частей устройства и их особенностей. Специфика синтаксических структур функционирования в тексте формулы изобретения заключается в том, что более низкий уровень их синтаксического ранга не сигнализирует о вторичности в семантической иерархии. Составитель формулы обязан, обеспечивая успех коммуникации, включать в формулы только необходимые признаки устройства. Изучение грамматической категории текста возможно на основе результатов, достигнутых при исследовании грамматики предложения. Установка на компактность изложения и статичность, насыщая текст вторично-предикативными структурами, определяет и морфологию терминов-предикатов: выделяются пассивные предикаты и активные предикаты. Прагматика ранжирует термины-предикаты по семантике и определяет приоритет их реализации в тексте. Тексту, отражающему реальную действительность, присуща пространственно-временная отнесенность.

Ключевые слова: *текст, прагматика, коммуникация, структура, лексическое наполнение, вербальная реализация, семантика, активные предикаты, пассивные предикаты, временная отнесенность*

Термин *прагматика* часто используется в работах по лингвистике и, несмотря на широкое его толкование, понимается прежде всего «как корреляция лингвистических признаков и экстралингвистических условий в рамках определенного типа коммуникативных ситуаций. С этих позиций прагматика текста как продукта коммуникации представляет собой вербальную реализацию коммуникативных установок участников общения: «... выбор языковых средств из наличного репертуара для наилучшего воздействия» [10, с. 325]. Это во многом обуславливает принципы текстообразования, то есть синтаксис текста.

Следует уточнить, что понимается под термином *синтаксис текста*, относительно которого в лингвистике пока нет ни единства взглядов, ни достаточно ясных определений. Одно признается практически всеми: синтаксис (грамматика) текста и предложения – это не одно и то же. Однако по поводу их взаимоотношения высказываются чуть ли не прямо противоположные взгляды. С одной стороны, утверждается, что «так называемая грамматика текста не может строиться на грамматических понятиях, свойственных предложению, а сам термин «грамматика текста» должен пониматься, скорее всего, как теория текстов. Синтаксис текста должен строиться на основе каких-либо содержательных или мыслительных категорий» [7, с. 45]. С другой стороны, отмечается, что «изучение и выявление грамматических категорий текста... возможно на основе результатов, достигнутых при исследовании... грамматики предложения» [2, с. 72]. Как известно, всякая теория имеет право на существование только в том случае, если она выдерживает проверку практикой: позволяет моделировать речевые процессы. В наши дни лингвистикой накоплен достаточный опыт моделирования речевых процессов на базе теорий, разработанных в рамках грамматики предложения (например, теория валентности, «ролевая» грамматика и т. д.) и использованных при создании действующих систем автоматической обработки текстов. Поэтому при описании синтаксиса текста было бы неправомерным «отказываться от багажа, накопленного системной лингвистикой, как традиционной, так и структурной» [6, с. 48]. С этой точки зрения, вторая позиция в настоящее время кажется более реалистичной и продуктивной. Под синтаксисом текста мы понимаем совокупность правил линеаризации, связи и грамматического оформления релевантных для развертывания текста составляющих и правил размещения и морфологии компонентов этих составляющих и исходим из того, что прагматика синтаксиса проявляется в зависимости набора этих правил и полученных на их основе синтаксических структур от специфики коммуникативного акта.

Коммуникативная ситуация, продуктом которой является анализируемый текст, очень специфична и характеризуется настолько регламентированными отношениями субъекта (составитель формулы) и адресата (патентное

ведомство, имеющее юридические полномочия) и таким строго ограниченным объектом коммуникации (существенные признаки изобретения), что текст формулы практически не несет каких-либо лингвистических «отпечатков» социальных характеристик коммуникантов. Что касается психологических характеристик, то здесь находят отражение лишь общие свойства человеческой памяти и законы восприятия информации, проявляющиеся в ограничениях на синтаксическую сложность и разнообразие типов подчинения соположенных синтаксических структур, преимущественном усложнении части, стоящей ближе к концу текста и использовании сочинительных связей, что делает текст формулы более пригодным для «нагнетания» информации, так как параллельно построенные компоненты воспринимаются легче, чем неоднородно соподчиненные и последовательно подчиненные.

Экстралингвистическим коррелятом текста формулы изобретения является совокупность определенным образом взаимосвязанных частей устройства и их особенностей – признаков изобретения, что определяет у коммуникантов способ квантования информации об объекте коммуникации, зависящий от способов членения действительности, принятого у работников патентных служб. «Под способом членения действительности понимается выделение класса объектов и ситуаций в предметном поле, производимое специалистами определенной среды» [12, с. 5]. При составлении формулы изобретения ее «предметное поле» членится на ситуации, соответствующие отдельным признакам устройства, что прослеживается в синтаксической структуре текста формулы, который соответственно членится на предикативные фразы, описывающие эти признаки. Текст формулы имеет сложно организованный синтаксис, резко отличающий его от речевых продуктов других типов коммуникаций, где прагматика не довлеет так сильно. Формула изобретения – это конвенциональный речевой акт, в котором субъект заранее может гарантировать регуляцию поведения адресата, если соблюдает установленные требования [11]. Намерение субъекта доказать, что описанное техническое решение является изобретением, и определить объем своих прав реализуется успешно, если текст формулы изобретения отвечает нормативным требованиям достоверности информации, лаконичности, полноты, широты (общности), определенности, единства изобретения, а также требованию описания изобретения в статике. Поскольку считается, что логическая, техническая и правовая неразрывность формулы может эксплицироваться только неразрывной синтаксической цепью, связывающей отдельные признаки изобретения, а речевой репрезентацией каждого признака является предикатная фраза, состоящая из термина-предиката и его актантов (реализованных валентностей предиката), то синтаксическая канва текста формируется в процессе заполнения валентных мест терминов-предикатов и линейного упорядочения полученных валентных конструкций как отдельных

блоков текста, степень связности которого очень велика. Все блоки текста формулы «втиснуты» в рамки структуры номинативного предложения, причем исходные пропозициональные структуры чаще всего реализуются не в виде субъектно-предикативных структур-предложений, как в подавляющем большинстве текстов других типов коммуникаций, а – в общем случае – в идее валентных конструкций терминов-предикатов, для которых предложение с его субъектно-предикативным членением – частный случай; т. е. поверхностно-синтаксической реализацией пропозиций – признаков изобретения – чаще всего бывают синтаксические структуры, получившие название вторично-предикативных (в данном случае – это причастные обороты и придаточные предложения). Специфика их функционирования в тексте формулы изобретения заключается в том, что более низкий уровень их синтаксического ранга не сигнализирует о вторичности в иерархии семантической: составитель формулы обязан, обеспечивая успех коммуникации, включать в формулу только равно необходимые признаки устройства. Таким образом, преимущественная реализация пропозиций при помощи вторично-предикативных синтаксических структур – следствие требований лаконичности и статичности описания, поскольку «избыток вторично-предикативных структур придает тексту оттенок статичности, описательности» [1, с. 10]. Требованию статичности описания служит и преимущественное использование пассивных конструкций, что также является характерной чертой синтаксиса формулы, так как «залог ближе к синтаксису предложения, чем к морфологии слова» [3, с. 476]. Использование активных форм глагола свидетельствует о возможности подачи заявки на способ и поэтому в формуле изобретения на устройство запрещено. Лишь в некоторых случаях термины-предикаты на уровне текста употребляются в виде действ. прич. наст. вр. и – еще реже – в виде глаголов в действ. залоге. Их употребление может быть оправдано тем, что статичность характеристики объекта обеспечивается в данном случае стательной семантикой предикатов (*содержащий, включающий* и т. д.). Установка на компактность изложения и статичность, насыщая текст вторично-предикативными структурами, определяет и морфологию терминов-предикатов. Пассивные предикаты могут функционировать только в форме краткого или полного страд. прич. в подавляющем большинстве случаев сов. вида (*связан, связанный*). Использование страд. прич. несов. вида (*связываемый*) является нарушением инструктивного требования статичности описания. Активные предикаты «работают» только в форме действ. прич. несов. вида (*связывающий*) или в форме глг. 3-го л. наст. вр. действ. залога (*связывают*). Грамматическое значение 3-го л. также обусловлено экстралингвистическими факторами: речь всегда идет об объектах – частях устройства. Таким образом, можно считать, что активные и пассивные термины-предикаты на уровне поверхностного синтаксиса используются в

одной из двух форм: краткой или полной: для *пассивных предикатов* краткая форма = краткое страд. прич. сов. вида; полная форма = полное страд. прич. сов. вида; для *активных предикатов* краткая форма = глагол 3-го л. действ. залога наст. вр.; полная форма = полное действ. прич. несов. вида наст. вр.

Линейный порядок реализации пропозиций отражает коммуникативную установку на получение возможно максимального объема прав патентовладения (ближе к началу текста располагаются валентные конструкции терминов-предикатов с наиболее широкой семантикой), а также на удовлетворение нормативного требования, нацеленного на более надежное восприятие информации, излагать тексты формулы в виде дефиниции через ближайшее родовое понятие и видовое отличие, дифференцируя новое и старое знание, содержащееся в изобретении, и последовательно располагая признаки, указывающие на наличие у устройства определенных частей, их взаимное расположение, взаимосвязь, конструктивные особенности и т. д. Прагматика ранжирует термины-предикаты по семантике и определяет приоритет их реализации в тексте.

К числу языковых средств, используемых для связи отдельных валентных конструкций и реализующих коммуникативную установку на неразрывность признаков и лаконичность, относятся: 1) общий актант: *механизм выполнен в виде т р у б ы, установленной на ...*; 2) анафорические замены (в том числе и эллипсис как нулевая анафора): *полости соединены к а н а л о м, отверстия к о т о р о г о находятся...; о б о й м ы, нижняя Ø из к о т о р ы х закреплена...;* 3) союзы *а, и, причем, при этом*: *обойма закреплена на раме, п р и ч е м между полками обоймы расположен валик...*

Синтаксическая структура каждого блока текста формулы (каждой валентной конструкции) определяется лексическим наполнением ядра (значением термина-предиката), его валентными свойствами и взаимным расположением самих валентных конструкций (актанты, связывающие валентные конструкции, располагаются, как правило, на первой или последней позициях этих конструкций). Синтаксис иногда самым непосредственным образом «работает» на семантику, различая с помощью противоположных залоговых конструкций значения терминов-предикатов, например, активная форма предиката *включать* используется только в значении «содержать», а пассивная – только в значении «подсоединять».

Таким образом, высокая степень замкнутости подязыка формулы изобретения (лексические и синтаксические ограничения) отражает ограниченное множество объектов и ситуаций в данной предметной области, а также нормативные требования к описанию изобретений и позволяет считать, что семантико-синтаксическая организация текстов данной специфической коммуникации определяется в основном логическим и семантическим статусом используемых лексем [8]. Это, в свою очередь, дает возможность

моделирования лингвистических механизмов порождения текста формулы при учете ее композиционного строя на базе функциональных характеристик лексики данного подязыка, что оказывается вполне реальной задачей.

Пространство и время – необходимые условия существования фактов, явлений, событий объективной действительности. Текст, отражающий реальную действительность, не может обойтись без этих категорий, ибо ему присуща локально-временная отнесенность. «Текст – это функция времени» [5, с. 74].

Временная отнесенность текста передается через предложения, формирующие текст. Она входит в предикативность предложения и выражается чаще всего видо-временными формами глагола. Для текста характерно единство временного плана. О единстве временного плана можно говорить лишь внутри текстовых единиц и внутри небольших по объему текстов.

Лес и проза

Если в летнем благословенном лесу человек **способен испытывать** очарование сверкающей зелени, он **не замечает** корявых веток под ногами, гнилых пней, безобразного сушняка в чаще.

Все это **не портит** общего ощущения любви к сущему, и от радости ходить по земле **охватывает** его душу ветерок счастья, навеянного золотым днем истинной красоты бытия.

Так **бывает** и в мудрой прозе, которую **следовало бы назвать** добрым судьей, приведенным к присяге самой жизнью (Ю. Бондарев).

В больших по объему текстах может быть не один временной план. Но он должен иметь единую временную точку отсчета. Единый временной план не предполагает обязательного употребления одних и тех же видо-временных форм. В тексте возможна соотнесенность глагольных форм, например: прошедшее время совершенного вида – прошедшее несовершенного и настоящее – будущее историческое [9, с. 280-284].

В.В. Виноградов отмечал: «От стилистических вариаций в приемах взаимодействия и смены форм прошедшего времени совершенного и несовершенного вида зависит темп сюжетного движения и самый характер повествования. Время повествования не только движется, но и меняет формы своего измерения» [4, с. 232]. Временная отнесенность в тексте выражается не только формами глагола, но и наречиями, существительными в косвенных падежах, прилагательными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданов В. В. Роль вторичной предикативности в построении связного текста // Семантика и прагматика синтаксических единств. Калинин: КГУ, 1981, с. 5-13.
2. Болдырев Н. Н., Иванова И. Л. Атрибутивные словосочетания с глагольным элементом как средство реализации ретроспекции в тексте // Грамматические категории в тексте. Москва: МГПИИЯ. 1985. с.71-77.
3. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа, 1972, 614 с.
4. Виноградов В. В. Стиль «Пиковой дамы» // Избранные труды. О языке художественной прозы. Москва, 1980.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 139 с.
6. Изюмская С. С. Русский язык и культура речи. Учебник для вузов. Москва, 2010.
7. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва: Наука, 1984, 175 с.
8. Мамедов Н. Ш. Текст и языковая коммуникация. Учебное пособие. Баку: Мутарджим, 2019, 252 с.
9. Прокопович Е. Н. Глагол в предложении: Семантика и стилистика видо-временных форм. Москва: Наука, 1982, с. 286.
10. Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта) // Изв. АН. СССР. Сер. лит. и яз. Т. 40. 1981. № 4.
11. Стросон П. Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. Москва, 1986, с. 130-150.
12. Шигарева Е. А. О двух направлениях семантики текста // Научно-техническая информация. Сер. 2. 1982. № 8.

MƏTNİN PRAQMATİKASI PROBLEMİNƏ DAİR XÜLASƏ

Mətnin praqmatikası kommunikasiyanın məhsulu kimi ünsiyyətin iştirakçılarının kommunikativ məqsədlərinin verbal reallaşdırılmasında ən yaxşı təsir üçün dil vasitələrinin seçilməsidir. Bu, mətnyaratmanın prinsiplərini şərtləndirir. Sintaktik praqmatika müəyyən qaydalara uyğun olaraq və onlar əsasında alınan sintaktik strukturların kommunikativ aktının səciyyəsiindən asılı olaraq özünü göstərir. Müəyyən tipli kommunikativ situasiya səviyyəsində linqvistik əlamətlər və ekstralingvistik şəraitlərin korrelyasiyası qeyd edilir. İxtira formulunun mətndə işlənilməsinin sintaktik strukturlarının xüsusiyyəti ondadır ki, onların sintaktik pillələrinin nisbətən aşağı səviyyəsi iyerarxiyada semantikanın ikinciliyi barədə işarə

vermir. Formulu tərtib edən kommunikasiyanın uğurunu təmin edərək formula yalnız strukturun vacib əlamətlərini daxil etməlidir. Mətnin qrammatik kateqoriyalarının öyrənilməsi cümlələrin qrammatikasını tədqiq edərək nail olunmuş əsaslar üzərində mümkündür. İfadənin yığcamlığının quruluşu və statiklik mətni ikinci predikativ strukturlarla təmin edərək termin-predikatların morfolojiyasını da müəyyən edir: aktiv və passiv predikatlar fərqləndirilir. Praqmatika termin predikatları semantika üzrə düzür və mətndə onların üstünlüklərini müəyyən edir. Real həqiqəti əks etdirən mətn məkan-zaman əlaqəsi ilə səciyyələnir.

Açar sözlər: mətn, praqmatika, kommunikasiya, struktura, leksik dolğunluq, verbal realizasiya, semantika, aktiv predikatlar, passiv predikatlar, zaman əlaqəsi

ON THE PROBLEM OF PRAGMATICS OF TEXT SUMMARY

The pragmatics of the text as a product of communication is a verbal realization of the communicative attitudes of the participants in the message: the choice of language means for the best impact. This largely determines the principles of text formation. The pragmatics of syntax manifests itself in the dependence of a set of certain rules and syntactic structures derived from them on the specifics of a communicative act. The correlation of linguistic features and extralinguistic conditions within a certain type of communicative situations is noted. The extralinguistic correlate of the text of the claims of the invention is a set of interrelated parts of the device and their features in a certain way. The specificity of the syntactic structures of functioning in the text of the claims of the invention lies in the fact that the lower level of their syntactic rank does not signal secondary in the semantic hierarchy. The compiler of the formula is obliged, ensuring the success of communication, to include in the formulas only the necessary features of the device. The study of the grammatical category of the text is possible on the basis of the results achieved in the study of the grammar of the sentence. Setting on the compactness of the presentation and static, saturating the text with secondary predicative structures, determines the morphology of predicate terms: passive predicates and active predicates are distinguished. Pragmatics ranks predicate terms by semantics and determines the priority of their implementation in the text. The text reflecting reality is characterized by spatio-temporal reference.

Keywords: text, pragmatics, communication, structure, lexical content, verbal realization, semantics, active predicates, passive predicates, temporal reference

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İlyas Həmidov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ORUCOVA GÜNEL MƏZAHİR qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: guneloruji@gmail.com

**DİLDƏ REALİLƏR
(İRAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)
XÜLASƏ**

Hər bir dildə tarixi hadisələrin, milli mədəniyyətin formalaşması və inkişafı ilə bağlı sözlər yer almaqdadır. Belə sözlər həmin xalqın nümayəndələrinə məxsusdur, onların milli mənəviyyatını əks etdirir və reali adlanır. Realilər aid olduqları dilin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirdikləri üçün çox vaxt yalnız həmin dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülür. Buna görə də realilərin qarşılığını vermək hər zaman mümkün olmur və tərcümə zamanı müəyyən problemlər yaranır. Realilərin tam təsnifatını vermək çətindir, çünki dillərin öz daxili qanunlarından irəli gələrək müxtəlif kateqoriyalara aid realilər həmin dillərdə yer ala bilirlər. Bununla belə, realilərin bütün dillər üçün ortaq olan bir sıra qruplar ayrılmışdır. Tərcümə prosesində realiləri oxucuya düzgün çatdırmaq üçün yeganə üsul onların izahatını verməkdir. Yazılı və şifahi tərcümədə bu proses fərqlənir. “Realı” terminindən Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, son illərdə istifadə olunmuşdur. Coğrafi-etnoqrafik realilər, folklor və mifoloji realilər, məişət realiləri, ictimai-tarixi realilər belə təsnifatın bir hissəsini təşkil edir. Realilərin ən işlək qruplarından birini **dövlət idarələrinin adları** təşkil edir. Qeyd edək ki, dövlət müəssisələrinin adları bütün ölkələrdə olduğu kimi İranda da özünəməxsusdur və ölkənin daxili intizamını, mövcud qaydalarını daha aydın nümayiş etdirir. **Yemək adları bildirən realilər** aid olduqları xalq barədə təsəvvür yaratmağa kömək edir. İran ərazisində yayılmış yemək adları bildirən realilər həm də onun mətbəxinin rəngarəngliyini göstərir. Mifoloji adlar realilərin ən qədim sahələrindəndir. Mifologiyanın yaranması insanların dilinin və idrakının formalaşması ilə olmuşdur. Buraya ilk növbədə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində adı çəkilən mifoloji adlar daxil edilir.

Məqalədə adları çəkilən reali qruplarına daxil olan sözlərin İran dillərində inkişafı izlənilir və onların qarşılığının ifadə olunması müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: reali, İran dilləri, tərcümə, mifologiya, adlar.

Realı müəyyən bir coğrafi bölgəyə, mədəniyyətə, ölkəyə, qəbiləyə, həmçinin müəyyən tarixi dövrə aid xüsusi adları, əşyaları, anlayışları, qavramları, fenomenləri bildirən xüsusi sözlər və ifadələrdir. Bu söz qruplarının digər dillərdə qarşılığı

olmadığından onların normal tərcüməsi mümkünsüz hesab edilir və tərcümə prosesinin tamamlanması üçün bu qrup sözlərin mənası xüsusi qaydada çatdırılır.

Xalqlar arasında bənzərliklərlə yanaşı, onların özlərinə məxsus cəhətlər də mövcuddur. Realilər dedikdə bir xalqın ancaq və ancaq özünəməxsus olan söz və terminlər, anlayışlar nəzərdə tutulur.

“Realı” terminindən Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, son illərdə istifadə olunmuşdur. N. Xudiyev qeyd edir ki, hər bir xalqın özünəməxsus məişət tərz, milli adət-ənənələri, koloriti, hətta mifik təfəkkürü ilə bağlı leksik vahidlər mövcuddur və bildirir: “Xalqın dilində, bədii ədəbiyyatında işlənən, onun məişəti, təfəkkürü ilə əlaqədar bu cür leksik vahidlər də realilər adı altında qruplaşdırılır. Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə yayılır. Belə ki, ədəbiyyatın milliliyini və xalqiliyini tamamlayan vasitələrdən biri də realilərdir” (1).

“Realilər xalq dili sözləri olub, coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi məişətə, yaxud xalqa, millətə, ölkəyə, qəbiləyə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarıdır. Beləliklə, realilər yerli və tarixi koloritin daşıyıcılarıdır. Bu səciyyəyə malik leksik vahidlərin başqa dillərdə qarşılığı yoxdur” (2).

Realilərin tərcümə prosesində yaratdığı çətinliklər. Realilər müəyyən bir xalqın məişətinə, tarixinə, coğrafiyasına daxil olan, əşya və anlayışları bildirən və tərcüməşünaslıqda digər dilə tərcüməsi zamanı olduğu kimi saxlanılan söz qruplarıdır. Beləliklə, realilər milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, anlayışların, mücərrəd varlıqların adlarını bildirir və tərcüməsi qeyri-mümkün hesab edildiyindən realiləri ekvivalentsiz leksik vahidlər hesab etmək olar.

Hər bil dilin tərcümə prosesində ixtisarı və ya əvəzlənməsi mətnin və ya nitqin bütünlüyünü pozmadığı müəyyən sözlər və ifadələr vardır. Bu söz və ifadələrə jarqonlar, ata sözləri, dialektik ifadələr daxildir. Realı da bu prosesdə xüsusi yer tutmaqdadır.

Tərcümə prosesində realiləri oxucuya düzgün çatdırmaq üçün yeganə üsul onların izahatını verməkdir. Yazılı və şifahi tərcümədə bu proses fərqlənir. Yazılı tərcümədə realilər yer aldıqda, həmin sözdən sonra sözün sonunda ulduza bənzər (*) işarə qoyulur və vərəğin altında aşağı haşiyə şəklində oxucuya çatdırılır.

Şifahi tərcümədə isə realilərin tərcüməsi onları izah etməklə, təsvir etməklə və ya tərcümə olunan dildəki qarşılığını nümunə gətirməklə baş tutur. İstənilən halda, realilərin düzgün dərk edilməsi onların aid olduğu xalqın nümayəndələri tərəfindən həyata keçir.

Tərcüməçilərin davranışlarını təhlil edən mütəxəssislər qeyd edirlər ki, professional tərcüməçilər tərcüməyə daha çox fokuslanırlar və bu da onların daha çox diqqətli olmasına səbəb olur. Qeyri-peşəkar tərcüməçilərin tərcüməyə daha az diqqət ayırmalarını mütəxəssislər təcrübələrinin az olması və koqnitiv qabiliyyətlərinin zəif formalaşması ilə əlaqələndirirlər. Beləliklə, həm də koqnitiv qabiliyyətlərin tərcümə prosesində çox önəmli olduğunu müşahidə edirik. Realilərin tərcüməsi, onların qarşılıqlarının tapılması tərcüməçinin koqnitiv qabiliyyətlərinin

inkişafı üçün xüsusilə önəmlidir. Məhz bu aspektdən də realilər tərcümə prosesində özünəməxsus yer tuturlar.

Müxtəlif dilçilər müxtəlif meyarlara əsaslanaraq realiləri bir neçə qrupda tədqiq etmişlər. Qeyd edək ki, hər bir coğrafi ərazi özünəməxsus cəhətlərlə seçildiyi üçün İrana aid olan realilər xüsusi bölgü tələb edir. Bununla belə, realilərin bütün dünya dilləri üçün nəzərdə tutulan ortaq təsnifatı vardır. Coğrafi-etnoqrafik realilər, folklor və mifoloji realilər, məişət realiləri, ictimai-tarixi realilər belə təsnifatın bir hissəsini təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, realilərə aid edilən bir sıra sözlər, həm də müəyyən elmi termin kimi işlənə bilər. Məsələn, rok-n-roll həm realidir, həm də musiqişünaslıqda geniş işlənən bir termindir.

Realilərin ən işlək qruplarından birini **dövlət idarələrinin adları** təşkil edir. Dövlət strukturu dəyişdikcə, həmin adlar da dəyişir və yeni adlarla əvəz olunurlar və dilin, o cümlədən ölkənin inkişaf xəttini izləmək üçün zəngin mənbələrdən birinə çevrilirlər. Səbiq SSRİ quruluşunda bu dönməyə aid mövcud olmuş realilər bu gün böyük bir tarixi mərhələnin yadigarlarıdır. Bu nümunələrin bəzilərinin qarşılığını fars dilində vermək çətin, bəzən mümkünsüzdür, çünki quruluşlar arasındakı fərq bunu etməyə mane olur, lakin bəzi sözlərin qarşılıqlarını müəyyən etmək mümkün olur: Gimnazist – دانش آموز دبیرستان; Əmək veteranı – کارگر با سابقه (fəhlə); کارمند با سابقه (qulluqçu) və s.

Qeyd edək ki, dövlət müəssisələrinin adları bütün ölkələrdə olduğu kimi İranda da özünəməxsusdur və ölkənin daxli intizamını, mövcud qaydalarını daha aydın nümayiş etdirir: İslam İnqilab keşikçiləri qoruyucuları – پاسداران انقلاب اسلامی; Daxili İşlər Nazirliyi – وزارت امور داخلی; Maarif naziri – وزیر فرهنگ və s.

Geyim adları realilərin xüsusi növünü təşkil edir. Bir sıra hallarda insanların sadəcə geyim-keçimlərinə baxaraq onların hansı cəmiyyətdən olduqlarını ehtimal etmək mümkündür. Midiya dönməsinə aid rəssamlıq nümunələrinə və abidələrə əsasən qeyd olunur ki, dövrün qadın geyimləri görünüş cəhətdən çox az fərqlə kişilərin geyimləri ilə eyni imişlər. Kişi və qadınlar baş geyimlərindəki fərqli cəhətlər vasitəsilə bir-birlərindən seçilmişlər. Başqa bir yazıda Əhəmənilər dövrünə aid olan və Londonda saxlanılan möhrün üzərindəki şəkillərin tədqiqinə əsasən yazılmışdır ki, qadınların istifadə etdikləri zinət əşyalarına və əllərində tutduqları bənövşə gülünə əsasən də, onları kişilərdən fərqləndirmək olmur, çünki kişilər də zinət əşyalarından çox istifadə edirdilər. Beləliklə, İran dillərində xüsusi növ zinət əşyalarını, baş geyimlərini bildirən, o cümlədən İranda məskunlaşmış və yerli xalqla qaynayıb qarışmış millətlərə aid geyim nümunələrini bildirən çoxsaylı adlar, başqa sözlə, realilər yer almaqdadır.

Yemək adları bildirən realilər aid olduqları xalq barədə təsəvvür yaratmağa kömək edir. Bu gün Azərbaycan dilində SSRİ dönməsində və daha əvvəlki dönmələrdə meydana çıxan müəyyən sözlər işlənməkdədir. Onların bir neçəsinin həm də farsca qarşılığına baxaq: Булочка – bulki – بولکی; Щи – turş kələmlə bişirilmiş borş – سوپ کلم; Бублик – (میان نهی) نان حلقه ای شکل və s.

İran ərazisində yayılmış yemək adları bildirən realilər həm də onun mətbəxinin rəngarəngliyini göstərir: چلوکباب (çeloukəbab) toyuq kababı; آبلی (mineral su); دوغ (ayran); آش (şorba) və s. آش (aş) sözü ilk vaxtlar ümumiyyətlə “azuqə, yemək” mənasına gəlirdi. Aşpaz sözü (آش (aş) şorba + پز (pəz) bişirmək feilinin kökü) də yemək bişirən demək idi. Daha sonra fars dilində bu söz indiki mənası ilə “şorba” mənasını daşımağa başladı. Azərbaycanda isə plov sözünün sinonimi kimi işləndi.

Mifoloji adlar realilərin ən qədim sahələrindəndir. Mifologiyanın yaranması insanların dilinin və idrakının formalaşması ilə olmuşdur. Buraya ilk növbədə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində adı çəkilən mifoloji adlar daxil edilir. Məsələn, **div, şeytan, məleykə, cin, simurq** və s. Əbülqasım Firdovsinin (940 – 1019/1025) “Şahnamə” əsəri bir çox dil və ədəbiyyat məsələlərinin olduğu kimi, İran mifologiyasının ən gözəl nümunələrinin əks olunduğu ilk abidələrdən hesab olunur. “Şahnamə” əsərində Avesta və İran dil və mədəniyyətinin əhəmiyyəti əks olunur, bu əsər İslam dövrünə aid olsa da, İslamdan əvvəlki dövrlərə aid məsələlər barədə də zəngin məlumat qaynağıdır. Qədim İran dillərində **Amesha Spentalar, Anaheyta, Angra Mainyu** və bu kimi çoxsaylı dini realilər mövcuddur. Fars mifologiya və dastanlarında ən məşhur obraz Rüstəmdir. Digər bir məşhur obraz despotizm simvolu olan Zöhhakdır. Zöhhak sonda dəmirçi Kavə tərəfindən məğlub edilir. Zöhhak ilə bağlı maraqlı və məlumatverici başqa bir məqam da Zöhhakın çiyinlərindən çıxan və onu qoruyan iki ilandır. Çünki ilan bir çox şərq mifologiyasındakı kimi, fars mifologiyasında da pisləyin simvoludur.

Müasir dövrdə İranda əsas aparıcı qüvvə İslam dininin şiə məzhəbidir. Dinlə və məzhəblə bağlı ölkədə çoxsaylı yeni sözlər işlənmişdir. İslam dini ilə əlaqədar Həcət-ül-İslam – حجة الاسلام, آیت الله – Ayətulla, مشهدی – Məşhədi, حاجی – Hacı, کربلایی – Kərbəlayı kimi sözlər həddindən artıq çoxdur. Bu sözlər hər nə qədər dini reali olsa da, digər tərəfdən İslamın daha geniş ərazilərdə hakim olduğunu nəzərə alaraq onlar həm də ortaqlar realilər qrupuna daxil edilə bilər. Realilər yalnız yuxarıda qeyd olunan yarımqruplarla məhdudlaşmır. Dünyada baş verən proseslər, sürətlə dəyişən dünya qeyri-ixtiyari hər ölkədə yeni realilərin yaranma sürətini artırır və bir çoxlarının arxaikləşməsinə və ya işləkliyini itirməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz, Bakı, 1991.
2. Karnəmə-yi Ərdəşir-e Babəkan // Tərcümə edən: Rəhim Sultanov. Bakı, 1997.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Москва: Междкнародные отношения, 1980, 343 стр.
4. Книга деяний Ардашира сына Папака // Перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О. М. Чунаковой, Москва, 1987, 163 с.
5. Луконин В. Г. Культура Сасанидского Ирана, Иран в III-IV вв. Очерки по истории культуры. Москва, 1969, 244 с.

6. Acta iranica. Papers in honour of professor Mary Boyce. Volume 1. London: publisher Brill E. J, 1985, 745 p.
7. Anklesaria B. T. The Pahlavi Rivayat of Aturfarnbag and Farnbag. Bombay, 1969.
8. Anklesaria B. T. Zandi Vohuman Yasht and two Pahlavi Fragments with Text, Transliteration and Translation in English. Bombay, 1957
9. Belardi W. The pahlavi book of the righteous Viraz. Chapters I –III. Rome, 1979.
10. Kapadia D. D. Glossary of Pahlavi Vendidad. Bombay, 1953.
11. Sanjana D. P. The Dinkard: the original pahlavi text of the latter part of book VII. CreateSpace Independent Publishing Platform, 366 p.
12. Zoroastrian Pahlavi Writings in Cambridge History of Iran. Volume 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods, Part 2. // Edited by Yarshater E., 1983.
13. واژه نامه کوچک زبان پارسی میانه. تهران: انتشارات فرهنگستان، ۱۳۹۱، ۹۶ ص
14. وامق ایرج، زبان پهلوی // ادبیات و دستور آن، نامه فرهنگستان ۱/۱، ص. ۱۳۵-۱۲۶

GUNEL ORUJOVA MAZAHIR

REALIA IN THE LANGUAGE

(ON THE BASIS OF IRANIAN LANGUAGES MATERIALS)

SUMMARY

The words that related to the formation and development of historical events and national culture exist in each language. Such words belong to the representatives of that nation, reflect their national morality and are called realia. As reflecting all the features of the language they belong, realias are often understood only by native speakers. Therefore, it is not always possible to give equivalent of the realias, and certain problems arise during translation. It is not possible to give a complete classification of realias, due to the internal laws of languages, realias belonging to different categories can take place in those languages. However they are classified into a number of groups that are common to all languages. The only way to convey the realias to the reader in the translation process is to explain them. This process is different in written and oral translation.

The term of "realia" has been used in Azerbaijani linguistics in recent years. Geographical and ethnographic, folklore and mythological realias, household realias, socio-historical realias are part of such a classification. One of the busiest groups of realias is the names of government agencies. It should be noted that the names of state-owned enterprises, as in all countries, are unique in Iran and more clearly demonstrate the country's internal discipline and existing rules. The realias expressing the food names help to create an image of the people to whom they

belong. The realias expressing the food names in Iran also show the diversity of its cuisine. Mythological names are one of the oldest groups of realias. The origin of mythology was with the formation of human language and cognition. First of all, the mythological names mentioned in Firdovsi's "Shahnameh" have been included here.

The article deals with the development of the above mentioned words belonging to the realia groups in the Iranian languages and compares the expression of their correspondence.

Key words: realia, Iranian languages, translation, mythology, names.

ГЮНЕЛЬ ОРУДЖЕВА МАЗАХИРОВНА

**РЕАЛИИ В ЯЗЫКЕ
(НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ИРАНСКИХ ЯЗЫКОВ)
РЕЗЮМЕ**

В каждом языке есть слова, связанные со становлением и развитием исторических событий и национальной культуры. Такие слова принадлежат представителям этого народа, отражают их национальную мораль и называются реалиями. Отражая все особенности языка, которому они принадлежат, реалии часто понимаются только носителями языка. Поэтому не всегда удастся дать эквивалент реалиям, и при переводе возникают определенные проблемы. Невозможно полностью классифицировать реалий, в силу внутренних законов языков в них могут иметь место реалии, принадлежащие к разным категориям. Однако они подразделяются на ряд групп, общих для всех языков. Единственный способ донести реалии до читателя в процессе перевода — объяснить их. Этот процесс отличается при письменном и устном переводе.

Термин «реалия» в Азербайджанском языкознании используется в последние годы. В состав такой классификации входят географические и этнографические, фольклорно-мифологические, бытовые, социально-исторические реалии. Одна из самых загруженных групп реалий — это названия государственных учреждений. Следует отметить, что названия государственных предприятий, как и во всех странах, в Иране уникальны и более наглядно демонстрируют внутреннюю дисциплину страны и существующие правила. Реалии, выражающие названия продуктов, помогают создать образ людей, которым они принадлежат. Реалии, выражающие названия блюд в Иране, также показывают разнообразие его кухни. Мифологические имена - одна из древнейших групп реалий. Происхождение мифологии было связано с формированием человеческого языка и познания.

Прежде всего сюда включены мифологические имена, упомянутые в «Шахнаме» Фирдовси.

В статье рассматривается развитие названных выше слов, принадлежащих к группам реалий в Иранских языках, и сравнивается выражение их соответствия.

Ключевые слова: реалия, Иранские языки, перевод, мифология, имена.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent, Rasim Heydərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NƏRMİN MÖHBALIZADƏ NATİQ

Odlar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov 13, Bakı

XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: *xarici dil, təlim, informasiya texnologiyaları, kompüter texnikası, autentik material.*

Key words: *foreign language, training, information technologies, computer technology, authentic material.*

Ключевые слова: *иностраный язык, обучение, информационные технологии, компьютерная технология, аутентичный материал.*

XXI yüzillikdə baş verən yeniliklər, təlimin təşkilinə innovativ yanaşmalar, tədrisin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi, tətbiq olunan İnternet, e-poçt kimi İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) xarici dil müəllimlərinin fəallığını yüksəltmiş, yaradıcı axtarışlarını daha da artırmışdır. Günümüzdə orta ümumtəhsil məktəbləri və ali təhsil ocaqlarında daha çox tətbiq edilən interaktiv – fəal təlim üsulları, böyük şövqlə təşkil olunan qeyri-ənənəvi açıq dərslər, məktəb təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi kimi yenilikçi elementləri özündə əks etdirən yazılar məhz həmin axtarışların nəticələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Məlum olduğu kimi, kompüterin “müəllim – təhsilalan – dərslik” tədris modelinə əlavə edilməsi tədris prosesinin fərdi proqrama əsasən təşkil edilməsi və şagird və tələbələrin məşğələlərə marağının və istəyinin stimullaşdırılması üçün şərait yaradır. (1,s.44)

Xarici dil təlimində yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi zamanı İKT-nin tətbiqi dərslərin əsas prinsiplərindən biri olan əyanilik prinsipini təmin etmiş olur. Hazırda, xarici dil təlimində yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarından, eyni zamanda kompüterdən, noutbukdan, planşetlərdən, interaktiv (elektron və ya “ağıllı”) lövhələrdən istifadə geniş hal alıb. (3,s.15)

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərinin bütün ümumtəhsil məktəblərində yazı işlərinin həyata keçirilməsi üçün taxta lövhələr innovativ texnologiyaları özündə təmsil edən “Elektron lövhə” ilə əvəz edilmişdir. Bu lövhə üçün yazı yazılması, yazılmış mətnin şagird tərəfindən redaktə olunması, bir səhifədən digərinə köçürülməsi, İnternetə qoşularaq yazışmalar aparılması kimi funksiyalar xarakterikdir. Məhz bu funksiyalar sayəsində, şagirdlərdə yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün motivasiya yaranmış olur. Elektron lövhənin köməyi ilə təşkil olunmuş dərslərdə yazı zamanı şagirdlərdə işləməyə, düşünməyə, yaradıcılığa,

tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına imkan yaranır. Şagirdlər bütün əməliyyatları, yəni yazı işlərini, tapşırıqları, İnternetlə işi, elektron məktubları, yazışmaları elektron lövhənin hissiyyətli, yəni sensorlu səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla interaktiv rejimdə apara bilirlər. “Ağıllı lövhə”nin müsbət cəhətlərindən biri kimi, onun üzərində aparılan dərs prosesi gedişinin, şagirdlər tərəfindən hazırlanmış şablonların, modellərin kompüterin yaddaşında saxlanması və dəfələrlə istifadə edilməsini göstərmək olar. Təlimdən geri qalan şagirdlər dəfələrlə bu yazıları izləyə və onlardan faydalana bilirlər.

Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının maraqlı və müasir metodlarla təqdim edilməsi yolu ilə V-VI siniflərdə xarici dil dərslərində şagirdlərdə yazılı kommunikativ səriştənin və yazılı nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi imkanı yaranır.

Xarici dillərin tədrisində müasir İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları vasitəsilə yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi şagirdlərə xülasə, şəxsi məktub, esse kimi müxtəlif növ mətnlər tərtib etməyi öyrətmək imkanı verir. Şagirdlər e-poçt, bloq, çat vasitəsilə məktub yazdıqları zaman şəbəkə etikətinə əməl etməyi, yəni nəzakətli olmağı, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, müştərək işləməyi, müzakirə etdikləri mövzulara müvafiq hekayələr yaratmağı, oxuduqlarını və ya dinlədiklərini təsvir və ya müzakirə etməyi, qrup şəklində proyektlər həyata keçirməyi, yazışdıqları həmyaşıdları ilə kommunikasiya qurmağı, habelə özləri barədə yazılı şəkildə məlumat vermək və elektron portfolio yarada bilmək kimi bacarıqlar əldə etmiş olurlar. Bütün bu proses şagirdlər üçün böyük maraq kəsb edir və yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün onlarda motivasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. (4,s.20)

Xarici dillərin təlimi və tədrisi prosesində İKT-nın düzgün şəkildə tətbiq edilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aid edilir:

1. İnternet şəbəkəsi xarici dillərin öyrənilməsinə xidmət göstərən, autentik materiallar və dərs vəsaitləri ilə təmin olunan böyük bir kitabxanaya özündə təmsil edir. Burada, hər bir kəsin öz maraq dairəsinə görə uyğun məlumat əldə etməsi mümkündür.
2. Təhsilənlər internet üzərindən global səviyyədə baş verən yeniliklərlə tanış olmaqla dünyagörüşlərini zənginləşdirə bilirlər.
3. Autentik materiallarla tanışlıq hər bir kəs üçün dil öyrənmənin spesifik cəhətlərini aydınlaşdırır. Həmyaşıdları ilə yazışmalar və danışmalar onların püxtələşməsinə qatqı göstərir.
4. İnternetin psixoloji tərəfi təhsilənlərə canlı dildəşiyiciləri ilə kommunikasiya qura bilmək imkanı verir. Şagird və tələbələr internetdə istifadə olunan xarici dilin dərslərdə verilmiş təlim materiallarından fərqləndiyini başa düşürlər.

5. Şagird və tələbələrin dili mənimsəmə prosesi fərqli yönə malik olur, onların motivasiya olunması təbii səciyyə daşıyır. Təhsilalanlar daha tez və daha çox öyrənməyə səy göstərirlər.
6. Hazırkı dövr üçün xüsusi əhəmiyyətə malik keyfiyyətin, yəni tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün İKT əvəzsiz rol oynayır. (5,s.37)

İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) vasitəsi ilə təşkil olunmuş dərs əyani, rəngarəng, informativ və interaktiv səciyyə daşıyır. Bu da müəllimin və təhsilalanın vaxtına qənaət edir, şagird və tələbəyə öz tempində işləmək imkanı verir, şagird və ya tələbə ilə fərqli və fərdi şəkildə işləmək üçün müəllimə şərait yaradır, təlimin nəticələrini operativ şəkildə yoxlamaq və qiymətləndirmək imkanı verir.

Xarici dil dərslərində İKT-dən istifadənin əsas məqsədləri aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- dil öyrənmək məqsədilə motivasiyanın artırılması;
- orijinal xarici dil mətnlərinin əsaslandırılmış ifadələri ilə informasiya ötürmək imkanı;
- dil bacarıqlarının artırılması;
- fərdin özünün öyrənmə qabiliyyəti və istəyinin inkişafı.

Bütün dünya üzrə xarici dil müəllimləri təlim və tədris zamanı İKT-dən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər:

- nitq və dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi;
- peşəkar bacarıqların artırılması;
- səviyyəli layihələr üzərində işləmək üçün didaktik materialın yaradılması ilə informasiya və yazışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Xarici dil dərslərində müəllim onun köməyinə çatan İKT-nin imkanlarından faydalanmaqla fonetika bölməsinin şagirdlər və tələbələrə tədrisi zamanı multimedia resurslarından istifadə etməklə, kompüter texnologiyasının xüsusi effekt görüntüləri və səslənmələr vasitəsilə və yaxud audiovizual vasitələrdən istifadə yolu ilə bu mürəkkəb bölmənin daha yaxşı anlaşılmasına şərait yaradır. Leksika bölməsinin öyrədilməsi zamanı müəllim kompüter texnologiyalarının yardımından faydalanaraq, daha maraqlı resurslar və oyunlar hazırlaya bilər. (6,s.32)

Multimedia vasitəsilə xarici dilin tədrisi həm güclü, həm də zəif tərəfləri olan ən yeni metodlardan biridir. Səmərəli təlimin ən mühüm amili hesab edilən müəllimlər multimedia vasitələrindən tam istifadə edərək, təhsilalanların dili asanlıqla və effektiv şəkildə mənimsəyə biləcəkləri orijinal dil öyrənmə mühiti yaratmalıdırlar. (7,s.10)

Multimedia – mətn, səs, şəkillər, animasiya və videolar toplusudur. Tipik quraşdırmalara CD-ROM, CD-ROM pleyer, səs aparatı və mürəkkəb qrafiklərin ekranda göstərilməsinə imkan verən xüsusi aparat daxildir. Güclü informasiya vasitəsinə çevrilmiş Internetin sürətli inkişafı ilə o, bir sıra xidmətlər, o cümlədən: e-

poçt, Ümumdünya Şəbəkəsi (WWW), xəbər qrupları, səsli və video konfranslar, faylların ötürülməsi və paylaşılması kimi xidmətlər təqdim edir. (8,s.19)

Lakin xarici dilin tədrisində multimediyadan istifadə gözlənilirdiyi qədər geniş tətbiq olunmur. Bunun səbəbi, xarici dillərin tədrisində multimediyadan istifadə pedaqogikasının kifayət qədər inkişaf etməməsi ola bilər. Nümunə olaraq, multimediyanın qiymətinin yüksək olmasını və heç də bütün təhsil müəssisələrinin bu vasitədən yararlanma bilməməsini misal çəkmək olar. Bundan əlavə, əksər müəllimlər xarici dilin tədrisi üçün multimediyadan istifadə üzrə təlim keçmirlər.

Bütün qeyd olunanlarla bərabər, İKT təlim və tədris prosesinə tətbiq edilən zaman aşağıdakı amilləri də nəzərdən qaçırmamaq məqsədəuyğun olardı: (9,s.20)

- sinfin və ya auditoriyanın hazırlıq səviyyəsi;
- dərsin metodik məqsədi;
- dərsin növü;
- təhsilənlərin təlimin aktivliyinə görə hazırlığı.

Beləliklə, təlim-tədris prosesində İKT-nın maraqlı və müasir metodlarla tətbiq edilməsi öz müsbət təsirini göstərmiş olur. İKT-dən istifadə müəllimə dərsi yüksək estetik və emosional səviyyədə keçirməyə yardımçı olur, daha çox didaktik materiallardan istifadə üçün imkan yaradır, təhsilənlərin müstəqil fəaliyyət imkanının genişləndirilməsinə qatqı göstərir, elektron kitabxanalardan və digər informasiya resurslarından istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına təkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov İ.N. Təlimdə yeni informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadənin didaktik əsasları // "Azərbaycan məktəbi". Bakı. 2008. №2. səh. 44-52.
2. Денисова, Ж. А. Мультимедийная презентация языкового материала как методический прием [Текст] / Ж. А. Денисова, М. К. Денисов // Иностранные языки в школе – 2008. - №3. – С. 20-27.
3. Капинус О. Л. Использование компьютерных программ для изучения английского языка в вузе. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN18/12kolmuv.pdf>
4. Николайко Е. З. Использование ИКТ на уроках английского языка// [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/507487/>
5. Подопригорова Л.А. Использование Интернета в обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. 2003. №5.
6. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных технологий: учебно-методич. пособие. Ростов-на-Дону, 2010. 180 с.

7. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Современные учебные интернет-ресурсы в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2008. № 6. С. 1-10.
8. Чашко С.М. Компьютерная поддержка преподавания английского языка в средних учебных заведениях / С.М. Чашко // Освіта – 2003.-№11-12.– С.19-22.
9. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам, 2010.

Nərmin Möhbalızadə Nətiq
Odlar Yurdu Universiteti
Koroğlu Rəhimov 13, Bakı

XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ XÜLASƏ

Bu məqalə müasir informasiya texnologiyalarının köməyi ilə xarici dilin tədrisi yollarından bəhs edir. Məqalədə tədris-təlim prosesində kompüterdən istifadənin ətraflı məlumat əldə etmək istəyən şagird və ya tələbə üçün informasiya mühitinin yaranmasına yardımçı olduğu göstərilmişdir. Kompüterin müəllim və təhsilalan arasında elektron vasitəçi rolunu oynadığı, tədris prosesini daha maraqlı, rəngarəng və əyani etdiyi, onu intensivləşdirdiyi vurğulanmışdır.

İKT-nin xarici dilin təlim-tədris prosesinə tətbiq edilməsinin müəllimə şagird və ya tələbələrə fəal və məqsədyönlü müstəqil işini təşkil etmək imkanı verdiyi nəzərə çatdırılmışdır.

Kompüter texnikasının və verilənlərin ötürülməsi vasitələrinin inkişafının sürət və miqyas baxımından fenomenal hesab edilə bilməsi və bu proseslərin icra edilməsində yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarında öz müsbət təsirini göstərməkdə olduğu qeyd edilmişdir.

Xarici dil dərslərində İKT-dən istifadənin əsas məqsədləri xarakterizə olunmuşdur.

Xarici dil dərslərində müəllimin onun köməyinə çatan İKT-nin imkanlarından faydalanmaqla fonetika bölməsinin şagirdlər və tələbələrə tədrisi zamanı multimedia resurslarından istifadə etməsi ilə, kompüter texnologiyasının xüsusi effekt görüntüləri və səslənmələr vasitəsilə və yaxud audiovizual vasitələrdən istifadə yolu ilə bu mürəkkəb bölmənin daha yaxşı anlaşılmasına imkan yaratması nəzərə çatdırılmışdır. Leksika bölməsinin öyrədilməsi zamanı müəllimin kompüter texnologiyalarının yardımından faydalanaraq, daha maraqlı resurslar və oyunlar hazırlaya bilməsi vurğulanmışdır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının maraqlı və müasir metodlarla təqdim edilməsi yolu ilə V-VI siniflərdə xarici dil dərslərində şagirdlərdə

yazılı kommunikativ səriştənin və yazılı nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi imkanının yaranması öz əksini tapmışdır.

Narmin Mohbalizadeh Natig
Odlar Yurdu University
Koroglu Rahimov 13, Baku

**ADVANTAGES OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN
FOREIGN LANGUAGE TRAINING
SUMMARY**

This article discusses ways to teach a foreign language with the help of modern information technology. In the article it has been shown that the use of computers in the teaching and learning process helps to create an information environment for the pupil or student who wants to obtain detailed information. It was emphasized that the computer plays the role of an electronic mediator between teachers and students, makes the teaching process more interesting, colorful and visual, and intensifies it.

It was noted that the application of ICT in the teaching process of a foreign language allows the teacher to organize active and purposeful independent work of pupils or students.

It was noted that the development of computer technology and data transmission can be considered phenomenal in terms of speed and scale, and the use of new information technologies in the implementation of these processes has a positive impact on all spheres of society.

The main objectives of the use of ICT in foreign language classes were described.

It is brought to mind that in foreign language classes, the teacher uses multimedia resources in the teaching of phonetics to pupils and students, taking advantage of the opportunities of ICT that help him, allowing computer technology to better understand this complex unit through special effect images and sounds or through the use of audiovisual means. The ability of the teacher to create more interesting resources and games with the help of computer technology during the teaching of the vocabulary section was emphasized.

Through the presentation of information and communication technologies in interesting and modern methods, the opportunity to develop students' written communication skills and written speaking skills in foreign language classes in grades V-VI was reflected.

Нармин Мохбализаде Натиг
Университет Одлар Юрду
Короглу Рагимов 13, Баку

**ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**
РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются способы обучения иностранному языку с помощью современных информационных технологий. В статье показано, что использование компьютеров в учебно-воспитательном процессе помогает создать информационную среду для ученика или студента, желающего получить подробную информацию. Было подчеркнуто, что компьютер играет роль электронного посредника между преподавателем и учащимися, делает учебный процесс более интересным, красочным и наглядным, интенсифицирует его. Отмечено, что применение ИКТ в процессе обучения иностранному языку позволяет учителю организовать активную и целенаправленную самостоятельную работу учащихся или студентов. Отмечено, что развитие вычислительной техники и передачи данных можно считать феноменальным по скорости и масштабу, а использование новых информационных технологий в реализации этих процессов оказывает положительное влияние на все сферы жизни общества. Описаны основные задачи использования ИКТ на занятиях по иностранному языку. Приводится во внимание, что на занятиях по иностранному языку учитель использует мультимедийные ресурсы в обучении фонетики школьников и студентов, используя возможности ИКТ, которые ему помогают, позволяя компьютерным технологиям лучше понять эту сложную единицу через изображения со спецэффектами. и звуков или с помощью аудиовизуальных средств. Подчеркнута возможность преподавателя создавать более интересные ресурсы и игры с помощью компьютерных технологий во время преподавания раздела лексики. Через представление информационных и коммуникационных технологий в интересной и современной методике была отражена возможность развития навыков письменной речи учащихся и навыков письменной речи на занятиях по иностранному языку в V-VI классах.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: f.f.d.dos., Səadət Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ABDULLAYEVA KÖNÜL TƏVƏKKÜL QIZI

ADNSU-nun "Humanitar fənlər" kafedrası

abdullazade_konul@mail.ru

TAĞIYEVA TƏHMINƏ HAFİZ QIZI

AMEA-nın baş mütəxəssisi

tehmene_tagizade@mail.ru

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏ ARXAİZMLƏRİN İZLƏRİ

(V.V.Radlovun lüğəti əsasında)

Azərbaycan dilində arxaizmlər, onların dialekt və şivələrdə izlərinin araşdırılması mövzusu çox vacib bir problemi - dilimizin formalaşma və inkişaf tarixini elmi şəkildə öyrənmək üçün qiymətli lingvistik faktlar verir.

Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dialekt və şivələrdə yaşayan arxaizmlər təkcə xalqın mənəvi yaddaşının incisi kimi dəyərli olmayıb, həm də Azərbaycan xalqının etnogenezinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi işində əvəzsiz rola malikdir. Konkret dil faktları, o cümlədən dialekt materialı əsasında sübut etmək olar ki, Azərbaycan nəinki türkdilli xalqların, hətta dünya sivilizasiyasının qovuşduğu qədim bir məkan olub, Ön Asiya, o cümlədən Qafqaz dil mühitinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin V-VII əsrlərə aid ümumtürk yazılarının dili ilə müqayisəsi göstərir ki, bu abidələrin dilindəki sözlərin əksərriyəti canlı xalq danışığı dilində və şivələrimizdə azacıq olsa da fonetik dəyişmə ilə işlədilməkdədir.

Arxaizm sözünün mənası "qədim" deməkdir və yunan mənşəli archaios sözündən götürülmüşdür. Belə sözlərə biz yalnız qədim tarixə malik ədəbiyyatlarda və lüğətlərdə rast gəlirik. Çünki bu sözlər müasir dilimizdə ya heç işlənmir, ya da yeni sözlə əvəzlənmişdir. B.Xəlilov "Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası" kitabında arxaizmlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları iki növə ayırır:

1. Lüğəvi arxaizmlər

2. Fonetik arxaizmlər (4, 81).

Lüğəvi arxaizmlər sözün ifadə etdiyi anlayışla bağlı olan əşya və hadisənin qalması, lakin ya sözün özünün, ya da onun mənasının köhnəlməsidir. məsələn: V.V. Radlovun " Опыт словаря тюркских наречий " (1893 - 1911) əsərində rast gəldiyimiz arxaizmlərə nəzər salaq: atık [at + k, atığ, ati] - bel (rus dilində лопатка). Sözün kökünə nəzər salarkən aydın olur ki, atık sözü atmaq felindən yaranmışdır. Astıx [as + lık] sırğa (rus dilində серги). Bu söz də asmaq felindən yaranmışdır, sözün kökü "as"dır. Aştı - sülh, barışıq (lüğətdə tərcüməsi мир, перемирие (3, 604) əppək - çörək (хлебъ (3, 925)). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əppək sözü ədəbi dilimizdə işlənməsə də dialektlərdə hələ də işlənməkdədir. Ası - üsyançı (бунтовщикъ, революционеръ (3, 538)), azarri [azar + lı] - xəstə (болной),

aşlandır [aşlan + dır] - yedizdirmək (выкармливать (3, 602)), əyələ [əyə + lə] - öyrətmək, tərbiyə etmək (воспитывать, образовывать), umanç – ümid (надежда (3,1790)), koşantı - cehiz (приданое (3, 639)), umak - cins, nəsil, soyad (кость, родъ, племя, фамилия), ustura – ülgüc, kişilərin tərəş olunmaq üçün istifadə etdikləri alət (бритва) və s. Birinci sözlər arxaizmlər, qarşısındakı sözlər müasir dilimizdə işlənən versiyası, rus dilində verilən sözlər isə Radlovun lüğətində verdiyi tərcümələridir.

Lüğəvi arxaizmlər iki yerə ayrılır:

a) Leksik arxaizmlər

b) semantik arxaizmlər

Leksik arxaizmlər əşya və hadisələri ifadə etməkdən ayrılıb, tamamilə arxaik plana keçən sözlərdir. Əşya və ya hadisənin adını başqa söz əvəz edərsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizm adlanır. V.V. Radlovun "Опыт словаря тюркских наречий " lüğətində belə sözlər kifayət qədərdir. məsələn :

ayaktaş. Ayaq və daş sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu mürəkkəb söz yol yoldaşı mənasını verir.

arais = gözəl görünüş

namsə arabası = əşya daşımaq üçün araba

abba = qəpik

afat = bədbəxt hadisə. Bu söz Çəmbərək şivəsində "qüvvə" mənasında Şəki dialektində, "nadinc", "diribaş", Qazax dialektində "tufan", "coşqun" mənalılarında işlənir.

əxc = oğurluq

əyələnməmiş adam = savadsız adam, cahil

orda = çadır.

oçağzadə = zadəgan

işgəzar = günəmuzd işçi

kahal = mühasirə. Bu söz ədəbi dil üçün arxaikləşsə də, bir çox dialekt və şivələrimizdə müxtəlif mənalarda işlənməkdədir. Kahal sözü Mingəçevir, Şəki, Zəngilanda könülsüz, ağır, ləng mənalarında, Bakı, Dərbənd, Göyçay, Hamamlı, Xaçmaz, Kürdəmir, Qazax dialektlərində isə tənbel, sözə baxmayan, söz eşitməyən mənalarında işlənməkdədir.

kumğan = fincan. Bakı dialektində bu əşyaya maskura da deyilir.

kənbər = aşıq, dərviş (3,1083). Səyahət edərək, gəzərək şeir deyən adam.

kəsəpçə - fonetik dəyişikliyə uğrayaraq dilimizdə qəsəbə şəklində qalmışdır. Lüğətdə tərcüməsi "местечко" şəklində verilmişdir.

Koxa = ağsaqqal, kəndin başçısı (3,1090). Bu sözə XVIII - XIX əsr ədəbiyyat nümunələrində tez-tez rast gəlinir.

Rəxnə (3, 714). Bu sözün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində iki mənası qeyd olunmuşdur: 1) yırıq, dağınıq yer, çökmüş yer, 2) zərər, ziyan.

Rəxt (3, 714). Bu söz fars mənşəli sözdür, iki mənada işlənmişdir. 1) Minik atına lazım olan şeylər, 2) Döşənək, yataq. Ötkün sözüm, kəskin baxtım olaydı; Ağ otağım, zərrin rəxtim olaydı (Aşıq Ələsgər).

ımbal = şöhrət, şan mənasında (3, 1357). Bəzi dialekt və şivələrimizdə ımbal sözü əvəzinə sanbal sözü işlədilir. Inballı = sanballı - adlı- sanlı, şöhrətli mənasında. ləməh = limon.

Tap – tab (3, 946). Bu söz də fars mənşəli sözdür. Güc, qüvvət, taqət mənalarını verir.

Küləçə (3, 1365) – Boynuna, ətəyinə, yaxasına və qol yerlərinin kənarına xəz və s. tikilmiş qolsuz üst geyimi; kürdü.

Kirçim = kirşə. Altı hamar, iki paralel xizək üzərində düzəldilmiş minik və ya yük arabası.

Qəda, qədə = qul, nökar (3, 1565).

Yaldız – 1) Bir şeyə qızıl və ya gümüş rəng və parlaqlığını vermək üçün onun üzərinə çəkilən qızıl, və ya gümüş suyu. Parlaq. 2) Zahirən bəzəkli, parlaq, gözəl, gözəllik.

Yalduz = baldız. (həyat yoldaşının bacısı) (3, 184).

Kəm = az mənasında (3, 1204). Kəm = çox (3, 1223). Bu sözü demək olar ki, bütün dialekt və şivələrə aid etmək olar, əsasən də Şərqi qrupu dialekt və şivələrində sıx rast gəlinən sözdür. Kəfin kökmüdür? Şükür kəm kök! Əli ağanın pulu kəm idi.

Yəi = yey = yeg (3, 313) – yaxşı, əsasən Muğan və Naxçıvan dialektlərində işlədilir. Mənim atım sənə atından yeydir (Sabirabad). - Oğul indi yaşamax yeydir. (Nax.).

Yey sözü də arxaik sözlərdən olub, klassiklərimizin əsərlərinin dilində (Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət! Yeydir ondan, həq bilir, bir guşeyi-gülxan mana. Füzuli) və qədim türk abidələrində (Kudatqu bilik) təsadüf edilir. Yey sözünə müasir türk dilində iyi və tuvin dilində eku formasında təsadüf edilir.

Təpsi – boşqab (3, 1117). Bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də, müasir türk dilində hələ də işlənməkdədir.

Semantik arxaizmlər öz əvvəlki formasını saxlayıb, ancaq mənasını köhnəldən arxaizmlərdir. Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni mənə ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizm adlanır. Məsələn: kişi sözü vaxtilə adam, insan mənasında işlənmiş, indi isə kişi cinsini bildirir. Yaxud ər sözü qəhrəman mənasında işlənmişdir. İndi isə həyat yoldaşı mənasında işlənir.

Fonetik arxaizmlərdə isə sözün fonetik qabığına müəyyən səslər arxaikləşir. Lakin sözün adlandırdığı məfhum, hadisə, anlayış qalır. V.V.Radlov "Опыт словаря тюркских наречий" lüğətini XIX əsrin sonlarında tərtib etdiyi üçün təbii olaraq burada xeyli fonetik arxaizmlər yer almışdır. Məsələn: Müasir Azərbaycan dilində i saiti ilə başlayan bir çox sözlər lüğətdə ı saiti ilə verilmişdir.

ıkrām = ikram (3, 1354) - qonaq etmə, təklif. İktımal = ehtimal (3, 1355).

ıktızar = diqqət, nəzər (3, 1356). O ıktızar ailədi – O diqqət yetirdi, nəzər saldı. İxrac = ixrac – qovma, azad etmə (3, 1357). Bu söz müasir ədəbi dildə, iqtisadi terminə çevrilmişdir. Yəni köhnəlmiş söz yeni məna qazanmışdır.

ınac = inac (3, 1361) – inam, etibar. ırak = irağ = uzaq

ıraxlaş = uzaqlaş, ıstixara – Quranın hədisləri ilə fala baxma.

ıftıra = iftira, yalan, böhtan.

Müasir Azərbaycan dilində ı hərfi heç vaxt söz əvvəlində işlənmir. Lakin dialekt və şivələrimizdə kifayət qədər belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür.

Arxaizmlərin dildə yaranmasının səbəbləri, yolları və tarixi şəraitini bilmədən, onun dil sistemində arxaikləşənə qədər keçdiyi real prosesi dərinlən öyrənmədən, hər hansı bir arxaik vahid haqqında bitkin təsəvvürlər əldə etmək çox çətin olardı.

Dilçilik ədəbiyyatlarında arxaikləşməyə çox vaxt sırf leksik bir kateqoriya kimi yanaşırlar. Əslində, arxaikləşmə çox geniş bir dil hadisəsi olub, dilin bütün laylarını - fonetika, leksika, semasiologiya, frazeologiya, qrammatik quruluşunu və s. əhatə edə bilər.

Dildəki bəzi sözlər tələbata və zərurətə çevrilir, nəticədə köhnəlir, arxaikləşir. Arxaizmlərin adlandırdığı əşyalar, məfhumlar, hadisələr hal - hazırda da var olduğundan onları dilimizdəki digər sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Yəni, arxaizmlərin sinonimi vardır.

Arxaizmlər dilin qədim dövrünə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirdiyindən onların tədqiqi dildə baş verən dəyişmələrin səbəbini, təkmilləşmə istiqamətini, obyektiv qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV c, Bakı, Elm, 2006
3. V.V. Radlov V.V. Опыт словаря тюркских наречий, I-V c, Sank- Peterburq, 1893.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, Nurlan, 2008, 441 səh.

XÜLASƏ

Dialekt və şivələrdə arxaizmlərin izləri

(V.V.Radlovun lüğəti əsasında)

Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dialekt və şivələrdə yaşayan arxaizmlər təkcə xalqın mədəni yaddaşının incisi kimi dəyərli olmayıb, həm də Azərbaycan xalqının etnogenezinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi işində əvəzsiz rola malikdir. Konkret dil faktları, o cümlədən dialekt materialı əsasında sübut etmək olar ki, Azərbaycan nəinki türkdilli xalqların,

hətta dünya sivilizasiyasının qovuşduğu qədim bir məkan olub, Ön Asiya, o cümlədən Qafqaz dil mühitinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir.

Leksik arxazimlər əşya və hadisələri ifadə etməkdən ayrılıb, tamamilə arxaik plana keçən sözlərdir. Əşya və ya hadisənin adını başqa söz əvəz edərsə, passiv fonda keçmiş əvvəlki söz leksik arxaizm adlanır. V.V. Radlovun "Опыт словаря тюркских наречий" lüğətində belə sözlər kifayət qədərdir. məsələn :

ayaktaş. Ayaq və daş sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu mürəkkəb söz yol yoldaşı mənasını verir.

arais = gözəl görünüş

namsə arabası = əşya daşımaq üçün araba

abba = qəpik

Semantik arxazimlər öz əvvəlki formasını saxlayıb, ancaq mənasını köhnəldən arxazimlərdir. Söz öz köhnə mənasını itirərək, yeni məna ifadə etdikdə, onun köhnə mənası semantik arxaizm adlanır.

Fonetik arxazimlərdə isə sözün fonetik qabığında müəyyən səslər arxaikləşir. Lakin sözün adlandırdığı məfhum, hadisə, anlayış qalır. V.V.Radlov "Опыт словаря тюркских наречий" lüğətini XIX əsrin sonlarında tərtib etdiyi üçün təbii olaraq burada xeyli fonetik arxazimlər yer almışdır. Məsələn: Müasir Azərbaycan dilində i saiti ilə başlayan bir çox sözlər lüğətdə ı saiti ilə verilmişdir.

*Abdullayeva Konul Tavakkul
Tagiyeva Tahmina Hafiz*

SUMMARY

Traces of archaisms in dialects (Based on V.V.Radlov's dictionary)

The history of a language cannot be presented separately from the history of a people. Archaisms living in dialects are not only valuable as pearls of the spiritual memory of the people, but also play an invaluable role in accurately determining the ethnogenesis of the Azerbaijani people. Based on specific linguistic facts, including dialect material, it can be proved that Azerbaijan was an ancient place where not only Turkic-speaking peoples, but also world civilization met, and had a strong influence on the formation of the linguistic environment of Central Asia, including the Caucasus. Lexical archaisms are words that are separated from the expression of objects and events and become completely archaic. If the name of an object or event is replaced by another word, the previous word in the passive background is called lexical archaism. Such words are enough in V.V. Radlov's "Experience dictionary of Turkic dialects".

Semantic archaisms have retained their previous form, but are archaisms that have lost their meaning. When a word loses its old meaning and expresses a new meaning, its old meaning is called semantic archaism.

In phonetic archaisms, certain sounds become archaic in the phonetic shell of the word. However, the concept, event, concept that the word calls remains. Since V.V.Radlov compiled the dictionary "Experience of the dictionary of Turkic dialects" in the late XIX century, naturally there are many phonetic archaisms. For example, in the modern Azerbaijani language, many words beginning with the *İ* vowel are given in the dictionary with the *I* vowel.

*Абдуллаева Конуль Таваккул
Тагиева Тахмина Хафиз ғызы*

РЕЗЮМЕ

Следы архаизмов в диалектах (По словарю В.В.Радлова)

Историю языка нельзя представить отдельно от истории народа. Архаизмы, живущие в диалектах, не только ценны как жемчужины духовной памяти народа, но и играют неоценимую роль в точном определении этногенеза азербайджанского народа. Опираясь на конкретные лингвистические факты, в том числе диалектный материал, можно доказать, что Азербайджан был древним местом, где встречались не только тюркоязычные народы, но и мировая цивилизация, и оказал сильное влияние на формирование языковой среды Средней Азии, включая Кавказ. Лексические архаизмы – это слова, которые отделяются от выражения предметов и событий и становятся совершенно архаичными. Если название предмета или события заменено другим словом, предыдущее слово в пассивном фоне называется лексическим архаизмом. Таких слов достаточно в словаре В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий». Семантические архаизмы сохранили свою прежнюю форму, но являются архаизмами, утратившими свое значение. Когда слово теряет свое старое значение и выражает новое значение, его старое значение называется семантическим архаизмом. В фонетических архаизмах некоторые звуки становятся архаичными в фонетической оболочке слова. Однако понятие, событие, понятие, которое вызывает слово, остается. Поскольку В.В.Радлов в конце XIX века составил словарь «Опыт словаря тюркских наречий», естественно, в нем много фонетических архаизмов. Например, в современном азербайджанском языке многие слова, начинающиеся с гласной *İ*, в словаре даются именно с гласной *I*.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: professor Mahirə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ VÜQAR QIZI RASULOVA

lale.haciyeva.1994@gmail.com

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

“CODEX CUMANICUS”DA SAYLAR

Xülasə

Əsas nitq hissələrindən biri olan say uzun müddət digər nitq hissələri ilə qarışdırılmış, əlamət bildirmək funksiyasına görə sifətlərlə, ad bildirmək funksiyasına görə isə isimlərlə oxşarlıq təşkil etmişdir.

“Codex Cumanicus” əsərində işlənən saylar müəyyən fonetik dəyişikliklər nəzərə alınmasa, demək olar ki, müasir Azərbaycan və bəzi türk dillərində olduğu kimidir. Əsərin dilindəki sayları bir neçə qrupa ayırmaq olar.

1. Miqdar sayları
2. Sıra sayları
3. Toplu saylar

Miqdar saylarının mənası və sırası dəyişməmiş, forma baxımdan isə müəyyən fonetik fərqlər ortaya çıxmışdır. Belə ki, “iki” kimi sabitləşən say əsərin dilində eki//ekki şəklindədir, “dörd” sayı isə “tört” kimi işlənmişdir. Müasir dilimizdə qoşa d “yeddi”, qoşa k “səkkiz” və qoşa q “doqquz” ilə yazılan saylar isə əsərdə “yeti”, “səgiz”, “toqus” şəklindədir.

Sıra sayları müəyyən miqdar saylarının üzərinə *-inci*⁴ şəkilçilərinin əlavə olunması yolu ilə yaranır. Məsələn *əkinçi* “ikinci”.

Toplu sayların yalnız bir nümunədə müəyyən edildiyi göstərilmişdir: *üçöv* “üçlük-ata, oğul, müqəddəs ruh”.

Bu yazıda əsərdə işlənmiş saylar haqqında daha geniş məlumat veriləcək və nümunələr əsasında qədim abidələrimizin dilində və müasir Azərbaycan dilində onların oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq ediləcəkdir.

Açar sözlər: “Codex Cumanicus”, say, miqdar, sıra, toplu.

Giriş

1. Say haqqında qısa məlumat

Say əsas nitq hissələrindən biri olub, əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirir. “Azərbaycan dilçiliyində say müstəqil nitq hissəsi kimi XX əsrin 30-cu illərindən öyrənilməyə başlanmışdır. Əvvəllər- XX əsrin 20-ci illərinə qədər yazılmış qrammatika kitablarında saylar bəzən isim, bəzən də sifət kimi verilmişdir. Sayı bəzən isimlərin “ismi-ədəd” adlı (“ədədi isimlər”) bir növü kimi ismə, bəzən də “ədədi sifətlər” və ya “say sifətləri” adı altında sifətə daxil etmişlər”-deyə B.Xəlilov qeyd edir [Xəlilov, 2016: s.117].

Sayları ismə və sifətə aid edənlər onların arasında yaxınlıq olmasını əsas götürmüşlər. Sayı ismə yaxınlaşdıran əsas cəhət kimi hər iki nitq hissəsinin ad bildirməsini qeyd etmişlər. Əslində isə isim əşyanın adını, say isə miqdarın adını və

sırasını bildirir. Göründüyü kimi, hər iki nitq hissəsi ayrı-ayrı anlayışların adını bildirməyə xidmət edir. Eyni zamanda sayı sifətə aid hesab edənlər onların təyin etmə funksiyasını əsas gətirmişlər. Bildiyimiz kimi, sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini, say isə miqdarını təyin edir. Bu xüsusiyyət isə sintaktik vəzifə baxımından onları yaxınlaşdırsa da morfoloji baxımdan sifətlə sayı eyniləşdirmək olmaz.

Sayları digər əsas nitq hissələrindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də onun söz yaradıcılığı prosesində zəif iştirak etməsidir. Saylardan başqa nitq hissəsi yarandığı halda, başqa nitq hissələrindən isə say əmələ gəlir. M.Qıpçaq yazır: *“Hər bir xalqın istifadə etdiyi saylar onun özününküdür, başqa dildən alınma deyildir. Məsələn Azərbaycan dilində istifadə olunan saylar müəyyən fonetik fərqlərlə başqa türk dillərində də işlənir. Türk dillərində saylarda müşahidə olunan fonetik fərqlər uzunmüddətli ayrılığın nəticəsidir. Lakin fonetik fərqlər olsa da, bugünkü türk dillərində istifadə olunan saylar öz kökləri etibarilə ulu türkcədə işlənmiş ilkin söz-forma ilə birbaşa bağlıdır”* [Novruzov, 1996: s. 61].

Azərbaycan dilçiliyində sayla bağlı müxtəlif tədqiqat işləri vardır, lakin F.Cəlilovun da qeyd etdiyi kimi, *“say problemi ilə daha çox B.Çobanzadə və R.Xəlilov məşğul olmuşlar. Türkologiyada da saylar haqqında xeyli tədqiqat əsəri vardır. Həmin tədqiqatlarda, əsasən, say sistemindən (onluq, iyrimilik vəs.), sayların etimologiyasından, derivatlarından və sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. Sayların morfonologiyasına toxunulsa da, sistemli təhlili verilməmişdir”* [Cəlilov, 1988: s.161].

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sayların yaranması, funksiyaları, qrammatik, morfoloji və üslubi xüsusiyyətləri haqqında xeyli ədəbiyyat olduğunu göstərən R.Əskər yazır: *“A.N.Samoyloviçin, V.A.Qordlevskinin, S.Y.Malovun, V.V.Bartholdun, A.Əlizadənin, Ə.Rəcəblinin, R.Xəlilovun, Y.Məmmədovun, Ə.Şükürlünün, M.Qıpçağın və başqa alimlərin əsərlərini buna misal göstərmək olar. Bu əsərlərdə türk dillərində sayların tarixi təkamülündən, əski və yeni say sistemindən tutmuş, sayların sakramentallığına qədər bir çox məsələlər araşdırılmış, maraqlı fikirlər irəli sürülmüş, bir sıra sanballı elmi nəticələr əldə edilmişdir”* [Əskər, 2008: s.109].

İlk dəfə prof. M.Qıpçaq kəmiyyət anlayışının türk təfəkküründə formalaşma mərhələlərini, xüsusən də türk say sistemi və onun transformasiya səbəblərini tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq etmişdir [Qıpçaq, 1996, Türk say sistemi].

2. “Codex Cumanicus”da işlənən miqdar sayları

“Codex Cumanicus”da [“Kodeks”] işlənən saylar, onların adları, funksiyaları müasir Azərbaycan və türk dillərinin bir çoxunda olduğu kimidir. Onu da qeyd edək ki, əsərin dilində nə iyirmilik, nə də otuzluq say sisteminə rast gəlinir. Eyni zamanda qədim yazılı abidələrimizdə işlənən təkliyə onluq artırmaqla yaranan mürəkkəb saylara da burada təsadüf edilmir. Əsərin dilindəki sayları bir neçə qrupa ayırmaq olar.

4. Miqdar sayları

5. Sıra sayları

6. Toplu saylar

Bildiyimiz kimi, miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir və neçə, nə qədər suallarına cavab verir. Miqdar sayları özləri də 4 qrupa ayrılır:

1. Müəyyən miqdar sayları

2. Qeyri- müəyyən miqdar sayları

3. Kəsr sayları

4. Təqribi miqdar sayları

Müəyyən miqdar sayları: Müəyyən miqdar sayları quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Yalnız bir sözlə ifadə olunan saylar sadə: *altı* yıl*¹ “altı il” (61a/15), *eki* kün “iki gün” (82a/30), *toquz* ay “doqquz ay” (71b/14), iki və daha artıq sözlə ifadə olunan saylar isə mürəkkəb say adlanır: *yüz min* kurla “yüz min dəfə” (59a-b-14b,16b).

T.Təkin Orxon abidələrində 21 sayın, A.M.Şerbak isə Şərqi Türkünstan mətnlərində 22 sayın müşahidə edildiyini göstərir. R.Əskər isə DLT-də bu saylardan 18-nin işləndiyini yazır. “Kodeks”də isə 14 say işlənmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: bir (1), eki//ekki (2), üç (3), dörd (4), beş (5), altı (6), yeti//yetti (7), səgiz (8), toqus (9), otuz (30), altmış (60), yüz (100), min (1000), tümən (10000).

“Kodeks”lə müqayisədə tarixi və müasir baxımdan Azərbaycan dilində sayların mənası və sırası dəyişməmiş, forma baxımdan isə müəyyən fonetik fərqlər ortaya çıxmışdır. Belə ki, “iki” kimi sabitləşən say əsərin dilində eki//ekki şəklindədir, “dörd” sayı isə “tört” kimi işlənmişdir. Müasir dilimizdə qoşa d “yeddi”, qoşa k “səkkiz” və qoşa q “doqquz” ilə yazılan saylar isə əsərdə “yeti”, “səgiz”, “toqus” şəklindədir.

“Kodeks”də işlənən müəyyən miqdar saylarına bunları misal göstərə bilərik: *bir* *friştə* “bir mələk” (62b/1-24), *bir* *yazuxun* “bir günahın” (63a/32), *neçik eltilar anı* *tört* *yarqıçı allında* “sonra onu dörd hakimin qarşısına göndərdilər” (63b/18), *ol etiktən beş* *barmak bakar* “bu, ayaqqabıdan baxan beş barmaqdır” (60a/26), *səgiz koyan ini bar* “səkkiz qoyun yuvası var” (60b/23), *oğlu sollu ayırqan otuz* *tümən önəydir* “sağa sola ayrılır, otuz tümən göyə qalxır” (60b/10), *neçik ol yulduz köründi kün toğuşı ol üç xanqa* “o ulduzun şərqdəki üç münəccimə göründüyü gün” (61b/32-33).

Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən müəyyən miqdar sayları, *tümən* sözü istisna olmaqla, bəzi fonetik dəyişmələrlə müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları: F.Zeynalov qeyri-müəyyən miqdar sayları haqqında qeyd edir: “*Qeyri-müəyyən saylar məsələsi türk dillərində çox mübahisəli*

*¹ Nümunələr M.Arquşah və Q.Günərin “Codex Cumanicus” kitabından götürülmüşdür. A-CC-nin ön səhifəsini, b- isə arxa səhifəsini göstərir.

halda qalmaqdadır. Mübahisə, əsasən, az və çox sözləri üzərindədir. Bu sözləri bir çox dilçilər, əsasən, saylara, həm də qeyri-müəyyən saylara aid edir. Özbək, türkmən, qazax, Azərbaycan dilçiləri məhz bu yolla gedərək, az, çox, xeyli və s. bu kimi sözləri saylar qrupuna daxil edirlər. N.K.Dmitriyev bu yolla gedən dilçilərin səhv etdiklərini qeyd edərək, həmin sözləri (çox, az) sifət qrupuna aid edir. A.N.Kononov bu sözləri zəbək dilinə aid tədqiqlərində qeyri-müəyyən miqdar saylarına, türk dilinə aid yazılarında isə miqdar zərflərinə aid etmişdir” [Zeynalov, 2008: s.148]. Daha sonra müəllif bu sözləri sifət və zərf qrupuna aid etmənin düzgün olmadığını vurğulayır və onların bu nitq hissələrinə xas olan heç bir xüsusiyyəti əks etdirmədiyini göstərir.

“Kodeks”in dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları *az*, *köp* kimi sözlər vasitəsilə ifadə edilir: *az* “az, çoxun əksi” (31b/7), (32a/2), *köp* “çox” < *kaçan köp kın tözdü* “çox ağırlara dözdü” (61b/14-15), *köp* *tañlar etti Teñriniñ boluşmaxı bilä* “Allahın köməyi ilə çox möcüzələr göstərdi” (61b/13-14), *köp* *egilik maa teymiş* “mənə çox yaxşılıqlar toxundu” (76a/9), *Yesus alay, bek tamuknu buzup olca köp çıqardı* “İsa elə möhkəm bağlı cəhənnəmi dağıdıb, çoxlu qənimət çıxartdı” (74a/11). Eyni zamanda əsərdə “*köp*” sözündən -dan² şəkilçisi vasitəsilə yeni mənalı söz yaranmışdır: *köp+tən//dən* “çoxdan, çoxdandır” < *ol Teñriniñ kütöyündän köpdän kemişildi* “o, Allahın icmasından çoxdan qovulmuşdur” (63a/40), *anıñ canı Teñri allında köptän öldi* “onun ruhu Allahın hüsurunda çoxdan ölüdür” (62b/20).

Bundan əlavə, əsərdə *bir* sayı *az* sözü ilə işlənərək *bir az* mənasını ifadə edən qeyri-müəyyən miqdar sayı əmələ gətirmişdir. Məsələn *biraz* “bir az” < *tilär-män sizgä biraz Teñeri söz ayتماğa* “sizə bir az Allah kəlamı söyləmək istəyirəm” (61a/26-27). Özündən sonra feil gəldikdə isə *bir az* miqdar zərflə funksiyasında işlənir.

Kəsr sayları: Kəsr sayları müəyyən miqdarın bir hissəsini bildirir. Bu sayların əmələ gəlməsi üçün bütövü bildirən say –dan² şəkilçisi ilə işlənərək birinci, hissə bildirən say isə ondan sonra gələrək şəkilçisiz işlənir.

Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfologiyası”nda Orxon-Yenisey abidələrində işlənən sayın bu növü haqqında qeyd edir: “*Müasir türk dillərində kəsr sayları iki miqdar sayından əmələ gəlir. Saylardan biri surətdə, digəri isə məxrəcdə olur. Surətdəki say həmişə adlıq, məxrəcdəki say isə bəzi türk dillərində yerlik, digərlərində isə çıxışlıq halda işlədilir. Göytürk dillərində kəsr saylarının bu üsulla əmələ gəlməsinə rast gəlmirik. Yeganə ehtimal edilən kəsr sayı “yari” mənasını verən sınar sözüdür. Bu sözü Azərbaycan dilinə “ikidəbir” kimi də tərcümə etmək olar, məsələn: Sınar süsi ebig barkıg yulğalı bardı, sınar süsi süñüşgəli kəlti (BKŞ 32) “qoşunun yarısı evi, sarayı yolmağa (dağıtmağa) getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi”*” [Rəcəbli, 2002: s.193].

Prof. M.Arquşahın qeydlərinə əsasən, “Kodeks”də işlənən kəsr sayları bunlardır: *tükəl* “tam” (49a/24), *yarım* “yari” (38a/14), *ülüş* “pay,hissə” sözü sıra

sayları düzəldən şəkilçilərlə birlikdə işlənərək kəsir sayı əmələ gətirmişdir: *törtüncü ülüş* “dördüdə bir hissə” (38a/16), *üçüncü ülüş* “üçdə bir hissə” (38a/15).

Təqribi miqdar sayları: Müxtəlif miqdar saylarının yanaşı işlənməsi ilə əmələ gələn saylar təqribi miqdar sayları adlanır, məs: *beş-altı*, *on-on beş* və s. Nümunələrdən də göründüyü kimi, təqribi miqdar sayları müəyyən miqdar saylarının kiçikdən böyüyə doğru sıralanması ilə əmələ gəlir. Əsərin dilində sayın bu növünə rast gəlinmir.

3. “Codex Cumanicus”da işlənən sıra saylar

Qədim türk abidələrinin dilində sıra sayları *-nç*, *-inç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç*, *-nti//ndi*, *-ki* şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlmişdir. *-inç*⁴ müasir türk dillərindən bəzilərinə olduğu kimi, bəzilərinə isə *-inç*⁴ variantında işlənir. Bu şəkilçilərdən hansının daha qədim olması isə mübahisəlidir. A.M.Şerbaka görə, “*sıra saylarının –nçi, –inçi, –inçi forması daha qədimdir, özü də ehtimal ki, atınçu (atılan), avınçu (təsəlli edilən) modeli üzrə yaranmışdır. Sıra saylarının –nç, –inç, –inç forması feildən isim düzəldən sev+inç modeli üzrə, –nti forması isə ax+ıntı suv (axıntı, axan su), sık+ıntı (sıxıntı, sıxılmış şirə) modeli üzrə əmələ gəlmiş ola bilər*” [Şerbak, 1961: s. 120-121].

V.M.Nasilov sayla bağlı təqdiq edilən mətnlərin hamısında sıra saylarının *-nç*, *-inç* şəkilçiləri, Herat abidələrinin dilində isə *-nçi* şəkilçisinin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir. Görkəmli türkoloqun fikrincə, “*üçdən ona qədər sıra sayları miqdar saylarının üzərinə –nç şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məsələn üçüncü “üçüncü”, onun “onuncu”. İyirmidən yuxarı sıra sayları (və, ehtimal ki, sonrakılar da) miqdar saylarının əsasına –kı, –ki şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: yiqirmiki “iyirminci”, otuzkı “otuzuncu”. Sonrakı sıra saylarına isə mətnlərdə təsadüf edilmir*” [Nasilov, 1960: s.39]. Ə.Rəcəbli isə Orxon-Yenisey abidələrində V.Nasilovun göstərdiyi nümunələrə rast gəlmədiyini, hətta *bir yigirmiş* sözü ilə onun fikirlərini şübhə altına aldığını yazır: “*Bir yigirmiş sıra sayı onu göstərir ki, qədim türk dillərində istər tərkibi sıra sayları, istərsə də onluq saylardan düzələn sıra sayları –nç, –inç, –inç şəkilçiləri ilə düzəldilmişdir*” [Rəcəbli, 2002: s.189-190].

“Kodeks”də işlənən sıra sayları müəyyən miqdar saylarının üzərinə *–inci*⁴ şəkilçilərinin əlavə olunması yolu ilə yaranır. Məsələn *ekinçi* “ikinci” < *kaçan çıktılar Yerusalemdən, ol yulduz ekinçi körindi* “Qüdsü tərk edəndə həmin ulduz ikinci dəfə göründü” (62a/2-3), *ol alqışlı kişi ekinçi kəldi yolga friştə katında* “həmin müqəddəs adam ikinci dəfə mələyin yanına gəldi” (62b/14-15), *səkkizinçi kün “səkkizinci gün”* (61b/22), *üçünçi kün “üçüncü gün”* < *basa üçünçi kündə ölümdən koptı bitüvlər aytğança* “sonra Müqəddəs Kitabda deyildiyi kimi, üçüncü gündə dirildi” (74b/10), *üçünçi, ərkin bilə yazuxnu koymağa* “öz iradəsi ilə günahlardan qurtulmaq” (63a/10), *törtünçi “dördüncü”* < *törtünçi, nə kim Ata aytır yuvukun tutmağa* “Atanın günahların bağışlanması haqqında dedikərinə əməl etmək” (63a/10).

“Kodeks”in dilində *birinci* sıra sayı istər əmələ gəlmə formasına, istərsə də fonetik quruluşuna görə digər saylardan fərqlənir. Belə ki, əsərdəki sıra sayları –*ınçı*⁴ şəkilçisi ilə düzəldiyi halda, birinci sıra sayı *burun* “ilk, əvvəl” sözünə –*qı* şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *burun+qı* “birinci, əvvəlinci” (37b/6). Bundan əlavə, birinci sayını ifadə etmək üçün şəkilçisiz işlənən *ilk*, *burun* sözlərindən də istifadə olunmuşdur. Məsələn: *İlk yaz ay* “baharın birinci ayı” (36b/12), < *burun*, *kayqırmaq kərək kərti köñül bilə kənsi yazuxun üçün* “birincisi, öz günahları üçün səmimi qəlbdən narahat olmaq lazımdır” (63a/8). Bu sözlərə eyni məna və fonetik tərkibdə “Divan”da və “Ətabət-ül-həqaiq” əsərində də rast gəlmək mümkündür: “*Qaraxani türkcəsinin ən mühüm əsərlərindən olan “Ətabət-ül-həqaiq”da və “Divan”da “birinç” sayı ilə yanaşı, yaxın mənalı “burun” və “ilk” sözləri də işlədilmişdir, ancaq bunları tam mənası ilə sıra sayı hesab etmək mümkün deyil: Burun, başqa bōrkni kedhər baş kərək=Birincisi, başa bōrk geyinmək üçün baş gərəkdir (AH, 301); İlk=ilk, hər şeyin əvvəli <ilk sən bərgil= əvvəlcə sən get (I, 116); burun=öncə < ol məndin burun bardı=o məndən öncə gəldi (I, 397)”* [Əskər, 2008: s.118].

Gördündüyü kimi, digər qədim abidələrin dilindən fərqli olaraq, “Kodeks”də sıra sayı müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir.

Əsərdə sıra sayının mürəkkəb növünə rast gəlinmir.

4. “Codex Cumanicus”da işlənən toplu saylar

Sayın bu növü türkoloji ədəbiyyatda, eyni zamanda, bölgü sayları kimi də qeyd edilir. Müasir Azərbaycan dilində toplu sayları əmələ gətirmək üçün morfoloji əlamətlər olmadığı üçün sayın bu növünə rast gəlinmir. Toplu saylar haqqında R.Əskər qeyd edir: “*Şərqi Türkünstan abidələrində toplu saylar yaratmaq üçün miqdar saylarının üzərinə -gü, -gün, -ağu, -əgü şəkilçisi əlavə olunur. Lakin “Divan”da bu tipli saylara dair yalnız iki+gü “ikisi, hər ikisi, ikisi də” misalı vardır: barınqlar ikigü “ikiniz gedin”.. “Qutadğu bilig”də bunların daha bariz nümunələrini görmək mümkündür. Məs: ikigü acunda bu ər buldı kut= hər iki dünyada bu ər buldu qut..”* [Əskər, 2008: s.120].

Ə.Şükürlüyə görə, “*Toplu saylar, əslində isimləşmiş düzəltmə saylardır. Bu say növü qədim türk dilində topluluq, cəmlilik anlayışı ifadə edən şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Lakin əldə olan yazılı abidələrdə toplu saylara çox az təsadüf olunur*” [Şükürlü, 1993: s.103]. Müəllif, toplu say əmələ gətirən morfoloji əlamətlər kimi –*agü*, –*agün* və –*n* şəkilçilərini nümunə verir. Daha sonra bu şəkilçilərin ixtisara uğrayaraq sıra sayı əmələ gətirən –*ınçı*⁴ şəkilçisinin tərkibində dövrümüzə qədər gəlib çıxdığını vurğulayır.

Prof. M.Arquşah “Kodeks”də sayın bu növünün yalnız bir nümunədə müəyyən edildiyini göstərmişdir: *üçöv* “üçlük-ata, oğul, müqəddəs ruh” (73a/4) [Arquşah, 2015: s.117].

“*Göytürk dilində bölgü sayları miqdar saylarının üzərinə -ağu, -əgü şəkilçilərini artırmaqla düzəldilir. Hələlik abidələrin dilində bölgü saylarının*

işlədilməsinə bircə dəfə təsadüf edilmişdir. Tabğac, oğuz, kitay bu üçəgü kabısır “çin, oğuz, kitay - bu üçlük birləşir”-deyə Ə.Rəcəbli yazır [Rəcəbli, 2002: s.194].

Ə.Tanrıverdiyə görə, “*Şivələrimizdə “birlikdə” mənasında işlənən birəti//birədi sözünün tərkibindəki -əti//ədi şəkilçisi ilə Orxon-Yenisey abidələrindəki -əgü forması eyni xətdə birləşir*” [Tanrıverdi, 2012: s.256].

Göründüyü kimi, əsərdə sayların işlənmə formaları müasir ədəbi dilimizdən fərqlənir. Bunu aşağıdakı cədvəldə müqayisəli şəkildə belə göstərə bilərik.

“Kodeks”də işlənən saylar	Müasir Azərbaycan dilində saylar
Miqdar sayları: a) Müəyyən miqdar sayları: bir, eki//ekki,tört, beş, səgiz, toqus,min, tümən. b) Qeyri-müəyyən miqdar sayları: az, köp, biraz, bir sürüv. c) Kəsir sayları: tükəl, yarım, sıra sayı+ülüş. d) “Kodeks”də sayın belə bir növü işlənməmişdir.	Miqdar sayları: a) Müəyyən miqdar sayları: bir, iki, dörd, beş, səkkiz, doqquz, min. b) Qeyri-müəyyən miqdar sayları: az, çox, xeyli, bir az, bir çox. c) Kəsir sayları: üçdən bir, beşdə üç və s. d) Təqribi miqdar sayları: üç-dörd, beş-altı, on-on beş və s.
Sıra sayları: burunqı, ekinçi, üçünçi, törtünçi	Sıra sayları: birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü
Toplu saylar: üçöv	Toplu saylar: Müasir Azərbaycan dilində sayın belə bir növü yoxdur, lakin qədim yazılı abidələrimizin dilində bölgü sayları adı ilə işlənmişdir.

Nəticə

“Kodeks”də işlənən saylar üç qrupa ayrılır: miqdar sayları, sıra sayları və toplu saylar. Bu qrupa daxil olan saylar müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrasa da müasir ədəbi dilimizdə işlənən saylarla eyni mənaya və sıralanmaya malikdir. Əsərin dilində işlənən müəyyən miqdar sayı olan *tümən* “on min” sözünə abidələrimizin dilində rast gəlinərsə də müasir Azərbaycan dilində belə bir say yoxdur. Əsərdə maraqlı cəhətlərdən biri də sıra saylarının *-ınçı*⁴ şəkilçisi ilə işlənməsidir. Bildiyimiz kimi, XIII-XIV əsrlərdə yazılan abidələrin dilində bu şəkilçi daha çox *-nç*, *-inç*, *-inç*, nadir hallarda *-unç*, *-ünç* formasındadır. Müasir dilimizdən fərqli olaraq əsərdə sayın toplu növündən də istifadə olunmuşdur. Toplu və ya bölgü sayları “Orxon-Yenisey” abidələrində, “Divan”da, “Qutaqğu Bilig”də *-ağu*, *-əgü*, *-agün*, *-əgün*, *-n* şəkilçiləri

vasitəsilə ifadə olunmuşdur. “Kodeks”də isə cəmi bir sözdə toplu saya rast gəlinir: *üçöv*.

Ədəbiyyat

1. Argunşah M., Güner G. “Codex Cumanicus”. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988, s.161.
3. Əskərov R. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsərinin morfolojiyası. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi. Bakı, 2008, s.109, 118-120.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, II hissə, Bakı, “Papyrus NP”, 2016, s.117.
5. Novruzov M. Türk say sistemi. Bakı, “Yazıçı ədəbi nəşrlər evi”, 1996, s.61.
6. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası, Bakı, 2002, s.193, 189-190.
7. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1993, s.103.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, II nəşr, 2012, s.256.
9. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, s.148.
10. Насилов В.М. Язык Орхон-Енисейских памятников. Издательство восточной литературы. Москва, 1960, с.39.
11. Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв, из Восточного Туркестана. М. –Л: 1961, с.120-121].

Л.В.Расулова

Цифры в Codex Cumanicus

РЕЗЮМЕ

Числительное, входящее в состав основной речи, смешивалось с существительными или прилагательными, а также со словами, входящими в эту группу. По существительным, по функции имени, числительное есть число сближения с прилагательными, число служит количеству и порядку предмета.

Числа Кодекс Куманикус разделены на три части: количественные числительные, порядковые числительные, объемные числительные. Сами величины также делятся на несколько групп: указанные величины, числа неопределенных величин.

Порядковые числительные исправляются суффиксом *-ınçıl*⁴. Первое число не попадает под это правило. Работа используется в форме *burun + qı* для

выражения этого числа. В то же время слова *бурун* и *илк* развиваются и как осмысленные слова. Объемные числительные были найдены в примере статье.

В современном азербайджанском языке числительные массы или деления не выделяются в особую группу.

Ключевые слова: «Кодекс Куманикус», цифру, кардинал, порядковый, навалый.

L.V.Rasulova

**The numerals in Codex Cumanicus
SUMMARY**

The numeral, which is part of the main speech, was mixed with nouns or adjectives, and the words included in this group. According to nouns, according to the function of the name, the numeral is the number of approximity with adjectives, the number serves the amount and order of the item.

The numeral of Codex Cumanicus is divided into three parts : cardinal numerals, ordinal numerals, bulk numerals.

The quantities themselves are also divided into several groups: specified quantities, numbers of indefinite quantities.

Ordinal numerals are corrected with the suffix *-ıncı*⁴. The first number is out of this rule. The work is used in the form of *burun* + *qı* to express this number. At the same time, *burun* and *ilk* words are also developed as meaningful words.

The bulk numerals were found in an example of the work. In the modern Azerbaijani, the bulk or division numerals are not separated as a special group.

Keywords: "Codex Cumanicus", the numeral, cardinal, ordinal, bulk.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. Elçin İbrahimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PƏRVİN ƏFLATUNQIZI BƏDƏLBƏYLİ
Odclar Yurdu Universitetinin Dillər
kafedrasının ingilis-dili və ədəbiyyatı müəllimi
badalbayli.parvin@gmail.com

QEYRI-SƏLİS DİLÇİLİK, SİNONİM YAYĞINLIĞI VƏ
QƏRARSIZLIQ
XÜLASƏ

Məqalədə ümilikdə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və nəzəriyyənin banisi haqqında məlumat verməklə bərabər bir çox humanitar və dəqiq elmlərin nəzəriyyədən faydalanmasından bəhs edilmişdir. Dəqiq elmlərə tətbiq edilən qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini gözlə görmək mümkün olduğu halda, dilçilikdə daha çox duymaq və hiss etmək lazımdır. Həmçinin tətqiqat işi apardığımız sahə dilçiliyin leksikologiya böləsinə aid olan sinonimlərin ənənəvi yolla deyil, qeyri-səlis üsullarla fərqləndirilməsindən bəhs edilmişdir. Bir-birini heç vaxt tam əvəz etməyən qeyri-səlis sinonimlərdə yayğınliqın və mənə fərqliliklərinin yaranmasına məruz qaldığını nəzəri və praktik cümlələrlə izah etməyə çalışmışıq. Sözlərdə mənə gücünü, emosionallığı artırmaq məqsədilə ard-arda istifadə olunan sinonimlər mənada yayğınliqa səbəb olacaq anlaşılmaya məruz qalır. Yəni mənadan uzaqlaşma, fərqi nə varmadan digər mənalarla keçid nəticəsində qeyri-səlislik yaranır.

Bundan əlavə, məqalədə qeyri-səlis qərar qəbul etməkdən danışılmış və qərarlılıqın, şübhələrin doğrunu axtarmaq istədiyindən irəli gəldiyindən bəhs edilmişdir. Nəticədə hər bir qərarlılıq əslində doğru qərar qəbul etmək arzusundan irəli gəldiyindən, müəyyən arşdırmalar, dəqiqləşdirmələr aparmaqla mövcud olan ən doğru qərarı tapmaqdır, lakin bu da son deyil, müəyyən kriteriyalara görə yeniliyə asanlıqla keçid etmək, alternativləri dəyərləndirməkdir. Məqalə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin banisi Lütfi Zadə, Zadə irsinin davamçısı Rafiq Əliyev və nəzəriyyəni ilk dəfə dilçiliyə tətbiq edən Sərxan Abdullayevin kitablarından bəhrələnərək yazılmışdır.

Açar sözlər: Qeyri səlis məntiq, qeyri-səlis dilçilik, sinonim yayğınliğı

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi həmyerlimiz Lütfi Zadənin 6 fundamental nəzəriyyəsindən biridir. Nəzəriyyə bir çox dəqiq elmlərə tətbiq olunmaqla bərabər humanitar elmlərə də tətbiq edilməkdədir. Qeyri –səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi Aristotelin ikili binar məntiqinə əks olaraq ikili yanaşma ilə hər zaman doğrunu əldə etməyin qeyri-mümkün olduğu sübut etmişdir. Belə ki, ikili məntiqlə mühakimə etdikdə yalnız dost-düşmən, yaxşı-pis, ağ-qara nəticələri əldə etmək mümkündür. Qeyri- səlislik məntiqdə isə bu ikili yanaşma arasında çoxlu çalarlar, yayılmalar mümkündür.

Hərfi tərcüməsi bulanıq, dəqiq olmayan, dumanlı adlanan “Fuzzy” sözü əsl həqiqətdə doğruya ən yaxın anlayışdır. Dəqiq danışmaq, səlis sözlərdən istifadə etmək hər zaman həqiqət anlamına gəlmədiyini bir çox nümunələrdə görmək

mümkündür. “554 sayılı məktəbin şagirdləri imtahanda yüksək nəticə göstərmişdir” nümunəsi səlis cümlədir, lakin əsl həqiqəti əks etdirirmi sualına qeyri-səlis baxmaqla həqiqəti müəyyənləşdirə bilərik. Buradakı dəqiq adlandırma şişirdilmiş, bəzədilmiş ifadələrlə zənginləşdirilmiş mənə ilə həqiqətin əks etdirilmədiyi məlumdur. Nümunəyə qeyri-səlis yanaşsaq həmin məktəbin yerləşdiyi ərazi, orda oxuyan şagirdlərin aktivlik səviyyəsi digər məktəblərlə müqayisə edilməli və yüksək nəticə dedikdə daha konkretləşdirilmiş nəticə, hansı fənlərin necə, nə səviyyədə tədris olunması kimi ən xırda detallar da nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi dəqiq elmlərə tətbiq olunarkən daha rahat nəticələr əldə olunur, nəinki humanitar elmlərə. Çətinliklər dedikdə mücərrəd anlayış olan dilin dağılmalara, yayılmalara məruz qalmasıdır. Mənanın rahatca don dəyişməsi izafi izahlara ehtiyac duyması ilə nəticələnir. Müqayisə üçün bildirmək istədik ki, dəqiq elm sahələrinə tətbiq olunmuş qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsində gözlə görülə bilən, yüksək inkişafın fərqi olan texnoloji sistemləri vardır. Beləki, hər il yenilənən texnoloji cihazlar və məişət avadanlıqlarında bəhs etdiyimiz nəzəriyyə tətbiq edilmişdir. Nümunə olaraq 10-20 il bundan qabaq istehsal olunan maşınlara baxdıqda günümüzə müqayisədə nə dərəcədə inkişafın olmasını görməmək mümkün deyil. Lütfi Zadə 0 ilə 1 arasında keçidlər var dedikdə, sərt həddləri keçidlərlə əvəz etmişdir və hər zaman kreativliyin, yeniliyin mümkün olduğunu vurğulamışdır. Eyni nöqteyi nəzərdən çıxış edən alimlər nəzəriyyəni müxtəlif elmlərə tətbiq etməklə daha rahat həyat əldə etməyin mümkün olduğunu praktik olaraq sübut etmişlər. Bundan əlavə humanitar elmlər də öz növbəsində nəzəriyyəni sınaqdan keçirərək qeyri-səlis psixologiya, qeyri-səlis politologiya, qeyri-səlis dilçilik, qeyri-səlis metodika üzərində araşdırma aparmağa müvəffəq olmuşlar.

Tədqiqat işi apardığımız sahə dil və dilçilikdir. Bildiyimiz kimi dil fikrin ifadəsində mühüm rol oynayır, bəzən çox aciz qalır, bəzən artıqlıq törədir, bəzən isə susur, ifadə edə biləcək kəlmələr tapmır. Dil nə qədər inkişaf etsə də, sinonimlər çoxalsa da, dili tam, adekvat şəkildə formaya salmaq, doğru və dəqiq ifadə etmək qeyri-mümkün olur. Danışdıqca, daha çox izah etməyə çalışdıqca sözlər mənə gücünü itirir və fikri ifadə edə biləcək düzgün və lazımi sözlər tapılmır, mənada qeyri-səlislik yaranır. Dildə lüzumsuz izafi sözlər dinləyəni yorur, lakin dil təbii olsa, düzgün istifadə edilsə, həqiqəti əks etdirsə, dinləyənin qəlbinə yol tapar, qəribəsi də odur ki, təbii dil danışanı özünə inandırır, gözlərinə, mimikasına sirayət edir, bir növ bədən ilə ruh bir-birini tamamlayır. Söz ilə əməl üst-üstə düşməyəndə isə qəlbən uzaqlaşma yaranır. Bu nədən irəli gəlir? Dil yetərincə inkişaf etməyib, yoxsa biz özümüzü sərbəst buraxmaqdan çəkinirik? Fikirləri, sözləri, cümlələri təhrif etdikcə, düzəlişlər etdikcə mövzunun mahiyyətindən uzaqlaşırıq. Daha yaxşı, daha dolğun ifadə etmək üçün axtarılan sözlər kifayət etmir. Bu məqamda dahi türk sərkərdəsi Mustafa Kamal Atatürkün sözləri yada düşür. “Səmimiyyətin dili yoxdur, o

gözlərdən anlaşılır” Bir insanın dürüst demədiyi fikir özündən ixtiyarsız gözlərinə və səs tonuna sirayət edir.

Bütün bunların fonunda qeyd etmək istərdik ki, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi Linqvistika elmində də sınaqdan keçirilmişdir və bu ilk sınaq ADU-nun professoru Sərxan Abdullayevin “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” kitabında yer almaqdadır. Təhlillər əsasən linqvistikanın leksikologiya bölməsi üzərində aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Dilçilikdə qeyri-səlislik bu günə kimi səlis ifadə olunan fikirlərdə nə qədər yanılmalar, mənadan uzaqlaşmalar, lüzumsuz ifadələrlə bəzədilmiş dilin təmizlənməsinə ehtiyac duymasını əks etdirir, lakin dil gözlə görülə bilən, dəqiq bir metal, alət deyil ki, rahatca təmizlənə bilsin. Dəqiq elmlər qeyri-səlis məntiq vasitəsilə köhnəni rahatca yeni ilə əvəz edə bilirlər. Köhnə versiyadan çıxıb, yenini tətbiq etməklə rahatlığın komfortunu gördükdə köhnəyə qayıtmaq, bir növ köhnə tozsoranla ev təmizləməyə bənzəyir, bunu da heç kim istəməz, çünki yenisi daha səssiz, enerjiyə qənaət edən, rahat daşınan, rahat təmizlənen və funksionaldır, tozsoranın timsalında bir çox elektrik cihazları qeyri-səlis məntiqlə istehsal olunmuş və hər il daha da yenilənirlər. Amma linqvistikada bu proseslər elə də asan, gözlə görülən şəkildə baş vermir. Sözlər zərgər dəqiqliyi seçilməli olduğu halda boş, lüzumsuz əlavələrə, təhriflərə məruz qalır. Məhz bu təmizlənməni dilçilər öz üzərlərinə götürməklə, sözlərdən düzgün seçim etməklə, sözü qiymətli etməyə çalışacaqlar. Sinonimlər bədii ifadə vasitələridir, yan-yana işləndikcə sözdəki məna gücünü artırır.

Şübhələrim, gümanlarım,
Səhvlərim, nöqsanlarım,
Fəryadlarım, əzablarım, amanlarım
Mən qaçdıqcan əlinizdən,
Əlimə yağış kimi yağırınsınız.
B.Vahabzadə “ Səhvlərim, səhvlərim”

Şeir parçasında verilmiş səhvlərim, nöqsanlarım sinonimlərini incələdikdə sözlərin mütləq sinonim olmadığı üzə çıxır, başqa bir kontekstə fərqli mənalarda anlaşıla bilər. Məsələn. yazıda səhv etmək dedildiyi halda, yazıda nöqsan etmək əvəzlənməsi eyni mənəni əks etdirmir, nöqsan daha çox çatışmazlıq anlamında işlədilir. Şeirdəki qeyri-səlislik təkcə sinonimlərlə bağlı deyil, həmçinin insanın daxili aləmində baş verən proseslərdən də bəhs olunur. Şübhələrim və gümanlarım sözlərində yayılanlıq, gizlilik, bulanıqlıq bir növ fərdi düşüncənin, daxili monoloqla mistikanın qarışığını, səssiz nitqin qışqırtısını hiss etdirir. Burada şəxsiyyətin öz-özü ilə hesablaşması, təlatümləri, çırpınışlarındakı gizliliyi sezməmək mümkün deyil.

Məsələyə bir az da yaxından yanaşsaq dilçiliyin bir bölməsi olan leksikologiyada sinonimlər mövzusu ilə bağlı indiyə kimi bir çox elmi araşdırmalar, kitablar yazılmışdır, lakin qeyri-səlis sinonim çoxluqları elmə, linqvistikaya yeni baxış, araşdırma gətirmişdir. Məlum olduğu kimi sinonimlər mənaca eyni, şəkildə müxtəlif olan sözlərə deyilir. Lakin bu hər zaman belədirmi? Mənaca eyni olan

ölmək, rəhmətə getmək, əbədiyyətə qovuşmaq, şəhid olmaq kobud səslənsə də gəbərmək, gorbagor olmaq sözləri bir-birinə yaxın mənalı olsalar da, işlənmə yerinə görə fərqlənirlər. O zaman şəkil etibarilə ayrı, təqribən eyni mənanın müxtəlif çalarlarını ifadə edən leksik vahidlər – sinonim- adlanır desək həqiqətə daha yaxın tərif vermiş olarıq. Yuxarıda qeyd olunmuş yaxın mənalı sinonimlər kontekstə görə, şəxsi münasibətlər zəminində, işlənmə yerinə görə dəyişilir. Eynilə də ingilis dilində -to die- ölmək feli müxtəlif formalarda işlənə bilər.

İngilis dilindən götürülmüş nümunədə sit down / sit yourself down sözləri ayaq üstə olan vəziyyətdən, oturaq vəziyyətə keçməni ifadə edir. Be seated isə nazəkət formasında kimisə əyləşməyə dəvət edərkən işlənir. Take a seat -əyləşin ifadəsi də həmçinin nəzakət formasında işlənir. Perch sözü əyləşmək, yerləşmək, qonmaq mənalarında işlənə bilər. (8, s.1427)Həmçinin roost,(daha çox quşların oturmağı, mürgüləmək nəzərdə tutulur) collapse, (çökmək, məyus olmaq)take a pew,(yer almaq, öz sırasını almaq) flop (yıxılmaq, düşmək) – və s. kimi sözlər müəyyən mənada yaxın mənalı sinonim sözlər olsalar da bir-birlərini tam əvəz edə bilmədiklərindən tam eyni mənə anlamına gəlmirlər, mənada qeyri-səlislik, yayılmalar əmələ gəlir.

Nəriman Seydəliyev “Fikir və hissləri mümkün olan dəqiqliklə ifadə etmək, yaxud, əksinə süurlu surətdə gizlətmək üçün də sinonimlərə müaraciət olunur” (3, s.7) ifadəsi əbəs yerə işlədilməyib.

Sinonimlər bəzən eyni mənanı ifadə edir, bəzən isə oxşar və ya yaxın mənalı sözləri bildirir. Gözlük və eynək sözləri bir-birlərini tam əvəz etsələr də, həmçinin külək və meh sözləri tam anlamıyla sinonim sayıla bilməz. Güclü külək dediyimiz halda, güclü meh adlandırma olmaz, lakin külək əsdi və ya meh əsdi dedikdə eyni adlandırmaya malik sözlər, fikir ifadə olunur, lakin çalarlıq fərqlidir.

İngilis dilində weird - qərribə adlanan sifətin çoxlu bənzər mənaları olsa da digər mənaları ilə birə-bir eyni anlama gəlmir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, qərribə sözü əksər hallarda “strange” kimi tanınsa da “weird” sözün mənfi mənasını bildirir. Strange sözünə - er- suffiksi əlavə edilməklə isim düzəlir və tərcüməsi isə yad, tanınmayan anlamına gəlir. Məsələn cümlədə işlənən “You look strange today” və ya “You look weird today” arasındakı fərq birinci cümlədə “sən qərribə görünürsən” yaxşı mənada deyildiyi halda, ikinci cümlədə eyni tərcümə negativ mənada anlaşılır. Bundan əlavə weird sözünün “creepy, eerie, haunting, horrific, kooky, magical, outlandish, spooky” kimi sinonimləri var.

S.Abdullayevə görə dildə mütləq sinonimə rast gəlmək mümkün deyil, dubletləri, mütləq sinonimləri çıxmaq şərtilə hər bir sinonim müəyyən dərəcədə fərqli adlandırma olduğundan eyni əlamətlər ətrafında toplanan, qruplaşan elementlərin məcmusu ümumi əlamətlərdə birləşir, bir və ya bir neçə semantik komponentinin uyğun gəldiyini qeyd edir. Məsələn; ədalətli, dürüst, vicdanlı, haqlı, tərəfsiz və adil (ingiliscəsi; fair, right-minded, righteous, just, equitable, lawful) sözləri ilk baxışda sinonim kimi görünərlər də, bir-birlərini tam əvəz edə bilmirlər.

Dilə fərqli yanaşma bucağı sərgiləyən alim yeni Linqvorelyativistika terminini məhz dildəki müxtəlifliyi, çalarlılığı vurğulamağa çalışmışdır.(1)

Lütfi Zadəyə görə isə dəqiq olan bir şey heç də həmişə düzgün olmur. Heç bir şeyi konkret adlandırmaq və ya kiminsə haqqında dəqiq məlumat vermək çox vaxt mümkün olmur. Bu qız dərslərini yaxşı bilir, savadlıdır cümləsində o qız ətrafı ilə müqayisədə nə dərəcədə bilikli olub olmadığını demək olar. Başqa biriləri ilə müqayisədə nəinki savadlı, hətta çox biliksiz olduğu belə üzə çıxa bilər.

Yəni savad, bilik qeyri-dəqiqdir məhfumdur, nisbidir, daim müqayisəyə ehtiyacı vardır. Əsrlər öncə yaşamış alimlərin ixtiraları müasir dövr üçün artıq təcüb doğurmur, amma öz dövrünün limitli vasitələrlə, çətinliklə əldə etdiyi bilik və bacarıqlarını böyük nəliyyə hesab etmək olar. Təkcə bir əsr bundan öncə kitab əldə edib oxumaq çətin, müşkül məsələ hesab olunurdusa, internet, texnologiya əsrində artıq bu problem demək olar ki, həllini tapmışdır. Elm hər keçən gün daha da inkişaf etdiyindən elm adamlarına dövrünün ən savadlı astro-fizikçi, kimyaçı, dilçi və s. kimi adlandırılma daha düzgün alınar. Bir sözlə elm özü də qeyri –dəqiqdir, tam dəqiq olmur zamana və məkana görə dəyişkənlik törədir.

S.Abdullayevin qeyd edildiyi kimi adlandırmada “dəqiqlik, sərt hədd, hüdud qavrayışı insan düşüncəsinin məhdudlaşmasına, bunun əksi isə onun genişlənməsinə, şaxələnməsinə və böyüməsinə, sərbəstliyin kreativ başlanğıcın güclənməsinə gətirib çıxarır.” (1, s.6) Göründüyü kimi adlandırma konkretlikdən daim uzaq olmalıdır, dildə məhdudiyyət dilin inkişafına maneə törədə biləcək amildir. Nəinki dil, hər bir elm sahəsi konkret adlandırmadan uzaqlaşmaqla yenilik, kreativlik yarada, ağ-qara Aristotel məntiqindən uzaqlaşa bilər. Fikirlərə məhdudiyyət qoymaq inkişafın qabağın kəsə, durğunluqla nəticələnə bilər.

Erməni Azərbaycan münaqişəsinin 30 ilə yaxın vaxtda həll olunmamasının başlıca səbəblərindən biri də həqiqətlərin gizlədilməsi, dünyanın aparıcı ölkələrinin laqeydliyi, görməzlikdən gəlməsi, bir sözlə qeyri-səlislikdən uzaq yanaşma tərzini olmuşdur. Qeyri-səlis məntiq, yanaşma ruhun dediklərini həyata keçirmək, vicdan məntiqidir. Özünü başqalarının yerinə qoymaq, onların gözü ilə baxmağa çalışmaq, bir sözlə məntiqlə yox, ağılla hərəkət etməyin yolu və üsuludur.

Ağ-qara Aristotel məntiqində dost və düşmən anlayışı var. Ya dost ya da düşmən, bu məntiq illərdə çoxlu fəlakətlərə, insan qətiyyətlərinə səbəb olmuşdur. İfrat dəqiqlik, dəqiq adlandırma təfəkkürün zəif olması, düşüncə məhdudluğundan irəli gəlir. İnsan hər hansı bir elm sahəsini araşdırdıqca şübhələri daha da artır, müxtəlif prizmalardan seyr etməyə başlayır, yalan və doğru arasındakı həddlər, yayılanlıq meydana gəlir. Bəlkələr, ola bilsin ki kimi ifadələr şübhələr üzərində analiz aparmağa şövq edir, dəqiqlik isə elmi məhdudlaşdırır.

R.Əliyevin fikirlərinə istinadən qeyri-dəqiq məlumatların həyata keçirilməsindən biri də birmənalı olmayan məlumatlardır. Birmənalı olmayan məlumat ən azı iki fərqli mənası ola biləcək məlumatdır və ya təxmini məlumatdır. (6, s.164) Məsələn stəkandakı suyun temperaturu 47 °C olarsa təxmini məlumat 40

ilə 50 C arasındadır riyazi hesablamalar görə, linqvistik hesaba görə isə su nə soyuq nə də istidir yəni ılıqdır. Daha dəqiq adlandırsaq kim görəsə qismət isti, digərinə görə qismən soyuqdur. Alqı, duyum müxtəlif olduğuna görə 100 faiz adlandırma etmək yanlış olar.

Zadə deyir ki: “Mürəkkəblik artıqca, dəqiq ifadələr mənasını itirir, mənalı ifadələr dəqiqliyini itirir”. (As compexity rises, precise statements lose meaning and meaningful statements lose precision) Qeyri-səlis məntiqin özü də insan təfəkkürünün zənginləşdirilməsinə, gerçək ilə fantastika arasındakı keçidlərin araşdırılmasına, aşkarlanmasına, dərinliyə varmasına xidmət edir. Qeyri-səlis dilçilik kitabında “dəqiqlik, sərt hədd, hüdud qavrayışı insan düşüncəsinin məhdudlaşmasına, bunun əksi isə onun genişlənməsinə, şaxələnməsinə və böyüməsinə, sərbəstliyin, kreativ başlanğıcın güclənməsinə gətirib çıxarır.” (1,s.6) deyən alimlər gerçəkliyin görünməyən tərəflərini araşdırmağa, dəqiqləşdirməyə təşviq edirdi.

Ədəbiyyat :

1. S.Ə.Abdullayev “ Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi ”. Bakı, 2013. 596 səh
2. Hüseynli N. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlili, Bakı, 2003. 462 səh
3. N. Seyidəliyev Müasir Azərbaycan dilinin üslubi sinonimləri. Bakı, 2012. 120 səh
4. Zeynalov F., A. Cəfərov. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi əsəri üzərində düşüncələr. Bakı, 2015. 63 səh
5. L. A. Zadeh. Fuzzy Sets, Information and Control, Berkley, 1965. 353 pages
6. R. Aliev, O.Huseynov “Decision Theory with Imperfect Information” . USA, 2014. 467 pages
7. R.S. Ginzburg “A Course in Modern English Lexicology”. Moscow, 2004. 269 pages
8. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English 7th edition Upper intermediate to Advanced AS Hornby, Oxford University Press, 2007
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sinoniml%C9%99r>

PARVIN AFLATUN GIZI BADALBAYLI FUZZY LINGUISTICS, SYNONYMOUS AMBIGUITY AND INDECISION SUMMARY

In general, the article provides information on fuzzy logic theory and the founder of the theory, applying the theory to different subjects has been discussed. While it is possible to see the results of fuzzy logic theory applied to the exact sciences with the naked eyes, in linguistics it needs to be heard and felt more. Also,

the field of our research is the differentiation of synonyms belonging to the lexicology department of linguistics not in the traditional way, but more in fuzzy ways. We have tried to explain linguistic sets in theoretical and practical sentences of fuzzy synonyms, which never completely replace each other, are prone to ambiguity and semantic differences. Synonyms used in words in order to increase the power of meaning and emotionality are subject to misunderstanding. In other words, ambiguity arises as a result of moving away from meaning and switching to other meanings without realizing it.

In addition, the article also displays about fuzzy decision making and says that indecision stems from the desire to find the truth of doubts. As a result, since every indecisive action is actually motivated by the aspiration to make the right decision, it is necessary to find the right solution by conducting certain researches and clarifications. The article is based on the books of Lotfi Zadeh, the founder of fuzzy logic theory, Rafiq Aliyev, the successor of Zadeh's legacy, and Sarkhan Abdullayev, who first applied the theory to linguistics.

Key words: Fuzzy logic, fuzzy linguistics, synonym prevalence

ПАРВИН АФЛАТУН КЫЗЫ БАДАЛБЕЙЛИ

**НЕЧЕТКАЯ ЛИНГВИСТИКА, СИНОНИМИЧНАЯ
ДВУСМЫСЛЕННОСТЬ И НЕРЕШИТЕЛЬНОСТЬ
РЕЗЮМЕ**

В статье представлена информация о теории нечеткой логики в целом и об основателе теории, а также об использовании теории во многих гуманитарных и точных науках. Если теорию нечеткой логики в применении к точным наукам можно увидеть невооруженным глазом, то в лингвистике ее необходимо больше услышать и прочувствовать. Также областью нашего исследования является дифференциация синонимов, относящихся к лексикологическому отделу языкознания, не традиционным способом, а нечетким способом. Мы попытались объяснить теоретическими и практическими предложениями, что нечеткие синонимы, никогда полностью не заменяющие друг друга, склонны к двусмысленности и семантическим различиям. Синонимы, употребляемые в словах с целью увеличения силы смысла и эмоциональности, подвержены непониманию. Иными словами, двусмысленность возникает в результате ухода от смысла и переключения на другие значения, не осознавая этого.

Кроме того, в статье рассматривается нечеткость принятия решений и то, что нерешительность проистекает из стремления найти истинность сомнений. В результате каждое решение основывается на стремлении принять правильное решение, найти правильное решение путем проведения определенных

исследований, уточнений, но это еще не конец — легко вводить новшества по определенным критериям, оценивать альтернативы. Статья основана на книгах основоположника теории нечеткой логики Лотфи Заде, продолжателя наследия Заде Рафика Алиева и первого применения этой теории в лингвистике Сархана Абдуллаева.

Ключевые слова: нечеткая логика, нечеткая лингвистика, распространенность синонимов

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: dos.Amil Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏLİLOVA ŞAHNABAD HƏMZƏ QIZI

Odlar Yurdu Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sh.ismayil77@gmail.com

DİLDƏ KONVERSIYA HADİSƏSİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ XÜLASƏ

Məqalə dildə konversiya hadisəsi məsələsindən bəhs olunur. Olunmuşdur. Əsər nəzəri dilçiliyin indiyə qədər birmənalı izahını tapmamış maraqlı məsələlərindən birinə həsr olunmuşdur. Nəzəri dilçilikdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən "nitq hissələrinin keçidi", "transpozisiya", "transformasiya" terminləri ilə izah olunan konversiya müxtəlif sistemli dillərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Konversiya hadisəsinin universal xüsusiyyətləri, bütün dillər üçün ümumi olan cəhətləri də var. Konversiya özünəməxsus, dilin demək olar ki, bütün səviyyələrində öz əksini tapmış dil hadisələrindən biridir. Bu dil hadisəsi söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edərək, müxtəlif sistemli dillərdə yeni sintaktik funksiyaya məxsus və morfoloji paradigması ilə fərqlənən sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Dildə konversiya hadisəsi dil vahidləri və kateqoriyalarının çevrilməsi və yerdəyişimi olaraq, çox geniş işlənmə arealına malikdir. Bu dil hadisəsi ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif cəhətdən öyrənilsə də, onun struktur-semantik növləri, dil səviyyələrində təzahür xüsusiyyətləri dəqiq müəyyən edilməmişdir. Konversiya hadisəsi hələ tam izahını tapmamış mübahisəli məsələlərdən hesab olunur.

Konversiya hadisəsi daha çox flektiv dillərə məxsus olsa da, bu dil hadisəsinə müəyyən qədər Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Konversiya hadisəsinə həm qrammatika, həm leksika, həm də söz yaradıcılığında rast gəlmək olar. Dilimizdə bu hadisə öz əksini daha çox morfolojiyada tapır. Azərbaycan dilçiliyində konversiyanın struktur-semantik növlərindən olan substantivləşmə, adyektivləşmə, pronominalaşma, adverbiallaşma, eləcə də köməkçi nitq hissələrinə keçid prosesi işıqlandırılıb. Nitq hissələri arasında keçid prosesi dilçilikdə hərtəfli tədqiq olunmuşdur. Sintaksis və leksikada baş verən keçid hadisəsi o qədər də işıqlandırılmamışdır.

Açar sözlər: nitq hissəsi, adverbiallaşma, söz yaradıcılığı, semantika, leksik vahidlər

Konversiya hadisəsinin- bir nitq hissəsinin digərinə keçməsinin dilçilikdə böyük bir əhəmiyyəti vardır. Keçid prosesi ayrı-ayrı nitq hissələri arasında geniş yayılan dil hadisələrindəndir. Bu hadisə dilin müxtəlif sfera və səviyyələrini əhatə edir: leksikanı, terminologiyayı, onomastikanı, morfologiyanı, sintaksisi, üslubiyyatı və s.

“Konversiya” termini latın mənşəlidir, “dəyişmə” mənasındadır. Linqvistik terminlər lüğətində “konversiya” terminin ingiliscə “conversion” sözündən əmələ gəldiyi və yeni söz yaradıcılığı üsulu, yolu, sözdəyişdirici paradigmlər təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur.

“Konversiya” termini əvəzinə bəzən dilçilik ədəbiyyatlarında “transpozisiya”, “transformasiya” təminlərə də istifadə olunur.

Konversiya maraqlı linqvistik hadisələrdən olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya yarananda söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradigmlər əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində konversiya söz yaradıcılığının üsullarından biri kimi dilçilər tərəfindən hər hansı bir sözün öz fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa söz sırasına daxil olması kimi xarakterizə edilir (A.Axundov, M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva).

Məlum olduğu kimi, sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsinin, yəni konversiyanın müxtəlif növləri vardır. Bunlar leksik-semantik, morfoloji sintaktik, semantik-sintaktik konversiyadır. Birinci halda sözlər yalnız köklərə də ibarət olub, heç bir dəyişikliyə uğramadan bir nitq hissəsindən digərinə keçir. Bu zaman söz keçdiyi nitq hissəsinin sintaktik funksiyasını daşıyır. Morfoloji-sintaktik konversiya zamanı isə hər hansı bir nitq hissəsi keçdiyi nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkildələrini qəbul edir və ya bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik formalar keçdiyi nitq hissəsinin morfoloji göstəricisi olmaq statusunu qazanır. Bu konversiya növü özünü ən çox rus dilində göstərir. Ən çox özünü türk dillərində bürüzə verən semantik-sintaktik konversiya zamanı isə sözdüzəldici şəkildələr qəbul etmiş sözlər müxtəlif nitq hissələri kimi çıxış edir.

XX əsrin 50 –ci illərin əvvəllərində bəzi dilçilər konversiyayı dilin daxili qanunauyğunluğundan doğan, öz-özünə əmələ gələn leksik-qrammatik omonimlik kimi xarakterizə edirlər.

Əksəriyyət dilçilər konversiyaya qrammatik hadisə kimi baxır və həmin kimi müntəzəm istifadə olunduğunu, nisbi olmayan leksik-qrammatik eyniyyətə malik olduğunu qeyd edirlər.

Konversiya hadisəsi mahiyyət etibarilə söz yaradıcılığı funksiyasına malikdir. Bu hadisə nəticəsində eyni tipli leksik vahidlər arasında yeni konstruktiv əlaqə

münasibət yaranır. Leksik vahidin bir neçə funksional cəhəti, yəni müxtəlif leksik mənaları üzə çıxır. Həmçinin də sözün sintaktik mövqeyi dəyişir. Konversiya yolu ilə söz yaradıcılığı prosesi yeni sintaktik funksiyanı formalaşdırır, sözün morfoloji paradigmaları dəyişir.

S. Cəfərov konversiya yolu ilə sözyaradıcılığından danışarkən bu prosesi “yeni mənə kəsb etmək hesabına söz artımı” adlandırır. Bu proses hər şeydən əvvəl, dilin ös daxili aləmində baş verir və həmin prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözər iştirak edir. Dildə sözlərin mənə çalarlığına ayrılması və nəhayət, çoxməna kəsb etməsi baş verir.

Konversiya leksik-qrammatik söz yardıcılığı kimi bütün dünya dillərində özünü göstərir. Hər bir dildə bu hadisənin özünəməxsus yeri vardır.

Rus və ingilis dilçiliyində konversiya və onun tipləri haqqında ilk dəfə A. İ. Smirnitkiy tədqiqat aparmışdır. Bu mövzuda o, məqalə yazmış, ingilis dilində ismi-feil keçid prosesini, onlar arasında olan münasibətləri təhlil etmişdir. Bunun üçün tədqiqatçı əsas etibarlı ilə love, water, pen cütlüklərinə və həmin sözlərin leksik cəhətdən mənə dəyişmələrinə də diqqət yetirmişdir. Bu qoşalığın isim-feil kimi işlənməsini omonim cütlüklər hesab etmişdir. Dilçi belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, konversiya sözyaradıcılığı üsullarından biridir.

Müşahidələr göstərir ki, konversiya hadisəsi özünü daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə göstərir.

- a) Müxtəlif nitq hissələrinin zərf kimi işlənməsi (adverbiallaşma).
- b) İsim və bəzi zərflərin atributivləşməsi.
- c) Substantivləşmə.
- ç) Eyni sözün bir neçə köməkçi nitq hissəsi kimi işlənməsi.
- d) Eyni sözün həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənməsi və s.

S. Cəfərov adverbiallaşma hadisəsini leksik-semantik konversiyanın bir tipi hesab edir və leksik yolla yeni sözlərin yaranmasında bu hadisənin rolunu qiymətləndirir. “Zərfləşmə-adverbiallaşma dedikdə, ümumiyyətlə, digər nitq hissələrinə məxsus müəyyən qrup sözlərin və bir sıra birləşmələrin zərf mənasında işlənərək mənsub olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətlərini məhdudlaşdırıb, bunun müqabilində həm də zərflə xüsusiyyət kəsb etmələri-bir növ zərflərin analoquna çevrilmələri nəzərdə tutulur. Bu hadisə də bir çox substantivləşməyə, adyektivləşməyə bənzəyir. Belə ki, başqa nitq hissələri mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işləndikdə ismi xüsusiyyət, təyin vəzifəsində işləndikdə sifəti xüsusiyyət kəsb etdikləri kimi, zərflilik vəzifəsində işləndikdə də zərflə xüsusiyyət kəsb edir”(1, 48).

“Adverbiallaşma nəticəsində bir sıra sayılar, o cümlədən qeyri-müəyyən sayılar da öz semantik yönünü dəyişir. Sifət və ya sayın adverbiallaşmasında sözün isimdən ayrılaraq feilin əvvəlinə gəlməsini, yəni onun əşyaya deyil, hərəkətə aid olmasını bunları fərqləndirən başlıca əlamət kimi götürmək lazımdır.” (2, 144)

Dilçilik ədəbiyyatının çoxunda zərflik vəzifəsində işlənən sifətlər zərf hesab edilir. Amma bununla razılaşmaq çətindir. Çünki bu hal bir növ sifətlərin mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işlənməsinə bənzəyir. Sifətlər bu vəzifələrdə işləndikdə substantivləşdikləri kimi, zərflik vəzifəsində də işləndikdə adverbiallaşır.

Müasir Azərbaycan dilində isim, sifət, say və əvəzliliklərin adverbiallaşmasına rast gəlinir. Adverbiallaşma termini latınca “adverbials” sözündən götürülmüş, zərf mənə xüsusiyyətinin olması anlamını bildirir. (3, 58). Dilçilikdə adverbiallaşma hər hansı bir nitq hissəsinin zərfə keçməsidir. Nitq hissələrinin semantik dəyişməsi, funksional yerləşməsi və mətni situasiya vəhdətindən asılı olaraq formal cəhətdən bir-birindən fərqlənən müxtəlif sözlər adverbiallaşa bilər (4, 36).

Məlum olduğu kimi, zərf hərəkətə aid əlaməti, keyfiyyəti, bəzən də əlamətin əlamətini göstərir. M. Hüseynzadə qeyd edir: “Bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə şəkilçi eyniliyi var. Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkildə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylarla (say-zərf) ortaqdır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə (feilə), əlamətə (sifətə və ya zərfə) aid olur” (5, 200)

Dilimizdə ən çox axşam, səhər, gecə və s. tipli isimlər zərfə konversiya edirlər. Cümlədə onların hansı nitq hissələrinə aid edilməsini sualı ilə müəyyən etmək olar. Məsələn, *Gecə vahiməli və sirli görünürdü* cümləsində gecə sözü nə sualına cavab verir, ad bildirir. Amma *Qüdrət gecə sahilə doğru addımladı* cümləsində isə gecə sözü nə vaxt sualına cavab verir. Azərbaycan dilində yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul etmiş sözlərin konversiyaya aid edilib-edilməməsi dilçilikdə hələ həllini tam tapmamışdır. M. Hüseynzadə yazda, ayda, ildə, payızda kimi sözləri yerlik halda olan zaman zərfləri və ya zaman zərfləri adlandırır (5, 54)

Azərbaycan dilində sifətlərin adverbiallaşması zamanı onların yalnız cümlə üzvü kimi zərflik funksiyası daşımalarının tərəfdarı olan F. Zeynalov qeyd edir: “Bir sıra keyfiyyət sifətləri feil qarşısında işləndikdə öz əlamət və xüsusiyyətlərini itirməyərək yenə sifət olaraq qalır. Məsələn, yaxşı, pis, gözəl və s. bu kimi sifətlər istər əşya qarşısında, istərsə də feillər qarşısında onların təyin kimi çıxış etdikdə hər iki halda da sifətdən başqa bir şey deyildir. Bəzən Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında “gözəl hava” dedikdə gözəl sözü sifət, “gözəl oxuyur” dedikdə isə gözəl sözü zərf hesab olunur” (6, 122)

Nümunələrə diqqət yetirək: ağır yük- ağır danışmaq, sakit uşaq- sakit dayanmaq, çətin sual- çətin başa düşmək və s.

Bu misallarda birincilər ismin əlamətini bildirdiyi üçün sifət, ikincilər isə hərəkətin əlamətini bildirdiyi üçün adverbiallaşaraq zərf olmuşdur.

Bəzi dilçilik əsərlərində zaman məzmunlu isimlərin əksəriyyətinin zərfə çevirildiyi qeyd edilir. C. Cəfərov və N. Abdullayevin fikrincə “məsələyə bu cür yanaşılsa, bu isimlərin əksəriyyətinin zərfə keçdiyi fikri qəbul edilərsə, onda isimlərin zərflik vəzifəsində işlənmə imkanları da inkar edilmiş olar. Hətta bəzən

yerlik halında zaman məzmunlu isimlərin hamısının zərflik vəzifəsində işləndikdə zərfə çevrildiyini və yerlik hal şəkilçisinin zərf düzəldən şəkilçi olduğunu göstərir. Adlarını qeyd etdiyim dilçilərin nöqteyi-nəzərinə, bu fikrə haqq qazandırmaq çətindir. Dil faktları göstərir ki, zaman məzmunlu isimlər əksərən zərflik olur, başqa vəzifələrdə işləmə bilmir. Əgər isimlərin zərflik vəzifəsi yerinə yetirərkən zərfə keçdiyini söyləsək, onda belə anlaşıla bilər ki, zaman məzmunlu isimlərin yerlik forması yoxdur. –da,–də zərf düzəldən şəkilçidir. Əlbəttə, istər təyin və istərsə də zərflik vəzifəsində işləyən isimlərin sifətə və zərfə keçmə hallarını da müşahidə etmək mümkündür. Əsas məsələ burada sintaktik vəzifə ilə zərfə çevirməni fərqləndirməkdir. (7, 38)

Dilçi S. Abdullayeva adverbiallaşma hadisəsi haqqında deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir: “Azərbaycan dilində adverbiallaşma semantik inkişaf əlaqədar müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin heç bir sözdüzəldici vasitənin iştirakı olmadan zərf kateqoriyasına keçməsi prosesidir. Bu proses özünü aşağıdakı şəkildə göstərir: müəyyən nitq situasiyanın tələbini ödəmək üçün sözün məna çalarlığından istifadə edilərək, onun hər hansı bir az işləyən, gizli mənası zərflik mövqeyində işlədilir. Reallaşma şəraiti sözün həmin halda işləmiş mənasından başqa, bütün mənalarını pərdələyir, arxada qoyur. Zərflik mövqeyi isə zərf üçün o dərəcədə möhkəmlənmişdir ki, hər hansı nitq hissəsi zərflik mövqeyində işləndikdə zərfə yaxınlaşır və onu analoqu kimi çıxış edir” (4, 61), zərfin kateqorial əlamətini qazanır. Dilçi fikrini davam etdirərək adverbiallaşmanın uzun sürən tarixi proses olduğunu, bu proses zamanı keçmə mərhələlərinin mövcudluğunu, müvəqqəti və daimi adverbiallaşmanın pillərini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı həmçinin adverbiallaşmaya təsir edən aşağıdakı amillər üzərində də dayanmışdır:

1. Sözdə az da olsa, zərf çalarlığının olması
2. Zərflik mövqeyində işlənmə
3. Leksik və sintaktik əhatə
4. Dildə sözə qənaət
5. Məkani-qrammatik halların və xüsusilə, çıxışlıq halın məna xüsusiyyətləri (8, 31).

Konversiyanın struktur-semantik növü kimi adverbiallaşma hadisəsinə bütün dil qruplarında rast gəlinir. Amma iltisqi və flektiv dillərdə bu dil hadisəsi əsasən leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səciyyə daşıyarsa, kök və inkorporlaşan dillərdə leksik-semantik növ özünü daha qabarıq göstərir. Eləcə də, kök və inkorporlaşan dillərdə adverbiallaşma hadisəsi, iltisqi və flektiv dillərdə olduğu kimi çox da işlənmir.

Konversiya hadisələri içərisində substantivləşmə xüsusi zənginliyə və keyfiyyətlərə malikdir. Məktəb qrammatikalarında daha çox isimləşmə adı ilə gedən bu hadisədə bəzi nitq hissələri (sifət, say, zərfin mənaca bəzi növləri, sifəti əvəz edən əvəzliliklər – işarə, təyini, sual və s.) cümlədə düşükləri situasiyadan asılı olaraq, öz əlamətlərini saxlamaq şərti ilə ismin də bəzi cəhətlərini qəbul edə bilər.

“Substantivləşmə termini latınca Substantium sözündən olub hərfi mənası isim deməkdir” (3, 9).

Azərbaycan dilində substantivləşmə daimi və müvəqqəti olaraq iki yerə ayrılır. M.Adilov və Ə.Cavadov tərəfindən “mətnsiz yaranan substantivləşmə” kimi xarakterizə edilən daimi və ya sabit substantivləşmə dilçilərdən B.Xəlilov tərəfindən hər hansı mətndən, şəraitdən asılı olmayaraq sabitləşmiş şəkildə olan substantivləşmə adlandırılır. Dilçi belə substantivləşmə nümunələrinə ən çox atalar sözlərində rast gəlindi, eləcə də rəng, əlamət, xarici görkəm, həcm bildirən bir qisim sifətlərin daimi olaraq substantivləşərək insan adları əmələ gətirdiyini göstərir. Məsələn, “İgid basdığıni kəsməz”, “İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar”. Bu atalar sözlərindəki “igid” sözü substantivləşmiş sifət, “işləyən, işləməyən” sözləri isə substantivləşmiş feili sifətdir. Daimi substantivləşən sözlər dilin lüğət tərkibinə yeni leksik vahid kimi daxil olub, onu zənginləşdirir.

Müvəqqəti substantivləşmə mətndən, situasiyadan asılı olaraq keçici, müvəqqəti xarakter daşıyır. Bu cür substantivləşmə aşağıdakı yollarla yaranır:

1. Şəraitdən asılı olaraq müvəqqəti substantivləşmə;
2. Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə.

Sifət, feili sifət və əvəzlik cəm şəkilçisi vasitəsilə müvəqqəti substantivləşə bilirlər. Məsələn, Q.Kazımovun fikrincə, sifətlər, saylar, feili sifətlər və zərflər mübtəda vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməli olur - öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, şəxs, əşya məzmununu da qazanır. Bu zaman onlar ən çox cəm şəkilçisi qəbul edərək müvəqqəti substantivləşir. Məsələn, onuncular (say), oxuyanlar (feili sifət), buralar (zərf) və s.

Məlum olduğu kimi, əvəzlik semantik-formal əlamətinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Əvəzlilər ümumilik ifadə edərək, ad bildirən sözləri əvəz edir. Bəzən başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər də əvəzlik kimi işləyə bilər. Bu hadisə dilçilikdə pronominallaşma adlanır.

Dildə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin əvəzliləşməsi və ya pronollaşmasına çox az rast gəlinir. Bu da konversiyanın bu növünün digərləri ilə müqayisədə müvəqqəti, mətni xarakter daşıyaraq, digər növlərlə müqayisədə daha az işlənməsindən irəli gəlir.

Dilçi M. Hüseynzadə qeyri-müəyyən miqdar sayı olan çox sözünün əvəzliləşməsi haqqında yazır:

a) Cəm və mənsubiyyət şəkilçisi ilə kəmiyyət məzmunlu qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir. Məsələn, *Çoxları bu məsələ ətrafında düşünmüş, lakin bir nəticəyə gələ bilməmişlər.*

b) Mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir. Məsələn, *Çoxu hələ məsələ ilə tanış deyildir. Bəzən danışq dilində -u mənsubiyyət şəkilçisindən sonra saitle bitən sözlərə məxsus-su mənsubiyyət şəkilçisi də əlavə olaraq işlənir: Çoxusu bilir, çoxusu bilmir*” (5, 92)

Verbollaşma latınca “ verbum” sözündən yaranıb, mənası feil deməkdir. Konversiyanın bu struktur semantik növü əsasən german dilçiliyinə xas bir hadisədir. Bu zaman müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlər feil sırasına keçərək, ona məxsus qrammatik kateqoriyalar qəbul edir.

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrindən keçid hadisəsindən bəhs olunarkən bu terminə yalnız akademik A. Axundovun əsərlərində müəyyən qədər rast gəlmək olur: “ Bu evdən köç! Bu meyvədən dad! cümlələrində köç və dad isimləri sintaktik cəhətdən feilləşmişdir. “Sevinc də dadırıq, qəm də yeyirik. Ötən aya ilə acımırıq biz” (C. Novruz) misralarında isə morfoloji-sintaktik cəhətdən verbollaşma baş vermişdir.(9, 161)

Deyilənlər bir daha sübut edir ki, dilçilikdə sözün öz morfoloji quruluşunu və fonetik tərkibini dəyişmədən, eyni şəkildə qalmaqla bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi kimi səciyyələndirilən konversiya hadisəsi hələ tam elmi izahını tapmamışdır. Fikrimizcə, konversiya hadisəsinin dilin leksik tərkibində, eləcə də sintaktik quruluşunda geniş tədqiqi aparılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2004.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1960
3. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, API nəşri, 1983
4. Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, Maarif, 1991
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
6. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I cild, Bakı: MBM, 2008.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II cild., Bakı: Şərq-Qərb, 2006
8. Abdullayev R.M. Türk dillərində konversiya və ya keçid prosesi. Bakı: Elm və təhsil, 2011
9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006

Джалилова Шахнабад Хамза гызы

ОБЗОР ЯВЛЕНИЯ КОНВЕРСИИ В ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме явления языковой конверсии. Конверсия – это уникальное языковое явление, которое проявляется практически на всех уровнях языка. Это языковое явление, выступая одним из основных средств

словообразования, приводит к появлению в разносистемных языках слов, обладающих новой синтаксической функцией и различающихся по своей морфологической парадигме.

Явление конверсии в языке имеет очень широкую область развития, как трансформация и смещение языковых единиц и категорий. Хотя это языковое явление изучалось разными лингвистами с разных сторон, его структурно-семантические типы и особенности проявления на языковых уровнях четко не определены. Явление конверсии до сих пор вызывает споры.

Хотя явление конверсии относится к более флективным языкам, это лингвистическое явление в некоторой степени встречается и в азербайджанском языке. Явление конверсии можно обнаружить в грамматике, лексике и словообразовании. В нашем языке это явление больше отражается в морфологии. В азербайджанском языкознании освещаются процессы субстантивации, адъективализации, прономинализации, адвербиализации, а также переход к вспомогательной части речи, являющиеся структурно-семантическими видами конверсии. Процесс перехода между частями речи хорошо изучен в языкознании. Событие перехода в синтаксисе и лексике освещено недостаточно.

Ключевые слова: часть речи, наречия, словообразование, семантика, лексические единицы

JALILOVA SHAHNABAD HAMZA

OVERVIEW OF LANGUAGE CONVERSION PHENOMENON SUMMARY

The article is devoted to the problem of the phenomenon of language conversion. Conversion is a unique linguistic phenomenon that manifests itself at almost all levels of the language. This linguistic phenomenon, acting as one of the main means of word formation, leads to the appearance of words in multi-system languages that have a new syntactic function and differ in their morphological paradigm.

The phenomenon of conversion in language has a very wide area of development, such as the transformation and displacement of linguistic units and categories. Although this linguistic phenomenon has been studied by different linguists from different sides, its structural and semantic types and features of manifestation at language levels are not clearly defined. The conversion phenomenon is still controversial.

Although the phenomenon of conversion belongs to more inflectional languages, this linguistic phenomenon is also found to some extent in the Azerbaijani language. The phenomenon of conversion can be found in grammar, vocabulary and

word formation. In our language, this phenomenon is more reflected in morphology. Azerbaijani linguistics highlights the processes of substantiation, adjectivalization, pronominalization, adverbialization, as well as the transition to the auxiliary part of speech, which are structural and semantic types of conversion. The process of transition between parts of speech is well studied in linguistics. The transition event is not sufficiently covered in syntax and vocabulary.

Keywords: part of speech, adverbs, word formation, semantics, lexical units

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Vəfa Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DİLBAZİ KƏMALƏ ƏLİ İKRAM QIZI

kamaladilbazi@mail.ru

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Xarici dillər kafedrası

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLAR HAQQINDA

Açar sözlər: idiomlar, ingilis dilinin tədrisi, inkişaf etdirmək, hazır şəkildə istifadə etmə, sabitlik.

Keywords: idioms, teaching of English, to develop, reproduction, stability.

Ключевые слова: идиомы, преподавание английского языка, развивать, воспроизведение, устойчивость.

İdiomların müəyyən edilməsi asan məsələ deyildir. Alimlər bu birləşmələrin ayırd edilməsində müxtəlif mövqelərdən çıxış edirlər. İngilis dilində yaxşı danışmaq, dilə onun daşıyıcısı kimi sahib olmaq istəyirsənsə, ən azı ingilis dilində, çox işlənən idiomları öyrənmək lazımdır. Əslində dilin daşıyıcısı avtomatik olaraq bu ifadələrdən sərbəst şəkildə istifadə edir. Məsələ ilə əlaqədar olaraq dünyada dilçiləri üç qrupa ayırmaq olar: Avropa alimləri, Amerika dilçiləri, keçmiş sovet alimləri.

Avropa dilçilərindən Ş.Balli (5), P.Qiro (6) frazeoloji birləşmələrin araşdırılmasına diqqət yetirmişlər. Hələ əsrimizin əvvəllərində frazeologiya məsələləri məşhur dilçi alim Şarl Ballinin diqqətini cəlb etmişdir. Əslində O, frazeoloji birləşmələri vahid elmi prinsip əsasında araşdırmamışdır. Frazeoloji birləşmələrin üç növünü göstərən Şarl Balli: adi söz birləşmələri, frazeoloji qruplar, frazeoloji vahidləri ayırmış, lakin əslində digər Avropa dilçiləri kimi bu üç qrup arasında dəqiq sərhəd olmadığını bildirmişdir.

İngilis-amerikan cərəyanının nümayəndələri Naciscione Anita (8), F.Palmer (7) və digərləri idiomları dillər arası aspektdə tədqiq etmiş, lakin onlara məxsus olduğu dilin elementi kimi yanaşmışlar. Onlardan bəziləri idiomlara dil daxili aspektdə baxmış və sübut etmişlər ki, bu ifadələrin mənası onu təşkil edən komponentlərin mənasından çıxmır. Leksikoqrafik aspektdə, yəni idiomların və ya digər lüğətlərin tərtibində onlar müxtəlif aspektdən yanaşırlar.

Frazeologizmlər haqqında düşüncələri zəngin olduğu üçün keçmiş Sovet alimlərinin fikirləri üzərində dayanmaq yerinə düşərdi. İdiomların hərtərəfli tədqiqi özünü keçmiş sovet dilçilərinin əsərlərində tapır. Məsələn, V.V.Vinoqradov (2) frazeoloji vahidlərin seçilməsində əsas amil kimi struktur və semantik xüsusiyyətləri ön plana çəkir. Struktur əlamətlər kimi frazeoloji vahidin sabitliyi, onun hazır şəkildə istifadə edilməsi, semantik cəhətdən mənə sabitliyi, bütövlüyü, komponentlərin mənə sarıdan bir-birinə yaxınlığı baxımından və ümumi mənənin frazeoloji vahidin komponentlərinin mənasından çıxması frazeologizmlərin əsas əlamətləri hesab edilə bilər. V.V.Vinoqradov semantik cəhətdən frazeologizmlərin üç növünü göstərir: frazeoloji birikmələr, frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr. Hesab

edir ki, birinci və ikinci qrup frazeologizmlər idiomlara daha yaxındır. Üçüncü qrup frazeoloji birləşmələr isə frazeologizmlərlə sabit söz birləşmələri arasında duran nisbətən sabit hesab olunan birləşmələrdir. V.V.Vinoqradovun bu təsnifatı uzun müddət dilçilər üçün bir növ əsas təsnifat sayılmış və frazeoloqlar onun bu təsnifatını tədqiqat apardıqları dillərə tətbiq etmiş və frazeologizmləri bu təsnifata bölərək tədqiqat aparmışlar.

Bu sarıdan biz A.B.Kuninin (3) frazeoloji sabitlik məsələsini daha üstün tuturuq. Onun frazeoloji sabitliyi frazeologizmin ancaq bir əlamətinə görə deyil, əlamətlər çoxluğuna görə xarakterizə edilir. A.B.Kuninin frazeoloji sabitliyi onun invariantlığını təşkil edir və aşağıdakı əlamətləri əhatə edir: 1) işləklilik; 2) struktur-semantik səviyyədə; 3) semantik səviyyədə; 4) leksik səviyyədə; 5) sintaktik səviyyədə.

N.M.Şanski (4) frazeoloji vahidləri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas əlamət kimi nəinki təkcə sabitliyi fərqləndirir, eyni zamanda hazır şəkildə istifadə etməyi də ön plana çəkir. Onun fikrincə, hazır şəkildə istifadə olunma sözə aid olduğu qədər, frazeoloji vahidə də aiddir. Bu təkcə frazeoloji vahidin tərkib sabitliyi deyil, həm də struktur və məna bütövlüyü kimi nəzərdə tutulur.

B.Arxañqelski (1) frazeoloji vahidin on yeddi əlamətini qeyd edir. Lakin O, hesab edir ki, frazeoloji vahidin əsas və fərqləndirici əlaməti məhz onun populyarlığıdır. Onun fikrincə, populyarlıq anlayışı frazeoloji birləşmənin hazır şəkildə istifadə edilməsi ilə sıx bağlıdır.

İngilis dilində ən çox işlənən frazeoloji birləşmələrə onların yaranmasına və hansı mənada işlənməsinə diqqət yetirək. “Big cheese” hansı mənalarda işlədilir. İdiomun komponentlərinə nəzər salsaq onların mənalarından heç nə anlaşılmır. Bu frazeoloji birləşmə əslində “çox nüfuzlu insan” mənasında işlədilir. “Egg head” frazeologizminə diqqət yetirək. Çox çalışqan və tədris sahəsində çalışan insan mənasında işlədilir. “Raining cats and dogs” –güclü yağış mənasını verir. İfadənin yaranması Londanda bir gecə güclü yağan yağış nəticəsində çoxlu it, pişik ölmüşdür. Səhər londonlular durduqda küçədə çoxlu ölmüş it, pişik görmüşlər. Frazeologizmin yaranması məhz bu hadisə ilə sıx bağlıdır. İngilis dilində mövcud olan “sword of Damocles - Demokl qılıncı” ifadəsi məhz yunan adət-ənənəsi ilə bağlı yaranmışdır. “To give someone a cold shoulder” kimisə soyuq qarşılamaq, saya salmamaq. Bu əslində ingilislərin belə bir adət-ənənəsi ilə bağlıdır ki, arzuolunan qonaqlara ingilislər təzə və isti yemək verirlər. Əgər qonaq arzu olunan deyilsə və o vaxtında gəlməyibsə, onda ona soyuq münasibət göstərirlər. Bu zaman ingilis dilində məhz bu ifadə işlədilir. Təsadüfi deyildir ki, müasir ingilis dilində bir sıra ifadələr məhz dənizçiliklə bağlıdır. Məsələn “loose cannon, give a wide berth, by and large” ifadələri məhz bu qəbildəndir. “Loose cannon” –“ağla sığmayan nəticələr, etibarsız adam” mənasında işlədilir. 17-19-cu əsrlərdə gəmilərdə əsas silah məhz toplar idi. Əgər mübarizə zamanı möhkəmlənmə baş verməzsə, bu zaman toplar göyertədə yerini dəyişər və ekipajın həyatı üçün təhlükə yaranır. Bu zaman əslində birləşmə

hərfi tərcümədə “boş top” mənasında işlənir. “Give a wide berth” – “məsafədə dayanmaq, geniş yer vermək” mənasını ifadə edir. XVII əsrdə “berth” sözü gəminin manevr etməsi mənasında işlənsə də, müasir dövrdə gəminin dayandığı yer əvəzinə “yer, çarpayı” mənasında işlənir. Beləliklə, “wide berth” ondan kifayət qədər aralı məsafədə mənasında işlənir. “By and large” - bütövlükdə və tam. Bu idiomu yaxşı başa düşmək üçün bir neçə dəniz terminini yaxşı bilmək vacibdir. “Large wind” - tam külək gəminin gedişi istiqamətində əsən küləkdir. “By the wind” – in əsas mənası gəminin hərəkət istiqaməti haqqında küləyin əsməsini ifadə edir. “By and large” istənilən küləkdə gəmini idarə etmək mənasında işlədilir.

Müasir ingilis dilində bibliya ilə bağlı bir sıra idiomlara rast gəlmək mümkündür. Onlar başqa dillərdə də işlədilir: A drop in the bucket. Daha sonralar isə bu idiomun başqa bir variantı əmələ gəlmişdir: A drop in the ocean – dənizdə damla. A wolf in sheep’s clothing-qoyun dərisində canavar. Keep as the apple of one’s eye-göz bəbəyi kimi qorumaq. İfadə əksər hallarda “ən əziz adam” haqqında işlədilir. “In seventh heaven” - “göyün yeddinci qatında” mənasını ifadə edir. “On cloud nine” buludun üstündə. İfadənin hər ikisi xoşbəxt olma mənasında işlədilir.

Müasir ingilis dilində idiomlarla zəngin olmanın başqa bir mənbəyi məhz Şekspirin əsərləri əsasında əmələ gələn idiomlardır. A plague on both your houses – Vəba sizin evərinizin üstündə, The green-eyed monster - qısqanclıq, to wear one’s heart upon one’s sleeve - hisslərini gizlətməmək, həyəcanlarını üzə vurmaq. Ola bilsin ki, bu ifadə cəngavərlərin turniri ilə bağlıdır, belə ki, onlar həyat yoldaşlarına sədaqət rəmzi olaraq əllərini onlara hədiyyə olunmuş şərflərlə bağlayardılar. Lakin ifadə birinci dəfə məhz Şekspirin əsərlərində işlənmişdir. “Vanish into thin air”-izsiz gözdən itmək; fair play-ədalətli oyun. İdiom ilk dəfə olaraq Şekspirin əsərlərində rast olunur. İfadə Şekspirin bir neçə əsərində işlənmişdir. Məsələn, onun “Fırtına” əsərində idiomun işlənməsinə fikir verək. İdiomların əksəriyyəti qədim materiallar əsasında əmələ gəlmişdir. Bu da təbiidir, belə ki, ifadənin əmələ gəlməsi nə qədər qədim olarsa, onda onun etimologiyası da əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Hal-hazırda, yeni dövrdə yeni birləşmələr yaranır. İyirminci əsrdə meydana gələn bir sıra frazeologizmlərə nəzər salaq. Məsələn, “Cut to the chase” – işin əsas mahiyyətinə keçək. Bir şeyi qeyd etməliyik ki, köhnə kinofilmlər hadisə ilə o qədər də zəngin deyildi, filmin maraqlı hissəsi isə əsasən təqib hissəsi idi. Buradan belə çıxır ki, filmin maraqsız hissələrini kəsmək lazımdır, onun ancaq maraqlı hissələrinə keçmək vacibdir. “Fly by the seat of one’s pants” – plansız hərəkət etmək. Bu kifayət qədər lazımlı ifadələr və uzun bir tarixə malikdir. İfadə aviasiyanın yarandığı ilk dövrlərlə bağlıdır ki, təyyarələrdə heç bir cihaz yox idi və təyyarəçilər əsasən öz hissləri ilə hərəkət edirdilər. Sürücünün hava gəmisi ilə kontaktda olduğu yeganə əşya onun oturduğu kreslo ola bilərdi. “Backseat driver” – arzuolunmaz məsləhətçi, heç bir iş görməyən, ancaq tənqid edən insan. “Smoke and mirrors”-gözə kül üfurmə, həqiqəti gizlətmə. İfadə əksər hallarda siyasi dildə işlədilir.

İndi isə ingilis dilində öz işləkliyi ilə seçilən ifadələrə nəzər salaq. Bu ifadələrdən biri “a piece of cake” bəzən işlər hədsiz dərəcədə asan olduqda işlədilir. Ann says: “The exam was a piece of cake”. Anna deyir ki, imtahan onun üçün çox sadə idi. It cost an arm and a leg – məsələ çox böyük pula başa gəlir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, insanın bədən üzvü kimi onun əli və ayağı insan üçün çox əzizdir. Yəni alıcı üçün alınmış şey çox baha başa gəlmişdir. “Hit the books” hərfi tərcüməsi kitabları vurmaq olsa da, ana dilimizdə “kitabları yemək” mənasında işlənir, yəni ciddi tədqiqat işi aparmaq üçün çox ciddi şəkildə çalışmaq. “And pigs might fly” məsələ, siz deyə bilərdinizmi ki, bir gün gələcək qardaşınız siqaretdən əl çəkəcəkdir, başqa sözlə desək qardaşınız siqaret çəkməyi atacaqdır. “You can’t judge a book by its cover” (kitabı cildi ilə mühakimə etmə). Əksər hallarda biz insanı onun geyiminə görə mühakimə edirik. Lakin bu idiom onu göstərir ki, insanı paltarına görə deyil, onun əqlinə görə qarşılayıb yola salmaq lazımdır.

Dilbazi Kəmalə Əli İkrəm qızı

Müasir ingilis dilində idiomlar haqqında

Xülasə

Müasir ingilis dilində çox işlənən idiomlara və onların mənalarına nəzər salaq. “Big cheese” idiomunun komponentlərinə nəzər saldıqda görürük ki, onun komponentlərindən idiomun mənası aydın deyildir. Bu frazeoloji kombinasiya “çox təsirli adam” mənasını ifadə edir. Frazoloji birləşmənin komponentlərini nəzərdən keçirərkən onun mənasının idiomu təşkil edən komponentlərlə heç bir əlaqənin olmadığına gəlib çıxırıq. Belə ki idiomun birinci komponenti “big” – “böyük”, ikinci komponenti isə “pendir” mənasını ifadə edir. “Egg head” frazeologiyasına nəzər salaq. Bu frazeologizm “zəhmətsevər və savadlı adam” mənasında işlənir. “Raining cats and dogs” güclü yağış mənasında işlənir. Sonuncunun etimologiyasına nəzər salaq. Londonda bir gecədə güclü yağış nəticəsində neçə it, pişik ölmüşdür. Şəhər oyandıqda londonlular küçələrdə çoxlu ölmüş it, pişik gördülər. Frazelogiyanın yaranması bu hadisə ilə bağlıdır. “Sword of Damocles” idiomunun yaranması yunan mifologiyası ilə əlaqəlidir. “Sword of Damocles” – isə Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə görürük ki, bu idiomun bütün komponentləri dilimizə olduğu kimi tərcümə edilir. Buna baxmayaraq biz onu idiom hesab edirik. Çünki onun mənası yunan mifologiyası vasitəsi ilə daşlaşmışdır. “Lame duck” ifadəsi də bu qəbildəndir. İdiom yunan mifologiyası ilə bağlı olmasa da, onun mənası ilə komponentlərin mənası arasında dolaylı bir əlaqə mövcuddur. Komponentlərin mənasına görə ifadəni tərcümə etsək “axsaq ördək”, yəni iqtisadi cəhətdən çətinlik içərisində olan müəssisə mənasında işlənir.

Dilbazi Kamala Ali İkrām

About idioms in modern English language

Summary

Let's look at the most commonly used idioms in English and their meaning. If we look at the components of the idiom "big cheese", its meaning is not clear. This phraseological unit is in the sense of a "very influential person". And when we look at the components of a phraseological unit, we find that its meaning has nothing to do with the components that make up the idiom. Thus, the first component of the idiom means "big", and the second component means "cheese". Let's look at the phraseology of "egg head". It is used as a very hardworking and educated person. "Raining cats and dogs" means heavy rain. Consider the etymology of the latter. In London, a lot of dogs and cats died as a result of heavy rains overnight. When the Londoners got up in the morning they saw many dead dogs and cats on the street. The emergence of phraseology is closely related to this phenomenon. The phrase "sword of Damocles" in English originates from the Greek tradition. When we translate Sword of Damocles into Azerbaijani, we see that all components of the idiom are translated into our language as it were. Nevertheless, we consider it an idiom. Because its meaning was petrified by Greek mythology. The phrase "lame duck" is similar too. Although the idiom is not related to Greek mythology, there is an indirect connection between its meaning and the meaning of the components. If we translate the expression according to the meaning of the components, it is used in the sense of "lame duck", an enterprise in economic difficulties.

Dilbazi Kəmalə Ali İkrām kızı

Об идиомах в современном английском языке

Резюме

Рассмотрим наиболее часто используемые фразы на английском языке и их значения. При рассмотрении компонентов идиомы "big cheese", увидим, что ее значение не ясно. Эта фразеологическая комбинация имеет смысл "очень влиятельный человек". Когда мы смотрим на компоненты фразеологического соединения, мы обнаруживаем, что его значение не имеет ничего общего с компонентами, из которых состоит фразеологизм. Таким образом, первый компонент идиомы означает «большой», а второй компонент означает «сыр». Рассмотрим фразеологию "egg head". Она используется как очень "трудолюбивый и образованный человек". "Raining cats and dogs" означает сильный дождь. Рассмотрим этимологию последнего. В Лондоне много собак и кошек погибли в результате проливных дождей за одну ночь. Проснувшись утром, лондонцы увидели на улице много мертвых собак и кошек. С этим явлением тесно связано появление этой фразеологии. Появление фразы "sword of Damocles" связано с греческой мифологией. "Дамоклов меч" - при переводе на азербайджанский язык мы видим, что все компоненты идиомы переведены на наш язык как есть. Тем не менее, мы считаем это идиомой. Потому что его

значение окаменело в греческой мифологии. Фраза «хромая утка» аналогична. Хотя идиома не связана с греческой мифологией, существует косвенная связь между ее значением и значением компонентов. Если перевести выражение по значению компонентов, то оно употребляется в значении «хромая утка», т.е. предприятие, находящееся в хозяйственных затруднениях.

Ədəbiyyat

1. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблем общей фразеологии. – Ростов на Дону. Изд. Ростов. ун-та, 1964.
2. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография // Избранные труды. М., Наука, 1977.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972.
4. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Учебное пособие для студентов, филол. Факультетов. Изд. 2. – М.: Высшая школа, 1969. -230 с.
5. Bally Ch. Traite de stylistique francaise. Paris: Klincksieck, 1919-1921.
6. Guiraud P. Les locutions francaises. – P.: Presses univ. de France, 1962. – 125
7. F. Palmer. Comparative statement and Ethiopian Semitic, 1958.
8. Naciscione Anita. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. John Benjamins Publishing Company, 2010.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nəcəf Nəbiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİL SÜBHAN QIZI ORUCOVA

Azərbaycan Universiteti

Ceyhun Hacıbəyli, 71.

svloruczade@gmail.com

İNGİLİS KULİNARIYA TERMİNLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

İngilis kulinariyasının tarixi də ingilis xalqının tarixi qədər qədimdir. İngilis xörək adlarının, kulinariyanın tarixinin necə yarandığını kulinariya terminlərinin indiki səviyyəyə necə gəlib çatdığını, ingilis dilində mövcud olan kulinariya terminlərinin ingilis dilinin lüğət fonduna necə daxil olduğunu bilmək üçün keçmiş nəzərə salmaq zəruridir.

Qədim dövrdə insanlar öz aclıqlarını ödəmək üçün təbiətin onlara bəxş etdiyi meyvə yığıb yeməklə, ov zamanı əldə etdikləri heyvanları yeməklə ehtiyaclarını ödəyirdilər. Onlar ac qalmamaq üçün rəqibləri ilə vuruşurdular. Bu insanlar heyvanlardan hiyləgərlikləri ilə fərqlənirdilər. Onlar barmaqları ilə yeməyə başlamışdılar. Belə şüurlu addım onlara başqa üstünlüklər də verdi.

İlk kulinariya terminləri lüğəti Roma imperiyasının ən güclü inkişaf dövrünə təsadüf edir. B.e. II yüzilliyində Ärtemidor Dal Duamusan tərəfindən tərtib olunmuş bir lüğət ilk kulinariya lüğətidir. Sonradan daha məşhur kulinariya terminləri lüğəti XVII əsrdə Almaniyada, İngiltərədə və Belçikada yaranıb. XX əsrdə isə belə lüğətlər dünyanın bir çox ölkələrində də çap olunmağa başladı.

Kulinariya terminlərindən bəhs edən terminologiya terminoloji leksikanın bir qoludur. Bu termin sistemi kulinariya sahəsinin məfhumlar sistemini əks etdirir. Terminlər kulinariya elminin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar özbaşına, kortəbii yox, müəyyən tələbatlar əsasında yaranır.

İngilis dilində alınma kulinariya terminlərinin əksəriyyəti ingilis dilinə fransız dilindən keçmişdir. İngilis xalqı fransız xalqı ilə qədim dövrlərdən bəri müxtəlif əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Bu münasibətlər nəticəsində fransız dili uzun əsrlər boyu ingilis dilinin lüğət tərkibinə güclü təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində müasir ingilis dilinin tərkibindəki milli mənşəli kulinariya terminlərindən başqa fransız dilindən keçmiş xeyli yemək adlarına rast gəlinir.

Açar sözlər: kulinariya, terminlər, morfoloji, sintaktik, struktur

Terminologiya inkişafı və təkmilləşməsi xalqın ümumi mədəni yüksəlişində, onun dilinin zənginləşməsində misilsiz rol oynayır. Terminologiya dedikdə, yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid adlar və sözlər deyil, eyni zamanda daha geniş mənada meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün dildə yaradılan yeni sözlər nəzərdə tutulur. Termin elm və texnikanın inkişafı əsasında yaranan sözdür.

İngilis terminlərin müxtəlif üsullarla yaranır:

İngilis dilində kulinariya terminlərinin yaradılması üçün ən məhsuldar üsullardan biri də morfoloji üsuldur. Sözlərin yaranmasında morfoloji prosesin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada birinci növbədə, köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə sözlər əmələ gətirir.

Müasir ingilis dilində morfoloji yolla kulinariya terminlərinin yaranması prosesinin özünəməxsus çox zəngin, istər semantik, istərsə də formal xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir. İngilis dilində yeni kulinariya terminləri yaratmaq üçün sözlərin sonuna bir sıra şəkilçilər artırılır ki, bunlar aşağıdakılardır. -er şəkilçisi ilə yaranan kulinariya terminləri chuseburger (kotlet və birlikdə qızardılmış bulkadır); frankfurter (sosiska), Chutter lings (rumer linq, çox məşhur xörək növüdür, donuzun qabırğalarından hazırlanır, qızartmadır), saucer (nəlbəki), decanter (qrafın), salver (padnos), ginger pop (içki, iydəli limonad), ginger snap (iydəli peçenye), ginger nut (iydəli peçenye), bangers and mash (sosiska ilə püre), cream cracker (şirin biskvit, adət yağ, pendirlə yeyilir. Cracker (biskvit) və s.

-ful şəkilçisi ilə düzələn kulinariya terminləri: spoonful (dolu qaşiq), glassful (stəkandolu), plateful (dolu boşqab), cupful (dolu fincan) və s.

-ed şəkilçisi ilə düzəlt kulinariya terminləri:

boiled (soyutma), fried (qızardılmış), roasted (qovrulmuş), canned frankfurter (sosiska), Chitter lings (çimer linq, çox məşhur xörək növüdür, donuzun qabırğalarından hazırlanır, qızartmadır) smoked (qaxac edilmiş), salted (duzlu, duzlanmış), chilled (dondurulmuş), grelled (paşperdə qızardılmış), jellied (şirə gəzdirlmiş), stuffed (içi doldurulmuş), mashed (əzilmiş), tinned (konservləşdirilmiş), clotted cream (Devonda hazırlanan bu krem adətən meyvə ilə yeyilir və ya çörəyin üstünə cəmlə yaxılır), mixed grill (qızardılmış assorti, bifşteks, ciyər və ya böyrək, xırda-xırda qaxac edilmiş donuz əti, sosiska, qarnir üçün isə pomidor, göbələk və ya kartof verilir), jugged hare (buğda bişirilmiş dovşandır, üstünə qırmızı qarağat mürəbbəsi də çəkilir), devilled kidneys (istiot podlivkası olan qızardılmış böyrəkdir, adətən döyülür) və s. -ery şəkilçisi ilə düzələn kulinariya terminləri:

confectionery (şirniyyat, qənnadı), cookery (kulinariya), crockery (qab-qacaq), culfery (çəngəl-bıçaq) və s.

-y şəkilçisi ilə düzələn kulinariya terminləri: [3, s/ 146-151]

İngilis dilində kulinariya terminlərinin yaradılması üsullarından biri də iki və daha artıq leksik vahidin birləşməsi üsuludur. Sözbirləşmələri şəklində olan terminlərin yaradılmasında iştirak edən leksik vahidlər təkcə qrammatik cəhətdən deyil, hətta məna cəhətindən də bir-birilə bağlanır.

Sintaktik üsulla kulinariya terminlərinin əmələ gəlməsinin maddi əsası vardır. Maddi əsas funksiya, əlamətə, bənzətməyə və mənsubiyyətə görə müəyyənləşir. Sintaktik üsulla əmələ gələn kulinariya terminlərinin bir hissəsi leksik-sintaktik, digər hissəsi isə morfoloji sintaktik quruluşa malik olur.

a) leksik-sintakti üsulda leksik vahidlər qrammatik vasitələrlə birləşərək yeni terminlər yaradır. Məsələn, frankfurter (sosiska), oatmeal (sıyıq), sourcream (smetan), milk-poridge (südlü sıyıq), ring roll (bublik), clear soup (bulyon), roast beef (qızardılmış mal əti), sour milk (qatıq), salad cream (mayanez), egg-plant (badımcan), barley wine (darı şərabı), Bath bun (Bat bulkası), Bath Oliver (Oliver peçenyəsi), blackstone (kokteyl), black pudding (inək kolbasası), Bristol cream (əla növlü şirin krem), bump supper (təntənəli axşam yeməyi), Butter Osburne (peçenye), charlotte russe (rus şarlottası), cottage loaf (kənd lavaşı) doorstep (çörək parçası), fairy pudding (sehirli puding, çalınmış yumurta ağı, düyü unu, limon və şəkərdən hazırlanmış yeməkdir), flapjek (siroplu isti blinçikdir, vafli qabınla bişirilir), griddlecake (bək yoğrulmuş xəmirədən hazırlanan aladidir), hotpot (qoyun ətindən hazırlanmış raqudur), mince meat (döyülmüş ət, kişmiş, qoz, alma, piy, bəzən də konyak əlavə olunan içlikdir, pirojna hazırlanır), oatcake (vələmir lavaşı), pease pudding (noxud kaşası), rice pudding düyü puddinqi, süd və şəkərlə bişirilmiş düyüdür, süfrəyə mürəbbə və ya povidla ilə verilir), simnel cake (balaca keksdir, kişmiş, şəkər qatılır, üstü badamla örtülür, ənənəvi olaraq Mothering Day adlanan istirahət günü yeyilir); bar snack (yüngül qəlyanaltı), Cornish pasty (ət və tərəvəzlə doldurulmuş konservdir, adətən balıqçı və saxtaçıların yeməyidir) və s. [1 s.56-59]

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan kulinariya terminləri isə sadə sözlə düzəltmə sözün birləşməsindən düzəlir. Bu tipli kulinariya terminlərinin tərkibində leksik-qrammatik şəkilçilərdən biri olur:

Unleavened dough (mayasız xəmir), buttered toast (qızardılmış çörəklə yağ), boiled meat (soyutma ət), grilled meat (raşperdə qızardılmış ət), overdone meat (çox qızardılmış ət), roasted meat kabab), smoked sausage (qaxac edilmiş kolbasa), chicken broth (toyuq bulyonu), scrambled eggs (qayğanaq), fried fish (qızardılmış balıq), jellied fish (şirə gəzdirilmiş balıq), salted sprats (duzlu kiləkə), mashed potatoes (kartof püresi), tinned fruit (konservləşdirilmiş meyvə), granulated sugar (qənd tozu), drinking water (içmədi su), clotted cream (krem, adətən meyvə ilə yeyilir), blending spliced (qaxac edilmiş donuz əti), mixed salad (qızardılmış assorti: ciyər və ya böyrək, qaxac edilmiş donuz əti, sosiska), jugged hare (buğda bişirilmiş dovşan əti), devilled kidneys (istiotu çox olan qızardılmış böyrək) və s.

İngilis dilində mürəkkəb kulinariya terminlərinin mühüm bir qismi motivləşmə yolu ilə əmələ gəlir. Motivləşmə yolu ilə əmələ gələn kulinariya terminləri üçün səciyyəvi cəhət bir predmetin adının başqasının üzərinə köçürülmə işlədilməsidir. Onların da öz növləri vardır:

1. Hərəkətlə motivləşən kulinariya terminləri. Buraya metaforlaşan və metonimləşən kulinariya terminləri daxildir. Bir çox yemək adları xörəyi hazırlayanın gördüyü işlə bağlı olur, müəyyən hərəkətin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxır. Məsələn, bubble and squeak (ət qızartması, kələm və kartof, bunlar hamısı əvvəlcədən qızardılır, bu zaman köpükcüklər yaranır, şişir bubble sözü də buradandır, yəni «köpmək, şişmək». Bunlar qızarıb qurtardıqdan sonra köpləri,

şışləri yatır, «squeak» sözü də buradan götürülüb, yəni əvvəl şışir, sonra şışı yatır), devilled kidney (istiotu çox olan qızardılmış böyrəkdir, devili döymək sözündəndir, yəni “böyrək” qızardılmamışdan qabaq döyülüb əzilir və s.

2. Əlamət adları ilə motivləşən kulinariya terminlərinin yaranması. Mürəkkəb quruluşlu kulinariya terminlərinin nominasiyasında sifətlər də əsas yer tutur. Onlar bir qayda olaraq yemək adlarının birinci komponentləri yerində işlənərək belə terminlərin ən səciyyəvi əlamətlərini əks etdirir. Məsələn, bread and butter pudding (şəkər və kişmişlə yumurtaya batırılıb bişirilmiş çörək dilimlərindən ibarət şirin yeməkdir), Bloody Mary (1516-1518-ci illərdə kraliça Meri Tüdorun ləqəbi olub. Bu ləqəb ona qəddarcasına zülm edən protestantların tərəfindən verilmişdir. Araq və pomidor şirəsindən hazırlanmış bu kokteyl növünün qırmızı olduğu üçün «bloody» (qanlı) adı qoyulub(, black pudding) donuz qanı və donuz piyindən hazırlanmış qara rəngli kolbasa növüdür və s. [2, s 49-55]

ƏDƏBİYYAT

1. Morris R. Specimens of Early English , Oxford , 1953.
2. Nestle İ.A. Two million years of the food industry, Switzerland, 1991.
3. Nicoll L.G. The English Cookery Book, London, 1963.
4. Onions C.T. The Oxford Dictionary of English Etymology, Oxford, 1986.
5. Payton G. Proper names, London, 1969.

Orujova Sevil

Structural features of culinary terms

Summary

The history of English cuisine is as old as the history of the English people.

In ancient times, people used to satisfy their hunger by gathering and eating fruits that nature had given them and by eating animals that they had acquired during hunting. They fought with their rivals to keep from starving. These people differed from animals in their cunning. They began to eat with their fingers. Such a conscious step gave them other advantages

The first dictionary of culinary terms dates back to the heyday of the Roman Empire. B.e. A dictionary compiled by Artemidor Dal Duamusan in the 2nd century is the first culinary dictionary. Later, a more popular dictionary of culinary terms appeared in the 17th century in Germany, England and Belgium. In the twentieth century, such dictionaries began to be published in many countries around the world.

Terminology dealing with culinary terms is a branch of terminological vocabulary. This term system reflects the system of concepts of the culinary field. Terms play an important role in the emergence and development of culinary science. They are created spontaneously, not spontaneously, but on the basis of certain needs.

Most of the culinary terms derived from English have been translated from English into French. The English people have had different relations with the French

people since ancient times. As a result of these relations, French has had a strong influence on the vocabulary of English for centuries. As a result, in addition to the national culinary terms of modern English, there are many French food names.

Key words: culinary, terme, morphological, syntactic, struktural

Структурные особенности кулинарных терминов

РЕЗЮМЕ

История английской кухни так же стара, как и история англичан.

В древности люди утоляли голод, собирая и поедая дарованные природой фрукты и поедая животных, добытых во время охоты. Они сражались со своими соперниками, чтобы не умереть с голоду. Эти люди отличались от животных своей хитростью. Они стали есть пальцами. Такой сознательный шаг дал им и другие преимущества

Первый словарь кулинарных терминов восходит к временам расцвета Римской империи. Быть. Словарь, составленный Артемидором Даль Дуамусаном во II веке, является первым кулинарным словарем. Позднее в XVII веке в Германии, Англии и Бельгии появился более популярный словарь кулинарных терминов. В XX веке такие словари стали издаваться во многих странах мира.

Терминология, связанная с кулинарными терминами, является отраслью терминологической лексики. Данная терминосистема отражает систему понятий кулинарной сферы. Термины играют важную роль в возникновении и развитии кулинарной науки. Они создаются стихийно, не стихийно, а исходя из определенных потребностей.

Большинство кулинарных терминов, заимствованных из английского языка, были переведены с английского языка на французский. Англичане с древних времен имели разные отношения с французами. В результате этих отношений французский язык на протяжении веков оказывал сильное влияние на словарный запас английского языка. В результате, помимо национальных кулинарных терминов современного английского языка, существует множество французских названий блюд.

Ключевые слова: кулинария, термины, морфологический, синтактический, структурный

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRVANƏ İSMAYILOVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasının doktorantı,
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı
ism.parvana@gmail.com

SOSIAL-KULTUROLOJİ VƏ SİYASİ AMİLLƏRİN İNGİLİS DİLİNİN AFRO-AMERİKAN VARIANTININ FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Xülasə

İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dil istifadə etmədən nə isə etmək mümkün olsun. İstənilən sahədə ilkin addımdan başlayaraq dil istifadədə olur. Dil insana hər tərəfli xidmət edir, onu inkişaf etdirir, irəli aparır. Nəticədə isə irəli getmiş insan, fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirir. Bu sahələr isə öz növbəsində dilə öz töhfəsini verir, onu zənginləşdirir. Dil bütün ictimai hadisələrdən qədimdir. Əgər bütün ictimai hadisələr cəmiyyət formalaşdıqdan sonra meydana gəlsə, cəmiyyətin formalaşması üçün dil lazım idi. Əslində dil və cəmiyyət qarşılıqlı asılılıq münasibətindədir. Cəmiyyətin həyatında mühüm, sosial əhəmiyyət daşıyan və intensiv olaraq inkişaf edən elmlər dil vasitəsilə reallaşır və bütün yeniliklər ilk olaraq öz əksini aktiv fəaliyyət göstərən dildə tapır. Xüsusilə də dilin lüğət tərkibi daha dinamik olduğundan daim zənginləşir. Dil daim dəyişikliklərə məruz qalır və bu proses müasir dövrümüzdə də davam etməkdədir. Dilin leksik layına nəzər salarkən tarix boyu nə kimi dəyişikliklərin getdiyini görmək olur. Dəyişikliklər isə müəyyən amillərin təsiri altında baş verir.

Məqalədə ingilis dilinin Afro-Amerikan variantının formalaşmasına təsir edən sosial, siyasi faktorlar onların mahiyyəti şərh olunmuşdur. Kompleks şəkildə sosial-kulturoloji və siyasi amillərin ingilis dilinin Afro-Amerikan variantının formalaşmasına təsirini geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. İngilis dilinin bu variantı standart ingilis dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə birləşdirərək standart ingilis dilindən tam fərqli bir dil variantına çevrilmişdir. Lakin tədqiqatlar zamanı bir sıra alimlər bu dil variantını fərqli şəkildə tədqiq etmişlər.

Açar sözlər: *Afrikalı-Amerikalılar, linqvokultural dəyərlər, sosiolingvistik variativlik, sosial-kulturoloji amillər.*

İngilis dilinin ədəbi dil səviyyəsinə çatmasında böyük coğrafi kəşflər dövrünün və həmçinin intibah və maarifləndirmə dövrlərinin təsiri xüsusilə qeyd edilməlidir. Çap texnologiyasının kəşfi və İngiltərəyə gətirilməsi, həmin dövrün hakimiyyətinin müxtəlif əsərlərin yazılmasının tərəfdarı olması və bu müxtəlif əsərlərin bir mənbədə nizamlanaraq çapa verilməsi vahid ədəbi dili formalaşdırmışdır. İngilis dilinin İngiltərədən kənarda yayılması, müxtəlif

variantlarının formalaşması isə onun sonrakı inkişafında, dilin zənginləşməsi və hazırda dünya dilinə çevrilməsi istiqamətində bir özül rolu oynamışdır.

Müasir Amerika cəmiyyəti çoxmədəniyyətlik və çoxmillətlik xüsusiyyətinə görə kəskin şəkildə fərqlənir. Bu müxtəlif etnik, sosial qrupların qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birindən fərqli mədəni dəyərlərin, dillərin, dialektlərin mübadiləsi ilə nəticələnir.

Afrikalı- Amerikalılar (həmçinin onlara qara dərilili amerikalılar və ya Afrikalı-Amerikalılar kimi istinad edirlər) Afrikanın neqroid irqinə daxil olan amerikalıların etnik qrupudur. Afrikalı-Amerikalılar Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəmləkəsi altında olan qara dərilili xalqların nəsilərinə aiddir. İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı XVI və XVII əsrdə İngiltərə və İrlandiyanın ingilisləri və Qərbi Afrika dilləri arasındakı qarşılıqlı təsir yolu ilə inkişaf etmişdir. İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı standart amerika variantından fərqi onun özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətləri və xüsusən də qrammatik quruluşa malik olmasıdır. İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı demək olar ki, bütün söz və ifadələri standard ingilis dilində başa düşülür və bəzi hallarda ünsiyyət kimi istifadə olunur.

İngilis dilinin Afro-Amerikan variantının mənşəyi mübahisəlidir. Bu ingilis variantının müxtəlifliyi, qul ticarəti dövründə bir pisin nəticəsində ortaya çıxmışdır ki, bu dövrdə fərqli Afrika dillərinin spikerləri bir yerə toplanmış və bu pisin dili ilə ünsiyyət qurmuşdular.

İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı tələffüz (fonologiya), sintaktik nümunələr (qrammatika) və morfoloji xüsusiyyətlər (infleksiyalar) ilə xarakterizə olunur ki, bu da bir çox hallarda digər ingilis dil variantlarında da baş verir.

Afrikalı-Amerikalılar ümumi ABŞ əhalisinin arasında on beş faizdən çox hissəsini təşkil edir. Bu da təbii olaraq ingilis dilinin Afro-Amerikan variantının tədqiqinin əhəmiyyətini, onun sosial-kulturoloji əsasını, diskursiv manifestini, ABŞ-in digər etnomədəni icmalar ilə qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmini şərtləndirir.

İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı onun standart Amerikan variantından özünün fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bunun əsas səbəbi də odur ki, Amerikan İngilis dili və onun fərqli xüsusiyyətləri aşağı səviyyədə bir imitasiya deyil, onlar İngilis dilinin Afro-Amerikan variantının inkişafında fərqli bir yol əks etdirir ki, bu, dil sistemində yer alır, eləcə də bu variant dil şüurunun mədəni və koqnitiv qurğularını açmağa imkan yaradır.

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, Afrikalı-Amerikalı uşaqlar genetik səbəblərdən zəka cəhətdən ağ dərilili uşaqlara güzəştə gedirlər, bu da mücərrəd təfəkkürün inkişafında kifayət deyildir. Bu vəziyyət uşaqların iki qrupa ayrılmasına imkan yaradır: sərbəst şəkildə formalaşdırıla bilən assosiativ təfəkkür və məhdud anlayışlardan ibarət uşaqların düşüncəsi. Buna cavab olaraq U.Labov və A.Croc yazır ki, “dil öyrənən uşaqlar, bizim analiz imkanlarımızdan kənarda olan anlayışların formalaşdırılması qabiliyyətinə malikdir, dilin öyrənilməsinə qabiliyyətin təbiəti imkan vermir, buna görə də testlərin köməyi ilə intellektin səviyyəsini ölçün” [3, s.67].

Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən antropoloji və sosioloji nəzəriyyə irəli sürülür və belə qərara gəlinir ki, müstəmləkəçilik dövrü afrikalı-amerikalıları müəyyən əhəmiyyətə malik mədəni köklərdən məhrum etmişdir, bu da qaradəriliyənin patologiyası, ağdəriliyənin isə tərəqqisi ilə nəticələnmişdir.

U.Labovun qeyd etdiyi kimi, “biz zəngin və yoxsul arasında artan uçurumu, həbsxanalarda əhalinin artan faizini, ailə həyatının yenidən təşkilini, təhsilin keyfiyyətinin pisləşməsinə müşahidə etdik” [4, s.89].

Bütün bu amillərin təsiri qaçılmazdır. Amerika linqvokultural dəyərlərinə xüsusilə İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı təsiri qaçılmazdır.

Mitchell Kernan qeyd edir ki, qaradərili və ağdərili amerikalıların çıxışındakı fərqlər bir neçə əsrdir ki, öyrənilir. Təəssüf ki, bu fərqlər istər Afrikalı-Amerikalıların, istərsə də digər etnik qrupların nümayəndələri tərəfindən düzgün başa düşülməmişdir. 1960-cı illərdən etibarən, göstərilən fərqlərə elmi marağın təzələnməsinin şahidi oluruq. Bu barədə araşdırılan əsas məsələlərdən biri əsaslılıq məsələsi, Afro-Amerika çərçivəsində Afrikalı-Amerikalıların davranış, dəyərlər, münasibətləri mövzu olmuşdur.

Köləlik dövründə afrikalı-amerikalılar onların etnik şüurunun qorunub saxlanılmasına, müxtəlif Afrika-Amerika mədəniyyətinin inkişafına çalışırdılar. Afrikalı-Amerikalıların Avro-Amerikalılarla hüquqlarında müəyyən fərqlər var idi, bu şərtlər altında özləri üçün mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldılar. Köləlikdən bəri qaradərili amerikalılar özlərini inkişaf etdirdilər ki, bu da xalq mədəniyyətinə təsir göstərmişdir. Amerikada istər-istəməz qaradəriliyənin səsini eşitmək lazım gəldi.

Afrika-Amerika sosioetnik dialektinin formalaşması tarixi onun yarandığı ilk dövrlərdə onu göstərir ki, Afrikalı-Amerikalılar öz milli ideyalarını, milli şüurunu qoruyub saxlamağa çalışırlar. Təbii qarşılıqlı afrikalı-amerikalılar, Avropa amerikalıları və digər etnik qruplar arasında vahid coğrafi arealda olmaq labüddür. Bu qarşılıqlı fəaliyyət milli-etnik qrupların nümayəndələrinin sayının durmadan artmasına gətirib çıxarır. Təbiidir ki, hər bir qruplar dil və kommunikasiya normalarını Amerika dilçiliyinə gətirir. Beləliklə, Amerika linqvokulturası etnik qrupların özünəməxsus mədəniyyətlərinin birləşməsidir ki, onlar daim bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq özlərini və Avro-Amerika mədəniyyətlərini zənginləşdirirlər.

Afro-Amerika sosioetnik dialektinin elementləri bir çox məsələlərə nüfuz edir. Həmin sahələr mədəniyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edir: filmlər, televiziya, musiqi, publisistika və s. Lakin belə bir qanunauyğun sual yaranır: “Əgər rabitə üslubu səmimi şəkildə ötürülərsə, kütləvi mədəniyyətdə etnik mühit, Afro-Amerika milli kimliyi necə olacaq?”

Cavab M.Morgan tərəfindən verilir: “Afrika-Amerika birliyi olmalıdır, proseslərin öyrənilməsinə maraq göstərəkən sosial siniflər arasında münaqişələr, marginalizasiya, hakimiyyət, irqçilik, seksizm, istismar aradan qaldırılmalı, mədəni

imperializm Amerika cəmiyyətində artmalıdır” [6, s.56]. Lakin afrikalı-amerikalılar öz etnik özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya biliblər.

C.Rikford qeyd edir ki, linqvistika İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı amerikan ingilis dilinin digər variantlarından sosiolinqvistik variativlik sferasında daha çox öyrənib.

Beləliklə, ingilis dilinin İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı tədqiqi davamlı olaraq müxtəlif sosial proseslərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən Amerika sosiolinqvistikası çərçivəsində “Qaradərili xalqın ingilisi”nin öyrənilməsi prioritet mövzu olaraq qalır. Çünki sosiolinqvistika çərçivəsində diskursun xüsusiyyətləri sosial mühit-yaşayış yeri, dil şəxsiyyətlərinin mövcudluğu ilə müəyyən edilir, fərdi olan ünsiyyət prosesi özünü göstərir. Lakin N.Şilling-Estes, linqvistik nisbiliyin hipotezindən sonra hesab edir ki, “yalnız dil deyil müxtəlif modellər ətraf mühitlə əlaqəli müəyyən edilir, lakin dildən istifadə yolları ətraf mühitin, şəxsiyyətin, fərdiliyin, etnik kateqoriyaların və etnik qruplar arasında münasibətlərin formalaşmasına kömək edir” [5, s.357-358].

Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, bu mənada ki, dil icmasında daha çox bu və ya digər leksik vahid və ya qrammatik forma istifadə olunur. Biz hesab edirik ki, İngilis dilinin Afro-Amerika variantının struktur inkişafına, onun etnik şüur daşıyıcılarına həlledici təsir edib. Eyni zamanda, “Qaradərili xalqın ingilisi” öz leksik tərkibində fəaliyyət göstərir və hər şeydən əvvəl afrikalı-amerikalıların yalnız onlara xas dil xəritəsi şəklində şüurunda əks olunur.

İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı və Britaniya əsas variantı arasındakı fərqlərə baxmayaraq, dilçilik ədəbiyyatında bu variantların sistemli müqayisəsinə həsr edilmiş əsaslı tədqiqat aparılmamışdır. İngilis dilinin Afro-Amerikan və Britaniya variantları arasındakı mövcud qarşılıqlı münasibətləri, onların fərqləndirici əlamətlərini sadəcə olaraq sadalamaq yolu ilə deyil, həmçinin onların fərqləndirici elementlərinin xüsusi çəkisini dil strukturunun bütün sahələrində onların miqyasını və işlənmə dairəsini müəyyənləşdirmək yolu ilə araşdırmaq lazımdır. Buna isə, fərqləndirici və oxşar elementlərin ümumi dil sisteminin tərkib hissəsi kimi araşdırıldığı zaman nail olmaq olar.

İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı və Britaniya variantı arasındakı fərqlərə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatların nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, ingilis dilinin bu variantlardan hansını “nümunəvi” hesab etmək və, ümumiyyətlə, Afro-Amerikan variantını müstəqil dil adlandırmaq olarmı, kimi məsələlərə dair mübahisələr hələ də davam etməkdədir.

Bəzi müəlliflər heç bir elmi əsas olmadan iddia edirlər ki, İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı Britaniya ingilis dilinin dialektidir. Qeyd etmək lazımdır ki, İngilis dilinin Afro-Amerikan variantının fərqləndirici əlamətləri nəinki dialekt, eyni zamanda ədəbi dil hadisələrinə də xas olan xüsusiyyətlərdir. Məsələn, İngiltərədə və Amerikada “eat” (yemək) feilinin keçmiş zaman formasının iki tələffüz forması mövcuddur: “ate”(yedi) - (eit), (et). Bununla belə İngiltərədə (et) normativ variant

hesab edilir, (eıt) isə normaya uyğun gəlməyən, savadsız adamların nitqində işlənən forma kimi şərh edilir.

İngilis dilinin Afro-Amerikan variantı ingilis dilinin milli variantlarından biridir. Milli dili sosial linqvistik kateqoriya kimi səciyyələndirilən bütün əlamətlər ona da məxsusdur. Öz ierarxiya quruluşunda, ərazi və sosial dialektlərdən tutmuş ədəbi dilədək, milli dilin bütün quruluşunu əks etdirir. İngilis dilli ölkələrdə dilin vəziyyəti üçün səciyyəvi olan hallardan biri odur ki, ingilislər, amerikalılar, kanadalılar, avstraliyalılar və başqaları istifadə etdikləri ingilis dili variantları arasındakı fərqləri şişirtməyə meyilli olsalar da, özlərini vahid dil birliyinə məxsus hesab edirlər. Hələ keçən əsrdə D.Kristal belə bir fikir söyləmişdir ki, Amerikadakı müasir ingilis dili, Şimali Amerika kontinentinin müstəmləkə dövrünün ingilis ədəbi dilinə aiddir. Təəsüf ki, D.Kristal öz fərziyyəsini dil materialının təhlili ilə möhkəmləndirməmişdir. İngilis dilinin Afro-Amerikan variantının ilk tədqiqatçılarından biri G.Krepp isə başqa bir nəticəyə gəlmişdi. Onun fikrincə, İngilis dilinin Afro-Amerikan variantının fərqləndirici əlamətləri ilk növbədə öz sisteminin müstəqil inkişafına səbəb olmuşdur. Belə bir inkişafın mühüm səbəbini o, ingilis dilinin ərazi dialektlərinin Şotlandiya dialektləri ilə, Amerikaya köçən ilk sakinlərin danışdığı şimali və cənubi ingilis dili dialektlərinin qarışmasında görür.

Aydındır ki, müstəmləkə dövründə Amerikaya köçüb gələnlər heç də hamısı ədəbi dildə sərbəst danışa bilmirdilər. Onlardan bir çoxunun yerli dialektlərdə, bir çoxunun isə ədəbi dildə danışmasını, xüsusilə qeyd etmək məqsədə uyğundur. Unutmaq olmaz ki, milli ingilis ədəbi dilinin formalaşması da elə həmin dövrə təsadüf edir. Artıq bu dövrdə İngiltərədə milli ədəbi dilin sosial nüfuzu nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlmiş, ərazi dialektləri isə əsas etibarlı ilə mənfi sosial mahiyyət kəsb etmişdir. İngilis dilinin Afro-Amerikan variantının fərqləndirici elementlərinin təhlili göstərir ki, Amerikada ingilis dili tarixinin erkən dövründə, standart Afro-Amerikan variantı artıq bütün “sub-standart” sistemlərə, o cümlədən dialektlərə münasibətdə hakim mövqe qazanmışdır. Elə buna görə də deyə bilərik ki, ingilis dilinin Afro-Amerikan və Britaniya variantlarının ümumi birliyinin saxlanması və bütövlükdə Afro-Amerikan variantlarının formalaşmasında həlledici rol ərazi dialektlərinə yox, yalnız ədəbi dilə məxsus idi. Afro-Amerikan və Britaniya variantlarının leksik cəhətdən qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsi heç şübhəsiz intensiv xarakter daşıyır. Bu da, şübhəsizdir ki, XIX - XX əsrlərlə, hətta XXI əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə hər iki variant leksik-semantik mərhələdə bir-birinə daha çox yaxınlaşmışdır. Buna görə də haqlı olaraq qarşıya belə bir sual çıxır, ingilis dilinin Afro-Amerikan və Britaniya variantları arasında mövcud olan leksik-semantik fərqlərin tamamilə aradan götürülməsi hadisəsi baş verəcəkmi ?

Aydındır ki, bu sualın cavabı ancaq fərziyyə səciyyəsi daşıya bilər. Bununla belə, hər iki variant dilin lüğət tərkibində bir-birinə qarşılıqlı təsiri göstərir ki, fərqlərin bu cür tarazlaşması çətin ki, mümkündür. Həqiqətən, tədqiqat zamanı araşdırılan material inandırıcı surətdə sübut edir ki, variantlararası leksik alınma

sözlər ya nominasiya sistemindəki, ya da ekspressiv üslubi vasitələr ehtiyacındakı boşluğu doldurmaq üçün tamamilə qanunauyğun səciyyə daşıyırlar. Digər tərəfdən, bu kateqoriyaya daxil olmayan vahidlər çox uzun bir dövrüdür ki, ərazi əlamətin neytrallaşdırmaq üçün möhkəm sabitlik göstərilər. Buraya məişət leksikasında işlənən fərqləndirici elementlərin böyük qrupları daxildir. İngilis dilinin Afro-Amerikan və Britaniya variantlarının leksik-semantik mikrosistemlərinin qarşılıqlı təsiri, sosial lingvistik təhlil də daxil olmaqla, çox dərin və hərtərəfli təhlil tələb edir.

Məlumdur ki, dünya dillərinin heç də hamısı eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Buna həm tarixi, həm də coğrafi, siyasi, ictimai-mədəni faktorlar səbəb olmuşdur. Dil ətrafımızda gedən dəyişikliklərdən kənarda qalmır. Dilin nəyə görə daim dəyişikliklərə uğraması məsələsi ilə əsrlərdən bəri dilçi alimlər məşğul olmuşlar. Əsrlər keçdikcə dildə hansı dəyişikliklərin baş verdiyini daim tarixi dilçilik araşdırmışdır. Amma müasir dövrümüzdə dilçiləri maraqlandıran sual hazırda dildə hansı dəyişikliklərin getdiyini araşdırmaq və gələcəkdə nə kimi dəyişikliklər ola biləcəyini proqnozlaşdırmaqdır. Dilçiliyin yeni formalaşmış bu sahəsi isə “sosiolingvistika” adlanır. Xarici dilçilikdə dilin sosiolingvistik aspektdə araşdırılmasına hələ keçən yüzilliyin 50-60-cı illərindən başlanmışdır. Dilin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar nə qədər çox olsa da bu kimi yeni dilçilik sahələrinin hələ də araşdırılmasına ehtiyac var. İngilis dilinin dil-cəmiyyət-mədəniyyət əlaqələrinin, dilin zənginləşməsində sosial və kulturoloji amillərin rolunun tədqiqi sahəsində araşdırmalar azlıq təşkil edir. Ona görə də dilin, xüsusilə də müasir dövrdə dünya dilinə çevrilmiş ingilis dilinin digər dillərlə qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır [1, s.55].

Dil faktorunun insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməsi onun sosioloji baxımdan nəzərdən keçirilməsini və öyrənilməsini zəruri edir.

Müasir dövrdə insan amili və sivilizasiyanın dilin inkişafında artan rolu müəyyən qanunauyğunluğun aşkara çıxarılmasına kömək edir: dilin inkişafı cəmiyyətin və bu dildə danışanların inkişafından birbaşa asılıdır.

Qloballaşma və dünyaya integrasiya proseslərinin təsiri altında dilin inkişafı “dil və siyasət”, “dil və iqtisadiyyat”, “dil və mədəniyyətlərarası əlaqələr”, “dil və kütləvi informasiya vasitələri”, “dil və informasiya texnologiyaları” kimi əlaqələrin daha dərinlən araşdırılmasına stimül verir;

“Sosial-kulturoloji amillər” anlayışına daxil edilən amillər cəmiyyətin inkişafı və bir-birilə sıx əlaqəli olduğundan onların dilə təsirinin təkcə ayrı-ayrılıqda deyil, həm də kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsinə əsas yaranır;

Dilin lüğət tərkibi mürəkkəb və dinamik bir sistem olub, təkcə tarixi deyil, həm də sosial dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Sosialkulturoloji amillərin dilə təsirinin tədqiqi onun əsasən lüğət tərkibində özünü daha çox biruzə verdiyini göstərir. Dilin zənginləşməsi prosesinə ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında müqayisəli yanaşma müasir dövrdə dilimizə gətirilmiş alınma sözlərin tədqiqinə öz töhfəsini verə bilər. Dilin zənginləşməsi prosesinə təsir edən sosial-

kulturoloji amillərin təsiri nəticəsində dilin zənginləşməsi prosesi baş verir. Heç bir dil başlanğıc formada olduğu kimi qalmır və qala bilməz. Müharibələr, işğallar, səyahətlər, eyni ərazidə yaşamaq, ticarət kimi tarixi, coğrafi, siyasi, iqtisadi və mədəni amillər müxtəlif dillər arasında əlaqələrin yaranmasına səbəb olur və nəticədə dillər bir-birinə təsir edir. Dil daim bu kimi amillərin təsiri altında dəyişikliklərə uğrayaraq daha da genişlənir, dərin fikirləri ifadə edir, insanların tələblərinə cavab vermək üçün günü-gündən təkmilləşir. Müasir dilçilərdən olan D.Kristal da qeyd edir ki, dil daim cəmiyyətlə ayaqlaşmaq üçün dəyişilməlidir. Çünki insanlar öz həyat tərzini və işlərinə uyğun olan dildə danışmaq istəyirlər. Dilin zənginləşməsi prosesi dilin bütün komponentlərinə (fonetik sistem, qrammatik quruluş və lüğət tərkibi) təsir etsə də ən çox dəyişikliklərə məhz dilin lüğət tərkibi məruz qalır. Çünki “cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibinin inkişafı, eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir” [2, s.66].

Müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində dil yeni sözlər qəbul etməklə zənginləşməsəydi, hazırda dərin mənaları kəsb edən fikirləri izah edə bilməzdi. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ən çox yeniliklər XX əsrin 90-cı illərindən sonra baş vermişdir. Dünyanın vahid məlumat mərkəzi-internetlə təmin olunması, informasiya texnologiyalarının inkişafı kimi amillər külli miqdarda yeni sözlərin yaranmasına və mövcud sözlərin yeni mənə almasına səbəb olmuşdur. Dövrümüzə qədər külli miqdarda alınma sözlər mənimsəmiş ingilis dili isə hazırda dünyanın ən aparıcı dillərindən birinə çevrilmişdir. Bunun səbəbi ingilis dilli ölkələrin dünyaya liderlik etməsi, iqtisadiyyat, texnologiya və mədəniyyət baxımından güclü olmasıdır. Hazırda, ingilis dilini mükəmməl və normal şəkildə bilənlərin sayı təxminən 1.5 milyard nəfər qeyd edilir. Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən sosial-kulturoloji amilləri kimi aşağıdakıları müəyyən etmişik: siyasi və iqtisadi amillər, mədəniyyətlərarası əlaqələr, qloballaşma, mediya, kompüter texnologiyaları və s. Müasir dövrümüzdə isə kompüter əsrində yaşadığımızdan ən çox yeniliklər də bu sahədə meydana gəlir. Ona görə də hazırda dillərin əsas zənginləşmə mənbəyi məhz informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsidir. Siyasi amillər-dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi proseslər vasitəsilə dilə təsir edir və mütləq dildə öz əksini tapır. Bir çox müəlliflər dil və siyasət məsələlərindən danışarkən siyasətin dili korladığını, siyasət sahəsində dildən istifadə zamanı fikirlərin maskalanmış halda kütləyə təqdim edildiyini qeyd edirlər. Bu fikirlərdə müəyyən qədər həqiqət olsa da siyasət sahəsində dil çox məsuliyyətli funksiya yerinə yetirir. Tam dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, siyasi məqsədlərlə qurulan cümlələrin daha dolğun olduğu, daha dərin mənalar kəsb etdiyi və bununla da, sözün əsl mənasında, dünyanın idarə edilməsində mühüm rol oynadığını əminliklə demək olar.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010, 334 s.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, 368 p.
3. Hosseini K. A Thousand splendid suns. 1st edition. Great Britain: Bloomsbury, 2007, p. 40
4. Labov W. Foreword // Out of the Mouth of Slaves: African American Language and Education Malpractice. Austin: University of Texas Press, 1999. pp. IX-XI.
5. Lively A. Masks: Blackness, Race & the Imagination. New York: Oxford University Press, 2000.
6. Morgan M. Language, Discourse and Power in African American Culture. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

P. Ismayilova

**THE EFFECT OF SOCIO-CULTUROLOGICAL AND POLITICAL
FACTORS ON THE FORMATION OF THE AFRO-AMERICAN VERSION
OF THE ENGLISH LANGUAGE
SUMMARY**

There is no area of human activity where it is possible to do something without using language. Language is used in any field, starting from the first step. Language serves man in every way, develops him and moves him forward. As a result, an advanced person develops various areas of activity. These areas, in turn, contribute to the language and enrich it. Language is older than all social events. If all social events took place after the formation of society, language was needed for the formation of society. In fact, language and society are interdependent. The sciences that are important socially important and intensively developing in the life of society are realized through language, and all innovations are first of all reflected in the active language. In particular, the vocabulary of the language is constantly enriched because it is more dynamic. Language is constantly changing, and this process continues in our time. When you look at the lexical layer of a language, you can see what changes have taken place throughout history. Changes occur under the influence of certain factors. The article explains the social and political factors influencing the formation of the Afro-American version of the English idyll, and examines their essence and becomes the object of research. The influence of complex socio-cultural and political factors on the formation of the Afro-American version of the English language has been extensively studied. This version of English has become a completely different language variant from standard English, combining a number of features of standard English. However, in the course of research, a number of scholars have studied this language variant in a different way.

Keywords: *African-Americans, linguocultural values, sociolinguistic diversity, socio-cultural factors.*

П. Исмаилова

**ВЛИЯНИЕ СОЦИО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ И
ПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ
АФРО-АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

Нет области человеческой деятельности, где можно что-то сделать, не используя язык. Язык используется в любой сфере, начиная с первого шага. Язык во всем служит человеку, развивает его и двигает вперед. В результате у продвинутого человека развиваются различные сферы деятельности. Эти области, в свою очередь, вносят свой вклад в язык и обогащают его. Язык старше всех общественных явлений. Если все общественные события происходили после образования общества, то язык был необходим для образования общества. На самом деле язык и общество взаимозависимы. Важные, социально значимые и интенсивно развивающиеся в жизни общества науки реализуются через язык, а все нововведения в первую очередь отражаются в активном языке. В частности, словарный запас языка постоянно пополняется, потому что он более динамичный. Язык постоянно меняется, и этот процесс продолжается и в наше время. Когда вы смотрите на лексический слой языка, вы можете увидеть, какие изменения происходили на протяжении всей истории. Изменения происходят под влиянием определенных факторов.

В статье объясняются социальные и политические факторы, влияющие на формирование Афроамериканской версии английской идиаллии, а также рассматривается их сущность, что становится объектом исследования. Влияние сложных социокультурных и политических факторов на формирование Афроамериканского варианта английского языка широко изучалось. Эта версия английского языка стала совершенно другим языковым вариантом стандартного английского, сочетающим в себе ряд особенностей стандартного английского языка. Однако в ходе исследований ряд ученых по-разному изучали этот языковой вариант.

Ключевые слова: *Афро-Американцы, лингвокультурные ценности, социолингвистическое разнообразие, социокультурные факторы.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: f.ü.f.d.dos. Jalə Qəribova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA
BDU, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru
iradekerimova54@gmail.com

**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ORFOQRAFIYA NORMALARINA
ƏMƏL OLUNMASININ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA**

Açar sözlər: Ana dili, Azərbaycan dili, orta məktəb dərsləkləri, ədəbi dil normaları, orfoqrafiya normaları,

Ключевые слова: Родной язык, Азербайджанский язык, учебники средней школы, нормы литературного языка, орфографические нормы.

Key words: Native language, Azerbaijani language, high school textbooks, norms of the literary language, spelling norms.

Xalqımızın milli-mədəni irsinin əsasını Azərbaycan dili təşkil edir. Dünyada gedən qloballaşma prosesi Azərbaycanın hər sahəsində olduğu kimi, mədəni sahələrində də ciddi dönüş yaradır. Mütəxəssislər dilimizin saflığının qorunması istiqamətində hər şeydən əvvəl bu sahədə görülməsi vacib olan işləri önə çəkirlər. Ana dilimizin daşıyıcıları olan insanların hər biri bu işdə dövlətə yardımçı olmalı, ana dilinin saflığını qorumaq və inkişafına xidmət göstərməlidir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması haqqındakı aforizmlərindən birini nəzərinizə çatdırıram: “İnkişaf etmiş, zəngin dil mədəniyyətinə malik xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir” (1. s.38).

Azərbaycan ədəbi dili dövlətin və dövlətçiliyin mühüm atributlarından olduğu üçün onunla əlaqəli hər bir proses dövlətin nəzarətində olmalıdır. Lakim təəssüflə qeyd etməliyik ki, ədəbi dil normaları son dövrlərdə bu sahədə daha artıq məsuliyyət daşımalı olan bütün sahələrdə, xüsusən gələcəyimiz olan uşaqların orta məktəb dərsləklərində ciddi şəkildə pozulur.

Bir qrup elm, təhsil, mədəniyyət və mətbuat nümayəndələri Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasına müraciət ediblər. AzEdu.az-ın məlumatına görə, müraciətdə Azərbaycan ədəbi dilinin uçuruma yuvarlandığı vurğulanır. Ziyalılardan həyəcanlı xəbərdarlıq: “Məlum olduğu kimi, orfoqrafiya ilə orfoepiya dilçiliyin fərqli sahələridir və onların qarışıq salınması yolverilməzdir. Ədəbiyyat, fəaliyyət, cəmiyyət, bəşəriyyət, əbədiyyət, vəsiyyət, vəziyyət, ezamiyyət və bu kimi sözlərin yazılış qaydasının dəyişdirilməsinə heç bir tarixi və fonetik zərurət yoxdur. Yeni qaydaların təşəbbüskarları bir çox ərəbmənşəli sözlərdəki “-iyyət” şəkilçisini “-iyat”, “-iyyət/iyyət” şəkilçilərini isə “-iyə” və ya “-iyət” kimi dəyişdirmək

mövqeyindən çıxış edirlər. Onlar nəzərdən qaçırlar ki, bu morfemlər ərəbmənşəli sözlərin tərkibində işlədilir və heç də zənn edildiyi kimi, eyni dil hadisəsinin müxtəlif təzahürləri deyildir; əksinə, hər biri ayrıca dil hadisəsidir. Biz məhz bu fərqli dil hadisələrini elmi baxımdan eyni fonetik qəlibə salmağın əleyhinəyik. Əvvəlki orfoqrafiya lüğətlərini hazırlayan dilçi alimlərimiz ensiklopedik bilik sahibləri olduqlarından, həm də ərəb dilini gözəl bildiklərindən ərəbmənşəli bu sözləri müvafiq olaraq, “-iyyat”, “-iyyət” və “-iyyə”, “-iyat” və “-iyə” ilə yazmışlar. Bundan başqa, qoşa “-y” samiti ilə yazılan sözlər bəzən tələffüzdə də ikiləşir. Bu, xüsusən, nəzm əsərlərində, bəlağətli üslubda, xitab və müraciətlərdə, təntənəli çıxışlarda, insana xas olan hiss-həyəcanın dolğun ifadəsində, nitqin təsir gücünün artırılmasında özünü göstərir. Azərbaycan bədii mətnində, xüsusilə şeirdə ayrıca mövqeyi və müəyyən bir çəkisi olan bu ifadələrin yazılış və deyiliş şəklinin dəyişdirilərək -iyət, -iyat şəkli alması mənbəşünaslıq, mətnşünaslıq, əruz elmi, bədii qiraət, ədəbiyyatdan oxu dərsləri, nitq mədəniyyəti və s.-də ancaq və ancaq problemlərə yol açacaq. İlk növbədə ona görə ki, bu sonluqla bitən kəlmələr bir y ilə yazılırsa, əruzla qələmə alınmış şeirin bəhrinə təsir edərək qapalı hecanın açıq heca ilə əvəzlənib oxunmasına və öncəki saitin lüzumsuz uzanmasına səbəb olacaq. Bu isə, öz növbəsində, mənəvi mirasımız içərisində xüsusi çəkisi olan yeddiəsrlilik klassik şeirimizdə saysız təhriflərə yol açacaq, Azərbaycanın dünyanın hər yerində oxucusu olan söz inciləri nöqsanlı təqdim ediləcək. Bu baxımdan layihənin 37-ci maddəsindəki iddia elmi baxımdan əsassız və məntiqsizdir. Eyni zamanda bu gərəksiz dəyişmə özündən sonra dildə daha neçə-neçə sözlərin yazılışında dəyişiklik edilməsinə zəmin hazırlayır ki, bu da ədəbi dilin elmi bünövrəsinin dağıdılması deməkdir. Artıq mətbuatda gedən bir çox məqalə və müsahibələrdə qoşa “s” və qoşa “m” ilə yazılan sözlərin də bu islahatın növbəti hədəfləri kimi nəzərdə tutulması fikri öz ifadəsini tapmışdır. Yəni bu lüzumsuz və qorxulu təklifin reallaşması zəncirvari reaksiyalarla ana dilinə ciddi zərbə vurmaq deməkdir” (2.s.3).

Orfoqrafiya sayıqlığının olmaması və ya onun zəif formalaşması buraxılan səhvlərin əsas səbəblərindən biridir. Bu səbəb hətta qaydaları yaxşı bilməyi və onları tətbiq etmək bacarığını inkar edir: şagird yazı prosesində orfoqrafiya görmür. Alimlər və müəllimlər hesab edirlər ki, məktəblilərin korluğunun əsas səbəbi orfoqrafiya sayıqlığının formalaşdırılmasının təsirli üsullarının olmamasıdır.

Uşaqlar oxumağı və yazmağı öyrənmə dövründə, müəllimlərim rəhbərliyi ilə dərslərdən saitlərin ilkin təsəvvürünü əldə edirlər. Dərslərdə əməl olunmayan orfoqrafiya normaları, buraxılan səhvlər çox ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Kiçik şagirdlər əlaqəli sözlərlə tanış olana qədər (2-ci sinifdə) aparıcı orfoqrafiya nümunələri haqqında düzgün biliyə malik olmalıdırlar. Buraxılan səhvlər - orfoqrafiya səhvləri şagirdlərin biliyini ləngidir, belə səhvlər çox ciddi və yolverilməz səhvlərdir. Buna görə həmin dərslərlər yüz ölçülüb bir biçilməli, uşaqların ixtiyarına səhvsiz verilməlidir. Bunun üçün isə çox savadlı müəllimlər və çox savadlı korrektorlar cəlb olunmalıdır. Sual oluna bilər ki, bəs korrektorlar niyə?

Axı savadsız korrektorlar kitabın nəşri zamanı düzgün səsləri düzəltmək adı ilə sehv verə bilərlər, savadlı müəllimin əziyyətini alt-üst etməklə, şagirdləri də savadsızlığa sürükləyər.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru Nadir Məmmədlinin APA-ya müsahibəsindən oxuyuruq: “Ən qorxulu tərəf odur ki, ədəbiyyatçılar dilçilik kitabını işləyir. Tanınmış alimlər dərsliyi yazır, amma orta məktəbdə dərs demirlər deyə, onlara orta məktəbdə dərs deyən müəllimi qoşmaq lazımdır. Bu işi əsasən elmi dərəcəsi olan orta məktəb müəllimləri görməlidir. Təhsil Nazirliyi bir neçə nəşriyyatla işləyir, dərslikləri kütləvi tirajla çap edirlər. Təhsil Nazirliyi tərəfindən dərsliklərin Dilçilik İnstitutuna göndərildiyini görməmişik. Nazirlik o kitabları İnstituta göndərsə, özü qazanar. Müəllifləri çağırıb səhvləri də deyərək. İbtidai sinif şagirdləri üçün dərsliklərə elə sözlər salırlar ki, uşaqlar onun mənasını 100 il qala bilməzlər. Nazirliyə müraciət edirik ki, Dilçilik İnstitutu ilə əməkdaşlıq eləsinlər. Kitablari bizə göndərsinlər, müəlliflər də gəlsin, müzakirə edək. Kitablarda gedən səhvlərlə bağlı onlara təmənnasız kömək edə bilərik”(3.s.2).

Harada yaşamağından və harada işləməyindən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı öz ana dilinə məsuliyyətlə yanaşmalı və ədəbi dil normalarına düzgün riayət etməli və dilin saflığı uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrik məzmunlu ibrətamiz nəsihətini gənclərimiz bir şüar kimi yadda saxlamalıdır: “Harada yaşamağınızdan asılı olmayaraq, vətəndaşı olduğunuz ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşın. Eyni zamanda, azərbaycanlı adını uca tutun. Dilimizin saflığını qoruyun. Mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi təbliğ edin. Azərbaycana layiq övladlar yetişdirin” (1.s.42).

Ədəbiyyat

1. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 2011, s.38.s.42.

2 “Ədəbi dilimiz dıbsız uçuruma sürüklənir”. Bir qrup elm, təhsil, mədəniyyət və mətbuat

nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasına Müraciəti. AzEdu.az, Bakı, 09.10.2018.

3. “Sonuncu orfoqrafiya lüğətində bəzi naqisliklər var”. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru Nadir Məmmədlinin APA-ya müsahibəsi. 21 yanvar 2022.

İradə İsrəfil qızı Kərimova

Xülasə

**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ORFOQRAFIYA NORMALARINA
ƏMƏL OLUNMASININ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA**

Məqalədə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsliklərində orfoqrafiya normalarına əməl olunması tədqiq edillir. Dərsliklərdə orfoqrafiya səhvlərinin buraxılması səbəbləri araşdırılır. Bu səhvlərə münasibət bildirilir. Qeyd etməliyə ki, ədəbi dil normaları son dövrlərdə bu sahədə daha artıq məsuliyyət daşımali olan bütün sahələrdə, xüsusən gələcəyimiz olan uşaqların orta məktəb dərsliklərində ciddi şəkildə pozulur.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması haqqındakı aforizmlərindən biri məqalədə öz əksini tapmışdır. Ümummilli liderimizin gənclərimizə ana dilimiz haqqında müdrik məzmunlu ibrətamiz nəsihətindən sitat verilmişdir. Göstərilir ki, hər bir azərbaycanlı öz ana dilinin saflığını qorumalı və inkişafına xidmət göstərməlidir.

Məqalədə qeyd olunur ki, xalqımızın milli-mədəni irsinin əsasını Azərbaycan dili təşkil edir. Mütəxəssislər dilimizin saflığının qorunması istiqamətində hər şeydən əvvəl bu sahədə görülməsi vacib olan işləri önə çəkirlər.

Araşdırılır ki, orfoqrafiya sayıqlığının olmaması və ya onun zəif formalaşması buraxılan səhvlərin əsas səbəblərindən biridir. Dərsliklərdə əməl olunmayan orfoqrafiya normaları, buraxılan səhvlər çox ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Buraxılan səhvlər - orfoqrafiya səhvləri şagirdlərin biliyini ləngidir. Buna görə həmin dərsliklər uşaqların ixtiyarına səhvsiz verilməlidir.

Nəticədə qeyd olunur ki, harada yaşamağından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı öz ana dilinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Ədəbi dil normalarına düzgün riayət etməli və saflığı uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Керимова Ирада Исрафил кызы

Резюме

**О ПОЛОЖЕНИИ СОБЛЮДЕНИЯ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ НОРМ
В УЧЕБНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
СРЕДНИХ ШКОЛ**

В статье рассматриваются соблюдение орфографических норм в учебниках азербайджанского языка и литературы. Указывается причины орфографических ошибок.

В статье отражен один из афоризмов нашего великого лидера Гейдара Алиева о защите родного языка. Отражены ценные мысли общенационального лидера нашей республики Гейдара Алиева. Отмечается, мудрый и поучительный совет нашего общенационального лидера о родном языке.

Каждый, азербайджанец обязан защищать чистоту своего родного языка и служить его развитию.

Отмечается, что основу национально-культурного наследия нашего народа составляет азербайджанский язык. Однако следует отметить, что нормы литературного языка в последнее время серьезно нарушаются во всех областях, которые должны быть более ответственными в этой области, особенно в учебниках наших детей младших классов. Эксперты подчеркивают, что в этой области предстоит проделать важную работу по защите чистоты нашего языка.

Указывается, что отсутствие орфографической бдительности и плохое ее формирование является одной из основных причин орфографических ошибок. Несоблюдение орфографических норм в учебниках азербайджанского языка и литературы приводят к очень серьезным последствиям. Орфографических норм в учебниках замедляют усвоение знаний. Чтобы представить эти учебники школьникам они должны быть в идеальном состоянии без ошибок.

В заключении отмечается, что каждый азербайджанец должен придерживаться норм литературного языка и бороться за его чистоту. Поскольку азербайджанский литературный язык является одним из важных атрибутов государства и государственности, каждый процесс, связанный с ним, должен находиться под контролем государства.

Kerimova İrada İsrail

Summary

ON THE SITUATION OF COMPLIANCE OF SPELLING NORMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE LANGUAGE AND LITERATURE TEXTBOOKS OF SECONDARY SCHOOLS

The article examines the observance of spelling norms in Azerbaijani language and literature textbooks. Textbooks investigate the causes of spelling mistakes. These errors are commented on. It should be noted that the norms of literary language have recently been seriously violated in all areas that should be more responsible in this area, especially in the high school textbooks of our future children.

One of the aphorisms of our great leader Heydar Aliyev on the protection of our native language is reflected in the article. The wise and instructive advice of our national leader to our youth about our native language was quoted. It is stated that every Azerbaijani must preserve the purity of his native language and serve its development.

The article notes that the basis of the national and cultural heritage of our people is the Azerbaijani language. Experts emphasize the important work to be done in this area to protect the purity of our language.

It is investigated that lack of spelling vigilance or its poor formation is one of the main reasons for errors. Spelling rules that are not followed in textbooks, mistakes lead to very serious consequences. Mistakes - Spelling mistakes slow down students' knowledge. Therefore, these textbooks should be given to children without mistakes.

As a result, it is noted that every Azerbaijani, regardless of where he lives, must approach his native language responsibly. He must adhere to the norms of literary language and fight for its purity. Since the Azerbaijani literary language is one of the important attributes of the state and statehood, every process associated with it should be under the control of the state.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliheydər Ağakışiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UOT 81

SOLTANOVA AYSEL ELDAR qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti,
Xırdalan şəhəri
Asoltanova@beu.edu.az

**KREOLLARIN YARANMASINDA EKSTRALİŇQVİSTİK
VƏ İNTALİŇQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU.
XÜLASƏ**

Məqalədə dil təması nəticəsində demək olar ki bütün müasir dillərdə müşahidə olunan substrat, superstat və adstrat dil hadisələri müqayisəli tarixi metoddan istifadə edilərək tədqiq edilmiş və kreol dillərin yaranmasına təsir edən ekstralinqvistik amillərə bir sıra nümunələr göstərilmişdir. Tarixin müəyyən dövrlərində kreolların yaranması və inkişafında bəzi ziddiyyətli məqamlara aydınlıq gətirilmiş, eyni zamanda bu dillərin qrammatik quruluşunun meydana gəlməsi bəzi nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur. Substrat və superstatların kreol dillərdə fonetik, leksik və qrammatik izləri, qul-sahibkar əlaqələrinin yaranmasında kreolların rolu, yerli əhalinin özlərinə məxsus dil formalarının yaranmasının əsas səbəbi və kreolların yaranmasında picin və bazilektləşmənin rolu məqalənin əsas tədqiqat obyektidir. Kreol dillərin hədəf dilin xüsusiyyətləri ilə bircə substrat dillərin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməsi faktına da toxunulmuşdur.

Eyni zamanda məqalə 16-19- cu əsrlər ərzində “*Transatlantik kölə ticarəti*” nin dünya iqtisadiyyatına danılmaz təsirini araşdırmış, kreolistikada bu prosesin Afrika ölkələrinə təsiri faktı ön plana çəkilmişdir. Bundan əlavə majoritar dillərin dil təmasında üstünlü əsas götürülərək ekstralinqvistik amil kimi kolonizasiya prosesinin kreol dillərin yaranmasında rolu da ön plana çəkilmişdir. Digər tərəfdən dillərin öz daxili quruluşları, yəni, intralinqvistik amillər də tədqiqata cəlb olunaraq dillərin daxili xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında mühüm bir töhfə olaraq dəyərləndirilmişdir. Belə ki, belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, yeni ortaqların formalaşmasında ən mühüm amil fikir mübadiləsinə cəlb olunmuş dillər arasında struktur xüsusiyyətlərin uyğunluğudur və uyğunluğun olmadığı təqdirdə sağlam və davamlı dil keyfiyyətlərinə malik olan kreol dillərdən danışmaq əhəmiyyətsiz olar. Kreolların yaranmasında Havay plantasiyalarının rolu və onun digər kreollardan fərqli olaraq plantasiyalarda deyil ünsiyyətin üstünlük təşkil etdiyi şəhərdə yaranması faktı da tədqiqata cəlb olunan əsas məqamlardan olmuşdur. Havay picini ilə ingilis kreolu arasında Belə ki, araşdırmalara əsasən Havay picini hələ plantasiya dövründən əvvəl də istifadə olunmağa başlayıb və ingilis kreolunun yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *substrat, superstat, adstrat, kreol, picin, ekstralinqvistik.*

Giriş. Dil cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq daim dəyişikliklərə məruz qalır. Dildə baş verən dəyişikliklər iki formada baş verir ictimai səviyyədə - yeni əlamətlərin cəmiyyətdə istifadəsi formasında, fərdi səviyyədə isə - nitq daşıyıcısının yeni ünsiyyət formasından istifadəsini əks etdirir. Dillərin inkişafında dil daxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekstralingvistik amillər nəticəsində dillər arasında əlaqə formalaşır. Dilçilik elimdə bu prosesə “dil kontaktı” anlayışı adı verilib. Dillərin tarixi inkişafına təsir edən ən mühüm xarici amillərdən biri dillərin qarışması və çarpazlaşmasıdır. Çarpazlaşma prosesi zamanı bir dil digər dilə məxsus olan müəyyən xüsusiyyətləri qəbul etməsinə baxmayaraq eyni zamanda öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bəzi hallarda bu prosesin məhsulu kimi yeni bir dil yaranır, bəzən isə dillərdən biri tənəzzül edir. Bu çarpazlaşma prosesi zamanı dilin bütün elementləri- leksik vahidləri, bəzi hallarda fonetikasi və sintaksisi xarici dillərin təsirinə məruz qalır. Çarpazlaşmanın üç əsas növü vardır- substrat, superstat, adstrat. Substrat hadisəsinin tədqiqatı dilçilikdə İtalyan dilçisi Q.İ.Askolinin adı ilə bağlıdır və dilçilikdə XIX əsrin ikinci yarısından yayılmağa başlamışdır. [1. 120] Dillərin qarşılıqlı təsiri və bir-birinə nüfuzu zamanı bəzi hallarda dillərdən biri assimilyasiyaya məruz qalır, lakin həmin dil istifadədən çıxmasına baxmayaraq onun izi qalib dildə qalır. Nəticə etibarilə substrat və superstatlaşma hadisələri baş verir. Substrat latın sözü olub sub - alt, stratum – təbəqə mənasını ifadə edir. İlk zamanlarda müəyyən bir ərazidə yaşamış xalqın ünsiyyət vasitəsinin sonradan həmin ərazini istila etmiş qalib xalqın dilində həmin dilə məxsus izlərin mövcud olması anlamını ifadə edir. Substratın alınmalardan fərqi, əhalinin bir-birinə qarışması və dilin assimilyasiyaya uğraması nəticəsində baş verən tarixi bir proses olmasıdır və bu proses etnosun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Substrat prosesinə misal kimi, Latin dilindən törəyən roman dillərini göstərmək olar. Roma imperiyasının Qalliyanı zəbt etməsi nəticəsində yerli kelt dili sıxışdırılmışdır. Nəticə etibarilə latın dilinin ünsürlərini özündə əks etdirən fransız və ispan dilləri meydana gəlmişdir. Digər nümunə kimi Balkan yarımadasının qədim sakinlərini göstərmək olar. Belə ki, bu ərazinin sakinlərinin dillərində frakiya dilinin izlərini görmək mümkündür. Bir dilin assimilyasiyaya məruz qalması və digər dilə keçid etməsi çox uzun müddətli, mürəkkəb prosesdir və bu proses zamanı dilin sadəcə assimilyasiyası və yaxud leksik və qrammatik baxımdan dəyişilməsi nəzərdə tutulmur, eyni zamanda dilin inkişafının daxili inkişaf qanunayğunluğu tamamilə pozulur. (2,78)

Dillərin bir - biri ilə təması nəticəsində baş verən hadisələrdən digəri isə superstatdır. Bu proses substrat prosesinin əksinə olaraq gəlmə dilin yerli dilə məğlub olaraq onun ənənələrini qoruyub saxlamasını əks olunur. Latın mənşəli söz olub üzərində və təbəqə anlamını ifadə edir. İkinci dilin birinci dil üzərində izlərinə, yəni gəlmə dilin yerli dildə izlərinə, superstat deyilir. Dilin yaranma tarixi və dildə baş verən bu dəyişikliklərin izlərinin araşdırılmasında kreol dillər bizə əvəzsiz imkanlar bəxş edir.

Kreollar adətən bir-biri ilə genetik və tipoloji baxımdan heç bir əlaqəyə malik olmayan iki dilin kontaktının təzahürüdür (roman/german, niger/konqo). Lakin, Hind-Avropa dillərinin təmsalında kontakt dillər isə ortaq genetik və tipoloji xüsusiyyətlər baxımından Kreol dillərdən fərqlənir. Kreol dillərin meydana gəlməsinə iki əsas amil, sosial- tarixi və sosial-siyasi amillər təsir edir. Kreol dillərdə substrat hadisəsinin izləri daha çox öz əksinin tapır. İşgala məruz qalaraq qula çevrilən və kreol dilini ana dili kimi mənimsəyən afrikalıların nəticələrinin koloniyanın hakim təbəqəsinin hədəf dilini istifadə edə bilmək imkanları olduqca məhdud idi. Onlar yalnız sadə sözləri dilin lüğət tərkibinə daxil edirdilər. Lefebvrenin “Relexification Hypothesis” [3. 129] nəzəriyyəsinə əsasən kreollarda hədəf dilin dəyişkən xüsusiyyətlərinə malik olan kreollarda mənbə dilə keçidin izləri aşkarlanır. Buna əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, kreollar hədəf dilin xüsusiyyətləri ilə birgə substrat dillərin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. (4,79)

Hesab olunur ki, kreolların meydana gəlməsində əsas rol oynayan xalqlar qula çevrilmiş və hakim təbəqənin dilindən sərbəst istifadə imkanlarından məhrum olmuş Afrika xalqlarıdır. Lakin bu məhdudiyyət kreolların meydana gəlməsində Afrikalıların öz yerli dillərinin rolunun əvəzsiz olduğunu sübut etdi. Məsələn üçün, mərkəzi afrikalıları tərəfindən yaradılan “Kikonqo” kreolu qulların əsas ünsiyyət vasitəsi idi. Koloniyalar tərəfindən yaradılan Avropa dilləri isə tədricən yerli “Koyne” kreoluna çevrilmişdir. Lakin bu kreol sabit dil olaraq günümüzdə mövcud deyil və yerli Afrika qulları olan “Bozal”lar tərəfindən istifadə olunan ikinci ünsiyyət vasitəsi idi ki, koloniyanın təməli qoyulduqdan qısa müddət sonra meydana gəldi. Öz sahibləri ilə tez tez ünsiyyətdə olan və sabit ünsiyyət vasitəsi formalaşdıran qulların sayı plantasiya müddətində avropalıların sayını keçdi. Nəticə etibarilə bir- biriləri ilə daha çox ünsiyyətdə olan qullar üçün artıq sahibkar əsas linqvist model deyildi. Bəs nə üçün artıq say etibarilə üstünlük təşkil edən bu qullar öz dillərini deyil avropalıların dilərini əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edirdilər? Müfven [5, 367-401] aşağıda qeyd olunan səbəbləri əsas gətirmişdir. (5, 168)

1) Afrika qullarına plantasiyada öz yerli dillərini istifadə etməyə icazə verilmirdi.

2) Afrika qulları “liqua franka” yarada bilmədilər, çünki Afrikanın fərqli ərazilərindən gətirilmişdilər və yerli dilləri tamamilə müxtəlif idi.

3) Bozallar onlardan daha öncə həmin ərazilərə gətirilən və bütün zorakılıqlara sinə gərən afrikalıları uyğunlaşmalı idilər.

Yuxarıda adı çəkilən amilləri nəzərə alsaq afrikalıların öz kreollarını yaratmalarının əsas səbəbi kimi aşağıdakıları göstərə bilərik.

1) Hakim təbəqə ilə ünsiyyət.

2) Qullarla ünsiyyət.

3) İfadəli motivasiya.

Sosial tarixi nöqteyi nəzərdən yanaşsaq “*Transatlantik kölə ticarəti*” və yaxud “*üç guşəli ticarət*” kreolların meydana gəlməsində xüsusi rol oynayır. 16-19- cu əsrlər ərzində bu “*Transatlantik kölə ticarəti*” nin dünya iqtisadiyyatına danılmaz təsiri araşdırılsa da, kreolistikada bu prosesin Afrika ölkələrinə təsiri nəzərə alınmırdı. Çünki Afrika özünü müdafiə gücünə malik olmayan, xaoslu bir ərazi olaraq hər bir təcrid olunmuş qəbilə quldarlarının işgəncələrinə məruz qalırdı. Qlobal iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olan quldarlıq daha sonralar qloballaşma kimi tanınmağa başladı. Ticarətlə məşğul olan Afrikalılar günümüzdə tanınan toponimlərdən fərqli olaraq sahilyanı ərazilərə “*Qul sahili*”, “*Qızıl sahili*”, “*Taxıl sahili*” adları vermişdilər. Bu da onların dil tarixlərini araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “*Qul sahili*”ndə yaşayaraq ticarətlə məşğul olan “*Aja*” cəmiyyəti “*Haritan*” və “*Surinamez*” kreollarını yaratmışlar. (6,77)

Picinlərin yaranmasının əsas səbəbi isə Avropa tacirləri ilə çoxdilli afrikalıların tarixin müxtəlif dövrlərində nizamsız şəkildə bir-birilərinə uyğunlaşmaları idi. Qeyd etməliyik ki, Asiya bazarlarının tacirləri müştəilərin dillərinə hakim olan poliqlotlara çevrilmişdilər. Müfven (2014) tarixi əlaqələri ümumiləşdirərkən Afrika, Asiya və Sakit okean ərazisində yaşayan xalqların Avropa tacirləri tərəfindən istismarı prosesində yerli əhali və avropalılar arasında birbaşa ünsiyyəti təmin edən tərcüməçilərin mühüm rolunu vurğulamışdır. Avropalıların Afrika və Asiya sahillərində ticarəti zamanı portuqal dilindən istifadə etmələri Picin dillərin Karib və Hind okeanı kreollarından sonra yaranması ilə bağlı fərziyyələri artırdı və nəticədə tərcüməçilərin sayı azalmağa başladı. Robert Çausenson [4. 350] kreolların meydana gəlməsində picinləşmə və bazilektalizasiya proseslərinin eyni dərəcədə rol oynadıqları ilə bağlı nəzəriyyəni irəli sürüb. Belə ki, reallıq onu göstərir ki, hal hazırda ingilis dilini ana dili kimi istifadə edən ingilis və amerikalılar əslində bu dili ana dili ingilis dili olmayan və Amerika, İngiltərə, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Şimali Amerikanın (anqlofonlarından) həddindən artıqda yaşayan dil daşıyıcılarından mənimsəmişlər. Mərkəzi Şimal hissədə ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunan ingilis dili Mərkəzi Cənub hissənin ingilis dilindən bir çox xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. İkinci dil olaraq digər bir xalqın ana dilini yalnız formada istifadə edən xalqlar dildə müəyyən vahidlərin yox olmasına səbəb olmuşlar. Vikinqlər Şimali və Şərqi İngiltərəni işğal edərkən dildə olan fərqin şəkli əlavə olunmaqla dəyişməsi prosesinin məhvinə səbəb olmuşlar. Şimal və Cənubun bir-birinə qarışması, dil keçidi, kalkalaşma, alınma vahidlərin dilə nüfuzu nəticəsində orijinal ilk dövrlərdən ingilis dilinə hakim olan V2 (İstənilən cümlə üzvü + fel) qanunauyğunluğu SVO (Mübtəda+Xəbər+ tamamlıq) strukturu ilə əvəz olundu. Nəticə etibarilə dillərin tipoloji və genetik nöqteyi nəzərdən müxtəlif linqvistik xüsusiyyətlərə malik dillərin kontaktı nəticəsində sabit dil sistemi- hibrid dil meydana gəlir.

John Mac Whorter iddia edir ki, kreollar gənc dillərdir və tarixən baza dillər və müvafiq kreolların uyğunlaşmasında davamsızlıq müşahidə olumuşdur. [7.12] Bəs

bu dillərin yaşını və yaranma tarixini necə müəyyən etmək olar? Picin və kreol dillərin yaranma tarixi 17-19 cu əsrlər Avropa plantasiyaları və ticari əlaqələrlə sıx şəkildə bağlıdır. Dilin öyrənilməsində Tomasellonun (2002) *“cut and paste”* – *“kəs yapışdır”* modelinə istinad etsək mənbə dili öyrənənlər həmin dilin qrammatik quruluşu və nitq verdişlərini zamanla mənimsəyirlər. Hətta azyaşlı uşaqların hər hansı bir dili mənimsəmələri üçün yaşadıkları mühitdə ilkin dil bacarıqlarının qavranılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsrlər boyu picin-kreolu təkamülü nəzəriyyəsi ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Əsas Avropa dillərinə köklənən kreol və picin dillərinin coğrafi mövqeyi Afrikanın Atlantik okeanı və Sakit okeanı sahillərini əhatə edir. Kreol dilərə hakim təbəqənin əksəriyyəti isə Atlantik, Hind okeanı adaları və Amerikanın Atlantik okeanı sahillərini əhatə edir.

Müfven 16-cı əsrdən picin dillərin formalaşmasında 3 növ koloniya quruluşunu ayırd etmişdir. [8.38] Bunlardan ən əsası, 19- cu əsrdən başlayan istismara məruz qalan koloniyaların dövrüdür. Bu coğrafi mövqe olaraq Afrika, Asiya və Sakit okean adalarını əhatə edir. Hakim təbəqənin dili koloniyanın elit təbəqələrinə məktəblərdə tədris olunmağa başladı və dili *“lingua franka”* kimi istifadə etməyə başlayan koloniya üzvləri yerliləşmiş Afrika fransızcası və yaxud Nigeriya ingiliscəsini formalaşdırdılar. Avropalı koloniyaların Afrika və Sakit okeanı adalarında ticarət əlaqələrinin əsasını qoyması ilə yerli əhali və avropalılar arasında ünsiyyət prosesi də müvafiq olaraq inkişaf etməyə başladı. Yerli əhali qeyri - Avropa mənşəli tərcüməçilərdən asılı olmağa başladılar və əlaqələr genişləndikcə tərcüməçilərlə əlaqə qura bilməyən qeyri-Avropa mənşəli əhali ticarət dilini formalaşdırdı. Zamanla bu dildə danışanların sayı artdı və yerli dil formasını dəyişməyə başladı. Digər tərəfdən picin dillərin ünsiyyət funksiyası artmağa başladı. Nəticədə tok pisin, niger-ingilis dili kimi daha geniş picinlər formalaşdı. Zamanla bu picinlər ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Çaudenson (2001) və Müfvenə (2001) görə picin dillər qeyri-Avropa mənşəli əhalinin üstünlük təşkil etdiyi koloniyaların plantasiyalarında formalaşdı. Deməli kreollar Avropa mənşəli xalqların qeyri-avropalılarla dil kontaktı nəticəsində koloniyaların ilkin mərhələsində meydana gəldi. Bütün mədəni əlaqələr zamanı ünsiyyət avropa dillərində aparılırdı və qeyri avropa mənşəlilər bir-birilərindən təcrid edilir və ünsiyyət hüquqları əllərindən alınır. Uşaqların da gündəlik ünsiyyətində dogma dillərindən istifadə imkanları məhdudlaşdırılırdı. Ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunan dilin ilkin formaları qeyri avropalıların avropa dilinə uyğunlaşdırıldıqları dil idi. Yerli xalqla avropalıların bir birinə qarışması nəticəsində dünyaya gələn uşaqlar isə valideynlərinin evdə olmadıqları müddətdə valideynlərin yerli dildə necə danışmaqlarından asılı olmayaraq ortaq bir dildə ünsiyyət qururdular. (Çaudenson, 1992, 2001). Əhali arasında qeyri - avropalılardan başqa qeyri - yerli dil ünsürlərinə malik insanların üstünlük təşkil etməsi nəticəsində qeyri avropalılar arasında yerli avropa mənşəli dil fərqli formada təzahür etməyə başladı. Picinlərin ünsiyyət funksiyası artdıqca daha sabit şəkildə istifadə olunan yeni növ picinlərin –

“tok pisin”, “niger – picin” - ingiliscəsi kimi sabit və geniş miqyası əhatə edən ünsiyyət forması formalaşdı. Picinlərin qeyri- avropalı və yerli dilə məxsus olmayan yeni təbəqə, yeni ünsiyyət forması meydana gəldi. Bəs bu dillərin yaranmasında əsas rol oynayanlar hansı yaş həddinə məxsus olan əhali idi? Mülhauslerin (1997) fikrincə picinlərin formalaşmasında az yaşlıların heç bir rolu olmayıb və onlar sadəcə olaraq müxtəlif dil vahidlərinin xalq arasında istifadəsini sürətləndiriblər.

Koloniya tarixinə nəzər salsaq görürük ki, avropalılar iki yolla koloniyalar qururdular. Karib, Bermuda və Baham adaları daxil olmaqla Atlantik sahili boyunca ərazilərdən yerli amerikalıları sıxışdıraraq həmin ərazilərdə məskunlaşır və eyni zamanda yerli əhalini qərbə sıxışdırmadan öncə onlarla ticarət əlaqələri qururdular. Picin dillər də elə məhz 19-cu əsrdə avropalılarla qeyri avropalı mənşəli əhali arasında qeyri intensiv əlaqələrin bərqərar olunması nəticəsində meydana gəldi. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır. Bəs nə üçün Afrika və Sakit okeanı sahillərində yaranan klassik picinlər Avropa dilləri əsasında, *çinokan*, *delavari*, *çostav* (mobilian), *tupi* (lengua geral) kimi Amerika picinləri isə yerli dillərin əsasında yaranıb?

Kesinqə görə (1988) *Malaneziya* picinləri plantasiyalarda deyil balıqçı gəmilərində çalışan cəmi bir neçə işçinin *proto-malaneziya* picinində danışması ilə yayılmağa başlayıb. Lakin Bakerə görə (1993) *malaneziya* picini ilk dəfə Avstraliyanın Qvinsland ərazisində Sakit okean sahillərində balıqçıların ticarət zamanı ünsiyyəti nəticəsində formalaşmışdır. Sabit və heç bir şəraitdə kreollaşmayan picinlərlə kreollar arasında müəyyən oxşar məqamları vurğulasaq deməliyik ki, bu dillərin hər ikisi ünsiyyət prosesində mürəkkəb linqvistik tələblərin qarşılınması məqsədilə bir - birilə sıx şəkildə bağlı olan Avropa və substrat dillərin mənbələrindən yararlanan və daim ünsiyyətdə olan yeniyetmələrin ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə nəticəyə gəlirik ki, kreollar ilkin picinlərdən yaranmayıblar. Belə ki, picinlərin yaranması kolonistlərin təsis etdikləri plantasiyalarla bağlı olduğu halda, kreollar tacirlərin ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Lakin hər ikisi tədricən, sıx ünsiyyət əlaqələri nəticəsində müəyyən hədəfə nail olmaq məqsədilə yaranmış və zamanla yeni və müxtəlif formalarda təzahür etməyə başlamış və nəhayət sabit ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişlər. Qeyd etdiyimiz kimi bu dillər bir çox dilçi alimlərin iddia etdikləri kimi az yaşlılar tərəfindən deyil, əmək prosesi nəticəsində yetkin şəxslər tərəfindən formalaşmış dillərdir. Bəs bunun səbəbi nədir? Cenghas və Copolanın (2001) gəldikləri qənatə görə eyni az yaşlılar (10 yaşdan az) hakim olmadıqları yeni və qeyri sabit dil vahidlərindən istifadə edərkən onları böyüklərə nisbətən daha sistemli və səliqəli şəkildə ifadə edirlər və nəticə etibarilə bu dilin dəyişməsi prosesinə təsir etmir. Lakin uşaqlar kreol dillərin yaranmasında mühüm rol oynamışlar, belə ki, onlar bəzi - ksenolektal² xüsusiyyətlərin digərlərinə nisbətən daha sürətli şəkildə yayılaraq sabit xarakter kəsb etməsinə böyük töhfə veriblər. (DeGraf 1999a, 1999b).

² bir birinə zahirən bənzəyən lakin baza xüsusiyyətləri baxımından bir birindən tamamilə fərqlənən

Lakin uşaqların və böyükərin istifadə etdikləri kreollar bəzi oxşarlıqları nəzərə almasaq bir - birindən demək olar ki, fərqlidir. Buna misal olaraq Saramkan kreolunu göstərə bilərik. Saramkan kreolundan istifadə edən uşaqların ünsiyyətində ardıcıl fellərin işlənməsi müşahidə olunmur. Qullah və Quyanex kreolunda isə indiki bitmiş zamanda edilmiş, bitmiş mənasını verən *don* (e) bitmiş zamanda fərqli məna ifadə edir. “*me done talk*” cümləsi I “*have spoken*” yəni artıq “sözümü bitirdim, deyəcəyimi dedim” mənasını verir. Quyanex kreolunda eyni zamanda fellərdən daha öncə mövcud olan “*de*” hissəciyinin köməyi ilə bir neçə komponentdən ibarət cümlələr də qurulur. *Mi de a taak* cümləsinin ingilis dilində mənası *I’m busy talking* Azərbaycan dilində isə, “danışmaqla məşğulam” mənasını verir. Qeyd edək ki, bu struktur sabitdir və uşaqlar tərəfindən heç bir dəyişikliyə məruz qalmayıb. Onu da qeyd etməliyik ki, bir kreoldan digərinə ötürülən vahid qrammatik struktur yoxdur. Bu da onu sübut edir ki, uşaqların kreol yaradıcısı olaraq təqdim olunması tamamilə əsassızdır. (9,325)

Uşaqlar arasında dillərin inkişafı kimi kreolların dil cəmiyyətində yaranması zamanı da həmin dil struktur və etnoqrafik təsirlərə məruz qalır. Bu situasiyaya nümunə olaraq Müvfenin (1999) öz qızının dil inkişafını izləməsi təcrübəsini nümunə gətirə bilərik. Belə ki, tədqiqatçı bildirmişdir ki, 3 yaşına qədər uşaqlarda bəzi qrammatik qaydaların pozulması məsələn “*went*”- “*getdi*” feli əvəzinə əslində qrammatik baxımdan yalnız olan “*goed*” felinin işlənməsi və yaxud “*fell*” felinin əvəzinə “*falled*” felinin işlənməsi buna nümunədir ki, bu cür hallar uşaqar arasında ötürücülük xüsusiyyətlərinə malikdir. Müfven qızını növbəti mərhələlərdə də müşahidə edərkən “*falling*”- “*düşür, düşən*” felinin yerinə “*fell*” – “*düşdü*” , “*going*”- “*gedir*” felinin yerinə isə “*went*” – “*getdi*” felini işlətdiyini müşahidə etmişdir. O həmçinin qızının həm köməkçi, həm də əsas felləri keçmiş zamanda işlətdiyini müşahidə etmişdir. Misal üçün, *didn’t fall, didn’t go, didn’t see, didn’t fell, didn’t went didn’t saw*. Halbuki, bilir ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşuna görə inkarlıq və yaxud sual cümlələrini ifadə edən köməkçi fellər keçmiş zamanda olarsa əsas fellər mütləq şəkildə məsdər formasında işlənməlidir. Lakin Tomasellonun (2002) “kəs yapışdır” nəzəriyyəsində də qeyd olunduğu kimi bu proses davamlı xarakter daşımadı və Müfven artıq böyüdükcə qızının yetkinləri izləməsini və fellərin düzgün formada işlətməyə başlamasını müşahidə etdi. Bu təcrübədən belə qənaətə gələ bilərik ki, uşaqlar dil dəyişmə prosesində iştirak etsələr belə dəyişikliklərin sabit formaya çevrilməsində əsas rolunu yetkinlər oynayır. Uşaqlar yetkinlərin dilinə asanlıqla uyğunlaşır və dil normalarına riayət edərək onun sabit şəkli düşməsində mühüm rol oynayır. Doğrudur, uşaqlar, xüsusən, də afrikalı qulların uşaqları müxtəlif dilləri dinləyərək müəyyən sabit ifadələr formalaşdırmağa və dilin rekonstruksiyasında müəyyən rol oynamağa başladılar, lakin bu proses yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, 18 (Atlantik - Hind okeanı koloniyaları) və 19-cu (Sakit okeanı koloniyaları) əsrlərə qədər, yəni kreolların yaranmağa başlamasına qədər, davam etdi. Çünki, artım prosesi təbii yolla deyil

əhalinin köçürülməsi yolu ilə aparılırdı və nəticə etibarı ilə yetkinlər üstünlük təşkil etməyə başladı ki, bu da yerli uşaqlar arasında yayılan ifadələrin sabit dil vahidlərinə çevriləməsinə əngəllədi.

Slobin (2002) də öz araşdırmalarında dil dəyişmə və kreolların yaranma prosesində böyükrolün əsas rol oynadığını vurğulamış lakin eyni zamanda qeyd etmişdir ki, vahid dilin tərkib hissəsinə çevriləcək dil vahidlərinin düzgün müəyyən olunmasında və onların sabitliyinin qorunub saxlanılmasında uşaqların rolu danılmazdır. Deməli, kreolların yaranması dildə müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinin nəticəsidir. Kreol dillərin qrammatikasının formalaşmasını uşaqlarla və yaxud da DBN- dil bioproqramı nəzəriyyəsi³ ilə əlaqələndirmək doğru olmaz. (Brikerton 1981).

Kreolların yaranması ilə bağlı Brikerton nəzəriyyəsinin araşdırılması zamanı məlum oldu ki, Havay plantasiyaları kreolların yaranmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki, Atlantik və Hind okeanı sahillərində yaranan picin və kreollardan fərqli olaraq Havay kreolu 19-cu əsrin ortasında qul ticarətindən sonra 20 il ərzində fasilələrlə Çin, Yaponiya, Koreya, Filippin kimi müxtəlif ölkələrdən gətirilən əhalinin birgə deyil ayrı-ayrı fəhlə kamplarında yerləşdirilməsindən sonra yarandı. Belə ki, gətirilən qruplar eyni kamplarda yaşadıkları üçün ortaq dildə ünsiyyət qurur və yalnız qruplar arası birgə əmək prosesində ortaq dilə ehtiyac duyurdular və Havay kreolu digər kreollardan fərqli olaraq plantasiyalarda deyil ünsiyyətin üstünlük təşkil etdiyi şəhərdə yarandı. Belə ki, araşdırmalara əsasən Havay picini hələ plantasiya dövründən əvvəl də istifadə olunmağa başlayıb və ingilis kreolunun yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Bundan başqa bir tərəfdən kreollar, digər tərəfdən isə Avropa dilləri və digər substrat dillər arasında əlaqə sabit Avropa dilləri ilə deyil, qeyri-sabit, daim dəyişən və əsasən qeyri-Avropa mənşəli fəhlələrlə daim ünsiyyətdə olan hərbi qulluqçular və müqaviləli qulların danışdığı dillərlə müqayisəli şəkildə araşdırıla bilər. Eyni zamanda kreol dillərin strukturu avropalı mühacirlərin (qeyri-avropalılarla eyni mühiti paylaşan avropalılar) danışdığı koyne dilindən törəyən digər dillərlə müqayisəli şəkildə araşdırıla bilər. Belə ki, kreollarla qrammatik baxımdan bağlı olmayan qeyri-sabit ingilis dilinə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil. Yəni bütün qeyri-sabit dillərin qrammatik xüsusiyyətləri kreollarla demək olar ki, eynidir. Kreolların yaranması zamanı Avropa dili ilə substrat dilin struktur xüsusiyyətlərinin uyğunluğu mühüm faktordur.

Elmi yeniliyi : Məqalə müxtəlif mənbələrdən müqayisələr aparılması yolu ilə ekstralingvistik amillərin təsirindən dildə izlənən dəyişikliklərin səbəbi nümunələr vasitəsilə araşdırmış və picin, kreol dillərin yaranması tarixi ilə bağlı yeni faktlar irəli sürmüşdür.

³ LBT- Language bioprogram Theory- müxtəlif kreollar arasında mövcud olan struktur bənzərliyinin yalnızca substrat və superstat təsirləri ilə bağlı olmaması nəzəriyyəsi

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin tədqiqat obyekti müasir sosiolinqvistikanın araşdırılması mühüm hesab olunan sahələrindəndir. Çünki, dillərin etnoqrafiyası, tarixin müxtəlif dövrlərində onların leksik tərkib və qrammatik strukturunda baş verən dəyişikliklərin izlərini aşkarlamaq yalnız kreol və picin dillər üçün deyil, həmçinin gənc, eyni zamanda hibrid və qarışıq dillərin tədqiqi nöqtəyi nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Kreol dillərin yaranmasında substrat, superstat proseslər mühüm rol oynayır, belə ki tarixin müxtəlif dövrlərində daim istila edən və istilaya məruz qalan xalqlar mövcud olmuşdur. Ekstralinqvistik amil olaraq dəyərləndirilən müəyyən faktorlar dillərə, dilin sahibkarlarına, qul - sahibkar münasibətlərinə, yeni ünsürlərin yaranmasına təsirsiz ötüşməmişdir. Majoritar [10.270] dillərin bu qarşılıqlı münasibətlərdə üstünlüyünü əsas götürərək belə qənaətə gəlinmişdir ki, kreol dillərin yaranmasında əsas ekstralinqvistik amil kolonizasiya prosesidir. Lakin digər diqqət yetirilməli olan məqam dillərin öz daxili quruluşları ilə bağlıdır. Belə ki, yeni ortaqlar dillərin formalaşmasında ən mühüm amil fikir mübadiləsinə cəlb olunmuş dillər arasında struktur xüsusiyyətlərin uyğunluğuudur. Bu uyğunluq olmazsa sağlam və davamlı dil keyfiyyətlərinə malik olan kreol dillərdən danışmaq da əhəmiyyətsiz olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumi dilçilik, dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Ağamusa Axundov, Şərq-Qərb, Bakı 2006.
2. Restructuring, hybridization, and complexity in language evolution* Salikoko S. Mufwene 2009. Complex Processes in New Languages, ed. by Enoch Aboh & Norval Smith. Amsterdam: John Benjamins.
3. Ecology of language evolution Salikoko S. Mufwene 2001.
4. The Emergence of Hybrid Grammars. Language Contact and Change. Enoch Oladé Aboh 2015, Cambridge University Press.
5. Creol and Pidgin languages Salikoko S. Mufwene 2001.
6. Bilingual Speech Typology of Code-Switching. Pieter Myusken.
7. Historical Linguistics R.L. Trask Arnold, 1996.
8. Ümumi dilçilik. Afad Qurbanov, Bakı, 2019.
9. Creole Genesis and the Acquisition of Grammar. The Case of Haitian Creole, Claire Lefebvre, 1998, collection Cambridge studies in linguistics, no 88, Cambridge, Cambridge University Press. Revue québécoise de linguistique, volume 28, numero 2, 2000.
10. <https://www.erudit.org/fr/revues/rql/2000-v28-n2-rql2951/603201ar.pdf>

Солтанова. А.Э

**РОЛЬ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И
ИНТРОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В СОЗДАНИИ КРЕОЛОВ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: *субстрат, суперстат, адстрат, креол, пицин, экстралингвистика.*

В статье рассматриваются изменения в языке на фоне языкового контакта, наблюдаемые практически во всех современных языках, и исследуется история языковых явлений, таких как субстрат, суперстат, адстрат, сравнительно-историческим методом, а также примеры экстралингвистических факторов, влияющих на появление креольских языков. В ходе исследования были выяснены некоторые спорные моменты, связанные с историей и формированием креолов, а также затронуты вопросы формирования грамматики этих языков на основе обоснованных примеров. Следы лексических, фонетических, грамматических элементов субстрата и суперстата в креольских языках, роль креольских языков в формировании рабовладельческих отношений, основные причины, по которым местные жители были вынуждены создавать своих креолов, влияние пицизма и базилектализация креолов являются основными объектами исследования. Также был затронут тот факт, что креольские языки сочетают в себе синтаксические и семантические особенности языков-субстратов вместе с особенностями языка перевода. В то же время в статье исследовано неоспоримое влияние «трансатлантической работорговли» на мировую экономику в течение XVI-XIX вв., а в креолистике освещен факт влияния этого процесса на африканские страны. Кроме того, на первый план была выдвинута роль процесса колонизации как экстралингвистического фактора в создании креольских языков, принимая мажоритарные языки за превосходную основу в языковом контакте. С другой стороны, внутренние структуры языков, т. е. внутриязыковые факторы, также привлекались к исследованию и оценивались как важный вклад в изучение внутренних характеристик языков. Таким образом, был сделан вывод о том, что важнейшим фактором образования новых общих языков является совместимость структурных признаков между языками, участвующими в обмене идеями, и при отсутствии совместимости разговор будет неактуален. о креольских языках, обладающих здоровыми и устойчивыми языковыми качествами. Роль гавайских плантаций в творчестве креолов и тот факт, что они, в отличие от других креолов, создавались в городе, где преобладало общение, а не на плантациях, были одним из основных моментов, затронутых в исследовании. Согласно исследованиям, гавайская смола использовалась еще до эпохи плантаций и сыграла важную роль в создании английского креольского языка.

Soltanova. A.E

ABSTRACT

THE ROLE OF EXTRALINGUISTIC AND INTRALINGUISTIC FACTORS IN THE FORMATION OF CREOLE LANGUAGES.

Keywords: *substrate, superstate, adstrate, creole, pidgin, extralinguistic.*

The article investigates substrate, superstate, and adstrate processes experienced in nearly all modern languages as a result of language contact via the comparative-historical method and delivers some examples of extralinguistic factors affecting the emergence of creole languages. Some controversial points over history - development, and formation of creoles were clarified, as well as the emergence of the grammar of these languages was discussed based on reasonable examples. The principal research areas of the article are phonetic, lexical, grammatical traces of substrate and superstates on creole languages, the role of creole languages in the formation of slave-owner relations, the main reason the local people created their own languages, the role of pidginization and basilectalization on the development of creoles. Moreover, incorporation of the features of both target language and syntactic as well as semantic qualities of substrate languages in Creoles were touched upon too. At the same time the article discussed the undeniable impact of "Transatlantic slave trade" on the World economy during the 16-19 th centuries and the fact of impact of this process on African countries was brought to the fore in creolistics. In addition the role of colonization process as an extralinguistic factor in the emergence of creole languages was also highlighted based on the superiority of the majoritar languages in language contact situation. On the other hand internal structures of the languages, i.e., intralinguistic factors were the main subject area of the research and was evaluated as an important contribution to the investigation of the internal characteristics of languages. Thus, it was summarized that the most important factor in the formation of common languages is compatibility of structural features between languages involved in the exchange of ideas, and in case of incompatibility it would be irrelevant to talk about healthy and sustainable language qualities of creole languages. The role of Hawaiian plantations in the creation of creoles and the fact that unlike other creoles it was created in the city, where communication was prevalent not only in plantations but mainly in the cities abundant with communication, were also focus of main study. Thus, according to the researches Hawaiian pidgin was spoken longer before the plantation and played a vital role in the formation of English creole.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RƏXŞAN MEHTİZADƏ

BSU-nun xarici dillər kafedrasının

müəllimi

r_babayeva@hotmail.com

**İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA DİNİ İFADƏLƏRİN MƏNA
XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ
XÜLASƏ**

Məqalədə ingilis dilində alınma dini ifadələrin məna xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələsi geniş araşdırılmışdır. İstər azərbaycan, istərsə də xarici alimlərin fikirləri təhlil edilərək, müəyyən nəticələr irəli sürülmüşdür. Məlum olmuşdur ki, məqamdan asılı olaraq, dini söz və ya ifadələrin semantik mənaları düzgün başa düşülməyə də bilər. Bu da o anlamı ifadə edir ki, semantika, o cümlədən dini ifadələrin semantikasi ünsiyyətin reallaşmasını dilin işlənməsində izomorfluq ölçüsünü ayırd etməlidir. Dini ifadələrdə işlədilən söz nəyisə bildirirsə və o nəyə ünsiyyət prosesində danışandan dinləyəne ötürülürsə, o halda həmin ifadələrdə işlədilən hər bir sözün öz mənası vardır. İngilis dili zəngin söz ehtiyatına malik dildir. Onun söz ehtiyatının müəyyən qismini dini ifadələr təşkil edir. Bu baxımdan dini ifadələrin məna xüsusiyyətinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə bu problem hərtərəfli araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu prosesdə ilk öncə dini söz və ifadələrin mənşəyi araşdırılmalıdır. Dini söz və ifadələrin mənasının müəyyən edilməsində məna və semantik həmrəylik prinsiplərinə əməl olunmalıdır. Semantik mənənin açılmasında kontekstin rolu öyrənilməlidir. Məna və dini dilin işlənməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Onların ifadə etdikləri qədim və müasir mənalar elmi mənbələr əsasında müqayisə edilməlidir. Bütün sadalananlar dini ifadələrin məna xüsusiyyətlərini adekvat şəkildə əks olunmasını təmin edən şərtlərdir. Məqalədə qeyd olunan məsələlər ardıcıl şəkildə tədqiq edilmişdir. Alınan nəticələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: semantika, din, inanc, peyğəmbər, qədim, kontekst

Antroposentrik nəzəriyyəyə əsasən həm söz mənası, həm cümlə mənası əsas hesab edilir. Lakin bu həmişə belə olmamışdır. Məsələn, N.Xomskinin dövrünə kimi söz mənası əsas hesab edilirdi. Semantikanın xüsusilə həm söz, həm də cümlə semantikasının öyrənilməsinin əhəmiyyətini həmişə vurğulayan F.Veysəlli yazır ki, istənilən anlamın mənasının öyrənilməsində lüğətçilik əsas hesab edilir [3, s. 201]. Bu yerdə M.Kaşğarının söz mənasının müəyyən edilməsində lüğətçiliyin əhəmiyyəti barədə olan fikrini yada salırıq. Bununla bağlı olaraq o yazır: “Söz mənasının praktik mahiyyətinin öyrənilməsində şərq və qərb dilçiliyində lüğətçiliyin rolu danılmazdır” [1, s.55].

F.Veysəlli mənəni çoxmənalı və çoxtərəfli anlayış hesab edir [3, s.212]. Məsələn, onun bu fikrinin üzərindən belə bir nümunə verək. Biz soruşanda ki,

“Righteous” (Saleh) sözünün mənası nədir? sualına sual verən məqamdan asılı olaraq cürbəcür cavablar verə bilər. Əgər dini mühitdəysək, o halda bu söz /Saleh/ kimi anlaşılaqdır. Nümunə təqdim edək: And the Lord said unto Noah, Come thou and all thy house into the ark; for thee have I seen *righteous* before me in this generation [14]. (Allah Təala Nuha dedi: “Sən və bütün ailə ümmətin hamınız gəmiyə minin. Mən bu nəsilə səni saleh adam kimi gördüm).

Dini mühitdən kənarda isə /Righteous/ sözü fərqli lüğəvi mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, Can you consider a man *righteous* if he does not want to divorce his wife although he knows that she is a liar? (Kişi həyat yoldaşının yalancı olduğunu bildiyi halda, onun talağını vermişə, sizcə, onu yaxşı (vicdanlı) adam hesab etmək olarmı?)

Bu nümunədə /Righteous/ sözü *vicdanlı, yaxşı, ürəyi yumuşaq* kimi mənalarda tərcümə edilə bilər. Lakin məhz /saleh/ mənasında o, dini mətnlərdə işlədilir.

Başqa dilə aid sual verəndə isə müvafiq sözün tərcüməsini tapıb demək olar.

İstənilən mühitdə mənanın açılması üçün kontekstlərdən istifadə olunur. Deyilənin mənasını başa düşmək üçün biz deyirik: “Bir qədər geniş izah et, onda bilərik ki, söhbət nədən gedir?” Bəzən danışığ məqamı təsvir olunmadan bir sözün mənasını açmaq çətindir. Qeyd edək ki, mənanın açılması üçün lüğətlər də əksər hallarda müxtəlif mikrokontekstlərə müraciət edir. Söz verilir və sonra onun mənasını açmağa çalışırlar. F.Veysəlli bununla bağlı olaraq yazır: “Əslində kontekst də söz fondunun semantik təsvirində çıxılmaz çərçivəyə bənzəyir” [3, s.213].

N.Beyker yazır ki, sözün mənası yox, onun necə işlədilməsi adamı düşündürür. İşlənmə, ifadə və mənə bəzən eyni cür anlaşılır. İşlənmə fərqli mənalarda ola bilər [6, s. 186]. Məlumat üçün qeyd edək ki, N.Beyker ayrıca bir semantik nəzəriyyə inkişaf etdirməmişdir. Lakin onun yazdıqlarından belə anlamaq olur ki, dilin tədqiqində yoxlaya biləcəyimiz şey ifadələrin müxtəlif məqamlarda işlənməsidir. Sözün və ya cümlənin mənası kimi ifadələr o mənada təhlükəlidir ki, onlar “mənalara” arxasınca düşünməyə və bu “mənalara” fiziki aləmdə fiziki şeyləri, “təsəvvürlər” və ya “vəziyyətlər” içində “məfhumlar”ı eyniləşdirməyə sövq edirlər [3, s.213].

Ünsiyyət məqamından asılı olaraq belə anlaşılmaz hallara çox rast gəlməz olur. Məqamdan asılı olaraq, dini söz və ya ifadələrin semantik mənaları düzgün başa düşülməyə də bilər. Bu da o anlamı ifadə edir ki, semantika, o cümlədən dini ifadələrin semantikasi ünsiyyətin reallaşmasını dilin işlənməsində izomorfluq ölçüsünü ayırd etməlidir. “Filan söz, filan şeyi bildirir” deməklə, işarələnin konkret danışığ məqamında işarələnməsinə aydınlıq gətirmiş oluruq. Bu da söz mənası ilə məzmun anlamları ilə üzvü surətdə bağlıdır.

F. Ceysek yazır ki, dini ifadələrdə işədilən söz nəyisə bildirirsə və o nəse ünsiyyət prosesində danışandan dinləyəne ötürülürsə, o halda həmin ifadələrdə işlədilən hər bir sözün öz mənası vardır [8, s.90]. Ünsiyyət iştirakçılarının danışığ prosesində anlaşılmazlıqdan qaçmaları üçün onların dildən düzgün və yerində

istifadələri mütləqdir və bu zaman işlədilən söz və cümlənin reallığa münasib işlədilməsi dildən düzgün istifadənin əsas amillərindən biridir. Bunu heç vaxt unutmamalıyıq və bu, semantika ilə bağlı bütün sonrakı mülahizələrin özəyində durmalıdır.

Qeyd edək ki, söz qrupları və cümlələrin mənası deyil, sözlərin mənası həmişə aktual olaraq dilçiləri düşündürür. Təbii ki, burada dilin ən kiçik vahidi kimi leksem götürülür. C.Layons yazır ki, hər hansı bir leksem hansı mənanı ifadə edir sualından qabaq, onun mənası varmıdır? kimi sualı olmalıdır [9, s.16]. Bu fikir də sözlərin və ifadələrin ifadə etdikləri semantik mənalara öyrənilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir.

Müşahidə göstərir ki, ad və reallıq arasındakı mənanın öyrənilməsi onlar arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsilə reallaşır. Məsələn, /spirit/ sözünü götürüək. Bu söz bir çox sahələrdə işlənə bilər. Mənalara nəzər salaq: 1) a person's mind, including their thoughts and feelings (şəxsin düşüncəsi, buraya düşüncələr və hisslər də daxildir); 2) *rel.* a dead person or a creature that is thought to exist in a form that is not physical (*dini*. Fiziki cəhətdən mövcud olmayan məxluq; ölənin şəxsin, yaxud varlığının ruhu); 3) courage and determination (cəsarət və qətiyyət) və s. [7, s. 110]

Göründüyü kimi, /spirit/ sözü müxtəlif mənalara ifadə edir. İndi həmin mənalara cümlə tərkibində işlədək:

- 1) My grandfather is 90 years old, but he is young in **spirit** (Mənim babamın 90 yaşı var, lakin onun ruhu gəncdir).
- 2) After her mother's death, she thinks that her **spirit** visits her and comforts her about her troubles (Anasının ölümündən sonra, o düşünür ki, onun ruhu hər gün gəlir və onu təsəlli edir).
- 3) I must admire her **spirit**, must not I? (Mən onun cəsarətinə heyran olmalıyam, elə deyilmi?)

Nümunələrdən də müşahidə etdiyimiz kimi müxtəlif kontekstlərdə sözlər fərqli mənalara ifadə edə bilər.

Dini sözlərin fərqli mənalara ifadə etməsilə bağlı V.Houston yazır: "Mən uzun müddətdir ki, sözlərin mənalara barədə düşünürəm. Sözlərin içərisində çox sayda dini terminlər, ifadələr vardır. Əsirlərdir ki, bu sözlər və ifadələr işlədilir və müasir dünyada da onlar öz mənalara saxlamaqdadırlar" [15]. Məsələn: /eternal soul/ (əbədi ruh), /Word of God/ (Allahın kəlamı; məqamdan asılı olaraq: Allah haqqı və s.), /God/ (Allah, Yaradan və s.) və s.

Bu ifadələrdən bəzilərinin üzərində dayanaq. /Word of God/ (Allahın kəlamı; sözü) termini ümumiyyətlə dində, xüsusilə müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə müqəddəs, əvəzolunmaz qəbul edilir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə yazılan hər bir söz, ifadə Allahın kəlamı hesab edilir və bütün inanclı müsəlmanlar onu olduğu kimi qəbul edirlər və etməlidirlər. Allahın kəlamlarından bir neçəsini nümunə kimi verək: "Göyləri və yeri icad edən Odur. O, bir işi yaratmaq istədikdə ona ancaq: "Ol!" – deyər, o da olar." (Bəqərə surəsi, 117); "...Allahın hər şeyə qadir

olduğunu və Allahın hər şeyi elmi ilə əhatə etdiyini biləsiniz.” (Talaq surəsi, 12) [2]. Bunlar müsəlmanların bildiyi, işlətdiyi Allah kəlamlarındandır. Təbii ki, belə kəlamların sayı çoxdur. S.B.Mustafayeva “Glossary of Islamic terms and notions” (İslam terminləri və məfhumlarının izahlı lüğəti) adlı kitabında dini terminlərin və həmçinin Allah kəlamlarının ingilis dilində qarşılığını verir [12, s. 90]. Məsələn:

Ansār - The Companions of the Prophet (peace be upon him) from the inhabitants of Al-Madīnah, who embraced Islām and supported it and who received and entertained the Muslim emigrants from Makkah and other places.	Ənsar -Muhamməd peyğəmbərin (s) Mədinədən olan tərəfdarları bu cür adlandırılır. Onlar İslamı qəbul etmiş, onu qorumuş və Məkkədən və digər yerlərdən köçüb gələn mühacirləri qəbul edib, yerləşdirmişlər.
‘Aqīqah - It is the sacrificing of one or two sheep on the occasion of the birth of a child, as a token of gratitude to Allah. (<i>Sahīh Al-Bukhāri</i> , “The Book of ‘Aqīqah”).	Əqiqə (Əqiqə qurbanı, <i>Qurban ibadətində bir növü</i>) - Yeni doğulmuş körpənin başı qırıxılır. Bu zaman kəsilən saçlara “ əqiqə ” deyilir. Əqiqə körpənin doğulmasının 7-ci günü başındakı tükləri qırıxıb adını verdikdən sonra Allaha şükür bildirmək üçün kəsilən qurban hesab olunur [12, s. 110].

S.Mustafayeva yazır ki, dini söz və ifadələri ingilis dilində tərcümə edərkən onların hərfi (lüğəvi) mənalarnı deyil, dində olan qarşılıqlarını vermək daha məqsədəuyğundur [12, s. 6]. Bundan əlavə, dini söz və ifadələrin tərcüməsi ilə məşğul olan şəxslərin dini biliklərinin olması da onların işlərini asanlaşdırır bilər. Məsələn, yuxarıda verilən nümunələrdə S.Mustafayeva dini ifadələrin lüğəvi tərcüməsini deyil, onların dində ifadə etdikləri semantik mənalarnı verməyə çalışmışdır.

Biz dində sözlərin, ifadələrin mənasının öyrənilməsinin izahını bir neçə nümunə ilə izah edə bilərik. Yeni Əhdi-cədidə /church/ (kilsə) sözü /*ekklesia*/ kimi yazılır. İlahiyyat elmində **Ecclesia** (yaxud **Ekklesia**) belə izah olunur: “sadiq insanların bədəninin müəyyən bir hissəsi və sadiqlərin bütün bədənini” [17]. Bu söz iki hissədən ibarətdir. /Ek/ sözünü ingilis dilində /out of/ –dan, –dən mənasını verir və /kaleo/ feilinə birləşən söz kökü (/to call/ çağırmaq) mənasını verir. Odur ki, /church/ sözünü “çağırılmış məclis” kimi izah etmək olar. Ümumiyyətlə, dini terminlərin semantikasi əsasən danışanın, yaxud tərcüməçinin şərhindən asılı olaraq müəyyənləşə bilər.

Digər bir terminə baxaq. İncildə işlədilən dini termin /atonement/ (kəffarə). Bu söz ibrani dilində /kapar/ (ingilis dilində /to cover/ “örtmək”) mənasını verir. Deməli dində bu termin “günahların örtülməsi kimi işədir.

L. Ceymz Boyer iddia edir ki, bəzi hallarda dini sözlərin mənalının yanlış anlaşılma təhlükəsi qaçılmazdır. O bunu belə izah edir: “ Mütəxəssiz olmayan bir şəxs bu terminlərin birinə ona məlum olmayan bir mühitdə rast gələrsə, onları səhv də anlaya bilər” [5, s.25].

Bu fikri təsdiqləmək üçün məsələn, /Gospel/ sözünü nümunə kimi verək. Lüğəvi mənada /Gospel/ sözünün aşağıdakı mənalı vardır: 1) one of the four books in the Bible that tell the story of Christ's life (İncildə Məsihin həyatından bəhs edən dörd kitabdan biri); 2) the life of Christ and the ideas that he taught (Məsihin həyatı və öyrətdiyi fikirlər); 3) something that is completely true (tamamilə doğru olan bir şey); 4) a type of Christian music (dini musiqinin bir növü) [7, s. 219].

T. Milton yazır: “Biz Məsihin fikrini yayarkən, onun etdiyi işləri tərənnüm edərkən, onun Allaha olan sevgisindən danışarkən, başqalarına İsa peyğəmbərin insanların günahları üçün çarmıxdə ölməklə onları cəhənnəmdən necə qurtardığını öyrətməklə və s. hallarda bu termini işlədirik. Doğrudur, bütün bunlar düz mənalardır, lakin ilkin kilsənin onu hansı mənada işlətdiyi dəqiq məlum deyildir. Mən bu terminin ilkin dini mənbələrdə /good news/ (yaxşı xəbər) verdiyinə rast gəlmişəm” [11, s.13]. İndi isə nümunələri nəzərdən keçirək.

Nümunə 1:

*Jesus was going throughout all Galilee, teaching in their synagogues and proclaiming **the good news (the Gospel)**, and healing every kind of disease and every kind of sickness among the people* [17; Matthew 4:23]. (İsa bütün ibadətgahları gəzərək insanlara (sinaqoslarda) dərs verirdi. O, yaxşı xəbərlər (yayırdı (peyğəmbərlər haqqında) və xəstə insanların arasında gəzərək onları hər cür xəstəlikdən sağaldırdı).

Nümunə 2:

*Jesus was going through all the cities and villages, teaching in their synagogues and proclaiming **the good news, (the Gospel)** and healing every kind of disease and every kind of sickness* [17; Matthew 9:35].

Nümunə 3:

*Now after John had been taken into custody, Jesus came into Galilee, preaching the gospel of God, and saying, “The time is fulfilled, and the **good news (the Gospel)** is at hand; repent and believe in the gospel”* [16; Mark 1:14-15]. (İndi Con nəzarətə alındıqdan sonra, İsa peyğəmbər ibadətgaha gəldi və Allahın peyğəmbərinə yalvararaq dedi: “Zaman gəldi və artıq yaxşı xəbərlər var; tövbə edin və peyğəmbərə inanın”).

B. Metzger yazır ki, Yeni Əhdi-Cədidə işlədilən /the good news/ dini ifadəsi Allahın səltənətində baş verən, yaxud peyğəmbər tərəfindən yayılan xəbərləri ehtiva etməklə yanaşı, həmçinin İsanı da peyğəmbər kimi əks etdirir [10, s.53]. Məsələn:

So to Paul, the good news was all about announcing the anointed Kingship of Jesus [14]. (Beləliklə, Paul üçün müjdə İsanın məsh olunmuş peyğəmbərliyini elan etmək idi).

Digər nümunə:

It was good news because it was something that the Jewish people had been waiting for since the days of the Old Testament prophets. They anxiously waited for their Messiah, and their Messiah had indeed arrived [14]. (Bu yaxşı xəbər idi, çünki Yəhudi xalqının Əhdi-Cədid peyğəmbərləri dövründən bəri gözlədiyi bir şey idi).

Dini mətnlərin dili çox halda kontekst daxilində semantik mənalarnı daha aydın ifadə edə bilir, yəni onların ifadə etdiklər məna kontekstdən asılı olaraq daha aydın əks oluna bilər. A.C. Ayer dinin dilini öyrənməyin mühüm olduğunu yazır [4, s.200]. Dini ifadələr əbədi xeyir-duanı, əbədi rahatlığı, ölümü, doğumu və s. yayır və onların mənalarnın düzgün öyrədilməsi vacibdir. Beləliklə, digər peşələr kimi, din dili də insanların psixologiyasına təsir etmək üçün bəzən idarə oluna bilər. Məlumat üçün qeyd edək ki, ingilis dilində dini söz və ifadələr çox halda latın sözləri ilə xarakterizə olunur, çünki latın dili vaxtilə dini dil kimi də işlədilir [13, s.100]. Məsələn, ingilis dilində /Amen/ (amin), /alleluia/ (həmd olsun), /pastor/ (keşiş) və s. kimi sözlər latın dilindən keçmə sözlərdir. Etimoloji mənşəyinə görə /din/ (religion) Latın dilində /Ligare/ (bağlamaq /to bind/), /Relegere/ (birləşmək və ya bağlamaq /to link/, /to unite/) və ingilis dilində /religion/ (əlaqə /relationship/) mənasını verir. Dinin mənasının ifadə olunduğu bu sözlərin izahı dinin insanla fəvqəltəbii varlıq arasındakı əlaqəsini ehtiva edən iki qütblü mahiyyətini əks etdirir. Qeyd edək ki, dini dil həm qədim, həm də müasir ingilis dilində əks oluna bilər ki, bunların da mənalarnın düzgün bilinməməsi onların kontekst daxilində səhv anlaşılmasına səbəb ola bilər. Məsələn belə sözlərdən bir neçəsini nümunə kimi göstərə bilərik:

Qədim	Müasir	Tərcümələri
thou	You	Sən
thine	Yours	Sənin
ye	You	siz
prodigal	Prodigal	israfçı
whosoever	Whoever	kim olursa olsun
verily	Truly; really	həqiqətən
cometh	Comes	Gəlmək (üçüncü şəxs tək)
howbeit	nevertheless; however;	baxmayaraq ki
hither	To	Istiqamət bildirən söz önü (buyara; -a; -ə)
henceforth	From now on	bundan sonra

Qeyd edək ki, bu sözlər arxaik olsa da, hazırda müasir ingilis dilində də çox istifadə olunur.

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, məna və semantika bir-birlə sıx əlaqəlidir. Onların yaxın əlaqəsi barədə F.Veysəlli yazır: “Düzəlmə və çevrilmə (transformasiya) qaydaları əsasında düzələn cümlələrdə məna axtarmaq təbii görünür” [3, s.218]. O, bu cür bağlılığı seçimlə əlaqələndirir. Bu da o anlama gəlir ki, cümləyə müvafiq qayda ilə yerləşdirilən elementlərin mənası ola bilməz. Məsələn, ingilis dilində /have/, /has/, /am/, /is/, /are/ və s. köməkçi feilləri ayrılıqda heç bir məna ifadə etmir. Məsələn: Has he gone to work? (O, işə gedib?); She is watching TV now. (O, indi televizora baxır) və s. Bu zaman bütün seçim prosesi alt qata aiddir. Belə ki, onlar müəyyən düzüm qaydasının vahidilə bağlı deyildir. “Cümlədə element o zaman mənaya malik olur ki, o, cümlənin alt qatındakı sintaktik cəhətdən müəyyən siniflərin elementi olsun” F.Veysəlli yazır [3, s.218]. Dilçilər, məntiqçilər və filosoflar bu qənaətdədirlər ki, müəyyən bir dildə o zaman mənaya malik elementlər olur ki, onlar semantik qəbul etmələr arasındakı fərqləndirmə ilə bağlı olsunlar.

İngilis dili zəngin söz ehtiyatına malikdir və onun söz ehtiyatının müəyyən bir qismini dini söz və ifadələr təşkil edir.

İngilis dilində dini ifadələrin semantik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi zamanı dini söz və ifadələrin mənşəyi öyrənilməli, onların ifadə etdikləri qədim və müasir mənalar nümunələr, elmi mənbələr əsasında qarşılaşdırılmalı, müqayisə edilməli və ondan sonra son nəticəyə gəlinməlidir.

Dini söz və ifadələrin mənasının müəyyən edilməsində məna və semantik həmrəylik prinsiplərinə əməl olunmalıdır. Semantik mənanın açılmasında kontekstin rolu öyrənilməlidir. Məna və dini dilin işlənməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaşğari, M. Divanü Lüğat-it-Türk: [4 cildə] / Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, – c.1, – 2006. – 512 s.
2. “Qurani-Kərim”in Azərbaycan dilinə mənaça tərcüməsi / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, –2013. – 511 s.
3. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.
4. Ayer, A.J. Language. Truth and Logic / A.J.Ayer – London: Victor Gollancz, Ltd., – 1936. – 254 p.
5. Boyer, L. James. Semantics in Biblical interpretation // – Cambridge: Grace Journal, 3.2, – 1962. – p. 25-34.
6. Brake, N. The Cambridge History of the English Language / N.Brake: Cambridge: Cambridge University Press, – 1992. – 686 p.
7. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary / A.S.Hornby. – Oxford:

- Oxford University Press, – 2010. – 1888 p.
8. Jacek, F. Historical Semantics: Historical Word Formation / F.Jacek. – Berlin: Mouton Publishers, – 1985. – 625 p.
 9. Lyons, J. Semantics / J.Lyons. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1977. – 897 p.
 10. Metzger, B. M. The Language of the New Testament // The Interpreter's Bible, VII, – 1995. – p.53-58.
 11. Milton, T.S. Biblical Hermeneutics / T.S.Milton. – New York: Eaton & Mains, – 1890. – 73 p.
 12. Mustafayeva, S.B. Glossary of Islamic terms and notions / S.B.Mustafayeva. – Baku: Science and education, – 2018. – 264 p.
 13. Serjeantson, M.S. A History of Foreign Words in English / M.S.Serjeantson. – London: Routledge, – 1993. – 354 p.
 14. <https://www.alyssajhoward.com/2016/08/18/christian-terms-misunderstood/>
 15. <https://medium.com/@vahidhoustonranjbar/semantics-in-religion-and-science-be362c219643>
 16. <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/ekklesia.html>
 17. <https://www.biblegateway.com/verse/en/Matthew%204%3A23>

Кафедра иностранных языков БСУ
преподаватель Мехтизаде Рахшан
r_babaeva@hotmail.com

РЕЗЮМЕ

О СМЫСЛОВОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ВЗАИМСТВОВАННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ, АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье широко исследуется вопрос изучения смысловых характеристик религиозных выражений, взятых на английском языке. Были проанализированы мнения как азербайджанских, так и зарубежных ученых и сделаны определенные выводы. Известно, что в зависимости от случая семантическое значение религиозных слов или выражений может быть понято неправильно. Это означает, что семантика, в том числе семантика религиозных выражений, должна различать реализацию коммуникации и измерение изоморфизма в языковой обработке. Если слово, употребленное в религиозных выражениях, что-то означает и это нечто передается от говорящего к слушающему в процессе общения, то каждое слово, употребленное в этих выражениях, имеет свое значение.

Английский – это язык с богатым словарным запасом. Определенную часть его лексики составляют религиозные выражения. В связи с этим особое значение приобретает изучение значения религиозных выражений. Эта

проблема подробно исследована в статье. Стало известно, что в этом процессе в первую очередь следует исследовать происхождение религиозных слов и выражений. При определении значения религиозных слов и выражений следует руководствоваться принципами смысловой и семантической солидарности. Следует изучить роль контекста в раскрытии смыслового значения.

Обработка значения и религиозного языка также должны быть в центре внимания. Древние и современные значения, выражаемые ими, следует сопоставлять на основе научных источников. Все вышеперечисленное является условиями, обеспечивающими адекватное отражение смысловых характеристик религиозных выражений. Вопросы, затронутые в статье, последовательно изучались. Полученные результаты были проанализированы.

Ключевые слова: семантика, религия, вера, пророк, древний, контекст

Department of foreign languages of BSU
teacher Mehtizada Rakhshan
r_babayeva@hotmail.com

SUMMARY

ABOUT THE MEANING CHARACTERISTICS OF RELIGIOUS

EXPRESSIONS BORROWED IN ENGLISH

In the article, the issue of studying the semantic features of religious expressions borrowed from the English language is widely investigated. The opinions of both Azerbaijani and foreign scientists were analyzed and certain conclusions were drawn. It is known that depending on the case, the semantic meaning of religious words or phrases can be misunderstood. This means that semantics, including the semantics of religious expressions, must distinguish between the realization of communication and the dimension of isomorphism in language processing. If the word used in religious expressions has some meaning and this something is transferred from the speaker to the listener in the process of communication, then each word used in these expressions has its own meaning. English is a language with a rich vocabulary. A certain part of his vocabulary is made up of religious expressions. In this regard, the study of the meaning of religious expressions is of particular importance. This problem is studied in detail in the article. It turned out that in this process, first of all, the origin of religious words and expressions should be investigated. When determining the meaning of religious words and expressions, it is necessary to be guided by the principles of semantic and semantic solidarity. The role of context in uncovering semantic meaning should be studied.

The processing of meaning and religious language should also be in focus. The ancient and modern meanings expressed by them should be compared on the basis of scientific sources. All of the above are conditions that ensure adequate reflection of the semantic features of religious expressions. The issues raised in the article were studied in sequence. The obtained results were analyzed.

Key words: semantics, religion, faith, prophet, ancient, context

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün İsayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NURANƏ SƏFİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

Bakı ş., Səbail r-nu, Ü.Hacıbəyli küç.68

nuranasafiyeva@gmail.com

FÖVQƏLADƏ HALLARLA BAĞLI TERMİNLƏRİN DİLİN TERMİNOLOJİ SİSTEMİNDƏ YERİ

XÜLASƏ

Terminoloji leksika adi söz kimi obyektiv gerçəkliklə əlaqədar yaranan hadisə, proseslə bağlı anlayışların adlandırılması, dəqiqləşdirilməsi məqsədilə yaranır ki, bu da ünsiyyət zamanı yanlışlığa yol verilməsin deyərək, bir sıra anlayışların dəqiq ifadəsinə xidmət edir. Terminlərin təkfunksialılığı ünsiyyətin bütün sahələrində – işgüzar, akademik və s. vahid kommunikativ missiyanı yerinə yetirir. İstər elmi, texniki, istərsə də cəmiyyət, təbiət, fəvqəladə və digər hadisələrlə bağlı terminlər konkret anlayışların kontekstual ifadəsinə yönəlir. Hər bir termin mənsub olduğu fəaliyyət sahəsinin mahiyyətini ifadə etməklə həm eyni, həm ayrı-ayrı sahə anlayışlarının dəqiq müəyyənləşməsi və semantik hədudlarının konkretləşməsi zərurətini irəli sürür.

Fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin terminoloji sistemdəki mövqeyinə gəlincə, deyərək bilirik ki, qloballaşan çağdaş dünyamızda təbii fəlakətlər, müharibələr, epidemiyalar və s. peyda olduqca, tətbiq dairəsi genişləndikcə onlarla bağlı anlayışların sözlə işarəsinə ciddi ehtiyac hiss olunur. İndiyə qədər fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin araşdırılması müşahidə edilməyib. Yalnız bəzi dərslər vəsaitlərində müəyyən məsələlərin şərhindən bu sahə ilə bağlı səthi məlumatların izlərini görmək mümkündür. Halbuki bu sahədə ciddi tədqiqatın aparılmasına, onunla bağlı termin anlayışına, mahiyyətinə müxtəlif nöqtəyi – nəzərindən yanaşaraq, araşdırma taktikası hazırlamaq problemin aktuallığını önə çəkir.

XIX-XX əsrlərdə elm və texnikanın sürətli inkişafı bəşəriyyəti yeni problemlərlə qarşılaşdırmışdır. Nəqliyyatda, sənayedə, energetikada, atom sənayesində baş verən qəzalar nəticəsində hər il yüz minlərlə insan həlak olur. Ağılasığmaz maddi itkilər və ekoloji fəlakətlər baş verir. Bunlar az imiş kimi son illər sosial-siyasi və iqtisadi səciyyəli fəvqəladə halların artması da qeyd edilir. Terrorizm, narkotik qaçaqmalçılığı, mütəşəkkil cinayətkarlıq, siyasi, etnik, eləcə də dini səciyyəli münaqişələr bu gün bəşəriyyət qarşısında duran global problemlərdəndir.

Bu və ya digər problemləri anlamaq, onlara qarşı mübarizə üsullarını tətbiq etmək üçün ilk növbədə terminləri, onların semantikasını dərk etmək lazımdır.

Açar sözlər. Fövqəladə hal, terminoloji leksika, kontekstual ifadə, təbii fəlakət, denotat, leksik-semantik vəziyyət, mülki müdafiə, terminlərin məntiqi mahiyyəti, linqvistik proses, kommunikativ ehtiyac.

Terminoloji leksika adi söz kimi obyektiv gerçəkliklə əlaqədar yaranan hadisə, proseslə bağlı anlayışların adlandırılması, dəqiqləşdirilməsi məqsədilə yaranır ki, bu da ünsiyyət zamanı yanlışlığa yol verilməsin deyərək, bir sıra anlayışların dəqiq ifadəsinə xidmət edir. Terminlərin təkfunksiyalılığı ünsiyyətin bütün sahələrində - işgüzar, akademik və s. vahid kommunikativ missiyanı yerinə yetirir. İstər elmi-texniki, istərsə də təbiət, cəmiyyət fəvqəladə və digər hadisələrlə bağlı terminlər konkret anlayışların kontekstual ifadəsinə yönəlir. Hər bir termin mənsub olduğu fəaliyyət sahəsinin mahiyyətini ifadə etməklə həm eyni, həm ayrı-ayrı sahə anlayışlarının dəqiq müəyyənəlməsi və semantik hədudlarının konkretləşməsi zərurətini irəli sürür.

Fövqəladə hallarla bağlı terminlərin terminoloji sistemdəki mövqeyinə gəlincə, deyərək ki, qloballaşan çağdaş dünyamızda təbii fəlakətlər, müharibələr, epidemiyalar və s. peyda olduqca, tətbiqi genişləndikcə onlarla bağlı anlayışların sözlə ifadəsinə ciddi ehtiyac duyulur. İndiyə qədər dilçilikdə fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin araşdırılması müşahidə edilməyib. Yalnız bəzi dərəcə vəsaitlərində müəyyən məsələlərin şərhinə görə bu sahə ilə bağlı səthi məlumatların izlərini görmək mümkündür. Halbuki bu sahədə ciddi tədqiqatın aparılmasına, onunla bağlı termin anlayışına, mahiyyətinə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq, araşdırma taktikası hazırlamaq problemin aktuallığını önə çəkməyi zəruri edir.

“XX-XI əsrlərdə elm və texnikanın sürətli inkişafı bəşəriyyəti yeni problemlərlə qarşılaşdırmışdır. Nəqliyyatda, sənayedə, energetikada, atom sənayesində baş verən qəzalar nəticəsində hər il yüz minlərlə insan həlak olur, ağlasığmaz maddi itkilər və ekoloji fəlakətlər baş verir. Bunlar az imiş kimi son illər sosial-siyasi və iqtisadi səciyyəli fəvqəladə halların artması da qeyd edilir. Terrorizm, narkotik maddələr qaçaqmalçılığı, müntəzək cinayətkarlıq, siyasi, etnik və eləcə də dini səciyyəli münaqişələr bu gün bəşəriyyət qarşısında duran global problemlərdəndir”[5,s.3]. Bu və ya digər problemləri anlamaq, onlara qarşı mübarizə üsullarını tətbiq etmək, onları dəf etmək üçün ilk növbədə mahiyyətini dərk etmək vacibdir. Bunun üçünsə terminləri, onların semantikasını öyrənmək zəruridir. Əksər sahələrdə məzmunla bağlı qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək, səhvə yol verməmək üçün məfhum və anlayışların leksik semantikasını müəyyənəlmək prioritet olmalıdır.

Hər bir xalqın dilinin lüğət tərkibi formalaşdığı gündən onun məxsusi bir layını təşkil edən müxtəlif sahələrə aid söz qrupları-termin səciyyəli sözlər də təşəkkül tapmağa başlayır. Dilin inkişaf edib zənginləşməsinin nəticəsində həmin termin səciyyəli söz qrupları ayrı-ayrı sahə terminologiyasının formalaşmasına səbəb oldu. Təbii ki, lüğət tərkibində müşahidə edilən bu dəyişiklik dilin mənsub olduğu cəmiyyətin inkişafı ilə yaxından əlaqəli idi. Hələ ilk insan birlikləri hesab edilən

tayfa və qəbilə birlikləri zamanı insanların təbiət qüvvələrindən, ətraf mühitin təsirlərindən və s. özlərini qorumaları üçün müəyyən müdafiə vasitələri icad etmələri və çətin məqamlarında onlardan istifadə etmələri termin səciyyəli ilk söz qruplarının rüşeymlərindən xəbər verir. İnsanlar hazırladıqları müxtəlif keyfiyyətli alətlərə ad qoymuşlar.

Beləliklə, ilk insan toplularının yaşam atributlarından sayılan müdafiə vasitələri meydana çıxmış ki, bu da dilin yaranmağa başladığı ilk dövrlərdən lüğətdə “*döyüş*”, “*təbii fəlakət*”, “*özünümüdafiə*” məzmunu daşıyan leksik vahidlərin təşəkkülünə, lüğətə daxil olmasına şərait yaratmışdır. Deməli, ilk insan toplumları yaşam şəraitlərini qurmaq, öz mövcudluqlarını qorumaq naminə atdıqları ilk addımları ilə elmin müxtəlif sahələrinin formalaşmasına töhfə verdikləri kimi, təzəcə təşəkkül mərhələsinə qədəm qoyan dilin lüğət tərkibində də müəyyən izlər qoya bilmişdir.

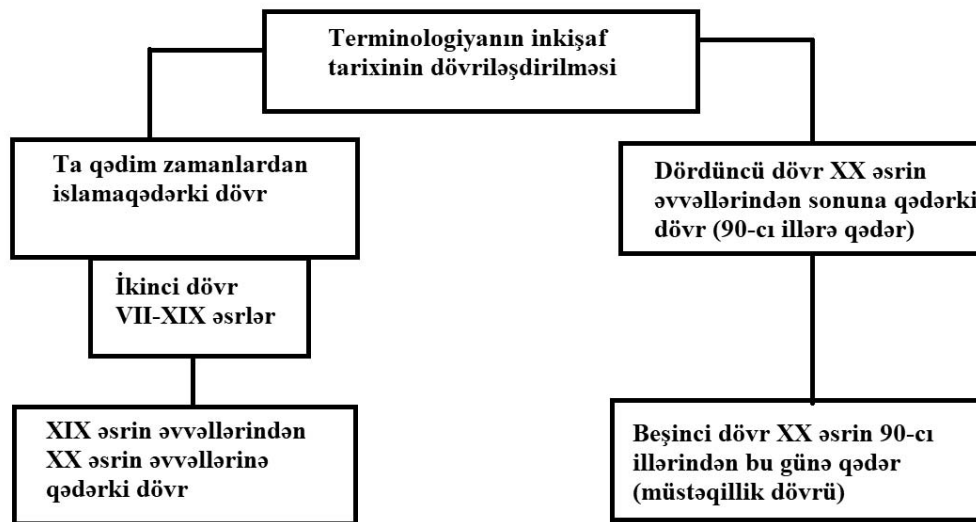
“Terminologiyanın nəzəri məsələlərindən bəhs edərkən, Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın yaranma tarixini qismən də olsa araşdırmadan tədqiqata davam etmək işin birtərəfli öyrənilməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da uğura gedən yolun dumanlı görünməsinə gətirib çıxarar. Odur ki, bu aspektdə ən azından faktoloji məqamlara yenidən nəzər salmaq yerinə düşər” [4, s.6].

Bütün xalqların dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin terminologiya sahəsinin təşəkkülü də təxminən cəmiyyətin və dilin formalaşması ilə üst-üstə düşür. “Cəmiyyətin mövcud olduğu vaxtdan insanların kommunikativ ehtiyaclarının ödənilməsi üçün digər sahələrdə olduğu kimi, anlaşılanın tənzimlənməsi istiqamətində terminoloji leksikanın yaranması zərurəti də gündəlikdə duran prioritetə çevrilirdi. Bir sözlə, cəmiyyətin inkişafı şaxələndikcə bir sıra anlayış, məfhum yaranır və bu məfhum və anlayışları işarə edən yeni sözlər meydana gəlirdi” [1, s.42].

“İlk insan birliklərinin cəmiyyətin varlığının qorunması, onun mövcudluğunun təmin olunması üçün müdafiə vasitələri ən zəruri həyati atributlardan biri kimi meydana çıxmış özünümüdafiə instinktinə uyğun denotativ adı kimi dildə terminlərin yaranmasına imkan vermişdir” [2, s.15]. Bu cür tendensiya cəmiyyətin güc dayaqlarının (hərbi, fəvqəladə hallarla bağlı) göstəricisi olan terminoloji leksikanın təşəkkül tarixi ilə sıx bağlı olsa da, eyni fikirləri digər terminoloji sahələr haqqında da söyləmək olar. Cəmiyyət təşəkkül tapdığı ilk anlardan həyat üçün vacib olan müxtəlif alətlər, əşyalar icad edilmiş, onlarla bərabər müxtəlif sahə alət və əşyalarını ifadə edən leksik vahidlər formalaşmışdır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dilin terminoloji qatının yaranması dilin özünün formalaşması ilə bir vaxtda təsadüf etmiş və cəmiyyətin inkişafı ilə paralel zənginləşmişdir.

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın təşəkkül və inkişaf tarixi terminologiyaya aid yazılmış tədqiqat əsərlərində müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmış və fərqli tarixlərə, dövrlərə bölünmüşdür. Yəni Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf tarixi ayrı-ayrı prinsiplər üzrə üç, beş, bəzən də altı dövrə bölünmüşdür.

Şübhəsiz, belə tarixi linqvistik proseslərin araşdırılması və tətbiqi zamanı dövrlə uzlaşan ictimai hadisələr, onların dilə təsir dərəcəsi önə çəkilməmişdir. Dövrləşməni apararkən hər bir dövrü xarakterizə edən terminoloji leksikaya məxsus səciyyəvi əlamətlər də nəzərə alınmışdır. Azərbaycan dili terminoloji leksikasının inkişaf tarixinin aşağıdakı sxem üzrə dövrləşdirilməsini məqbul sayırıq:

Bu dövrlərin hər biri özünə məxsus ictimai hadisələrin təsir dairəsi, sosial integrasiyanın sürətlənməsi eləcə də terminoloji leksikanın anlayış və məfhumların ifadə olunması keyfiyyəti, milli, yaxud alınma mənsubiyyətləri və s. cəhətdən seçilir.

Məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibində yeni bir sahənin formalaşması üçün zəmin olan sosial, texniki, mədəni və s. hadisə əsas götürülür. Həmin iqtisadi, siyasi və digər hadisələr sonradan yaranan məfhum və anlayışları ifadə edən terminlərin meydana çıxma səbəbi kimi izah edilir. Fövqəladə hallarla bağlı terminlərin yaranma tarixi də bu cür sosial hadisələrdən yan keçməmişdir. Dilimizdə bu sahə ilə bağlı terminlərin meydana gəlməsində fəvqəltəbii hadisələr, texnogen qəzalar, ekoloji, sosial-siyasi və hərbi-siyasi xarakterli hadisələr əsas mənbə kimi götürülür. Deməli, dilin lüğət tərkibinin aktiv sahələrindən olan terminologiyanın yeni qatı olan fəvqəladə hallarla bağlı terminoloji leksikasının formalaşması üçün zəmin olan tarix və ictimai şəraitlə əlaqədar məlumat vermək həmin leksik vahidlərin linqvistik təhlili qədər vacib və önəmlidir. Həmin tarix, sosial mühit haqqında məlumat verməklə, fəvqəladə hallara aid terminlərin məntiqi mahiyyəti, leksik-semantik vəziyyəti barədə daha geniş təsəvvür yaratmaq mümkündür. Bu mənada fəvqəladə halların

tarixi, formalaşdığı haqqında verilən qərar və sərəncamların ən vacibləri barədə lakonik bilgi verməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Mülki müdafiə ilk dəfə Fransanın Paris şəhərində 1931-ci ildə general San tərəfindən bir qurum kimi yaradılmışdır. 3 noyabr 1993-cü il tarixindən Azərbaycan Respublikası bu təşkilatın üzvüdür. Fövqəladə hallarda əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, maddi ziyanı azaltmaq və belə halların nəticələrinin aradan qaldırılması işlərinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 1992-ci ildə 30 aprel tarixli 239 nömrəli qərarı ilə *“Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət göstərmək üçün Azərbaycan Dövlət Sistemi”* yaradılmış, onun tərkibini, vəzifələrini, fəaliyyət qaydalarını müəyyən edən əsasnamə və digər normativ sənədlər təsdiq edilmişdir.

“İnsanların təhlükəsizliyinin təminatı son illərdə kəskin hal almışdır. Bu ona görədir ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi son dövrlərdə sənayedə, nəqliyyatda və digər sənaye komplekslərində qəzaların, təbii fəlakətlərin sayı xeyli artmışdır. Bu cür məsələlər indiki iqtisadi münasibətlərin keçid dövründə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir” [3, 28].

Məlumdur ki, hər bir terminoloji qata daxil olan leksik vahidlərin əsas funksiyası mənsub olduğu sahənin fəaliyyət mahiyyətini hərtərəfli təzahür etdirməkdir. İlk insan cəmiyyətinin öz həyatı tələbatlarını qarşılamaq, onların mövcud olmalarını möhkəmlətmək məqsədilə istifadə etdikləri vasitələr ibtidai şəkildə diqqəti cəlb etsə də, dildə onların adları olmuşdur. Deyə bilərik ki, həmin özünümüdafiə vasitələri sayılan ilk alətlər daşdan hazırlanmış balta və digər kəsici alətlər və s. fövqəladə hallara aid ilk terminlər kimi qəbul edilə bilər. Fövqəladə hallarla bağlı ilk rüşeym hesab edilən leksik vahidlər formalaşma və təşəkkül mərhələsini məhz həmin zamanlar - ilk insan birliklərinin mövcud olduğu dövrdə keçirmişdir. Deməli, fövqəladə hallarla bağlı terminlər Azərbaycan dilinin ümumterminoloji leksikasının təşəkkül və formalaşma dövrünü eyni zərurətlə keçirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Seyidov M. Rusca – azərbaycanca hərbi terminlər lüğəti. Azərnəşr, Bakı-1993, 336 s.
2. Qasimov M. “Termin” və “Terminologiya” anlayışları barədə. Terminologiya məsələləri, Elm, Bakı-1987, 77 s
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili – 2, Şərq-Qərb, Bakı-2007, 181 s.
4. Qasimov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı AFPOLiqrAF, Bakı-2020, 309 s.
5. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları, AFPOLiqrAF, Bakı-2017, 293 s.

Нурана Сафиева

**МЕСТО ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМИ
СИТУАЦИЯМИ, В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ
ВЫВОДЫ**

Терминологическая лексика, как обыденное слово, создана для того, чтобы называть и уточнять понятия, относящиеся к объективной действительности, процессу, что служит для точного выражения ряда понятий во избежание ошибок в общении. Выполняет единую коммуникативную миссию Термины, связанные с научными, техническими, социальными, природными, чрезвычайными и другими явлениями, направлены на контекстуальное выражение конкретных понятий, способствует необходимости уточнения смысловых границ.

Что касается положения терминов, связанных с чрезвычайными ситуациями, в терминологической системе, то можно сказать, что в нашем глобализированном современном мире по мере расширения масштабов стихийных бедствий, войн, эпидемий и т. д. возникает серьезная потребность в определении понятий, связанных с увидеть следы поверхностной информации в этой области можно только при разъяснении некоторых вопросов в некоторых учебниках.

Стремительное развитие науки и техники в 19-20 веках столкнулось с новыми вызовами. Аварии на транспорте, в промышленности, энергетике, атомной отрасли ежегодно уносят жизни сотен тысяч людей. Происходят невероятные материальные потери и экологические катастрофы. Терроризм, наркотики контрабанда, организованная преступность, политические, этнические и религиозные конфликты входят в число глобальных проблем, стоящих сегодня перед человечеством.

Чтобы разобраться в тех или иных проблемах, применить методы борьбы с ними, прежде всего, необходимо разобраться в терминах и их семантике.

Ключевые слова.

Чрезвычайная ситуация, терминологическая лексика, контекстуальное выражение, стихийное бедствие, денотат, лексико-семантическая ситуация, гражданская оборона, логическая сущность терминов, лингвистическая, процессуальная, коммуникативная потребность.

NURANA SAFHIYEVA

**THE PLACE OF EMERGENCY TERMS IN THE
TERMINOLOGICAL SYSTEM OF THE LANGUAGE
SUMMARY**

Terminological lexicon, as an ordinary word, is created in order to name and clarify the concepts related to the objective reality, the process, which serves to accurately express a number of concepts in order to avoid mistakes in communication. fulfills a single communicative mission. Terms related to scientific, technical, social, natural, emergency and other events are aimed at the contextual expression of specific concepts. promotes the need to specify semantic boundaries.

As for the position of terms related to emergencies in the terminological system, we can say that in our globalized modern world, as the scope of natural disasters, wars, epidemics, etc. expands, there is a serious need to define the concepts related to them. It is possible to see traces of superficial information in this field only through the explanation of certain issues in some textbooks.

The rapid development of science and technology in the 19th and 20th centuries has faced new challenges. Accidents in transport, industry, energy, and the nuclear industry kill hundreds of thousands of people every year. Incredible material losses and environmental catastrophes occur. Terrorism, narcotics smuggling, organized crime, political, ethnic and religious conflicts are among the global problems facing humanity today.

To understand these or other problems, to apply methods of combating them, first of all, it is necessary to understand the terms and their semantics.

Key words.

Emergency, terminological vocabulary, contextual expression, natural disaster, denotation, lexical-semantic situation, civil defense, logical essence of terms, linguistic, process, communicative need.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: professor Fikrət Xalıqov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PƏRİXANIM SOLTANQIZI
(HÜSEYNOVA)

ADPU

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti

B. VAHABZADƏNİN POEZİYASI

XÜLASƏ

Tədqiqatın əsas obyekti Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasıdır. Şairin şeir və poemaları tədqiq olunur. Onların ideya və məzmununun bədii xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Bəxtiyar Vahabzadənin vətən məhəbbəti, xalq sevgisi, azadlıq harayı, azərbaycançılıq ideologiyası və s. araşdırılır. Universitetdə (indiki BDU) oxuduğu illərdə ədəbi mühitə, poeziyaya şairin gəlişi, bu illərdə qələmə aldığı şeirlərinə münasibəti diqqət mərkəzinə çəkilir. Tələbəlik illərində M.C. Paşayevin təşəbbüsü ilə yaradılan ədəbiyyat dərnəyinin onun həyatında rolu və əhəmiyyəti tədqiqatda yer alır. Məqalədə “Ana və şəkil” adlı ilk şeirinə münasibət bildirilir. Bəxtiyar Vahabzadənin şəriyyət aləminə gətirdiyi orijinalıq, yeni üslub və forma tədqiq edilir. Bu zaman şairin “Yaşıl çəmən, ağac altı bir də ki tünd çay” şeiri önə çəkilərək təhlil edilir. Fəlsəfilik sənətkarın bütün poetik irsi üçün səciyyəvi olan komponentlərdən biri kimi araşdırılır. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında təbiətin tərənnümü Azərbaycanın füsunkarlığı, təbiətinə, onun gözəlliyinə vurğunluğu, şalələri, bulaqlarının təsviri “İlisu”, “Şəki” və s) diqqətə çəkilərək tədqiq edilir. Şairin “Elm-əxlaq” (1969) şeiri bəşəri bir mövzu olaraq təhlil olunur. Burada qaldırılan problemin bütün bəşəriyyət üçün, xüsusən də azərbaycançılığa, milli soykökə, əxlaqa zidd tərəfləri elmi cəhətdən araşdırılır. Bəxtiyar müəllimin övladı olmayanların süni yolla övlad dünyaya gətirmələrinə qarşı üsyanı diqqətə çəkilir, fikir və mülahizələrinə istinad olunur. Şairin İstiqlal mövzusunə müraciət etməsinin səbəbləri və tələbəlik illərində yazdığı “Pambıq” şeiri tədqiq edilir. Ədibin yaradıcılığında bu mövzunun xüsusi yer alması, rus imperiyasının əsarəti altında yaşayan soydaşlarının taleyüklü məsələləri, ikiye ayrılmış Azərbaycan dərdi, dil dərdi və s. Bəxtiyar poeziyasının əsası, ana xətti kimi tədqiq edilir. (“Ana dili”, “Latın dili”, “Şəhidlər”, “Gülüstan”, “İstiqlal”, “Təzadlar” və s.) “Qurbanlıq quzu”, “Sülh mükafatı”, “Tarixin qanunu”, “Təzadlar”, “Amerika gözəli” və s. əsərləri şairin ümumbəşəri ictimai dərdlər tribunasından silsilə əsərləri kimi təhlil edilir. Əsərdə tədqiqatçı S. Vurğun poeziyasının Bəxtiyar yaradıcılığında rolu və şairlə münasibəti önə çəkilir. Bəxtiyar Heydər Əliyev, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn münasibətləri diqqət mərkəzinə gətirilir.

Məqalədə elmi polemika aparılır. Müəllif fikir və mülahizələrini sitatlar üzərində qurur və əsaslandırır.

Açar sözlər: poetika, şeir, poema, millilik, vətən

B. Vahabzadə ədəbiyyata 40-cı illərdə gəlsə də, şeir yaradıcılığına orta məktəb illərində başlamışdır. Lakin bu illərdə yazdığı şeirləri şair üzə çıxartmamış onlara “uşaq həvəsindən doğan, bədii əhəmiyyəti olmayan” qələm nümunələri kimi yanaşmışdır. Şairin poeziyada addımlarının möhkəmlənməsində, “Ədəbi cığıra” düşməsində ADU-da (indiki Bakı Dövlət Universiteti). görkəmli ədib M.C. Paşayevin təşəbbüsü ilə yaradılmış Ədəbiyyat dərnişinin böyük rolu olmuşdur. Gənc tələbə Bəxtiyar da həmin dərnişin fəal üzvlərindən olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin şəriyyəyə gəlişi və tanınması tələbəlik illərindən başlayır. İlk şeiri “Ana və Şəkil” (1943) mətbuatda dərc olunsa da onu ədəbi mühitə tanıdan “Yaşıl Çəmən Ağac Altı, Bir Də Ki, Tünd Çay” (1944) oldu. Niyə, məhz bu şeir? Çünki bu əsərdə o dövrdə şeirdə əsas sayılan tərənnüm üsulu- obyektə birbaşa ritorik müraciət yox idi. Fikir və hiss, reallıq, konkret bədii detallarla ifadə olunurdu. Bu da o dövr Azərbaycan ədəbiyyatına, poeziyasına yeni nəfəsin, yeni ruhun gəlməsi demək idi. Şeir müharibə mövzusunda yazılıb. Əsərdə nakam bir əsgərin döyüşdən öncə dostuna açdığı arzusu, xəyalı, fikrindən keçənlər qələmə alınıb. Şeir o dövr poeziyası üçün xarakterik olan Şablon sözlərdən uzaq yazılmışdır. Artıq müharibə qurtarıb keçmiş əsgər vətəndədir. Dostunu xatırlayıb düşünür: “Yaşıl çəmən, ağac altı, bir də ki, tünd çay- İndi onsuz bu dünyaya necə baxım mən?” Bəxtiyar Vahabzadə üçün şeir nədir? Ürəkdə dəniz kimi coşub, daşan “çarpaslaşan” hisslərin, duyğuların, “beynimi gəmirən” düşüncənin, sualların, fikirlərin ifadə vasitəsidir. Bəs, əsl şair necə olmalıdır?.- Özü demişkən: “Vətənin və xalqın ağrı-acılarını şəxsi ağrı-acıları kimi öz qəlbində yaşadan bir vətəndaş olmadan vətənin şairi olmaq mümkün deyil”

Bu Bəxtiyar Vahabzadənin əqidəsi idi. Ömrünün sonuna kimi də əqidəsinə, sadıq qaldı. Xalqının ağrı acılarını özünükləşdirdi, öz içində yaşada-yaşada alov kimi püskürdü. Od- alov, atəşə döndü. Şeirləri işıq olub bu dünyanın gerçəkliklərini, acılarını, qərd, qəmini, haqsızlığı, ədalətsizliyi xalqının kölə vəziyyətinə salınmasını, boynundakı zənciri göstərdi. “Şeirim mənim. Sən atəş ol, sən od ol, Yandır da sən, yax da sən. İldırım ol, çax da sən. Göstər öz işığında bu dünyaya özünü... Bir an yumma gözünü. Həm gör, sən həm də göstər!” (4, səh 88). Bəli, bu Bəxtiyar müəllimin şeirinə mütraciəti və ondan tələbi idi. Xalqı da Bəxtiyarı hər zaman belə gördü, belə tanıdı, belə sevdi. Yaratdıqları onu anasından alıb vətəninə, xalqına oğul etdi. “B. Vahabzadə poeziyası əzabkeş fikrin, dünya, insan, sevgi və azadlıq haqqında çırpıntıların poeziyasıdır. Bu poeziya tarixin şah damarını axtarır, bir sözün, bir obrazın maqnit sahəsində keçmiş, bu günü və gələcəyi qovuşdurur, hər dəfə də dünyanın taleyinə bir nöqtədən – bütün mənəvi qüdrətini insanların yolunda sərf etməyə hazır olan fədakar humanizm zirvəsindən yanaşır. (4, səh 8. Ön söz)”

B. Vahabzadənin şeir yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslar, tədqiqatçıları (R.Rza, M. Hüseyn, O. Sarıvəlli, K. Talıbzadə, Y. Qarayev, B. Nəbiyev, R. Qafarlı, N. Cəfərov, İ. Əliyeva və b.) tərəfindən mövzu, ideya, üslub və s. baxımından araşdırılıb. Ədəbi tənqid öz fikir və mülahizələrini bildirib. Tədqiqatlarda şairin şeir yaradıcılığı bir neçə təsnifata bölünür. Tədqiqatçılardan Asifə Telmanqızı şairin şeirlərini ictimai-siyasi, vətən lirikası, təbiət lirikası, məhəbbət lirikası, fəlsəfi şeirlərdəyə bir neçə təsnifata bölür. Sonra bu təsnifatın şərti səciyyə daşdığını, "poeziyasının mövzu və məzmun istiqamətlərini aydınlaşdırmaq məqamına" xidmət etdiyini söyləyir. (12, s. 18). Belə aydın olur ki, müəllif burada öz bölgüsünü də inkar edir. Lakin tədqiqatçı əsərində şairin poeziyasını indiyədək olan bölgüyə və öz təsnifatına uyğun olaraq elmi tədqiq və təhlil edir. Təəssüf ki, tədqiqatçı təsnifat bölgüsündə və şeirlərinin tədqiqi və təhlilində şairin məktəb şeirlərini unudur. Halbuki Bəxtiyar Vahabzadənin məktəb şeirləri onun poeziyasının ilkin mərhələsidir.

"Fəlsəfəlilik mövzuusundan asılı olmayaraq şairin bütün poetik irsi üçün səciyyəvi olan komponentlərdən biridir (12, s. 18)" deyərək hörmətli Asifə Telmanqızı şairin fəlsəfi şeirlərinin təsnifatda ayrı yer almasını düzgün qəbul etmir və təsnifat bölgüsünə uyğun bilmir. Tədqiqatçı bu baxımdan haqlıdır. Çünki, fəlsəfəlilik B. Vahabzadənin bütün əsərlərinə hakimdir. Qırmızı lent kimi Bəxtiyar yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir. Lakin Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasını mövzu baxımından qruplaşdırarkən onun fəlsəfi şeirlərini qeyd etməmək bir yanlışlıq, şairin və poeziyasını düzgün anlamamaq, düzgün yanaşmamaq qənaətinə gəlirdi.

Bəxtiyar Vahabzadənin məhəbbət mövzulu şeirlərində ("Sən güləndə", "Yağma yağış", "Gecələr uzanaydı", "Heyf", "Bir salama dəymədi", "Hansımız yoxuq", "Yaman darıxmışam", "Getsən, gəlsən", "Qısqanıram", "Verərdim", "Təslim", "Könüllü məhkum", "Sənə deyəsi" və s.) vüsəl, həsrət, ayrılıq, aşiqin hiss və duyğuları, həsbə-halı, düşüncələri canlandırılır. Bu Bəxtiyar şeirinin sevgi, xəşbəxtlik axtarışları və ona qovuşmaq harayıdır. Onun sevgi şeirləri "Zamana və məkana sığmayan, müasir insanın mənəvi əzabları, könül çırpıntıları və ürək yangısıdır" (4, səh 7, ön söz) Təbitət şeirlərində ("İlisu", "Şəki" və s.) vətənin füsunkarlığını, ecazkarlığını, insan sağlamlığına xeyirli ab-havasını, şalələ, bulaqlarını təsvir edir. Vətən lirikasında ("Azərbaycan", "Vətən marşı" "Azərbaycan əsgəri" "Gözəllik önündə", "Vətən", "Şəhid anası", "Hələ günahkarıq" və s.) doğma Azərbaycana sonsuz sevgisini ifadə edir. Şairin "Elm-Əxlaq" şeiri (1969) bəşəri mövzuda yazdığı əsərləri sırasındadır. Lakin bu şeirin ideya və məzmunu fərqlidir. Şairin hədəfi, onun üsyanı, etirazı "elmdir". Elmin əxlaqla üz-üzə gəlməsidir. Bütün bəşəriyyəti silkələyən, tibbin gətirdiyi yenilik, sonsuzluğun süni yolla aradan qaldırılması, övladı olmayan qadınlara, ərə getməyənlərə naməlum kişidən uşaq bəxş edilməsi problemi şairi narahat edir. Şair elmin bu nailiyyətinə qarşı çıxaraq onu nəinki cinayət, millətlərin qarışması, bütün xalqların millətlərini, insanların öz soy kökünə qanunlarına zidd, həm də əxlaq kodeksinə sığmayan qara ləkə kimi lənətləyir. Şair sonsuzluğun "dərmanını" ixtira edən həkim müəllimə edir: Bəxtiyar

Vahabzadə bu gerçəkliyə sonsuzluğun süni yolla aradan qaldırılması probleminə millətinin əxlaq kodeksindən yanaşmış və onu qəbul etməyərək hər şeydən öncə bir azərbaycanlı kişisi mövqeyindən çıxış edir. İstiqlal mövzusunə şair hələ tələbəlik illərində qələmə aldığı “Pambıq” şeiri (1956) ilə müraciət etmişdir. O dövrdə Azərbaycanda pambıq yığımı Sentyabr-oktyabr ayları üçün xüsusi mövsüm idi. Bu mövsümə kütləvi hal kimi ali məktəb müəllim və tələbələri də cəlb olunurdu. Bəxtiyar Vahabzadə də bir tələbə kimi universitet tələbələri sırasında Şamaxıda pambıq yığımında iştirak etmişdir. Pambığın Azərbaycanda əkilməsinin, yığılmasının nə qədər ziyanlı olduğunun şahidi olmuşdur. O hisslərini gizlətməmiş etirazını “Pambıq” şeirində bildirmişdir. Şeirimi imanım mənim -deyən Bəxtiyar Vahabzadə xalqının, vətəninin ağrı-acısını özünü küləşdirən, öz içində yaşadan milli vətəndaşlıqdan dünyanı düşünən vətəndaş şairə çevrilmişdir. “Ümumbəşəri ictimai dərdlər” tribunasından silsilə əsərlər yaratmış, dünya xalqlarının səsinə, dərdlərinə səs vermiş, ağrıları, acıları onlarla birgə yaşamışdır. Niyə? Vətənin gələcəyi naminə! Müdrik şair yaxşı bilirdi ki, dünyanı silkələyən böhran vətəmindən, xalqından yan ötməyəcək. “Dan yeri”, “Baş”, “Elm-əxlaq”, “Qurbanlıq quzu”, “Sülh mükafatı”, “Tarixin qanunu”, “Neytron bombası”, “Şairləri öldürürlər”, “A. Liliqentalın karterə məktubu”, “Latın dili”, şeirləri, “Təzadlar”, “Yollar-Oğullar”, “Ağlar-Güləyən”, “Amerika gözəli” poemaları və s. əsərləri ilə dünya ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini bildirdi. Və “Bir gəmidə səfərdəyik” kitabı onun yuxusuz gecələrinin, həyəcan, iztirab dolu yaşantılarının məhsulu oldu. Əlcəzair xalqının fransız imperializminə qarşı mübarizəsini əks etdirən “Yollar-Oğullar” (1964) poemasını çap olunması üçün “Azərbaycan” jurnalına təqdim edir. Burada çalışan qələm yoldaşı tərəfindən təzyiqə məruz qalır. Onu təhlükədən o dövrdə SSRİ-nin Yazıçılar ittifaqının sədri vəzifəsində çalışan M.Hüseyn xilas edir. Çünki həmin şəxs imzasını gizlətmədən SSRİ Yİ-na, KQB-yə, MK-yə açıq məktubla müraciət edərək əsərin sovet imperiyasının əlli illiyinə yazıldığını bildirmişdir. Həmin şəxs (şair heç bir yerdə onun adını açıqlamır) iddiasında haqlı idi. Lakin onun söylərinə baxmayaraq M. Hüseynin köməyi ilə əsər çap olunur. Şair Mehdi Hüseynin mücadiləsini minnətdarlıqla xatırlayır: “M. Hüseyn mətbəədə artıq yığılmış həmin əsərin üstünə bu sözləri yazmışdı: “İmperializmə qarşı yazılmış əsər nə vaxtdan antisovet hesab olunub. Aktual mövzuya həsr olunmuş bu əsərin nəşr olunmasının məsuliyyətini öz boynuma götürürəm!” (9, səh 7). Bu sətirlər qorxulu bir zamanda heç nədən çəkinməyən misraları ilə alov püskürən, Bəxtiyar Vahabzadəyə, əsərdəki incə mətləblərə, gerçəklərə çəkinmədən Mehdi Hüseynin dəstək durması onun da millətini, vətəninə sevən bütöv bir obrazını canlandırır. “Yollar-oğullar”da şair çarizmin “Parçada hökm sür” müstəmləkəçilik siyasətini, beynəlxalq mövzu pərdəsi altında ifşa edirdi. 132-li istiqlal uğrunda mücadilə edən xalq (1830-1962) sonda azadlığına qovuşur. Bu azadlığın işığında öz millətinin də mübarizəyə səsləyir. Əlcəzair xalqı kimi onun da müstəmləkəçilikdən azad olması yolunu tarixi həqiqətdə axtarır. “Ağlar-Güləyən” də Sabirin azadlıq mücadiləsini A. Səhhətlə

mükaliməsi üzərində qurur. Tarixdən gələn səsləri - Sabirin azadlıq harayını müasirliyə gətirir. Onu milli xarakterlə, tarixlə müasirliyin vəhdətində - simvollaşdırır. Prof. Təyyar Salamoğlunun qeyd etdiyi kimi "M.Ə. Sabirin obrazı "Ağlar- güləyən"ə milli xarakter kimi daxil olur və öz xarakterinin müasirliyi və əbədiyaşarlılığı ilə XX əsrin əvvəllərinin tarixi həqiqətlərini -milli varlıq uğrunda mücadilə hərəkətini sənətin predmetinə çevirdi. Sabirin və onun məsləkdaşlarının obrazlarının simasında XX əsrin əvvəllərində millu şüuru tərbiyə etmək, ona milli bütövlük və özgürlük düşüncəsi aşılmaq üçün başlanan mübarizə hərəkəti poemada əhatəli bədii təhlil predmeti olur". (11, səh 247).

"Təzadlar"da radio dalğalarında, qəzetlərdə planlı şəkildə xəbərləri izləyən şair dünya xəritəsində baş verənlərdən məlumatlanır. Vyetnam-Amerika müharibəsində Vyetnam xalqının qeyri-bərabər döyüşdə qalibiyyətini onun öz əqidəsinə inamında, ədalətdə, haqqın haqsızlıqla mübarizəsində axtarır. Şair əsarətdə inləyən xalqların səsinə səs verir. Onların nə yaşadığını, nə zillət çəkdiyini gözəl duyur. Çünki onun da xalqı, milləti həmin dərddədir. "Səhhətin qədrini yataqda بیمار qalandan soruş, Azad yaşamağın qədrini ancaq zindanda dustaq qalandan soruş". Bu səs Bəxtiyarın daxilindəki milli məninin-millətinin, xalqının səsidir. Şair bütün zülmərlərin sonunu bəşərin azadlıq uğrunda tarixi mübarizəsində axtarır Dünyanın taleyini həll edənlərin "silahlar məhv olsun" deyib, yalandan müqaviləyə imza atdıqlarını saxta təbəssümlərinin, gizli qıcanan dişlərinin arxasında gizlənən məkrli niyyətlərini, fitnə-fəsadlarını ifşa edir.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə əsərləri XII cildə VIII cild. Elm, Bakı 2009
2. Bəxtiyar Vahabzadə əsərləri XII cildə XI cild. Elm, Bakı 2009
3. "Gülüstan" poemalar. Məslki və Texnik Açıqoğretim Okulu matbası. Ankara 1988
4. Bəxtiyar Vahabzadə Seçilmiş əsərləri II cildə I cild. Bakı. "Maarif" 1983
5. Bəxtiyar Vahabzadə Seçilmiş əsərləri II cildə II cild. Bakı. "Yazıçı" 1984
6. Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bakı. "Azərbaycan" 1955
7. Bəxtiyar dünyası. Bakı. "Təhsil" 2005
8. Türk dünyasının Bəxtiyarı. Bakı. "Təfəkkür" 2002
9. Bəxtiyar Vahabzadə Sandıqdan səslər. Bakı. "Təfəkkür" 2002
10. Nizami Cəfərov. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı. "Azərbaycan" 1996
11. Təyyar Salamoğlu. Azərbaycan ədəbiyyatı: Mübahisələr, həqiqətlər. Bakı. "Orxan" NPS, MMC, 2016
12. Asifə Telmanqızı. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı. Bakı. "Turan evi" 2010.

Summary

Poetry of Bakhtiyar Vahabzade

The main object of research is the poetry of Bakhtiyar Vahabzade. The poet's poems and verses are studied. The artistic features of their ideas and content are studied. Bakhtiyar Vahabzadeh's love for the homeland, people's love, freedom, Azerbaijani ideology and so on. investigated. During his studies at the University

(now BSU), the poet's arrival in the literary environment, poetry, and his attitude to the poems which he wrote these years are in the center of attention. During his student years, the role and importance of the literary circle created at the initiative of M.J. Pashayev in his life is included in the research.

The article comments on the first poem "Ana və çiçək", "Mother and the picture". The originality, new style and form brought by Bakhtiyar Vahabzade to the world of poetry are being studied. In this case, the poet's poem "Yaşıl çəmən, ağac altı bir də ki tünd çay" ("Green meadow, under the tree and a dark river") is analyzed. Philosophy is studied as one of the components inherent in the entire poetic heritage of the artist. In Bakhtiyar Vahabzadeh's works, the hymns of nature are studied with attention to the charm of Azerbaijan, its fascination with nature, its beauty, waterfalls, descriptions of springs (Ilisu, Sheki, etc.). The poet's poem "Science and Morality" (1969) is analyzed as a human subject. The aspects of the problem raised here for all mankind, especially those contrary to Azerbaijanism, national ancestry and morality, are being scientifically investigated. The rebellion of Bakhtiyar Muallim against the artificial birth of children by those who do not have children is noted, and his views and opinions are referred to. The reasons for the poet's appeal to the theme of Independence and the poem "Cotton" written during his student years are studied. The special place of this theme in the author's work, the fateful issues of his compatriots living under the captivity of the Russian Empire, the divided Azerbaijani pain, language pain are studied as the basis of Bakhtiyar's poetry, the main line. ("Mother tongue", "Latin", "Martyrs", "Gulustan", "Independence", "Contrasts", etc.) The works "Qurbanlıq quzu", gözəli" ("Sacrificial Lamb"), "Sülh mükafatı", ("Peace Prize"), "Tarixin qanunu", ("Law of History"), "Təzadlar", ("Contrasts"), "Amerika gözəli" ("Beautiful America") are analyzed as a series of works of the poet from the tribune of universal social sorrows.

The work emphasizes the role of researcher S. Vurgun's poetry in Bakhtiyar's work and his relationship with the poet. The relations between Bakhtiyar Heydar Aliyev, Mir Jalal and Mehdi Hussein are in the center of attention.

The article is a scientific controversy. The author substantiates his ideas and opinions on quotations.

Keywords: poetics, poetry, poem, nationality, homeland

Резюме

Поэзия Бахтияра Вахабзаде

Основным объектом исследования является поэзия Бахтияра Вахабзаде. Изучаются стихи и поэмы поэта. Изучаются художественные особенности их идей и содержания. Любовь Бахтияра Вахабзаде к родине, любовь народа, свобода, азербайджанская идеология и так далее. расследованный. Во время учебы в университете (ныне БГУ) приход поэта в литературную среду, поэзия и его отношение к стихам, которые он написал в эти годы, находятся в центре

внимания. В студенческие годы в исследование включена роль и значение литературного кружка, созданного по инициативе М.Ж. Пашаева в его жизни. В статье комментируется первое стихотворение "Ana və çiçək", "Мать и картина". Изучаются оригинальность, новый стиль и форма, привнесенные Бахтияром Вахабзаде в мир поэзии. В данном случае анализируется стихотворение поэта "Yaşıl çəmən, ağac altı bir də ki tünd çay" ("Зеленый луг, под деревом и темная река"). Философия изучается как одна из составляющих, присущих всему поэтическому наследию художника. В произведениях Бахтияра Вахабзаде гимны природе изучаются с вниманием к очарованию Азербайджана, его очарованию природой, ее красотой, водопадами, описаниями источников (Илису, Шеки и др.). Стихотворение поэта "Наука и мораль" (1969) анализируется как человеческий субъект. Аспекты проблемы, поднятой здесь для всего человечества, особенно те, которые противоречат азербайджанству, национальному происхождению и морали, подвергаются научному исследованию. Отмечается восстание Бахтияра Муаллима против искусственного рождения детей теми, у кого нет детей, и упоминаются его взгляды и мнения. Исследуются причины обращения поэта к теме Независимости и стихотворения "Хлопок", написанного в студенческие годы. Особое место этой темы в творчестве автора, судьбоносные проблемы его соотечественников, живущих в плену Российской империи, разделенная азербайджанская боль, языковая боль изучаются как основа поэзии Бахтияра, основная линия. ("Родной язык", "Латынь", "Мученики", "Гюлустан", "Независимость", "Контрасты" и т.д.) Произведения "Qurbanlıq quzu", "gözəli" ("Жертвенный агнец"), "Sülh mükafatı" ("Премия мира"), "Tarixin qanunu" ("Закон истории"), "Təzadlar" ("Контрасты"), "Amerika gözəli" ("Прекрасная Америка") анализируются как серия произведений поэта с трибуны всеобщих социальных скорбей. В работе подчеркивается роль поэзии исследователя С. Вургуну в творчестве Бахтияра и его отношения с поэтом. Отношения между Бахтияром Гейдаром Алиевым, Миром Джалалом и Мехди Хусейном находятся в центре внимания.

Статья представляет собой научную полемику. Автор обосновывает свои идеи и мнения цитатами.

Ключевые слова: поэтика, поэзия, стихотворение, национальность, родина

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Ramazan Qafarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
nigarqazizade@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASI
RUS DRAM TEATRİNİN SƏHNƏSİNDƏ**

XÜLASƏ

Azərbaycan dramaturgiyasının digər xalqların nümayəndələrinə çatdırılması sahəsində Rus Dram Teatrının rolu müstəsna əhəmiyyətə malik olub. Teatrın kollektivi yaradıcılığı boyu səhnəsində milli dramaturgiya əsərlərini oynamaqla həm öz repertuarını zənginləşdirməklə bərabər, həm də Azərbaycan dramaturgiyası ilə keçmiş SSRİ xalqlarını tanış etmişdir.

Bu sahədə M.İbrahimovun «Kəndçi qızı», İ.Əfəndiyevin «Sən həmişə mənimləsən», Y.Səmədoğlunun «Qətl günü» kimi uğurlu quruluşlarını teatr qastrol repertuarına daxil etmişdi. Həmin pyeslərin mövzuları milli zəminə əsaslanmaqla yanaşı, həm də başqa xalqların seyrçiləri üçün maraq doğururdu. Onlarda müasir dövrün cari problemləri zamanın tarixi axarında təsvir olunurdu. Məhz ona görə də bu əsərlərdəki hadisələr yalnız tamaşaçılarımızı deyil, eyni zamanda digər millətçilərin fikir dairəsini düşündürürdü.

Açar sözlər: Rus Dram Teatrı, pyes, tarixi axar, tamaşaçı, dramaturgiya

Müasir Azərbaycan dramaturqu İ.Əfəndiyevin «Sən həmişə mənimləsən» pyesi Rus Dram Teatrında da səhnə həllini tapıb. Əsər aktyorlarda müxtəlif fikir ayrılığı, mübahisələr törətdi. Nargilə rolunun ifaçısı S.Kostyubinskaya obrazı barədə düşünürdü ki, məndə qəhrəmanımın qayəsi həqiqi mənada mürəkkəb səpkili fikir ayrılığı yaradır. Həsənzadə gec, ya da tezliklə onun yanına gələcək. Həmişəlik . bu fikir Həsənzadəni oynayan aktyorlara daha çox şübhəli görünürdü. Onların qəhrəmanı doğma şəhərindən ona görə gedirlər ki, orada onlara doğma olan Nargilə qalıb, özlərinin bu şəhərdə yaşamalarını mümkün saymırdılar, qorxurdular ki, unudulmasını arzu etdikləri hisslər yenidən baş qaldıra bilər. Həsənzadənin hər iki ifaçısı L.Qruber və A.Falkoviç də bu fikirdə idilər [2].

Lakin tamaşaçı da Nargilənin sevgisinin onun üçün əziz olduğuna inanır. Gənc qız üçün «yaş problemi» yoxdur və ümumiyyətlə arzusu naminə həyatını qurban verməyə hazırdır. Aktrisa obrazını bu səpkidə oynadığından tamaşaçıda rəğbət oyadırdı. Rejissor K.Güləhmədova – Martinova və J.Toronovun quruluşunda əsərdə qurulan məsələlərin heç biri tam dərəcədə həll olunmurdu, onlar mübahisəli qalırdı. Lakin tamaşada bir məqsəd və mənəvi mövqenin sarsılmaz qətiyyətliliyi

mövcuddur. Həsənzadə ifaçılarının qənaətinə, gənc qız heç bir ziyan görmədən, qurbansız «təbiətin qanunlarına» münasib öz həqiqi xoşbəxtliyin tapmalıdır [2].

«Sən həmişə mənimləsən» tamaşası Azərbaycan Milli Dram Teatrında artıq 1964-cü ilin oktyabr ayının 14-dən oynanırdı. O da qeyd olunmalıdır ki, Rus Dram Teatrındakı quruluş akademik Teatrının tamaşasından müəyyən dərəcədə fərqlənirdi. Bu fərq əsərdə qoyulan həyati problemlərin mürəkkəbliyindən doğurdu. Həm rejissor K.Güləhmədova – Martinovanın pyesdəki məsələlərin həllinə birmənalı tərzdə yanaşmaması, hətta aktyor heyətinin də obrazlarına müstəqil münasibətləri, trafaretlikdən uzaq yanaşmaları ilk baxımdan nəzərə çarpırdı. Aktyor L.Qruberin ifasında Həsənzadə səhnədə yaşlı olduğuna baxmayaraq, sevginin təsirindən sanki nisbətən yaşlı insanın gəncləşiyini hərəkəti, ətrafdakı mühitə sevgi dolu hisslərlə baxması açıq tərzdə duyulurdu. Bu səpgili yaradıcı münasibət D.Tumarkina, M.Leşqişvili və digər aktyorların ifasında da görmək olurdu [2].

Qısa müddət ərzində quruluş 20 dəfə oynanılmışdı. Bir il və 10 ay keçəndən sonra 27 mart 1969-cu il Beynəlxalq Teatr günündə tamaşa yüzüncü dəfə Rus Dram Teatrında göstərildi. Bu münasibətlə məlumatda «Baku» qəzetində oxuyuruq: «Pyesin gənc qəhrəmanı Nargilə obrazı mənəvi baxımdan bütöv və məqsədyönlü olmaqla müasir gənclərin sevimli səhnə obrazına çevrilmişdi» [2].

Bəstəkar Tofiq Quliyevin musiqi parçaları da əsərdəki mübahisəli motivlərin müsbət yöndə həllinə imkan verirdi [2].

1960-cı illərdə Rus Dram Teatrının Azərbaycan dramaturgiyasına ikinci dəfə müraciəti M.İbrahimovun «Kəndçi qızı» oldu. Əsər L.Lenqin tərcüməsində teatrın repertuarına daxil edilmişdi. Artıq ötən əsrin 30-cu illərindən bəri öz qələmini komediya janrında da sınayan müəllifin obrazları koloritliyi ilə teatr kollektivlərinin nəzərini cəlb etmişdir. Lakin bu quruluşda rejissor əsərin novatorluq mahiyyətini lazımi dərəcədə önə çəkmə bilmədiyindən baş qəhrəman Bənövşə tamaşanın həqiqi ideya-bədii baxımdan üstün cəhətinə çevrilməmişdi [3]. Buna da səbəb quruluşda pyesin vodevil janrına üstünlük verilməsi olmuşdur. T.Kostunovanın ifasında Bənövşə əslində komediya personajı olan qəhrəman kimi təqdim edilirdi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetindəki tamaşa barədəki rəydə oxuyuruq ki, dramaturq hər bir əsərində həyatımızın işıqlı cəhətlərini tərənnüm etdiyinə şahidi olmuşuq. Aktrisa T.Kostyunovanın qəhrəmanında isə zəhmətə böyük ehtirasla yanaşma hiss edilirdi [3]. Quruluşun müəllifi ifaçıya lazımi istiqaməti təlqin etməyi göstərə bilməmişdi. Sonda tamaşada obrazın tam dərəcədə və parlaq səhnə obrazı öz ifadəsini tapmamışdı. Aktrisa Bənövşənin həyat amalını, təmiz hisslərlə aşılənmiş mübarizəsini göstərmiş, lakin əsərin əsas qayəsini canlandıran xüsusiyyətləri, misal üçün, rəfiqələri ilə xoş münasibətini obrazın simasında görməyi arzuladıq [3].

Aktyor K.Adamovun ifasında Vahid tamaşa boyu haqlı gülüş hədəfi olur. Onun simasında xalqın mənəvi gözəlliklərinə laqeyd yanaşan gəncin obrazı ilə rastlaşırıq. Teatrın istedadlı aktyoru şarja uymadan qəhrəmanın təbiətən xoşagəlməz cəhətlərini göstərməyə meyl göstərir. Pyesin ümumi axarı boyu Vahid Bənövşə ilə

mübarizədə məğlub olur. Lakin obrazın təbiətində olan saflıq rüşeymini üzə çıxaran ifaçı seyrçini inandırır ki, sonda o haqq yoluna dönəcək.

Əsərdə xalq əmlakını mənimsəyən, öz əməlləri ilə bir-birini tamamlayan Şəkərlinski (A.Oxlonkov) və Alışov (M.Leqişvili) tamaşada əsas gülüş hədəfidirlər. Hər iki ifaçı obrazlarını çürümüş təbiətli bir rəzil kimi təqdim edirdilər. Rollarını bacarıqla çatdırmağa səy göstərən aktyorlar bəzi hallarda oyunlarını kölgələyən priyomlara uyduqlarını göstərmək lazımdır. Onların ifalarında yersiz gülüş doğurmaq naminə bəzi dialoqlarında Azərbaycan tələffüzünə uymaları ilə quruluşun ümumi ahənginə xələl gətirirdilər. Bu çatışmazlığı aktrisa M.Şamxoryanın (Reyhan) oyununda da müşahidə edirik [3]. Aktrisa övladlarının taleyinə həyəcan keçirən ananın roluna bir qədər şarja uyma tərzində yanaşdığı aydın sezilirdi. Şübhəsiz şərəfli ana obrazının bu səpgidə təqdimi ilə razılaşmaq çətindir.

Tamaşanın bədii tərtibatında pyesin ümumi ruhuna uyğun ab-hava ilə səsleşən mühitlə rastlaşırıq. S.Yefimenkonun işində rejissor istəyinin həyata keçməsinə yardım göstərən cəhətlər sevindirici hal idi. Lakin bu sahədə rəssamın yurdumuzun kənd mənzərələrinin koloritli boyalarla təsviri bir qədər məyusluq doğururdu [3].

Azər Rzayevin bəstələdiyi musiqi parçaları komediyadakı nikbin əhval-ruhiyyəni daha da artırır. Quruluşun leytmotivini, eləcə də qəhrəmanların yaşadıkları sevinc anlarının ahəngi ilə səsleşən musiqi tamaşaçıda xoş təəssürat yaranmasına yardım göstərirdi.

Y.Səmədoğlunun «Qətl günü» romanına teatr və kino xadimləri öz münasibətlərini bildirməyə çalışdılar. Əsərə Rus Dram Teatrında çalışan C.Səlimova, Gənclər Teatrında H.Ataşiyev, kinoda G.Əzimzadə eyni zamanda müraciət etdilər. Lakin ədəbi materialın tərcüməsinin səhnə dilinə çevrilmə məsələsi meydana çıxarkən teatrın bu mürəkkəb, zəngin, həssaslıqla işlənmiş romanı teatrda canlandırmaq barədə fikir müxtəlifliyi yarandı.

C.Səlimova polifonik, iri həcmli romanın səhnənin nisbətən məhdud çərçivəsinə sıxışdırmağın mümkünsüzlüyünə şübhə ilə yanaşdı. Tamaşada romanın əsasən iki xəttinin verilməsi lazım sayıldı: görkəmli yazıçı Sədi Əfəndinin 37-ci ildəki irticaya məruz qalmış taleyi və onun taleyinə uyğun olan heç bir güzəştə getməyən Xəstənin tarixi. Əsəri «Romanın mövzusunə Fantaziya» adlandıran tamaşanın müəllifləri ədəbi materiala sərbəst tərzdə yanaşmağı lazım bildilər (rejissor – Ş.Safarova, səhnəqrafçı – V.Kolots, musiqi tərtibatçı – V.Neverov, plastika üzrə rejissor – L.Lukinskiy).

Səhnə dilinin özünəməxsusluğu, xüsusən musiqi parçalarının həssaslıqla seçilməsində, işıq kompazisiyasında və rəng effektlərində, bir sıra plastik səhnə işıqlarının dəyişilməsində (toy səhnəsində, Kərimlinin yığıncağında) özün göstərirdi. Bu cəhətlər tamaşanın emosionallaşdırılmasında, obrazlığında, quruluşun psixoloji atmosferində özün büruzə verməklə tamaşanın fəlsəfi dəyərinin artmasına imkan verirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aktyor heyətinin bəziləri fantastik və reallığın təsvirində üzvi tərzdə dinamik baxımdan mühitin canlılığını göstərməkdə çətinlik çəkirdilər. Bu baxımdan Xəstənin və onun yuxu görmə anının təsviri bir qədər qeyri-təbii təsir bağışlayırdı. Aktyorlardan Xəstənin ifaçıları (M.Yaqızarov və A.Şarovskaya) bu andakı oyunlarında bir qədər rahatlıq duymurdular. A.Şarovskaya bir növ rəşonalizm çərçivəsindən çıxıb, hadisələrin şərhçisinə çevrilirdi.

M.Yaqızarovun ifasında emosionallığa qapılma daha artıq duyulurdu. Aktyor canlı, insani baxımdan daha artıq qeyri-adi situasiyalara reaksiya verməyi bacarırdı. İfaçının bu cür oyunu xüsusən susma və düşüncə aləminə qapılma anında xüsusilə cəlbədicə təsir bağışlayırdı. Tamamilə təbiidir ki, tamaşanın həddən artıq epizodik rolları olduğundan ifaçılara tam mənasında özlərinin potensial imkanlarını göstərməyə imkan yaratmırdı.

«Qətl günü» romanı nəşr olunandan bir qədər sonra bir çoxları onu oxuduqdan sonra təəccüblərini gizlətmədilər: Gırlıq insan kimi danışan mifik məxluq, alleqoriya, metaforiyadır? Bəli, əlbəttə ki, bu bizim murdar, iyrənc məxluq şəxsi vicdanımız, daxili aləmimizdir. Tamaşada bu obraz B.Lukinskinin əla ifası sayəsində materiallaşıb.

Salaxov və Kərimlini tamaşada bir aktyor oynayır, bu da tamamilə özün doğrudur. V.Kovtun bu şəxslərin birini digərindən fərqləndirməyə çalışmır. Onların portretləri də biri digərini tamamlayır, hər ikisi ikiüzlü, başqalarını razı salmağa çalışan adamlardır. Yalnız Muxtar Kərimlini aktyor bir qədər dəyişdirir, bununla da bizdə bu adamın öz simasını dəyişdirməyi bacaran, bir zaman Muxtar Kərimli olduğuna inandırmağa çalışır.

Tamaşada insani keyfiyyətinə görə ciddi rol oynayan Sədi Əfəndini canlandıran aktyor M.Dadaşovdur. Onun yaratdığı mənəvi baxımdan məzmunlu obraz əsərdəki materialın tamamilə açılmasına xidmət göstərir. Xüsusilə ziyalı, xeyirxah və səmimi qəlbli bu insan eyni zamanda cəsarətli, barışmağa, güzəştə getməyən Sədi Əfəndi M.Dadaşovun ifasında xüsusilə nəzərə çatdırılır [1].

Sədi Əfəndinin qızı Səlimə (İ.Perlova) romandakı obrazlarla müqayisədə dramatikdir, ciddidir, məqsədyönlüdür. Quruluşda o xəstə ilə birlikdə həqiqətin aşkarlanması yolunda mübarizə aparmağa üstünlük verir, qəddarlığa, haqsızlığa qarşı dözülməzdir [1].

Rus Dram Teatrı Y.Səmədoğlunun «Qətl günü» romanı əsasında səhnələşdirdiyi quruluşu ilə teatr ictimaiyyətində maraq doğuran bir tamaşa hazırlamışdı.

İstifadə olunan mənbələr

1. A.Dadaşov. Rejissorluğun üslub problemləri. «Elm-Təhsil», Bakı, 2010, səh. 126.
2. Вал. Богуславский. Русский Драматический имени Самеда Вургунa. Баку, 1971, стр. 116, 117.

3. C.Səfərov. «Kəndçi qızı» rus səhnəsində. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1964, 6 iyun.
4. V.Nadirova. «Qətl günü və qiyamət günü». Газета «Вышка», 1969, 23 апрел.

Ильхам Газизаде

**Доктор философии по искусствоведению, доцент,
Институт Архитектуры и Искусства АНАН**

nigarqazizade@gmail.com

ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДРАМАТУРГОВ НА СЦЕНЕ РУССКОГО ДРАМАТИЧЕСКОГО ТЕАТРА

Резюме. Русский Драматический Театр сыграл исключительную роль в ознакомлении представителей других народов с азербайджанской драматургией. Постановками произведений азербайджанских драматургов коллектив театра не только обогащал свой репертуар, но и знакомил народы бывшего СССР с драматургией Азербайджана. На сцене театра были с успехом поставлены такие произведения, как «Деревенщина» М.Ибрагимбекова, «Ты всегда со мной» И.Эфендиева, «День казни» Ю. Самедоглы, которые были включены гастрольный репертуар театра. художественно-эстетический смысл указанных пьес, основанный на национальном колорите, вызывал большой интерес у зрителей других народов. Они рассматривали проблемы современности через временную призму. Именно поэтому, события, развивающиеся в этих пьесах, заставляли задуматься не только азербайджанского зрителя, но и представителей других народов.

Ключевые слова: Русский Драматический Театр, пьеса, течение истории, зритель, драматургия.

Ilham Qazizadeh

**PHD in Art Criticism, Assistant professor
Institute of Architecture and Art of ANAS**

nigarqazizade@gmail.com

AZERBAIJANI DRAMA ON THE STAGE OF RUSSIAN DRAMA THEATER

Summary. Russian Drama Theater was of exceptional importance in conveying Azerbaijani dramaturgy to other nations. Throughout career, the staff of the theater not only enriched its repertoire by playing examples of national dramaturgy on the stage, but also acquainted the peoples of the former USSR with Azerbaijani dramaturgy. In this field, the theater included successful structures such as “Peasant Girl” by M.Ibrahimov, “You are always with me” by I.Afandiyev, “Day

of Murder” by Y.Samadoglu in the theatrical tour repertoire. The themes of these plays were based on the national background and were of interest to the audience of other nations. In these plays, the current problems of the modern era were described in the historical course of time. Therefore, the events in these works made not only our spectators, but also other nations think.

Key words: Russian Drama Theater, play, historical course, spectator, dramaturgy

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Vidadi Qafarov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ MUSAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi
Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
lala.musayeva.adpu@gmail.com

BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ INTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi prosesində interaktiv metodların tətbiqi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövrün tələbi olan kamil insanı yetişdirmək üçün təhsilin məzmununu buna uyğunlaşdırmaq lazımdır. Buna görə də demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni təlim texnologiyalarının yaradılması və tətbiqi çox vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə görülməli işlərin ən başında şagirdlərin dərəcə marağını artıran, onların fikirlərinin müstəqil səslənməsində çox mühüm rol oynayan interaktiv metodlardan istifadə durur. İnteraktiv metodlar bu gün müasir dərəcə tələbidir. İnteraktivlik dialoq, qarşılıqlı əlaqədə, fəaliyyətdə olmaq və s. kimi izah olunur. Burada şagirdin vəzifəsi daha çox fəal olmaq, fikirlər irəli sürmək, müəllimin vəzifəsi isə ona istiqamət verməkdən ibarətdir.

Oxu dərəcələrində yeni materialın öyrədilməsi prosesində interaktiv metodların tətbiqi yolları müxtəlifdir. İnteraktiv metodların tətbiqinin dərəcədə səmərəli nəticə verməsi üçün onların mahiyyəti, növləri, bu metodların tətbiqi prosesində təhsil islahatının tələbləri, təlim nəticələri, interaktiv metodlardan istifadə etməklə şagirdlərin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların biliyinin qiymətləndirilməsi və s. məsələlər nəzərə alınmalı, bu məsələlərin həlli üçün optimal şəraitin yaradılması ön plana çəkilməlidir.

Açar sözlər: bilik, bacarıq, vərdiş, oxu, interaktiv, dərəcə, təlim

Bildiyimiz kimi, təlimin əsasını müəllim tərəfindən məzmunun nəticəsi, tərkib hissəsi, şagird tərəfindən isə mənimsəmənin məhsulu kimi meydana çıxan bilik, bacarıq və vərdişlər təşkil edir. Bilik, bacarıq və vərdişlər isə hər biri sistemli şəkildə şagirdə verilməli (müəllim tərəfindən) və formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin məzmununa ayrılıqda nəzər yetirsək onların möhkəmləndirilməsi prosesində interaktiv metodlardan istifadə imkanlarını dəqiqləşdirə bilərik.

Bilik – insanın obyektiv gerçəkliyi faktlar, anlayışlar və elmi qanunlar şəklində əks etdirməsidir. Onlar insanlığın kollektiv təcrübəsinin, obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsi nəticəsinin inikasıdır.

Bacarıq – biliklərə yiyələnmək, həyat təcrübəsi və əldə edilmiş vərdişlər əsasında təcrübi və nəzəri işləri şüurlu və müstəqil surətdə yerinə yetirməyə hazır olmaqdır.

Vərdişlər – zəruri işin yerinə yetirilməsi zamanı meydana çıxan, çoxsaylı təmrinlər yolu ilə təkmilləşən təcrübi fəaliyyətin tərkib hissəsidir. (5, s. 12)

Müəllim şagirdlərə bilik verərkən onları daim vacib olan tərəfə, əsas məsələyə yönəldir. Biliklərlə silahlandırılan şagird onu maraqlandıran, gələcək təhsil həyatı üçün ona gərəkli olan bacarıqları əldə etməklə vərdişlərə yiyələnir. Şagird bilik, bacarıq və vərdişlərə dərs prosesində interaktiv metodların tətbiqi ilə daha səmərəli şəkildə yiyələnmə bilir. İnteraktiv metodların zənginliyi biliklərin öyrədilməsi prosesində öz praktik əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyekti etmək, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir. “İnteraktiv” ingiliscədən tərcümədə insanlararası qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq deməkdir.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən – mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. –dir. (3, s. 45) Yəni bu tərz irəlicədən planlaşdırılmır, işin – təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən olaraq təşkilatçı, məsləhətçi, fasilitator funksiyasını yerinə yetirir: şagirdin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir və s. Amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər.

Deməli, interaktiv təlim dedikdə dərstdə yaranan, təlim prosesində meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim – şagird birliyi nəzərdə tutulur. İnteraktiv metodlar isə həmin prosesdə öyrənmə və anlaşılmaya, eləcə də irəlidə qeyd etdiyimiz bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

İnteraktiv təlim dialoqa, qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaradıcı fəaliyyətə əsaslanmaq deməkdir. (2, s. 78) Bu gün məktəb nə üçün interaktiv təlim sorağındadır? İbtidai təhsilin indiki mərhələsində əsas prioritet uşağın şəxsiyyətinin inkişafına verilir. Bu nədə özünü göstərir? Şəxsiyyətin ibtidai mərhələsində inkişafını təmin etmək, qabiliyyətini aşkara çıxarmaq: oxumaq, yazmaq bacarığı və vərdişlərini təlim fəaliyyətinin digər bacarıq və vərdişlərini əldə etmək; təfəkkürə, nitq inkişafına, sağlam həyat tərz elementlərinə yiyələnməkdə və s. İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyekti, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir.

Müxtəlif fənlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi interaktiv metodlardan lazım gəldikdə istifadənin zəruriliyini təmin edir və bunun tətbiqi üçün bir çox üsulların meydana çıxmasına zəmin yaradır.

İnteraktiv metodlar dərstdə əyani vasitələrin zənginliyini tələb etdiyi üçün öyrənmə prosesi də məhz bunun nəticəsində səmərəli olur. Yəni məşhur Çin məsələsində deyildiyi kimi: “Mənə de mən yaddan çıxarım, mənə öyrət mən yadda saxlayım, mənə göstər mən öyrənəm!”. (4, s. 56)

Bu gün Azərbaycan təhsili qarşısında dünyəvi, sivil, ümumbəşəri dəyərlərlə zəngin Azərbaycan dövlətinə yüksək intellektual səviyyəyə malik, milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət edən, öz dövləti, xalqı qarşısında olan borcunu yüksək təhsil almaqla ödəyən şəxsiyyət yetişdirmək məqsədi durur.

Yüksək potensiala malik şəxsiyyət yetişdirmək Azərbaycan təhsilinin birinci təmsilçiləri olan müəllimlər qarşısında çox mühüm məqsəd və vəzifələr qoyur. Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün müəllim şagird mənafeyindən çıxış etməlidir. Dərs prosesində müəllim mövzu ətrafında öz işini məqsədyönlü şəkildə elə qurmalıdır ki, onun şagirdə demək istədiyi və deyə bilmədiyi, nəzərdə tutduğu və ya nəzərdən qaçırdığı bütün məsələlər şagirdin təfəkkürünə yönəldilmiş informasiyaların nəticəsində aydın olsun. Bunun üçün müəllimin zəngin və didaktik materialları olmalıdır. Bu heç də bir neçə test, sual vərəqi və ya bir neçə tablo demək deyil. Bu gün yaxşı təşkil olunmuş dərs otağı dedikdə, zəngin tabloları olan otaq yox, çoxsaylı kompüterlərlə təchiz olunmuş müasir, operativ öyrənmə prosesinə xidmət göstərən otaq nəzərdə tutulur. Belə bir otaqdan danışarkən əlimizin altında zəngin audio, video CD kompleksi təsəvvür edə bilərik. Əgər biz ibtidai sinifdə oxu dərslərinin birində Səməd Vurğunun “ Azərbaycan ” şeirini tədris edərkən əsəri tək-cə ifadəli oxuyub, şagirdlərə vətənin gözəlliklərini əks etdirən 2-3 tablo nümayiş etdirib, şeirin təhlili üzrə işləməklə dərsi yüksək səviyyədə keçmiş sayırıqsa, bu qənaətbəxş deyil. Öz təsəvvür və düşüncələrimizi şagirdlərə məcbur qəbul etdirmək düzgün deyil. S. Vurğunun səsi yazılmış CD audionu işə salmaqla şagirdlərlə birlikdə məşhur şairimizin qəlb çırpıntısı ilə söylədiyi şeiri dinləmək onları çox maraqlandırardı. Əgər şagirdlər bu şeir parçasını Azərbaycanın füsunkar gözəlliklərini əks etdirən kadrlarla tərtib edilmiş bir video CD-nin müşayiəti ilə dinləsələr tərbiyəvi baxımdan daha məqsədəuyğun olar və daha böyük nəticələr vermiş olar. Şagirdlərə “ Vətəni sevin! “, “ Vətəni qoruyun “ demək əvəzinə vətənin gözəlliklərini göstərərək onun eşqi ilə qəlbi çırpınan dahilərin əsərlərindən, nəsihətlərindən nümunələr təqdim etsək, onların təfəkkürünə bu informasiyaları hazır şəkildə yox, özləri interaktiv təlim metodları vasitəsilə nəticə çıxararaq başa düşəcəklər ki, doğrudan da Azərbaycan çox füsunkardır, sevgiyə, məhəbbətə layiqdir, onu qorumaq və müdafiə etmək lazımdır.

İnteraktiv təlim metodlarına biz ənənəvi dərs nümunəsində rast gələ bilərik. Çünki ənənəvi təlim metodları ilə keçirilən dərstdə yalnız müəllim deyir, şagird isə eşidib yadda saxlayırdı, öz fikrini söyləyə bilmirdi. Lakin interaktiv metodlarla keçirilən dərs zamanı işgüzar səs-küy, şagirdlərin fəallığı, hər hansı tapşırığının öhdəsindən bacarıqla gəlmələri, şagirdlərin dərsə çox həvəslə və maraqla yanaşmaları çox aydın nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə, şagirdləri elə seçilmiş, dəqiq, məqsədyönlü informasiya ilə təmin etmək lazımdır ki, bütün deyiləsi lazım olan, amma deyilməyən fikirləri şagird özü aydınlaşdırsın və bunlar düşündürülən şagirdin şəxsi qənaəti olsun.

Ənənəvi təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlimdə müəllimin fəaliyyətinin izahlı-illüstrativ xarakteri üstünlük təşkil edirdi, birinci yerə yalnız tədris vəzifələri ilə məhdudlaşan fənyönümlü, proqramyönümlü bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək qoyulurdu. Müəllimin fəaliyyəti ona yönəlirdi ki, necə etsə, hər şeyin aydın olmasını asanlıqla başa düşülməsini təmin edə bilər. Necə etsə, şagirdlər təlim fəaliyyətini yerinə yetirərkən müəllimin izahından sonra sual verməzlər. Bu materialın mənimsənilməsinin başlıca meyarı olurdu. Ənənəvi təlim tipində müəllim-şagird münasibətləri birtərəfli idi. Şagird müəllimin dediklərini icra edir, onu təqlid edir, müəllim kimi olmağa çalışırdı. Dərsdə şagirdlər ancaq müəllimlə işgüzar ünsiyyət saxlayırdılar. Ənənəvi təlim prosesində müəllimlər kifayət qədər əsaslandırılmış məqsədlər qoyurlar, lakin onlar şagirdlər tərəfindən müxtəlif cür qəbul olunur. Şagirdlərin bir qismi ümumiyyətlə materialı qəbul etmir. Deməli təlim prosesi şagirdyönümlü olmur.

Bilik, bacarıq və vərdislərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə müəllimin nəzəri və praktiki hazırlıq səviyyəsindən, onun yaradıcı fəallığından və s. asılıdır. İnteraktiv təlim vasitəsilə şagirdlər əlavə vaxt itirmədən daha böyük həcmli materialı şüurlu, möhkəm əsaslandırılmış şəkildə mənimsəyə bilirlər. Fəal təlimdə iş prosesində bilik, bacarıq və vərdislər arasında sıx əlaqə yaranır, təlimin həyatla əlaqəsi möhkəmlənir. İnteraktiv təlim metodlarına biz ənənəvi dərs nümunəsində rast gələ bilərik. Çünki ənənəvi təlim metodları ilə keçirilən dərsdə yalnız müəllim deyir, şagird isə eşidib yadda saxlayırdı, öz fikrini söyləyə bilmirdi. Lakin interaktiv metodlarla keçirilən dərs zamanı işgüzar səs – küy, şagirdlərin fəallığı, hər hansı tapşırığın öhdəsindən bacarıqla gəlmələri, şagirdlərin dərsə çox həvəslə və maraqla yanaşmaları çox aydın nəzərə çarpır.

İnteraktiv təlim metodları şagirdləri öyrənməyə həvəsləndirir, onların dərsə marağını artırır, bu da bilavasitə təlimin səmərəliliyini təmin edir. İnteraktiv təlim metodları dərsin müasir texnologiyalarla təmin olunmuş kompleks halına gətirilməsinə və şagird fəaliyyətinin tam müstəqil təmin olunması məkanına çevrilməsinə stimül yaradır. (1, s. 30) Oxu dərsləri integrativ dərs olduğu üçün burada interaktiv təlim metodlarının zəngin tətbiqi üçün bir çox imkanlar yaranır. Belə ki, təhsil islahatının tələbi olan intellektual, müstəqil düşünmə bacarığına malik şəxsiyyəti formalaşdıran şərait məhz oxu dərslərində özünü göstərir.

Motivasiya dərsin yüksək səviyyədə qurulmasında əsas göstərici funksiyasını yerinə yetirə bilər. Çünki motivasiyada problem axtarılır və tapılır ki, onun həlli üçün yollar əvvəlcədən qeyd edilə bilsin.

Qrupda iş müstəqil öyrənmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, təlimin fərdiləşdirilməsinə imkan yaradır və şagirdlərin özlərini müstəqil şəxsiyyət kimi hiss etməsinə imkan verir. İnteraktiv təlimin üsulları müasir təhsilin hərəkətverici

qüvvəsidir. Fəal təlimə keçid, yeni proqramların tətbiqi ilə əlaqədar biliklərin əldə edilməsində təfəkkürə üstünlük verilməsi biliklərin möhkəmləndirilməsi prosesində də şagirdlərin dərstdə fəallaşdırılması zərurətini irəli sürdü.

Təlim nəticələri şagirdin təhsil aldığı müddətdə əldə edəcəyi təlim müvəffəqiyyətlərin təyin etməyə imkan verir.

Oxu təlimində interaktiv metodlardan istifadə edərkən biliyin möhkəmləndirilməsi prosesində qrup halında aparılan işlər daha yaxşı nəticə verir. Belə olduqda şagirdlərin təfəkkürü inkişaf edir, oxu vərdişi aşılır, müstəqil fəaliyyəti təmin olunur. Çətinlik dərəcəsi yüksək olan elmi – kütləvi mətnləri şagirdlərə öyrətmək üçün interaktiv təlim metodları vasitəsilə mətnə qarşı şagird marağının yüksəlməsinə nail olmaq olar. Şagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı müasir təhsil sisteminin tələbləri nəzərə alınmalı, yeni texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti burada özünü göstərməlidir. Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi prosesində interaktiv metodlardan istifadə zamanı müəllimin möhkəmləndirmə təkrarı ilə qarışdırmamalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cenni L.Stil, Kurtis S.Meredit və Çarlz Templ. Bütün fənlər üzrə müəllim, yazı və müzakirə. III kitab. Bakı, Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondu, 2000.
2. Həsənov M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri – praktik məsələləri. Bakı, 2009
3. Xəlilov V. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri, Təhsilin aktual problemləri. Mütərcim, Bakı, 2007
4. Qədimova X. interaktiv təlim metodları və onların tətbiqi yollar. Bakı, 2003
5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. "Təhsill", Bakı, 2005

Л.Мусаева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРОЦЕССЕ ЗАКРЕПЛЕНИЯ ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ

Резюме

Применение интерактивных методов очень важно в процессе обучения знаниям, умениям и навыкам. Чтобы воспитать совершенного человека, что является требованием времени, необходимо адаптировать к нему содержание образования. Поэтому создание и применение новых технологий обучения, основанных на демократических принципах, является очень важным вопросом. В авангарде работы, проводимой в этом направлении, стоит использование интерактивных методов, повышающих интерес учащихся к уроку и играющих очень важную роль в самостоятельном выражении их мыслей. Интерактивные методы сегодня являются требованием современного образования.

Интерактивность — это диалог, взаимодействие, активность и так далее. объясняется как. Здесь задача ученика быть более активным, выдвигать идеи, а задача учителя - направлять его.

Существуют различные способы применения интерактивных методов в процессе обучения новому материалу на уроках чтения. Чтобы применение интерактивных методов было эффективным на уроке, их сущность, виды, требования реформы образования в процессе применения этих методов, результаты обучения, развитие деятельности учащихся с использованием интерактивных методов, оценка их знаний и т.д. вопросы должны быть приняты во внимание, создание оптимальных условий для решения этих вопросов должно быть приоритетным.

Ключевые слова: знания, умения, навыки, чтение, интерактив, урок, обучение.

L. Musayeva

THE USE OF INTERACTIVE METHODS IN THE PROCESS OF CONSOLIDATING KNOWLEDGE, SKILLS AND ABILITIES

Summary

The use of interactive methods is very important in the process of teaching knowledge, skills and abilities. To bring up a perfect person, which is the requirement of the time, it is necessary to adapt the content of education to him. Therefore, the creation and application of new learning technologies based on democratic principles is a very important issue. At the forefront of the work carried out in this direction is the use of interactive methods that increase students' interest in the lesson and play a very important role in the independent expression of their thoughts. Interactive methods are today a requirement of modern education. Interactivity is dialogue, interaction, activity, and so on. Here the task of the student is to be more active, to put forward ideas, and the task of the teacher is to guide him.

There are various ways to use interactive methods in the process of teaching new material in reading lessons. In order for the use of interactive methods to be effective in the classroom, their essence, types, requirements of the education reform in the process of applying these methods, learning outcomes, development of students' activities using interactive methods, assessment of their knowledge, etc. issues must be taken into account, the creation of optimal conditions for solving these issues should be a priority.

Keywords: knowledge, skills, reading, interactive, lesson, learning.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti Svetlana Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

UOT 821.111

CƏFƏRLİ XANIM SƏMƏD qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
Xırdalan
xafetullayeva@beu.edu.az

**CORC ORUELLİN “EDAM”, “İSPAN MÜHARİBƏSİNİ
XATIRLAYARKƏN” VƏ “SƏN VƏ ATOM BOMBASI” ESSELƏRİNDƏ
MÜHARİBƏ MÖVZUSU FƏRD VƏ CƏMİYYƏT KONTEKSTİNDƏ**

XÜLASƏ

Açar sözlər: Müharibə, Corc Oruell, antiinsan, fərd və cəmiyyət.

Corc Oruell siyasi təfəkkürün formalaşması istiqamətində yazdığı bədii mətnlərlə diqqət çəkir. Onun bir yazıçı və ziyalı olaraq siyasi quruluşlar, müharibələr və onların ortaya çıxardığı problemləri antiinsan cəmiyyəti modelində analiz etməsi, eləcə də bir çox məsələləri psixoloji aspektdən açıb göstərməsi məqalənin əsas təhlil obyektidir. Müəllifin müxtəlif dövrlərdə yazdığı esselərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, bədii-publisistik dil aparatı müəyyən mövzuların tədqiqində xüsusi yer tutur. Onun esseləri insanları oyatmaq, onları müəyyən kamilliyə çatdırmaq, təfəkkür və psixologiyalarına özlərinin hakim olmalarına səsləmək, azadlıq anlayışını onlara xatırlatmaq kimi ən ali məqsədlərə xidmət edir. Məqalədə müəllifin “İspan müharibəsini xatırlayarkən”, “Sən və atom bombası”, “Edam” adlı esselərində müharibə mövzusu fərd və cəmiyyət kontekstində təhlil edilmişdir. Hər üç essenin ideya və bədii xüsusiyyətləri, məzmun-forma vəhdəti müəllif təhkiyəsinin xüsusiyyətini qabarıq şəkildə təyin edən ədəbi mətnlərdir. Məqalədə təkcə adı qeyd edilən esselərin təhlili deyil, eləcə də müəllifin müraciət etdiyi mövzuları bədii və bədii publisistik şəkildə mətnə çevirməsi qeyd edilmişdir. Bütövlükdə Corc Oruellin mövzuları cəmiyyətdaxili problemlərin analizi baxımından da önəm kəsb edir. Müharibə mövzusunun fərd və cəmiyyət qavramları baxımından bədiiləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslıq üçün yeni imkanlar yaradır. Ədəbiyyatın dil və təhkiyə aparatının yeni mövzularla zənginləşdirilməsi mövcud problemlərin həllinə böyük töhfə verməkdədir. Corc Oruell yaradıcılığında önəmli yer tutan esselərin təhlilində ədəbiyyatşünaslığımızda çox geniş müraciət edilmədiyi üçün məqalə bu baxımdan çox əhəmiyyətliyədir. Bu baxımdan məqalədə müəllifin esselərinin analizi ümumiləşdirilmiş, müqayisəli metodla təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: müharibə, Oruell, esse, müharibə essesi, psixologiya

Giriş. Bəşər cəmiyyəti yarandığı andan etibarən insan öz azadlığına vurğun olmuş, onu qorumaq üçün daima kənardan gələ biləcək təhlükələrə qarşı mübarizə şəraitində yaşamışdır. Hətta heyvanların belə öz azadlıqlarından imtina etməməsi instinktivdir. Əsrlər boyu dünyada müxtəlif siyasi və sosial quruluşlar hökm sürmüşdür. Hər bir yeni siyasi formasiya özündən əvvəlki quruluşu devirmiş, bununla da gələcəkdə formalaşacaq nəsli qarşılamışdır. İnsanların fitrətən sahib olduqları azadlıq anlayışı əsrlərlə davam edən müxtəlif siyasi quruluşlar, müharibələr vasitəsilə ciddi mənada dəyişikliyə uğramışdır. Bu dəyişiklik çox zaman insanların təbiət etibarilə azad olma ehtiyacını qabardıb onları azadlıq uğrunda mübarizəyə sürükləmişdir. Çox vaxt buna nail ola bilməmələri, başqa sözlə, insan gücünün limit və potensiallarının müəyyən yerdə dayanması zərurəti onları ruhdan salmışdır. Onlar içində olduqları vəziyyəti könüllü və ya məcburən qəbullanmış və onun gətirdiyi problemlərlə yaşamağı öyrənmişlər. Bunların kökündə, təəssüf ki, təkcə fiziki, maddi problemlər deyil, həm də psixoloji yaralar, travmalar və sarsıntılar dayanır. Bu sarsıntıların qalıqları antiinsan fərdlərin cəmiyyətdə çoxalmasına, onların müharibə barədə qeyri-stabil fikirlərə sahib olmaqla həyat tərzlərini xeyli dəyişdirmələrinə səbəb olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, müharibələr və siyasi quruluşlar insanı fərd və cəmiyyət olaraq əvvəlcə dekonstruksiya məruz qoyur. Daha sonra bu proses öz yerini rekonstruksiya verir. Günümüzdə davamedici zamanda olan müharibələrin bundan sonra da davam edəcəyi acı həqiqətdir. Yəqin ki, insan nəsli yer üzündə davam edənə qədər müharibələr həmişə olacaq. Bu mənada Corc Oruellin təhlilə cəlb olunan esselərində müharibə mövzusu mövcud reallıqlarla düz mütənəşib şəkildə əks olunur. Müəllif esse janrının xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Bu mətnlərdə müharibə mövzusunun fərd və cəmiyyət kontekstində müasir dövrün reallıqları ilə müqayisəsi diqqət çəkir. Corc Oruell təkcə romanlarında deyil, eləcə də esselərində müharibə mövzusunun bədii boyalarla zənginləşdirərək öz dövrünün təsirindən çıxarmış, bu problemi məkan və zaman olaraq nisbiləşdirmişdir. *“Ədəbiyyat və fəlsəfə tədqiqatçıları yaxşı bilir: yazılan əsər öz həyatı ilə yaşayır və zaman keçdikcə yaradıcısının nəzərdə tutmadığı mənalar üzə çıxır* [1, 3]. Bu sitat təkcə Oruellin yaradıcılığına yox, eləcə də bugünkü müharibələrə, yeni siyasi rejimlərə və s. aid edilə bilər. Məsələn, ölkəmizdə yenidən sona çatmış II Qarabağ savaşında Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müzəffər və rəşadətli Azərbaycan ordusunun səyləri nəticəsində torpaqlarımız düşmən işğalından azad olmuşdur. Esselərdə qarşıma çıxan müharibə ilə bağlı nüansları biz müşahidəçi olaraq, bəzi həmvətənlərimiz isə birbaşa hadisələrin iştirakçısı olaraq yaşamışlar. İstər müharibə dövrü, istər postmüharibə dövründə insanların həm fərd, həm də kütlə olaraq psixoloji, mənəvi halətləri müxtəlif mərhələlərdən keçir. Vətən uğrunda canlarından keçmiş qəhrəman oğullarımız, müharibədə canını itirmiş mülki şəxslər, gənc yaşlarında, ömürlərinin baharında yarımcan qalmış igid qazilər sayəsində həm kədər, narahatlıq, həm də hər qələbə xəbəri ilə sevinc hissini xalqımız eyni anda

yaşamışdır. Bütün bunlardan ziyadə xalqımızın birlik, bərabərlik hissi daha da artmış, özünüdərək məsələsi daha yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Bütün bu uğurların fonunda qazilər və onların ailələrinin psixoloji rehabilitasiyası çox önəmlidir. Bu mənada müharibədən sonrakı insan və onun düşüncələri çox dərin bir məsələdir. *“İnsan psixologiyasında gedən qeyri-iradi dəyişikliklərin təsvirini məharətlə mətnləşdirməsi Corc Oruellin həm də bir psixoloq kimi istedadından xəbər verir. Sən demə pisliyə, ədalətsizliyə, zorakılığa, nifrət və mübarizə edən insanın özündə də pislik, günah, zor və hiylə, rəzalət kimi mənfi xüsusiyyətlər yarana bilir – nifrətin şiddətindən. Təsir əks təsirə bərabər olurmuş”* [2].

Oruell İngiltərənin müstəmləkəsi olan Birmada polis məmuru və həbxsana müfəttişi kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə 1931-ci ildə qələmə aldığı “Edam” əsəsində yağışlı günlərin birində hindli bir məhkumun edam prosesini təsvir edir. Esse keyfiyyət və təsvir baxımından, başqa sözlə ədəbi cəhətdən böyük bir romanın əsas səhnələrindən birinin təsviri təsiri bağışlayır. Müəllif məhkumların saxlandığı hücrələri heyvan qəfəsi adlandırmaqla onlara qarşı olan qeyri-insani münasibətə işarə edir. Edama aparılarkən məhkumun keçirdiyi hisslər, onun instinktiv insani davranışları insan həyatı barədə qərar verməyin necə qəddar bir şey olduğunu ortaya qoyur və oxucunu ölüm hökmü barədə düşünməyə təşviq edir. Esseni oxuduqdan sonra oxucu bu qənaətə gəlir ki, cinayəti cəzalandırmaq üçün tətbiq olunan ölüm cəzası özlüyündə bəşərə qarşı, insan nəslinə qarşı ən böyük, ən ədalətsiz cinayətdir. Məhkum əvvəlcə ətrafında nə baş verdiyinin fərqi nə varmayacaq dərəcədə vəziyyətə təslim olmuş görünür. Lakin yenə də son ana qədər, içində son ümid qırılana qədər həyatdan əlini çəkməyə özünü məcbur edə bilmir. *“Onu çiyinlərindən tutub aparmalarına baxmayaraq o yerdəki gölməçəni tapdalayıb islanmamaq üçün bir azca kənara addımladı”* [3]. Çünki insan təbiəti son ana qədər yaşamağı, son nəfəsə qədər mübarizə aparmağı tələb edir. Vəhşi bir heyvanla qarşılaşmış insanın heç vaxt sakitcə durub taleyinə razı olduğunu görə bilməzsiniz. Cəhdləri uğursuz olsa belə o, xilas olmaq üçün çalışıb vuruşacaq. Bu məhkum hər nə qədər vəziyyətlə barışmış görünsə də, içindəki həyat eşqi ona yaşamaq istədiyini xatırladır. Müəllif ironik olaraq edama aparılan birinin ayağının islanmasından narahat olaraq gölməçəni tapdalanmaması absurdu vasitəsilə vəziyyətin dəhşətini ortaya qoyur. *“Maraqlısı budur ki, o ana qədər sağlam, şüuru yerində olan bir insanı məhv etməyin nə demək olduğunu heç vaxt dərk etməmişdim. Mən məhkumun su gölməçəsini tapdalanmamaq üçün kənara addımladığını görəndə başa düşdüm ki, tam axarı ilə davam edən bir həyatı yarıda kəsmək sözlə ifadə edilə bilməyəcək qədər səhv bir şeydir”*[3].

Müəllif insanın həyatla ölüm arasındakı incə xəttə çatmasını ustalıqla təsvir edir. Özünəməxsus axarı ilə davam edən bu həyatı yarıda qoymaq bu qədər asan, insan həyatı bu qədər ucuz olması reallığı əsəsinin əsas ideya-məzmun vəhdətinin mərkəzində dayanır. Ölüm hökmünün qüvvədə olduğu bəzi ölkələrdə bu tipli psixoloji yaşantıların mövcudluğu problemin aktuallığına ən bazir nümunə hesab oluna bilər. Corc Oruellin əsələrini oxuduqca məlum olur ki, müəllif insan

psixologiyasına dərinlən bələddir. Bu bir tərəfdən onun yaşadığı təcrübələrlə bağlıdırsa, digər tərəfdən də yazıçı istedadının verdiyi imkanlarla əlaqədardır. Esse janrının tələblərini məharətlə icra edən müəllif bədii təsvirlə publisistik faktları birləşdirərək konseptual və ironik məzmun-forma vəhdəti yaradır. *“Onun gözləri sarı çınqılı, boz divarları görürdü, onun beyni yadda saxlayırdı, təxmin edirdi, ətrafıca düşünürdü— hətta gölməçə barədə belə düşünürdü. O və biz birlikdə yeriyan, eyni dünyanı görən, eşidən, hiss edən, başa düşən bir qrup insan idik, iki dəqiqə sonra ani bir şaqq səsi ilə birimiz olmayacaqdı, bir beyin azalacaqdı, bir dünya azalacaqdı”* [3].

Edam səhnəsi bitdikdən sonra işçilərin zarafatlarla abu-havalarını dəyişməyə, hər bir cəhdlə özlərini indicə baş vermiş hadisəyə laqeyd göstərməyə və gülmələrə çalışmaları ironiyanın davamı kimi maraq kəsb edir. Onlar daxili sarsıntılarını, mənəvi halətlərini gizlətməyə çalışırlar. Sanki bu dəqiqə yanlarında bir az əvvəl onlar kimi sağ olan, eşidən, danışan, hiss edən, var olan bir insanın həyatına son qoyulmayıb. Elə məhz bu nüansdan Oruellin müharibəyə, insan ölümünə münasibətini aşkar görmək mümkün olur. Müharibədə qalib tərəf olmur. Hər kəs bir cəhətdən məğlub olur. Ən əsası isə hər müharibədə hər dəfə insanlıq, bəşəriyyət, humanizm bir az daha məğlub olur. Oruell bu bədnam prosesin iştirakçısı olan insanların daxili iztirablarını göstərməklə problemin fərdlərdə deyil, destruksiyaya uğramış fərdlərin labüd olaraq formalaşdırdığı cəmiyyətdə görür. Ayrı-ayrı fərdlər bu iztirablarını cəmiyyətdən gizlətməli olurlar. Çünki rejim bunu tələb edir. Çünki əslində insanlar qorxurlar. İnsanlar qorxularını, hisslərini məhkum edama aparılarkən anidən qaçıb gələn, məhkumun üzünü yalamağa çalışan, prosesə mane olmağa çalışan it qədər açıq ifadə edə bilsələr, bəlkə də bu gedisgata bir son qoyula bilərdi. Simvolik olaraq desək, həm oradakı edam dayanardı, həm də bütün bu proseslərin özü ilə gətirdiyi cəmiyyət problemləri həllini tapmaq yolunda irəliləyərdi. Burada bir haşiyəyə çıxmaq zərurəti yaranır: cəmiyyəti, siyasi rejimi formalaşdıranlar da, həmçinin müharibəni təşkil edənlər də insanlardır. Essədə insan hisslərinin təsvirinin mənfi planda verilməsi problemin kökünü tapmaq baxımından önəmlidir. *“Məhkumu tez gətirin, bu işi bitirməmiş digər dustaqlara səhər yeməyi verilməyəcək”* [3]. İşgəncə verməyə alışıb insanları yaxşı ilə pisi birləşdirib nisbiləşdirməsi böyük mənəvi fəlakətdir. Məsələn, müfəttiş məsələyə laqeyd yanaşmağa çalışsa da, sonda onun belə bunu bacarmadığının şahidi oluruq. *“Müfəttiş başını sinəsinə doğru əyərək əlindəki çubuqla torpağı eşirdi, o güman ki məhkumun qışqırıqlarını sayırdı, yuvarlaq sayda olması üçün ona vaxt verirdi – 50, güman ki, 100”* [3]. Bu nüanslar da öz növbəsində müfəttişin gərgin olduğundan və pis xəbər gözləyən insanın saniyələr keçsin deyərək özünü nə iləsə məşğul etməyə çalışmasından xəbər verir. Oruell essədə ölüm hökmünün əleyhinə olduğunu bəzi simvollara göstərir. Bunlardan ən önəmlisi itdir. İt vasitəsilə müəllif edama öz etirazını bildirir. Və sondakı acı və gərgin gülüşmə və içki içərək bu vəziyyətin təsirindən çıxıb normal həyatlarına davam edə bilmə müəllifin mövqeyini ortaya qoyur. Hər şey

qaydalara və prosedura uyğun olduqda hər dəfə bu edamlara şahidlik edən insanların keyimiş və donmuş hissləri onları düşüncələrindən ayırır. Lakin bu ritualı pozan nüanslar – itin anidən çıxıb məhkumu yalamağa çalışması, səs-küy salması sanki həbsxana işçilərini ayıldır. Elə bundan sonra məhbusun ayağını gölməçədən çəkməsinə fikir verən müəllif insan həyatına son qoymağın necə dəhşətli bir şey olduğunu, ölüm və həyatın fərqi ortaya qoyur. Digər maraqlı bir nüans Oruellin məhkumun cinayəti barədə heç bir məlumat verməməsidir. Onun fikrincə heç bir cinayət ölüm hökmünü ədalətli qıla bilməz. Essədə oxucuya məhkumun suçu barədə ən kiçik detallı belə təqdim etməməklə Oruell ölüm hökmünün dəhşətinə qarşı mövqeyini tam ortaya qoyur.

“İspan müharibəsini xatırlayarkən” adlı essədə isə yazıçı müharibədə haqlı, müqəddəs və ya ali bir məqsəd uğrunda döyüşən tərəfin, eləcə də qarşı tərəfin eyni dərəcədə müharibədən əziyyət çəkməsini vurğulayır. O müharibəni təsvir edərək yazır: *“Xatırladığım ilk şey fiziki xatirələrdir, səslər, qoxular və əşyaların səthləri”* [4].

Burada Oruellin verdiyi mesaj bu günün reallıqları baxımından da aktualdır. Müharibədə hər bir tərəf vəhşət, vəhşilik törədir. Lakin qəribəsi budur ki, hər bir tərəf bunu ancaq digər tərəfin etdiyini iddia edir. “Müharibənin yaxşısı, pisi olmur” tezisini müdafiə edən müəllif ümumilikdə müharibədə olmağın bir mənəvi fəlakət olmasını bədii dillə təsvir edir. İnsan qarşısına qoyduğu məqsəddən, yaşadığı xoş hisslərdən asılı olmayaraq müharibədə ciddi mənəvi, psixoloji sarsıntılara uğrayır. Ən böyük dəhşət də insanın uzun müddət sonra özünə gəlməməsidir. *“Hərbiyədə olmağın ən dəhşətli tərəfi odur ki (əsgər olmuş hər kəs dəhşət dedikdə nə dediyimi başa düşəcək) döyüşdüyün müharibənin məqsədindən asılı olmayaraq o sadəcə dəhşətdir”* [4].

Essədə Oruell müharibə ilə bağlı bir neçə xatirəsini danışır. Milliyətçi əsgərlərə atəş açarkən o yarıçılpaq bir əsgərin şalvarını əlində tutub qaçdığını görür və yazığı gəldiyi üçün atəş açmaqdan imtina edir. Çünki ənənədən kənar olaraq tam geyimli və təchizatlı düşmən əsgərini deyil, yarıçılpaq qaçan, imdad diləyən bir insanı görür. Daha sonra isə o ondan oğurluq etdiyini düşündüyü bir əsgərin təhqir edilərək üzərinin axtarılmasına səbəb olur. Həmin şəxsin oğurluq etmədiyi məlum olduqda ona şokolad verərək könlünü almağa cəhd edir. Və buna görə özünə nifrət edir. Çünki o sındırdığı bir qəlbi pulla almağa çalışır və özü öz gözündən düşür. Hansı tərəfdə olmağından, hansı məqsəd üçün vuruşmağından asılı olmayaraq müharibə hamı üçün müharibədir. Və onun fəsadlarından, dəhşətlərindən hər kəs əziyyət çəkir. *“.....haqlı tərəf olmaq əhval ruhiyyəni qaldırır, lakin bu ordudan çox mülki əhaliyə aiddir. (İnsanlar unudurlar ki, cəbhə xəttinə yaxın əsgər adətən ac, qorxmış, üşümüş və müharibənin siyasi özəyi barədə düşünə bilməyəcək dərəcədə yorğun olur”* [4].

Oruell danışılanların əksinə müharibənin şan şöhrətli, vüqarlı bir şey olmadığına əksinə çox iyrənc bir şey olduğuna oxucusunu inandırmaq istəyir. Burada

açıq aşkar müharibə tərəfdarı olmadığını göstərir. Bu essədə Oruell həmçinin tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılmasını da göstərir. O bu problemi sonradan iki romanında işləyəcəkdi [5].

İspan müharibəsinin timsalında müəllif ümumi olaraq müharibə dəhşətlərini göstərir. Bu dəhşətli reallıqlar zamanından asılı olmayaraq davam edir. Essədə müəllifin müharibənin mənəvi qalıqlarının onun fiziki təsirlərindən daha güclü olması qənaətinə gəlməsi başadüşüləndir. İnsanın müharibədə avtomatik olaraq istək və arzularının minimallaşmasını müəllif hekayə səviyyəsində analiz edir. Belə olduqda insanın daxilində vəhşi bir hissə baş qaldırır. İnsan müharibədəki məqsədini unudur, rahatlıq arxasınca qaçır. Bu rahatlığın isə sadəcə kiçik bir üstünlükdən ibarət olmasını görməzdən gəlir. Qəribədir ki, insan bunu şüurlu olaraq icra edir, öz-özünü məharətlə aldadır. *“İndi onlar müharibənin lehinə və ya əleyhinə ola bilərlər, lakin hər iki halda onlar müharibəni olduğu kimi təsəvvür edə bilməzlər. Onlar İspan müharibəsindən motivasiya alanda əlbəttə bilirdilər ki, orada insanlar öldürülür, öldürülmək heç də xoşagələn bir şey deyil, lakin onlar dərinlən hiss edirdilər ki, İspan Respublika ordusunun əsgəri üçün müharibədə olmaq necəsə təhqiredici deyil. Necəsə orada tualetdən daha az pis qoxu gəlir, intizam daha az sıxıcıdır”* [4].

“Sən və atom bombası” adlanan digər bir essəsində müəllif bir çox siyasi məsələləri təhlil edir. Bu esse müəllifin ən qəliz leksikona malik essələrindən hesab edilə bilər. Esseni müəyyən tarixi və siyasi biliyə malik olmadan oxumaq olduca çətinidir. Müəllif essədə müharibə dəhşətlərinin böyüməsini kəşf olunan silahların gücü ilə müqayisə edərək demokratik münasibət ortaya qoyur. Bu baxımdan elmin inkişafı nə qədər önəmli və vacib olsa da, bir o qədər də, təhlükəlidir. Məsələn, paltaryuyan, qabyuyan, soyuducu və s kimi elektron məişət cihazlarının kəşfi, eləcə də, maşın sənayesinin sürətli inkişafı nə qədər insanların işini asanlaşdırsa da, texnologiyanın sürətli inkişafı, müxtəlif kimyəvi silahların kəşfi bu prosesi bir o qədər çətinləşdirir. Məsələn, texnologiya inkişaf etdikcə insan əməyinə ehtiyac azalır. Nəticədə işsizlik, xaos yaranır. Belə olduqca cəmiyyətdaxili problemlər dayanmadan böyüyür. *“Hər kəsə məlumdur ki, sivilizasiyanın tarixi əslində silahların tarixi ilə üst-üstə düşür. Xüsusilə barutun kəşfi və burjuaziyanın feodolizmin sonunu gətirməsi arasındakı əlaqə dəfələrlə qeyd edilib. Baxmayaraq ki, istisnaların irəli sürülə biləcəyinə şübhəm yoxdur, fikrimcə aşağıdakı qayda ümumən doğru hesab edilə bilər: dominant silahın istehsalının bahalı və ya çətin olduğu dövrlər adətən despotizmə meyl edir, halbuki dominant silahın istehsalı ucuz və sadə olduğu dövrlərdə ümumi xalqın bir şansı olur. Beləliklə, məsələn tanklar, döyüş gəmiləri və bombalayıcı təyyarələr təbii olaraq tiran silahlardır, tüfəng, kaman və əl bombaları isə təbii olaraq demokratik silahlardır. Mürəkkəb silah güclünü daha güclü edir, sadə silah isə zəifə qısqaq verir”* [6].

Müəllif bir tərəfdən də bu kimi silahların kəşfinin reallıq olduğunu anlayır. Məsələn, əgər bir dövlətin atom bombası varsa bu digər bir dövlət üçün təhlükədir. Belə olduqda qonşu dövlət özünü qorumaq üçün daha güclü silah kəşf etməyə çalışır.

Nəticədə bu böhran ciddi mənada böyüyür. Bu problemin ən mümkün həlli bu silahlara məxsus olan dövlətlərin eyni anda atom və digər imyəvi silahlardan imtinasıdır. Bu da günümüzün reallıqları baxımından absurddur. *“Atom bombası velosiped və ya zəngli saat kimi ucuz və asan istehsal edilən bir şey olsaydı, o bizi barbarizmə geri itələyərdi, lakin digər tərəfdən o milli suverenliyin və yüksək səviyyədə mərkəzləşmiş polis dövlətinin sonu demək olardı. Əgər o göründüyü kimi döyüş gəmi qədər az tapılan və istehsalı bahalı silahdırsa, o böyük ehtimal “artıq sülh belə adlanmasa mümkün olmayan sülh” bahasına böyük miqyaslı müharibələrə son qoyacaq”* [6].

Essədə atom bombasının dağıdıcı gücündən və güc balansını necə dəyişəcəyindən danışılır. Atom bombasının istər müharibə üçün istər yer üzündə ədaləti və sülhü bərqərar etmək üçün istifadə edilməsindən asılı olmayaraq bütün bəşəriyyətə itki ilə nəticələncək bir silahdır. *“İnsan atom bombasını ixtira edib, lakin bir siçan heç vaxt siçan tələsi ixtira etməzdi”* [7].

Elmi yeniliyi: Məqalədə Corc Oruellin üç essəsində müharibə mövzusunun fərd və cəmiyyət modeli kontekstində inikası təhlil olunur, hadisələrin mənəvi, sosial və ictimai təzahürləri müəyyən olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin müəllifi tərəfindən tərcümə olunaraq təhlil olunan bu üç essenin tətbiqi əhəmiyyəti onun bu tipli mövzularla müqayisə olunaraq uğurlu nəticələr hasil edilməsinə imkan yaratmasıdır. Müharibənin təkcə ədəbi mövzu olaraq yox, ümumilikdə geniş ictimai, sosial təsirlərinin olması bu essələrin aktuallığını artırır. Məqalənin elmi nəticələrindən bu tipli mövzuların təhlilində istifadə edilə bilər.

Nəticə. Təhlilə cəlb olunan essələrdən belə qənaət hasil olur ki, müəllif antiinsan probleminin inikasını publisistika dili vasitəsilə uğurla tətbiq etmişdir. Essələrin ideya-məzmun xüsusiyyətləri təkcə aid olduğu zamanın məhsulu yox, ümumbəşəri ədəbi məhsuldur. İnsan azadlığı probleminin bəşəri həllinə istiqamətlənən bu yanaşmalar geniş erudisiyaya malikdir. Essələrdə haqqında danışılan hadisələr ilk baxışdan absurd təsiri bağışlasa da, təhlil olunduqca bunun reallıq olduğu daha çox aydınlaşır. Müəllif esse dilinə hekayə dili komponentlərini daxil etməklə oxucuları çaşdıraraq bədii oyun qurur. Bu bədii oyun essələrin məzmun və forma kombinasiyası ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Ümumi olaraq təhlil olunan essələrin ideyası aktuallığını bu gün də qoruyub saxlayır. Bu mənada ölkəmizdə ilk dəfə tərcümə olanaraq təhlil olunan bu essələrin tədqiqatçılar və oxucular üçün maraqlı olacağı gözləniləndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov A. Oruellin demokratik totalitarizm dünyası. “Səs” qəzeti, Bakı, 15 mart, 2015.
2. Musayeva İ. Corc, Markes və ya publisistikanı udan ədəbiyyatlar. “Ədəbiyyat”, Bakı, 9 yanvar, 2016.

3. George Orwell. A Hanging. <https://www.orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/a-hanging/>
4. George Orwell. Looking Back On the Spanish War. https://orwell.ru/library/essays/Spanish_War/english/esw_1. December 2016.
5. John P. Rossi. <https://kirkcenter.org/reviews/reconsidering-orwells-essays/>. September, 2013.
6. George Orwell. You and the Atomic Bomb. <https://www.latimes.com/business/hiltzik/la-fi-mh-orwells-atomic-20131104-story.html>. November. 2013.
7. David Krieger. A Better Mousetrap? <https://thebulletin.org/2017/03/a-better-mousetrap/#:~:text=Albert%20Einstein%20noted%2C%20%E2%80%9CMankind%20invented,of%20a%20mousetrap%20for%20ourselves>. March. 2017.

Jafarly Kh.S.

SUMMARY

WAR TOPIC IN THE CONTEXT OF INDIVIDUAL AND SOCIETY IN THE ESSAYS BY GEORGE ORWELL "A HANGING", "LOOKING BACK AT THE SPANISH WAR" AND "YOU AND THE ATOMIC BOMB"

Keywords: *war, George Orwell, essay, antihuman, individual and society*

George Orwell draws attention with his literary texts on the formation of political thinking. As a writer and intellectual, his in-depth analysis of political structures, wars and the antihuman society they create, as well as his psychological coverage of many issues, is the main object of the article's analysis. The idea-content features of the essays written by the author in different periods, the literary-journalistic language apparatus have a special place in the study of certain topics. His essays serve the highest purposes, such as awakening people, bringing them to a certain perfection, calling them to control their thinking and psychology, and reminding them of the concept of freedom. The article analyzes the subject of war in the context of the individual and society in the author's essays "Looking back at the Spanish War", "You and the Atomic Bomb", "A Hanging".

The idea and literary features of the three essays, their content and form combination are literary texts defining the specific factors of the author's prose to the maximum. The article not only deals with the analysis of the above-mentioned essays but also the turning of the author's themes into texts in a literary and journalistic way. All in all, George Orwell's topics are of special importance in terms of the analysis of the problems in the society. The turning of topic of war into a literary form in terms of individual and society provide new opportunities for literal studies. Literature's language and prose apparatus' being enriched with new topics greatly contribute to the solution of the current issues. As the analysis of the essays which have a crucial role in George Orwell's works haven't been addressed so much in our literal studies

the article is new and essential from this point of view. In this regard the analysis of the author's essays have been generalized and studied with a comparative method.

Джафарлы Х.С.

РЕЗЮМЕ

ТЕМА ВОЙНЫ В КОНТЕКСТЕ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ОПИСАНИЯХ ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА «ПОВЕШЕНИЕ», «ОСМОТРЕ НА ИСПАНСКУЮ ВОЙНУ» И «ТЫ И АТОМНАЯ БОМБА»

Ключевые слова: война, Джордж Оруэлл, эссе, антигуманизм, личность и общество.

Джордж Оруэлл обращает внимание своими художественными текстами на формирование политического мышления. Как писатель и интеллектуал, его глубокий анализ политических структур, войн и создаваемого ими антигуманного общества, а также его психологическое освещение многих вопросов является основным объектом анализа статьи. Особое место в изучении отдельных тем занимают идейно-содержательные особенности очерков, написанных автором в разные периоды, литературно-публицистический языковой аппарат. Его эссе служат самым высоким целям, таким как пробуждение людей, доведение их до определенного совершенства, призыв к контролю над своим мышлением и психологией, напоминание им о понятии свободы. В статье анализируется тема войны в контексте личности и общества в авторских очерках «Оглядываясь на испанскую войну», «Ты и атомная бомба», «Повешение». Идея и литературные особенности трех эссе, их содержание и сочетание формы являются художественными текстами, максимально определяющими специфические факторы авторской прозы. Статья посвящена не только анализу упомянутых выше эссе, но и превращению авторских тем в тексты в литературно-публицистическом ключе. В целом темы Джорджа Оруэлла имеют особое значение с точки зрения анализа проблем общества. Превращение темы войны в литературную форму с точки зрения личности и общества открывает новые возможности для буквального исследования. Обогащение литературного языка и прозаического аппарата новыми темами во многом способствует решению актуальных вопросов. Поскольку анализу эссе, играющих ключевую роль в творчестве Джорджа Оруэлла, не уделялось должного внимания в наших литературных исследованиях, статья с этой точки зрения является новой и существенной. В связи с этим анализ авторских эссе был обобщен и изучен сравнительным методом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Emin Ağayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLCAHAN ADIGÖZƏLOVA

Bakı Ali Avrasiya Universiteti
Filologiya/Ədəbiyyatşünaslıq(Dünya ədəbiyyatı)
adigozelova90@mail.ru

**M.F. DOSTOYEVSKİNİN YARADICILIĞINDA LİRİK QƏHRƏMAN
OBRAZI: KNYAZ MIŞKİN OBRAZININ PSİ XOANALİTİK TƏHLİLİ**

XÜLASƏ

Dostoyevskinin istər məzmun, istərsə də hadisələrin təsviri və süjet xəttinin inkişafı baxımından daha əvvəl yazdığı əsərlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən “İdiot” romanı yazıldığı dövrdə bir çox ədəbiyyatşünasların kəskin tənqidinə məruz qalsa da, zaman keçdikcə öz layiqli yerini tapmış, dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən birinə çevrilmişdir. “Cinayət və cəza” əsəri ilə yazıçının düşüncələri fərqli bir şəkil almış, axtardığı “həqiqət” yolunda müəyyən irəliləyişlər əldə edərək “İdiot” romanında özünün arzuladığı saf, dürüst qəhrəmanı qələmə almışdır. Əsərin əsas qəhrəmanı knyaz Mışkin Dostoyevskinin əxlaqi görüşlərinin əksidir. Yazıçı bu obrazla həm cənab Golyadkini, həm yeraltı adamını, həm Raskolnikovu görmək istədiyi yerə gətirmiş, bu obrazların bir növ böyümüş, dolğunlaşmış, həyatla iç-içə olmuş hallarını təsvir etmişdir. Romandakı hadisələr gerçək olaraq qələmə alınsa da, digər obrazların həyatda yaşayan və ətrafımızda olan insanlardan biri olduqlarını qəbul etsək də, knyaz Mışkini real bir insan kimi təsəvvür etmək çətindir. Dostoyevski Mışkinin həyatını, düşüncələrini, insanlarla münasibətini, hətta ədəbiyyata, dinə dair görüşlərini belə təfəsilatı ilə qələmə alsın belə, yenə də qəhrəmanı gözümüzün önündə qanlı-canlı bir insan kimi canlandırma bilmirik. O sanki başqa – qeyri-müəyyən bir dünyadan (bəlkə də, yeraltından) gəlmiş və XIX əsr rus toplumuna anidən qarışmışdır. Belə bir şəraitdə isə Mışkin bir neçə ayın içində ard-arda bir neçə insanla tanış olur, bir sıra məclislərə qatılır və özünü hər kəslə uyğunlaşa bilən bir insan kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, oxucu qəhrəmanın bu insanlardan fərqli olduğunu, onların dünyası ilə uyğunlaşa bilmədiyini dərhal sezir. Məqalədə knyaz Mışkinin psixoloji xarakteri və daxili ziddiyyətləri analiz edilmiş, onun digər obrazlarla qarşılıqlı münasibəti fonunda mənəvi dünyası incələnməmişdir.

Açar Sözlər: Dostoyevski, psixologiya, knyaz Mışkin

GİRİŞ

Fyodor Mixailoviç Dostoyevski təkcə rus ədəbiyyatının deyil, ümumilikdə dünya ədəbiyyatının da əvəzolunmaz simalarından biridir. Onun yaradıcılığını araşdırarkən, yaxud əsərlərini təhlil edərkən bu psixoloq-yazarın əsərlərini onun daxili

dünyasından ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Əsərlərinin illər keçdikcə daha çox oxunması və müxtəlif dillərə tərcümə olunması Dostoyevskinin bir daxili dünya – ruh yazarı olmasıyla bağlıdır. Dostoyevskinin istər məzmun, istərsə də hadisələrin təsviri və süjet xəttinin inkişafı baxımından daha əvvəl yazdığı əsərlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən “İdiot” romanı yazıldığı dövrdə bir çox ədəbiyyatşünasların kəskin tənqidinə məruz qalsa da, zaman keçdikcə öz layiqli yerini tapmış, dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən birinə çevrilmişdir. “Cinayət və cəza” əsəri ilə yazıçının düşüncələri fərqli bir şəkil almış, axtardığı “həqiqət” yolunda müəyyən irəliləyişlər əldə edərək “İdiot” romanında özünün arzuladığı saf, dürüst qəhrəmanı qələmə almışdır. Əsərin əsas qəhrəmanı knyaz Mışkin Dostoyevskinin əxlaqi görüşlərinin əksidir. Yazıçı bu obrazla həm cənab Golyadkini, həm yeraltı adamını, həm Raskolnikovu görmək istədiyi yerə gətirmiş, bu obrazların bir növ böyümüş, dolğunlaşmış, həyatla iç-içə olmuş hallarını təsvir etmişdir. Romandakı hadisələr gerçək olaraq qələmə alınsa da, digər obrazların həyatda yaşayan və ətrafımızda olan insanlardan biri olduqlarını qəbul etsək də, knyaz Mışkini real bir insan kimi təsəvvür etmək çətindir. Dostoyevski Mışkinin həyatını, düşüncələrini, insanlarla münasibətini, hətta ədəbiyyata, dinə dair görüşlərini belə təfəssilatı ilə qələmə alsın belə, yenə də qəhrəmanı gözüümüzün önündə qanlı-canlı bir insan kimi canlandırma bilmirik. O sanki başqa – qeyri-müəyyən bir dünyadan (bəlkə də, yeraltından) gəlmiş və XIX əsr rus toplumuna anidən qarışmışdır.

Tədqiqat işinin məqsədi obrazın daxili mənəvi dünyasını açmaq, onun daha aydın anlaşılmasına yardımçı olmaqdır. Bu əsər Dostoyevskinin həm dili, həm də psixoloji analiz baxımından oxunması ən çətin olan əsərlərindən biridir. Məqalədə oxucu ilə əsər arasında müəyyən bağ yartmaq, knyaz Mışkinin vasitəsi ilə yazıçının müəyyən fikirlərinə aydınlıq gətirmək qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdəndir.

MƏQALƏ

“İdiot” romanının qəhrəmanı Dostoyevskinin ən ali səviyyəyə ucaldığı knyaz Mışkindir. Yazıçı qəhrəmanın daxili dünyasını təsvi etmək üçün onu müxtəlif insanlarla qarşılaşdırmış, çətin seçimlər qarşısında qoymuşdur. Əsər knyaz Mışkinin İsveçrədən Rusiyaya geri dönməsi ilə başlayır. Mışkinin İsveçrədə keçirdiyi günləri ilə onun öz dilindən başqalarına danışarkən tanış oluruq.

Rusiyaya yenidən qayıtmış Mışkin bir neçə ayın içində ard-arda bir neçə insanla tanış olur, bir sıra məclislərə qatılır və özünü hər kəslə uyğunlaşa bilən bir insan kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, oxucu qəhrəmanın bu insanlardan fərqli olduğunu, onların dünyası ilə uyğunlaşa bilmədiyini dərhal sezir. Yazıçı knyaz Mışkini əsərin əvvəlində İsveçrə dağlarından ayıraraq Rusiyaya geri qaytarır. Knyaz Mışkin uşaqlıqda yetim qalmış, Pavlovliç adlı xeyirxah bir şəxs tərəfindən götürülüb saxlanmış, oxutdurulmuş və uşaqlıqdan məruz qaldığı xəstəliyinin müalicə olunması üçün İsveçrəyə göndərilmişdir. Onun xəstəliyi Dostoyevskinin əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz epilepsiya xəstəliyidir. Yazıçı bu xəstəlikdən həyatının böyük bir dövründə əziyyət çəkmiş və bu xəstəliyin hər xırdalığını məhz “İdiot” əsərində təsvir

etmişdir. Knyaz Mışkinin epilepsiya tutmalarının gəldiyi səhnələri təfərrüatı ilə qələmə almışdır. Həm bu xəstəlik, həm də adını çəkmədiyi doğuşdan gəlmə naməlum xəstəliyi səbəbindən knyaz Mışkin uşaqlıqdan bəri “idiot” adlandırıldığını deyir. Lakin artıq hər şey qaydasına düşmüş bir “idiot” olmaqdan çıxmışdır. Əsərin irəliləyən hissələrində ona “idiot” deyilməsinə qəti şəkildə qarşı çıxır, bundan narahatlıq duyur. Onu İsveçrədə müalicə edən həkim Şneyder onun sağaldığını, amma nə qədər böyüsə də, yaşlansa da, həmişə uşaq kimi qalacağını qeyd edir: “Nəhayət, Şneyder mənə özünün çox təəccüblü bir fikrini söylədi, - bu mənim yola düşməyə hazırlaşdığım vaxt idi, - o mənə dedi ki, mənim lap uşaq olmağıma qəti inanmışdır, yəni mən lap uşağam, mən ancaq boydan və sifətdən böyük adama bənzəyirəm, lakin ağıl cəhətdən, qəlbən, xasiyyət etbarı ilə və ola bilsin ki, hətta ağıl cəhətdən uşağam ki, uşağam, altmış il də yaşamış olsam, elə bu cür qalacağam.” (2, 94) Əsər knyaz Mışkinin Rusiyaya geri dönməsinin təsviri ilə başlayır. Qatarda gələrkən yalnız kiçik bir zənbildən ibarət yükü olan bu adam nəzakətlə ətrafdakıları dinləyir. Onunla ilk söhbət edənlərdən biri də əsərin qalmaqallı, gözüqara obrazı olan Roqojin olur. Söhbətin sonunda Roqojin Mışkinə dostca yanaşır, onu evinə dəvət edir. Rusiyaya gəlib çatdıqda isə Mışkin qohum olduğunu düşündüyü general Yepançinin evinə gəlir. Malikanəyə girərkən onu qarşılayan xidmətçi ilə sadə və sıradan bir şəkildə danışmağa başlayır. Hər hansı bir knyazın qulluqçu ilə səmimi danışmasının mümkün olmadığını düşünən xidmətçi knyaza qərribə nəzərlərlə baxır, onun knyaz olub-olmamasından şübhə duyur. Generalın özü ilə, onun katibi Qanya ilə, daha sonra isə generalın ailəsi ilə (arvadı və üç qızı) tanış olan knyaz Mışkin onların üstündə qərribə bir təsir bağışlayır. Generalın arvadı və qızları ilə söhbət edərkən Mışkin Adelaidaya edama məhkum olunmuş birinin portretini çəkməyi məsləhət görür. Bu adamın üzündəki əzabları necə təsvir edə biləcəyini anlatmaq üçün hekayəni danışmağa başlayır. Bu edama məhkum şəxs 1849-cu ilin 22 dekabrında edam hökmü oxunmuş Dostoyevskinin özü idi. Yazıçı ilk dəfə məhz bu əsərində edama məhkum olunmuş şəxsin, dolayısı ilə özünün iztirablarını və keçirdiyi ruhi-psixoloji gərginliyi dilə gətirmişdir. Mışkin İsveçrədəki həyatından danışarkən orada uşaqlarla birlikdə vaxt keçirməsindən, bədbəxt Mariyə olan sevgisindən bir uşaq saflığı ilə söhbət açır. Mari aldadılmış, təhqir olunmuş və öz taleyi ilə barışmış məsum bir qızıdır. Buradakı Mari obrazı Raskolnikova “torpağı öp, mən günahkaram deyə bağır” deyən Sonyanı xatırladır. Əsərin əvvəlində Mışkinin bu qızdan danışması və onun itaətkarlığının təsviri boşuna verilməmişdir. Dostoyevski Marini əsərdə ən ziddiyyətli xarakterlərdən biri olan Nastasya İvanovnaya zidd olaraq təqdim edir. Nastasya Filippovnanın daxili ziddiyyətini, onun inadkarlığını, cəmiyyətə qarşı barışmaz münasibətini daha qabarıq göstərmək üçün yazıçı məhz Marini seçmişdir: “Mışkinin Yepançin qadınlarına anlatdığı hekayədəki kəndli qızı Mari Nastasya Filippovnayla ziddiyyət təşkil etməsi üçün yaradılmışdır: Cəmiyyətin zalım ədalətsizliyinin cəzasını heç şikayət eləmədən çəkən mütəvazi tövbəkar, onu incidən kişilərə hücum edən qürurlu qadının tam tərsidir”. (5, 21)

Mışkinin Mariyə qarşı bəslədiyi sevgi ona yazığı gəlmə hissindən doğur. O, qızın çəkdiyi əzabları anlayan, onun duyğularını hiss edən yeganə insandır. Uşaqlar Marini incitsələr də, knyazın təsiri ilə zamanla Marini sevməyə başlayırlar. Marinin iztirablarını dərinlən duyan knyazın Marini öpməsi “Cinayət və cəza”da Raskolnikovun Sonyanın qarşısında diz çökməsiylə (Raskolnikov: mən sənə yox, insanlığın çəkdiyi əzabın qarşısında diz çökürəm, - deyir) paralellik təşkil edir. Qanya obrazı əsərdə ikinci planda verilsə də, Mışkinin daxilindəki İsayabənzər müqəddəsliyin üzə çıxmasına yardımçı olur. Qanya ziddiyyətlərlə dolu, gerçək istəyinin nə olduğunu bilməyən, dəyişkən qərarlar verən bir katibdir. Nastasya Filippovnayla evlənməyi düşünür, lakin bu evliliyi Nastasyanı sevdiyi üçün deyil, onun pullarına sahib olmaq üçün düşünür. Əslində isə katibi olduğu general Yepançinin kiçik qızı Aqlayanı sevir. Mışkinin hərəkətlərindəki saflığa bir növ istehzayla baxır. Onun vasitəsilə Aqlayaya məktub göndərir və ondan cavab verməsini istəyir. Bu zaman Aqlayanın dili ilə onun əsl məqsədinin nə olduğunu öyrənirik: “Bir də o bilir ki, əgər hər şeyi təkbəşinə, mənim sözümlə gözləmədən, hətta bu barədə mənə bir kəlmə demədən, mənə heç bir ümid bağlamadan pozsaydı, onda mən də ona qarşı münasibət və hisslərimi dəyişdirər və mümkündür ki, onun dostu olardım. O bunu yəqin bilir. Lakin onun qəlbi qaradır: bilirsə də qəti qərara gələ bilmir; o bilir, ancaq buna baxmayaraq təminat istəyir. Onun etimada bel bağlamağa kişiliyi çatmır.” (2, 107) Əsərdən sitat gətirdiyimiz bu cümlələrlə Qanyanın zəif xarakteri qarşısında Aqlayanın tutarlı xarakterinin ortaya çıxdığını görürük. Qanya “Cinayət və cəza”dakı Lujini, Aqlaya isə Dunya Romanovnanı xatırladır. Yazıçı illərdən ölkədən kənarda yaşayan, xəstəlikdən müalicə alan, insanlarla ünsiyyətdə olmayan (və ya çox az insanla ünsiyyətdə olan) cənab Golyadkini, yeraltı adamını, Raskolnikovu bir növ knyaz Mışkinin simasında cəmiyyət üçün çıxardır. Onu (dolayısıyla knyazın sələflərini) ard-arda baş verən hadisələrlə üz-üzə qoyur. O, sələflərindən fərqli olaraq insanlara qarşı kin bəsləmir, əksinə onları sevir. Etdiyi hər xırda hərəkəti belə düşünməyə çalışır. Qanyanın evində yığılan toplantıda çəkildiyi küncdən yenidən çölə çıxmış bu saf “idiot” qəfildən Qanyanın silləsinə tuş gəlir. Yeraltı adamı ona yol vermədən keçən zabıtə qarşı min bir yolla çiyin atmağı, onu alçatmağı düşünürdüsə, knyaz Mışkinin yanaşması qat-qat fərqli olur: “İndi görürsünüz, siz hərəkətinizdən necə xəcalət çəkəcəksiniz!” (2, 146) Bunları dedikdən sonra knyaz deyil, Qanya rəzil və həqir bir vəziyyətdə qalır. Daha sonra Qanyanın knyazın yanına gəlib üzr istəməsi Dostoyevskinin yeraltı adamının içdən arzuladığı bir səhnədir. Yeraltı adamı da zabıtə qarşı müxtəlif tələlər quranda zabitin ondan üzr istəməsini ümid edir, hətta “bəlkə dost olarıq” deyər düşünür. Knyaz Mışkin də Qanyanın ricasının qarşısında onu bağışlayır və səmimiyyətlə qucaqlayır. Dostoyevski iztirab çəkən qəhrəmanlarının eşitmək istədikləri sözləri axır ki, Qanyanın dilindən təqdim edir: “Günahımı etiraf etməyəcəyimi zənn etdiniz, elə deyil? Sizin idiot olduğunuzu az öncə necə deyər bilmişəm! Siz başqalarının zəkasının yetməyəcəyi şeylərə nüfuz edəcək gücdəsiniz. Sizinlə danışmaq

mümkündür... Amma danışmamaq daha yaxşıdır!" (1, 155) Qanya obrazı "Cinayət və cəza"nın Lujininə bənzəsə də, Mışkinin ona qarşı münasibəti Raskolnikovun Lujinə olan münasibətindən fərqlənir. Raskolnikov Lujinə sərt və qatı davrandığı halda, knyaz Mışkin onu anlamağa çalışır və öz ali hərəkəti ilə ona (Qanyaya) təsir edir. Dostoyevski dərin mənəvi böhran keçirən, özünü insanlardan təcrid edən, qürurlu qəhrəmanı Raskolnikovdan sonra Mışkinin simasında "uca və ali gözəlliyi"ni simvollaşdırmışdır. Dostoyevskinin öz həyatında böyük rol oynamış edam hökmü və həbsxana həyatı onun əsərlərində də zaman-zaman özünü göstərmişdir. Vərəm xəstəsi bir gənc olan İppolit ölümünə az qaldığını bilərək yaşamaq məcburiyyətindədir. Bu da edama məhkum olunmağın bir başqa formasıdır. İppolit üsyankar ruhlu, insanlardan anlayış və sevgi istəyən, bunu görmədikdə isə onlara düşmən kəsilən bir gəncdir. Knyaz Mışkin barədə eşitdiyi ilk gündən ona qarşı xüsusi bir maraq duyur. Mışkinin evində uzun açıqlamasını oxuyur. Həyatın çözülməz fəlsəfi ilə, insan psixologiyasının anlaşılmaz məqamları ilə dolu olan bu "açıqlama"dan sonra özünü vurmaq qərarına gəlir. Ölümə getdiyini düşündüyü son anında knyazı qucaqlayır. Nastasyanın dediyi sözlərin, demək olar ki, eynisini deyir: " ...mən sizin gözlərinizə baxmaq istəyirəm... Belə dayanın, mən baxacağam. Mən İnsanla vidalaşmaq istəyirəm". (2, 497) İppolitin intihar etmək üçün istifadə etdiyi silahın içi boş olduğundan ona tənə ilə gülməyə başlayırlar. Lakin yenə də Mışkin onun silahın boş olduğundan xəbərsiz olmasına qəlbən inanır. Onun iztirabını ürəkdən hiss edir. Dostoyevskinin yaratdığı bu obraz yazıçının arzuladığı, görmək istədiyi əsil "İnsan"dır. Yazıçı pərəstij etdiyi İsanın bir növ prototipini yaratmışdır. "Romanın qəhrəmanı knyazın ətrafında xristianlığın yarı kölgəsi daima hiss olunur. Knyazın şəxsiyyətini bu yarı kölgə aydınlandır, onun əxlaqi və mənəvi istəklərinin təbiətinin ülviliyini üzə çıxarmağa xidmət edir". (3, 611)

Romanda diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də general İvolgindir. Əsərin bir neçə yerində bu iki obrazın dialoquna rast gəlmək mümkündür. Şübhəsiz ki, belə qarşılıqlı söhbətlər, dialoqlar yazıçı tərəfindən boşuna seçilməmişdir. Dostoyevskinin yaratdığı xarakterlərin, demək olar ki, hər birində bir-birini dərinləndirən anlama, arzu və istəklərini duyma, şüuraltına nüfuz etmə bacarığı vardır: "Dostoyevskinin personajları – bu üstün zəkalar yanlış anlamanın nə olduğunu bilmirlər. Hamısı bir-birini peyğəmbərlərə məxsus bir şəkildə öncədən görür və bir-birinin ruhunu ən dərin guşələrinə qədər tanıyırlar". (4, 118) Knyazla olan söhbətindən generalın coşqun, lakin uğursuzluğa uğramış həyatını, dəyişkən xarakterinin ona verdiyi iztirabı görə bilir.

Nəticə

Nəticə olaraq onu demək olar ki, knyaz Mışkin Dostoyevskinin *ali və uca gözəlliyi* əks etdirdiyi ən mükəmməl obrazlardan biridir. Onun hər bir insanla incə və yerində davranışı başqaları tərəfindən *idiotluq* adlandırılsa da, o özünü belə adlandırmır, ona idiot deyilməsinə razı olmur. Çünki insanlara ali yanaşmaq, onların

qürurlarına toxunmamaq idiotluq ola bilməzdi. Dostoyevskinin bütün obrazlarının çatmaq istədiyi aliliyə məhz knyaz Mışkin çatmışdır.

**М.Ф. ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ В ТВОРЧЕСТВЕ
ДОСТОЕВСКОГО ОБРАЗЫ: ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ ОБРАЗОВ КНЯЗЯ МЫШКИНА
РЕЗЮМЕ**

Хотя «Идиот» Достоевского, существенно отличавшийся от его более ранних произведений как по содержанию и описанию событий, так и по развитию сюжетной линии, в момент написания подвергался резкой критике со стороны многих литературоведов, со временем он нашел свое законное место и стал один из шедевров мировой литературы. С «Преступлением и наказанием» мысль писателя приняла иной вид, он сделал некоторые успехи на пути искомой им «правды», и в романе «Идиот» он написал чистого, честного героя своей мечты. Главный герой произведения является отражением нравственных воззрений князя Мышкина Достоевского. В этом образе писатель перенес господина Голядкина-подпольщика и Раскольникова туда, где хотел их видеть, и описал, как эти образы росли, выросли и переплетались в жизни. Хотя события в романе написаны реалистично, князя Мышкина трудно представить реальным человеком, даже если принять, что другие персонажи — это одни из людей, которые живут и находятся вокруг нас. Даже если Достоевский так подробно описывает жизнь, мысли, отношения с людьми и даже его взгляды на литературу и религию Мышкина, мы все равно не можем оживить героя как кровожадного человека. Он как будто пришел из другого мира - быть может, из неведомого (подполья) и вдруг стал частью русского общества XIX века. В такой ситуации Мышкин несколько месяцев подряд встречается с несколькими людьми, посещает ряд встреч и, несмотря на то, что представляет себя человеком, способным подстроиться под каждого, читатель сразу понимает, что главный герой отличается от этих людей и не в состоянии адаптироваться к их миру. В статье анализируется психологический характер и внутренние противоречия князя Мышкина, рассматривается его духовный мир на фоне его взаимодействия с другими образами.

**M.F. LYRIC HERO IN THE CREATION OF DOSTOYEVSKY
OBRAZI: PSYCHOANALYTIC ANALYSIS OF THE OBRAZI OF
KNYAZ MYSHKIN
SUMMARY**

Although Dostoevsky's Idiot, which differed significantly from his earlier works in terms of both content and description of events and the development of the plot line, was sharply criticized by many literary critics at the time of writing, over time it found its rightful place and became one of the masterpieces of world literature. With

"Crime and Punishment", the writer's thoughts took a different shape, he made some progress in the path of "truth" he was looking for, and in the novel "Idiot" he wrote the pure, honest hero of his dreams. The protagonist of the work is a reflection of the moral views of Prince Myshkin Dostoevsky. In this image, the writer brought Mr. Golyadkin, the underground man, and Raskolnikov to where he wanted to see them, and described how these images had grown, matured, and become intertwined in life. Although the events in the novel are written realistically, it is difficult to imagine Prince Myshkin as a real person, even if we accept that the other characters are one of the people who live and are around us. Even if Dostoevsky describes Myshkin's life, thoughts, relationships with people, and even his views on literature and religion in such detail, we still cannot bring the hero to life as a living person before our eyes. It is as if he came from another world - perhaps from the unknown (underground) and suddenly became part of the Russian society of the XIX century. In such a situation, Myshkin meets several people in a row for several months, attends a number of meetings and, despite presenting himself as a person who can adapt to everyone, the reader immediately realizes that the protagonist is different from these people and unable to adapt to their world.

The article analyzes the psychological character and internal contradictions of Prince Myshkin, examines his spiritual world against the background of his interaction with other images.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dostoyevski F. Budala. Can yayınları. İstanbul/Türkiyə. 2018: 1-753
2. Dostoyevski F., İdiot. Şərq-qərb nəşriyyatı . Bakı/Azərbaycan. 2006: 1-728
3. Frank J., Dostoyevski çağının bir yazarı. Everest yayınları . İstanbul/Türkiyə. 2017: 1-995
4. Svayq S., Yalnızlığın keşfi. Zeplin kitab. İstanbul /Türkiyə. 2019: 1-190
5. Terras V., Dostoyevski okumak. Kırmızı kedi yayınevi İstanbul/Türkiyə. 2017: 1-223
6. Troyat H. Dostoyevski. İstanbul, İletişim, 2020, 443 s
7. Özügül O. Dostoyevskinin mirası. İstanbul, Pencere yayınları, 1994, 142 s

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Maral Yaqubova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ALLAHVERDIYEVA JALƏ CƏBRAYIL QIZI

Odlar Yurdu Universiteti,

E-mail: A.jale888@mail.ru

Tel-n: +994506714142

İNGİLİS VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM

XÜLASƏ

Məqalədə "romantizm" sözünün bir yaradıcılıq istiqaməti olaraq mənasından və romantizmin İngiltərə və ABŞ-da tarixi və təkamülündən bəhs edilir. Romantizm yüksək emosionallıq, reallığın dinamizmi və insan ehtiraslarının uyğunsuzluğu ilə seçilən bir üslubdur. Romantik dünyagörüşünün əsasında "romantik ikili dünya" – idealla reallıq arasında dərin uçurum hissi dayanır.

Romantizm dünya mədəniyyətində xüsusilə 18-ci əsrin sonu - 19-cu əsrin birinci yarısında Avropa və Şimali Amerikada intensiv şəkildə inkişaf edən ən mühüm istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

İngiltərədə romantizmdən əvvəl olan istiqamət nailiyyətləri ilə hazırlanan romantizm də xüsusilə poeziyada sürətlə inkişaf edir.

İngiltərədə romantizmin əsasları William Blake (1757-1827) tərəfindən qoyuldu, lakin daha geniş tanınmanı romantizm sonradan əldə etdi. William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Robert Southey, Scott-dan sonra məşhur ingilis şairləri Bayron və Shelley ədəbiyyata öz töhfəsini qoyurlar.

Artıq uzun müddətdir ki, Avropa ölkələrində yayılan romantik hərəkət Amerikaya iyirmi illik gecikmə ilə gəldi.

Romantizm Şimal və Cənub arasında vətəndaş müharibəsinə qədər ABŞ ədəbiyyatında aparıcı istiqamət olaraq qalırdı. Bütün inkişafı boyu ABŞ-da romantizm müəyyən təkamül yolu keçmişdir. 19-cu əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən romantik yazıçıların böyük bir qrupu millətin yeni formalaşmış özünüdərkinin tələbatı olan orijinal Amerika ədəbiyyatının təşəbbüskarları kimi çıxış edirdilər.

ABŞ-da romantik nativizmin qabaqcılları Washington Irving və J.Fenimore Cooper idilər. Onilliyin sonunda milli ədəbiyyat artıq şübhəsiz nailiyyətləri ilə məşhurlaşdı ki, onların arasında Washington Irving-in "Sketchbook" (1820), W.C. Bryant-ın "The poems", həmçinin J.Fenimore Cooper-in "Leatherstocking Tales" adlanan pentalogiyasının üç romanı - "The Pioneers" (1823), "The Last of the Mohicans" (1826), və "The Prairie" (1827) misal gətirmək olar.

Açar sözlər: *romantizm, ikili dünya, barokko, simvolizm.*

ROMANTICISM IN ENGLISH AND AMERICAN LITERATURE

ABSTRACT

The article discusses the meaning of the word "romanticism" as a literary direction and the history and evolution of romanticism in England and the United States. Romanticism is a style characterized by high emotionality, dynamism of reality and incompatibility of human passions. At the heart of the romantic worldview is "romantic double world" - a deep gap between ideal and reality. Romanticism seems to be one of the most significant trends in world culture, which developed especially intensively at the end of the 18th - the first half of the 19th century in Europe and North America.

The foundations of romanticism in England were laid by William Blake (1757-1827), but romanticism received recognition much later. After William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Robert Southey, and Scott, the famous English poets Byron and Shelley contributed to literature.

For a long time now, the romantic movement that has been spreading in European countries has come to America with a delay of twenty years.

Romanticism remained a major trend in American literature until the Civil War between the North and the South. Throughout its development, romanticism in the United States has undergone a certain evolution. From the early 1920s onwards, a large group of romantic writers acted as initiators of original American literature, a requirement of the nation's newly formed self-consciousness.

The pioneers of romantic nativism in the United States were Washington Irving and J. Fenimore Cooper. By the end of the decade, national literature was already known for its undoubted achievements, including Washington Irving's "Sketchbook" (1820), W.C. Bryant's "The Poems", as well as three novels by

J. Fenimore Cooper in his pentalogy called "Leatherstocking Tales" - "The Pioneers" (1823), "The Last of the Mohicans" (1826), and "The Prairie" (1827).

Keywords: romanticism, dual world, baroque, symbolism.

Giriş.

"Romantizm" anlayışının tərfi.

"Romantizm" sözü barokko, romantizm, simvolizm və s. kimi əlaqəli bədii sistemlərdə həyata keçirilən yaradıcılıq növünü müəyyən edə bilər. Romantizmin yüksək emosionallığı, ekzotik və fantastika kultu, reallığın dinamizmini, insan ehtiraslarının uyğunsuzluğunu çatdıran bədii vasitələrdən istifadəsi ilə seçilən bir üslub olması barədə geniş yayılmış fikir var.

Romantik dünyagörüşünün əsasında "romantik ikili dünya" – idealla reallıq arasında dərin uçurum hissi dayanır. Eyni zamanda, romantiklər klassiklərlə müqayisədə həm ideali, həm də reallığı yeni şəkildə başa düşürlər. Klassiklər üçün

ideal konkretidir və həyata keçirmək üçün əlçatandır. Romantiklər üçün ideal əbədi, sonsuz, gözəl, mükəmməl, lakin sirli və çox vaxt əlçatmazdır. Gerçəklik isə əksinə keçicidir, məhduddur, konkretidir, və eybəcərdir.

Romantizm dünya mədəniyyətində xüsusilə 18-ci əsrin sonu - 19-cu əsrin birinci yarısında Avropada və Şimali Amerikada intensiv inkişaf edən ən mühüm istiqamətlərdən biri kimi görünür.

İngiltərə və Amerika romantizmindəki fərqlər.

Amerika romantizminin milli xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən çox vacib bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır: onun Avropa ölkələrinin və hər şeydən əvvəl İngiltərənin romantizmi ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

Amerika İngiltərə ilə tarixi, dili, mədəniyyəti ilə bağlı idi. İngilis ədəbiyyatı isə Amerika ədəbiyyatının formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Burjua tərəqqisinin modeli kimi İngiltərə XIX əsrdə digər ölkələrlə müqayisə üçün etalon sayılırdı.

İngiltərə ilə Amerika arasındakı ictimai-siyasi fərq əsasən bu ölkələrdə romantizmin inkişafının xüsusiyyətlərini izah edir. İngiltərədə sənayenin inkişaf səviyyəsi və sinfi ziddiyyətlərin dərinliyi burjuaziya ilə proletariat arasındakı antaqonist münaqişəni kəskin şəkildə ortaya qoydu; ingilis cəmiyyətində feodal elementlər əsasən xarici ənənəvi forma kimi qorunub saxlanılırdı.

İngiltərədə romantizmin əsasları William Blake (1757-1827) tərəfindən qoyuldu, lakin daha geniş tanınmanı romantizm sonradan əldə etdi. William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Robert Southey, Scott-dan sonra məşhur ingilis şairləri Bayron və Shelley ədəbiyyata öz töhfəsini qoyurlar.

İngilis ədəbiyyatında romantik tarixçiliyin xarakteri çoxəsrlik inkişaf etmiş sivilizasiyanın və sabit ənənələrin mövcudluğu faktı ilə müəyyən edilirdi. İngilis romantikləri idealları keçmişdə tapmağa çalışırdılar. Burjua normalarının rədd edilməsi orta əsrlər, qotik dəyərlərin ideallaşdırılması ilə müşayiət olunurdu.

İngilis romantikləri sənaye tərəqqisinin mənfi tərəfini - sosial bərabərsizliyin dərinləşməsinə görürdülər və tez-tez maşın sivilizasiyasının kəskin tənqidi ilə çıxış edirdilər (məsələn, dəmir yolunu qəbul etmirdilər). Amerikalı romantiklərin isə bu problemə ikimənalı yanaşması var idi. R. V. Emerson, 31 dekabr 1843-cü ildə Karlayla yazdığı məktubda dəmir yollarının tikintisinin meşələri məhv etdiyini və insanların məsafələri piyada keçmələrinin daha düzgün olduğunu qeyd etdi, lakin o, belə bir iddia ilə də çıxış etdi: "Bu, səyahətdəki sürətdir, şübhəsiz ki, geniş əraziləri ilə Amerika üçün çox əhəmiyyətli bir ixtiradır"⁷.

İngilislər üçün onların çoxəsrlik tarixi, amerikalılar üçün isə onların mədəniyyətinin formalaşması vacib idi. F.Engels yazırdı ki, Amerikada "yolunu kəsən heç bir orta əsr xarabalığı yoxdur" [4, s.132]. Amerikanın gənc dövlət olaraq İngiltərə kimi tarixi və mədəni ənənələri olmadığından Amerikada romantik tarixçiliyin meyllərindən biri də milli adət-ənənələrin və tarixi birliklərin yetərsizliyi fikri oldu.

İngilis romantikləri mədəni irsdən milli-tarixi simvolları və obrazları artıq məlum, tanınmış, təsbit edilmiş şəkildə istifadə edirdilər; amerikan romantikləri isə ilk dəfə olaraq milli-tarixi obrazlar və simvollar yaratmalı, öz mifologiyasını yaratmalı oldular. Pionerlərin həyat həqiqətləri, hind əfsanələri, hind adları, həmçinin zəncilərin həyatı və zənci folklorunun motivləri milli obrazlılıq kimi çıxış edirdi. Amerika romantikləri keçmiş haqqında tarixi romanlar yaratmağa çalışırdılar.

Artıq uzun müddətdir ki, Avropa ölkələrində yayılan romantik hərəkət Amerikaya iyirmi illik gecikmə ilə gəldi. Romantizmin yaranması üçün ilkin şərtlər burada yalnız 1820-ci illərdə - böhran və qeyri-müəyyənlik, ümidlər və məyusluğun tarixi anında formalaşdı.

Romantizm ABŞ ədəbiyyatında Şimal və Cənub arasında vətəndaş müharibəsinə qədər aparıcı istiqamət olaraq qalırdı.

Bütün inkişafı boyu ABŞ-da romantizm müəyyən təkamül yolu keçmişdir. 19-cu əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən romantik yazıçıların böyük bir qrupu millətin yeni formalaşmış özünüdərkinin tələbatı olan orijinal Amerika ədəbiyyatının təşəbbüskarları kimi çıxış edirdilər.

ABŞ-da romantik nativizmin qabaqcılları Washington Irving və J.Fenimore Cooper idilər. Onilliyin sonunda milli ədəbiyyat artıq şübhəsiz nailiyyətləri ilə məşhurlaşdı ki, onların arasında Washington Irving-in "Sketchbook" (1820), W.C. Bryant-ın "The poems", həmçinin J.Fenimore Cooper-in "Leatherstocking Tales" adlanan pentalogiyasının üç romanı - "The Pioneers" (1823), "The Last of the Mohicans" (1826), və "The Prairie" (1827) misal gətirmək olar.

Amerikalı romantiklərin çıxışları nə qədər tənqidi olsa da, əsərləri nə qədər faciəli olsa da, onlarda çox vaxtı Amerikaya və onun böyük imkanlarına inanclar əks olunur. "Eskizlər Kitabı"na (1819-1820) daxil edilmiş "Amerika haqqında İngilis yazıçılarının fikirləri" oçerkində V. İrvinq yazırdı ki, Amerika "dövlət xadimləri və mütəfəkkirlər üçün ibrətamiz və dərin mənalı bir dərs olan dünyanın ən böyük siyasi çevrilişlərindən birinin yenidən baş verdiyi bir ölkə idi" [8, s.19].

Amerika romantizmində gülüş bəzən bir çox ingilis romantiklərinin əsərlərindəkindən daha sərbəst səslənirdi. Nümunə olaraq V. İrvinq və D. Rassel Louellin yumor və satirasını göstərmək olar. Tarixi inkişafı boyu canlı yumor və satira ilə seçilən ingilis ədəbiyyatında romantizm dövründə acı, qəzəb, nifrət və ümitsizlik hissləri üstünlük təşkil edirdi; satira, ironiya, sarkazm hələ də güclü idilər, lakin yumor və gülüş nisbətən boğuş səslənməyə başlayırdı. Bu, ümumi tendensiya, baxmayaraq ki, onunla üst-üstə düşməyən əsərlər var idi.

ABŞ romantiklərinin milli xarakter haqqında təsəvvürləri əsasən Adəm haqqında mifin şərhə ilə müəyyən edilirdi. C.Kuper "The Pathfinder" əsərində Natty Bampo personajının "günaha düşmədən əvvəl Adəmə bənzədilə biləcəyini" yazdı. Köhnə Dünyadan fərqli yeni sivilizasiyaya yol açan qəhrəman mühacirlər böyük imkanlar, naməlum macəralar və ümidverici nailiyyətlərlə üzləşmiş günahsız Adəmlə

assosiasiya edilirdilər. Cəmiyyətdən kənarda yaşamağa başlayan və azadlığa alışımsız pioner daha sonra sivilizasiya ilə qarşılaşır və bu qarşılaşma dramatik olur.

Natti Bamponun obrazı pionerlərin ən yaxşı cəhətlərinin təcəssümüdür və bu qəhrəman bütün real, dünyəvi görünüşü ilə müəllifin idealının ifadəsi idi! Ümumilikdə isə pionerlər icması fərdi prinsiplər üzərində qurulmuşdu. Şəxsiyyət özünü millət kimi hiss edir, öz daxilində icma fenomenini daşıyırdı. Əgər Avropa romantizmində müharibə edən tərəflərin qüvvələri faciəvi şəkildə qeyri-bərabər - tiran cəmiyyətə qarşı tənha insan idisə, ABŞ romantizmində ilahi mənbə daşıyan suveren şəxsiyyət, sanki, cəmiyyətin bərabər rəqibi idi.

Romantizmin xüsusiyyətlərindən biri də təbiət ünsürləri ilə insan varlığının daimi əlaqələndirilməsidir. İnsan və təbiətin, sənət və təbiətin vəhdətini H.V. Longfellow "Hiawatha mahnıları"nda gözəl çatdırıb.

ABŞ-da romantiklərin yaradıcılığında fərd və cəmiyyət arasındakı ziddiyyət daha çox fəlsəfi mənalı, mahiyyət etibarilə anti-burjua "insan və təbiət" mövzusu ilə ifadə olunur. ABŞ-ın romantikləri Amerikanın təbiəti ilə Amerikanın milli xarakteri arasında üzvi əlaqəni dərk edərək, öz ölkələrinin təbiətini sərbəst şəkildə təsvir edirdilər.

İrving İngiltərənin özlüyündə sənət əsərini xatırladan və mahiyyətə təsvir üçün hazır predmet olan mənzərəli təbiətini qeyd edirdi. İngiltərənin təbiəti "şəkil" kimidir, "mədəni" təbiətdir, məskunlaşmış təbiət; Amerikada isə "vəhşi təbiətdir". Nathaniel Hawthorne yazırdı: "İngiltərənin ram təbiəti ilə Amerikanın vəhşi, barbar təbiəti arasında təsvirolunmaz fərq var". İngilis təbiətində "onun gözəl və mənzərəli yerləri panorama yaratmır, onları qiymətləndirmək üçün onlara diqqətlə və yaxından baxmaq lazımdır". [7, s.134, 563].

İrving və Kuperin əsərlərindəki özünəməxsus Amerika mənzərəsi milli kimliyi təsdiqləyən vasitələrdən birinə çevrilir. Romantizmə xas olan təbiətə maraq ABŞ ədəbiyyatında onun lirik təsvirinə deyil, epik təsvirə cəlb edilməsində özünü göstərir. Mənzərə gənc ölkənin epik hekayəsində zəruri komponent kimi çıxış edir.

Təbiət təkcə romantik bir qəhrəmanın ruhunun təcəssümü kimi deyil, həm də insanın nəhəngə, pəhləvana çevrildiyi nəhəng, genişmiqyaslı, təbii mühit kimi çıxış edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının romantiklərində panoramik mənzərədə əhəmiyyətli yer dəniz kimi ucsuz-bucaqsız meşələrə verilir. Bu görüntü Amerikanın geniş, kəşf edilməmiş ərazilərinin romantik simvolu kimi çıxış edir. Amerika qəhrəmanı tez-tez meşə fonunda təsvir olunur. Natti Bampo meşədə yaşayır, Thoreau-nun "Walden, or Life in the Woods" kitabının qəhrəmanı həyatın mənasını tapmaq üçün cəmiyyəti tərk edərək meşəyə gedir. Emerson öz "Təbiət" əsəsində yazırdı: "Meşələrdə əbədi gənclik yatır... Meşələrdə biz ağıl və imana qayıdırıq". [5, 181].

İngilis və Amerika ədəbiyyatında təbiətin romantik təsvirində dəniz mövzusu çox əhəmiyyətlidir. İngiltərə böyük dəniz qüvvələrinə malik idi; Amerikanın taleyi onun sahillərini yuyan iki okeandan ayrılmazdır. Lakin İngiltərənin və Amerikanın

romantik ədəbiyyatında dəniz mövzusu eyni qaydada açıqlanmır. Bayron üçün dəniz azadlığın, azadlıq mübarizəsinin simvoludur ("Çayld Haroldun ziyarəti" poemasının dördüncü mahnısı, 1809-1817). Melvil üçün dəniz kainatın modeli, müasir həyatın simvoludur.

ABŞ yazıçıları təkcə insanla təbiətin vəhdətini deyil, həm də onların qarşıdurmasını göstəriblər. ABŞ-ın romantizmində, xüsusən də Kuperin yaradıcılığında təbiətin vəhşi qüvvələrinin təzahürlərinə maraq açıq şəkildə görünür. İnsan hər dəqiqə təhlükəyə məruz qalır. O, təkcə özünün deyil, başqalarının da həyatını xilas etməyə hazır olan qəhrəman olmalıdır. Təbiətin qüvvələrinə müqavimət göstərmək bir növ insan borcuna çevrilir.

Amerika romantizminin xüsusiyyətləri orijinal janrlar sistemində də özünü göstərdi. Romantik hekayə formaları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən 17-18-ci əsrlərdə ABŞ ədəbiyyatının inkişafında ümumiyyətlə mühüm rol oynayan "səyahət" janrı idi. Sanki o, Amerikanın mədəni və milli simasını kəşf edib təsbit edirdi, yeni torpaqlar axtarmaq ideyasını təsdiqləyirdi, pionerlərin əzmkarlığını və cəsarətini poetik şəkildə təsvir edirdi. 19-cu əsr ədəbiyyatında da "səyahət" süjet motivi təkmilləşir. Bir çox romantik roman və novellaların, hekayə və poemaların - İrvinq, Kuper, Lonqfellov, Po, Melvilin əsərlərinin quruluşu səyahətə, yeni yerlərə köçərkən macərələrə əsaslanırdı. Sərhəd öz müstəsna şəraiti və yaşayış şəraitinin sərtliyi və kobudluğu ilə bir çox romantik mövzuların mənbəyi idi. Səyahət janrına folklor elementləri, əfsanələr, yumoristik hekayələr də daxildir.

ABŞ ədəbiyyatında səyahət janrı tez-tez avtobioqrafiya janrı ilə birləşib. 18-ci əsrdən bəri zənci müəlliflər tərəfindən yaradılmış avtobioqrafiya janrına səyahət də daxil idi. 19-cu əsrdə, romantizm dövründə o, "qul povesti" (slave narrative) adını aldı və özünəməxsus xüsusiyyətlər qazandı. ABŞ ədəbiyyatına xas olan bu janr Amerikanın sosial həyatının ən ağır məsələsinə birbaşa cavab idi.[3, s.19] "Qaçqın qul Vilyam Qraymsın həyatı" (1825) kimi faktlara əsaslanan "qul povesti" azadlıq və insan ləyaqətinin axtarışı barədə romantik nağıl idi. Kələliyə Qarşı Etiraz Müstəqillik Bəyannaməsinin Prinsiplərinə olan optimist inamla uyğunlaşırdı.

Bir sıra Avropa ölkələrinin mədəni həyatında tənqidi realizmin hökm sürdüyü bir dövrdə mövcud olan Amerika romantizmi XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Avropa üçün xarakterik olan romantizm olaraq qala bilməzdi. Amerika ədəbiyyatında romantik və realistik başlanğıcların bir-birinə nüfuz etməsi, romantizmdən tənqidi realizmə keçidin, məsələn, V.Skottun yaradıcılığında daha əvvəl baş verdiyi ingilis ədəbiyyatından daha aydın və güclü idi. Təbii ki, bütün hallarda romantizm tənqidi realizmin mülkünə çevriləcək bir çox estetik prinsipləri əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Amerika ədəbiyyatının sonrakı inkişafında da romantik başlanğıc öz əhəmiyyətini saxlayacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Аникин Г. В.: Романтизм в США и Англии: некоторые аспекты сравнительного анализа
2. Засурский Я.Н. Романтические традиции американской литературы XIX века и современность
3. Ирвинг В. Путевые очерки и картины. М., 1879, с 19.
4. Купер Д. Ф, Избр. соч., т. 2, с. 132
5. Эстетика американского романтизма, с. 181
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Hawthorne N. The English Notebooks. N. Y.; L., 1941, p. 134, 563
8. William K. J. They Also Spoke. Nashville, 1970.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: professor Bahar Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HACIYEVA NAZƏNDƏ SABIR QIZI

dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, söz sənəti, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlər, dövlətçilik maraqları, sosial tələb, təhlil, dəyərləndirmə.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, искусство слова, национальные и всемирные духовные ценности, государственные интересы, социальная потребность, анализ, оценивание.

Key words: Azerbaijani literature, art of speech, national and universal spiritual values, state interests, social demand, analysis, evaluation.

Özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, yaşı min illərlə ölçülən Azərbaycan ədəbiyyatı dünya bədii mədəniyyət xəzinəsinə dəyərli sənət abidələri bəxş etmişdir. Humanist və demokratik ideyaları əks etdirən ədəbiyyatımızın ümumtəhsil məktəblərində tədrisi milli dövlətçilik maraqları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb ədəbiyyat kursu həqiqi vətəndaşın və müasir dünyagörüşlü şəxsiyyətin yetişməsində mühüm rolunu oynayan fənlərdəndir.

Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan bədii söz sənətimiz gənclərin mənəvi-estetik tərbiyəsi, xalqın ədəbi-mədəni irsini, tarixi keçmişini, mübarizəsini, adət-ənənələrini öyrənmək üçün mötəbər mənbə, etibarlı qaynaqdır. Müasir təhsil sistemində müstəqil düşünməyi, qazandıqları bilikləri tətbiq etməyi, qarşılaşdıqları problemləri həll etməyi bacaran saf mənəviyyətli, təşəbbüskar, yaradıcı, demokratik ruhlu humanist gənclər tərbiyə edilməsi sosial tələb kimi meydana çıxır.

Orta məktəbi bitirən hər bir gənc bədii ədəbiyyatı, digər mənbələri oxumağı, təhlil etməyi, qiymətləndirməyi, öz biliklərini müstəqil şəkildə artırmağı bacarmalı, fasiləsiz təhsilə hazır olmalıdır. Məktəb ədəbiyyat kursunda yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi əsasında şagirdlərdə mütaliə formalaşır, onların ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı təmin olunur. Ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş şəkildə, obrazlar vasitəsilə əks etdirən söz sənəti kimi gənc nəslin müstəqil həyata hazırlanmasında, həyatı əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatın “insanşünaslıq”, “həyat dərsləri” adlandırılması bu fənnin hər bir gələcək nəsil üçün özünü, həyatı, insanı dərk etmək vasitəsi kimi əhəmiyyətini ifadə edir. Ədəbiyyatşünaslıq elminin banisi Firidun bəy Köçərli vaxtilə yazırdı: “Hər bir millətin şöhrət və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə bəis olan səbəblərdən birisi də onun ədəbiyyatıdır. Ədəbiyyat xalqın ayıneyi-həqiqət nümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədəbiyyat ... millətin cisminə şəfa, ruhuna şəfa, fikrinə cila, ağılına və təmami

mənəvi və ruhani qüvvələrinə qol-qanad verib uca məqama qaldırır". [1,120] Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də dünya xalqlarının ədəbiyyatından seçilmiş nümunələrin müzakirəsi şagirdlərin müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edən mənəvi-estetik problemləri, həyatda, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri dərk edib qiymətləndirmələrinə, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə yiyələnmələrinə imkan yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlərdir təlim-tərbiyə məktəbi funksiyasını yerinə yetirir. Gözünü dünyaya açan körpəni ananın oxşamaları, laylaları qarşılayır, dil açıb yeriməyə başlayanda tapmacalar, yanıltmaclar, uşaq nağılları onun nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirir, həyat üçün zəruri olan ilkin bacarıqları formalaşdırır.

Ədəbi əsərlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin şifahi və yazılı nitqi tədricən cilalanır, ana dilimizdə yazılmış əsərlərdə dilin gözəlliyini, dərin fikir və ifadə zənginliyini görüb-götürür. Təlim prosesində sənətkarın sözdən istifadə məharəti, nitqin bədiiliyi, ifadəliliyi, obrazlı sözün doğurduğu emosionallıq və fikir tutumu haqqında aydın təsəvvür yaradılır, bu əsasda şagirdlərin özünün nitqinin zənginləşməsi təmin edilir. Ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər məktəblilərdə bədii sözə həssas münasibətin yaradılmasına, sözün, fikrin mənə incəliklərini duymaq, ifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Məktəb ədəbiyyatşünaslığı müəllim üçün metodik tövsiyələr verməməli, onun ədəbi bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Qüdrətli sənətkarların yaradıcılığına, ədəbiyyat dərslərində öyrənilən əsərlərə, mühüm ədəbi-nəzəri problemlərə həsr olunmuş monoqrafiyalara orta məktəbdə böyük ehtiyac vardır. Bu tədqiqatlar, eləcə də müəllim üçün ədəbiyyatdan sorğu kitabları, ensiklopediyaların hazırlanması, nəşri müasir ədəbiyyat müəlliminin peşə ustalığının, dərsin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından zəruridir.

Ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. İncəsənətin bir növü kimi söz sənətinin – şifahi və yazılı ədəbiyyatın xalqın mənəvi sərvəti olması, həyatı, taleyüklü məsələləri özünəməxsus bədii vasitələrlə əks etdirməsi barədə şagirdlərdə dolğun təsəvvür yaradılır. Milli və dünya ədəbiyyatından seçilmiş kamil sənət nümunələri vasitəsilə gənc nəsildə sözə, söz sənətinə həssas, bədii-emosional münasibət formalaşdırılır, təhlil, dəyərləndirmə, fikirlərini şifahi və yazılı çatdırmaq bacarığı inkişaf etdirilir. [2,153]

Ədəbiyyat fənni öz mahiyyəti, təbiəti etibarilə integrativ səciyyə daşıyır. Integrativ təlim mühüm pedaqoji problem kimi müasir dünyagörüşlü, fəal, yaradıcı problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik şəxsiyyət formalaşdırılması vəzifəsinin ön plana çıxdığı hazırkı dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə ki, bədii ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməsi artıq onun integrativlik xüsusiyyətinin ifadəsidir və bu, bilavasitə təlim

prosesində də öz əksini tapmalıdır. Ədəbiyyat gerçəklik, ətraf aləm haqqında zəngin informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ədəbiyyat kursu şagird şəxsiyyətinin, onun mənəvi aləminin, estetik zövqünün formalaşdırılmasında böyük imkanlara malikdir. Məktəblilər bədii əsərdə əks olunmuş mürəkkəb hadisələri, həyatı reallıqları dərk edib qiymətləndirməklə fəal həyat mövqeyinə yiyələnir. Bu mənada ədəbiyyat dərslərinə həyat və mənəviyyat dərsləri, idrak fəaliyyətinin bir növü kimi yanaşılmalıdır. Bədii ədəbiyyat mənəvi ünsiyyətin xüsusi formasıdır. Kamil sənət nümunəsini oxuyan, orada qaldırılan mənəvi-estetik problemlər barədə düşünən, qəhrəmanların taleyinə, sənətkar mövqeyinə münasibət bildirən şagird-oxucu qüdrətli sənətkarın müsaibinə çevrilir, onun fikir və düşüncələrini öyrənməklə mənen zənginləşir. Bu prosesdə məktəblilərin öz fəaliyyətinin, hərəkət və davranışının mənəvi, estetik normalar baxımından qiymətləndirilməsi də mümkün olur. Söz sənəti olan ədəbiyyat ana dilinin zənginliyini, geniş bədii ifadə imkanlarını özündə cəmləşdirir, qoruyub yaşadır, gələcək nəsillərə ötürür. Bu da ədəbiyyatın təlim prosesində şagirdlərin nitqinin inkişafını şərtləndirən mühüm amil kimi götürülməlidir.

Bədii ədəbiyyatın müəliəsi, müzakirəsi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşir, onlar monoloji və dialoji nitqə, bədii sözün gücündən məqamında istifadə etmək bacarığına yiyələnir. Şagirdin nitqinin inkişafı əsərin dilinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Şifahi və yazılı nitq bədii əsər üzərində iş prosesində cəmlənir. Bədii əsərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi ədəbi-nəzəri biliklərə əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir. [3,67]

Təlim prosesində şagirdlər ədəbi-nəzəri biliklərə yiyələnməklə öz biliklərini müstəqil surətdə artırmaq, özünüinkişaf, özünütəkmilləşdirmə imkanı əldə edirlər. Gənc nəsil kamil sənət nümunələri ilə tanışlıq vasitəsilə estetik duyumunu inkişaf etdirir, həyatda, insanda, incəsənətdə gözəlliyi görmək, qiymətləndirmək bacarığına yiyələnir. İstedadın, yaradıcılığın məhsulu olan bədii əsər şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına yol açır.

Milli ədəbiyyatla yanaşı, digər xalqların ədəbiyyatından seçilmiş sənət nümunələri üzrə iş zamanı gələcək nəsil tolerantlıq, yabançı mədəniyyəti başa düşmək, qiymətləndirmək bacarığına yiyələnir. Bədii ədəbiyyatda qaldırılan problemlərin həlli yolları üzərində düşünən şagird müxtəlif mülahizələr irəli sürmək, tənqidi münasibət bildirmək, onları əsaslandırmaq, orijinal qərarlar qəbul etmək imkanı əldə edir.

Ədəbiyyat təliminin səmərəliliyinin artırılması mürəkkəb, çoxşaxəli problemdir. Bu problemin uğurlu həllində təlim metodlarının düzgün seçilməsi, qarşılıqlı əlaqələndirilməsi əsas amillərdəndir.

Pedaqogikada və fənlərin tədrisi metodikasında təlim metodları probleminin tədqiqi başlıca vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulur. Metod dedikdə, varlığın nəzəri və təcrübi dərkinin konkret vəzifələrinin həllinə yönəlmiş bir-biri ilə müəyyən əlaqədə olan priyomları, əməliyyatların vəhdəti nəzərdə tutulur. Metod dərkətmədə,

təcrübədə müəyyən nəticələr əldə etməyin yoludur. Metod insanın müəyyən obyektə qavramağa, mənimsəməyə yönəlmiş təcrübə və nəzəri fəaliyyət yolu kimi başa düşülməlidir. Metodun tətbiqi o zaman səmərə verə bilər ki, obyekt haqqında biliklərə, onun qanunlarına əsaslansın.

Təlim metodlarının sistemini nəzəri cəhətdən əsaslandıran, məktəb təcrübəsinə tətbiqi imkanlarını geniş şərh edən tədqiqatçının haqlı qənaətinə görə, tədris prosesində müxtəlif metodlara müraciət edilməli, metodlardan vəhdətdə istifadə olunmalıdır. Hazırda şagirdlərin təlimin yeni məzmununu müvəffəqiyyətlə mənimsəmələri üçün onlardan yüksək idrak fəallığı tələb edən yeni metodların səmərəli ənənəvi metodlarla birləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Bu və ya digər metodun tətbiqi idraki və ya praktik fəaliyyətin məqsədindən, öyrənmənin, fəaliyyətin predmetindən, fəaliyyətin həyata keçirildiyi şəraitdən asılıdır. Metod vasitəsilə şagirdin bilik və bacarıqlara yiyələnməsi təmin olunur, qarşıya qoyulan məqsəd, təlim nəticələri əldə edilir. Təlimin nəticələri metodun nə dərəcədə düzgün seçildiyini göstərir. Metod müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəaliyyəti zəminində şagirdin obyekt üzərində idraki və praktik fəaliyyətini, bilik və bacarıqlara yiyələnməsini nəzərdə tutur.

Təlim metodları müəllim və şagirdlərin təhsilin məzmununun mənimsənilməsini, şagirdlərin əqli güc və bacarıqlarının inkişafı, özünütəhsil və özünütəlim vasitələrinə yiyələnməsini təmin edən ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlərinin sistemidir. Təlim metodları təlimin məqsədlərini, mənimsəmə üsullarını, təlimin subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakterini müəyyənləşdirir.

Təlim metodlarının tətbiqi hər bir fənnin xüsusiyyətləri, məzmunu ilə şərtlənir. Aydın məsələdir ki, ədəbiyyat tədrisi metodikasında təlim metodları sisteminin bu fənnin məzmunu, təhsil, inkişaf, tərbiyə vəzifələrindən, şagirdlərin idraki, öyrənmə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq özünməxsus cəhətləri vardır. Bu və ya digər metodun seçilməsi zamanı öyrənilən materialın xüsusiyyətləri (həcmi, mürəkkəbliyi, çətinlik səviyyəsi), şagirdlərin hazırlığı, həmin metodla materialı mənimsəmək bacarığı və s. nəzərə alınır. [4, 137]

Metodik ədəbiyyatda təlimin interaktiv metodlarına yeni texnologiyalarının bir növü kimi yanaşılır. Lakin tədqiqatlarda bunların arasında müəyyən fərqlərin də olduğu qeyd edilir. Bu zaman belə bir cəhət əsas götürülür ki, metod ilk növbədə, təlimin üsul və vasitələri sistemidir və onun reallaşdırılması fəal yaradıcılıq tələb edir. Texnologiya isə xüsusi vərdislərə, müəyyən standartlara əməl olunmasına əsaslanır.

Hər bir ədəbiyyat dərsi üçün təlim texnologiyası seçilərkən diqqətli olmaq, metodik ədəbiyyata yaradıcılıqla yanaşmaq lazım gəlir. Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyalarından sənətkarın həyat və yaradıcılığının, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və tarixi materialların, ayrı-ayrı bədii əsərlərin öyrədilməsi prosesində istifadə etmək mümkündür.

Qloballaşan və mürəkkəbləşən dünyada müasir dünyagörüşünə, vətən əxlaqına,

milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə, həyati bacarıqlara yiyələnmiş, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal, təşəbbüskar, demokratik düşüncəli şəxsiyyət yetişdirilməsi təlim prosesinə yeni yanaşma tələb edir. İyirmi birinci əsrin əvvəlləri informasiya axınının, həyati əhəmiyyət kəsb edən zəruri bilik və bacarıqların həcmnin sürətlə artması ilə səciyyələnir. Belə bir şəraitdə gənc nəsildə biliyi müstəqil qazanmaq, tətbiq etmək bacarığı formalaşdırılması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Ənənəvi təlimdə müəllim hazır bilik mənbəyi, informasiyanı, biliyi ötürən rolunda çıxış edir. Şagird isə əksər hallarda bu informasiyanı passiv şəkildə qəbul edir, onu yaradıcı, tənqidi təfəkkür süzgəcindən keçirmədən, yaddaşın köməyi ilə mənimsəməyə çalışır. Təlim prosesində əksər hallarda müəllim özü fəal olduğu üçün passiv dinləyici olan şagird əldə edilən nəticələrlə (biliklərlə) dərindən maraqlanmır, müəllimin şərh, dərslikdə hazır şəkildə verilmiş materiallar üzrə mənimsədiyi bilikləri necə yadda saxlayacağı (əzbərləyəcəyi) barədə düşünür. Şagird bu zaman yaddaşa əsaslanan bərpəedici fəaliyyət göstərir, onun dərsdə yaradıcı təfəkkür fəaliyyəti, sərbəst düşüncə, müstəqillik imkanları məhdudlaşır.

İndi hamı bu həqiqəti qəbul edir ki, şagird eşitdiyini bir müddət sonra unudur, gördüyünü müəyyən vaxt ərzində yadda saxlayır, lakin yalnız özü tapdığından, öyrəndiyindən, kəşf etdiyindən həmişə bəhrələnir. İnteraktiv metodların tətbiq olunduğu dərslər elə təşkil olunmalıdır ki, məktəbli yeni biliyin "kəşfində", həqiqət axtarışlarında fəal iştirak etsin, əsərdə təsvir edilənləri "yaşamağı", oradakı hiss və duyğuları özününküləşdirməyi bacarsın.

Bədii əsərin təhlili ədəbiyyat müəllimindən dərin ədəbiyyatşünaslıq biliyi, metodik ustalıq, yaradıcı fəaliyyət, zəngin təcrübə ilə yanaşı, şagird-oxucu psixologiyasının qavrama imkanlarını, maraq və meyllərini bilməyi və nəzərə almağı tələb edir.

Elmi-metodik ədəbiyyatda bədii əsərin təhlili ilə bağlı məktəb təhlili terminindən də istifadə olunur. Məktəb təhlili əsərin təhlilinin digər növlərindən - fəlsəfi təhlil, psixoloji təhlil, estetik təhlil, ədəbiyyatşünaslıq təhlili və s. bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Məktəb təhlilinin əsasında ilk növbədə ədəbiyyatşünaslıq təhlili durur və yeri gəldikcə digər təhlil növlərinə də müraciət edilir. Bədii əsərin məktəb təhlili özündə ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətlərini ehtiva edir, pedaqoji prinsiplərdən, dövrün mənəvi, ictimai ideallarından asılıdır. Məktəb təhlilində əsərin ideya-məzmunu, müəllif niyyəti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Bədii əsərlərin poetik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi problemləri və perspektivləri, eləcə də bədii əsərin qavranılması, şərh, təhlili və şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti arasında əlaqələrin dərinləşdirilməsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [5,186]

Hazırda ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətlərindən ədəbiyyatın tədrisi metodikasında geniş istifadə olunur. Lakin ədəbiyyatşünaslıq təhlilini olduğu kimi təlim prosesinə gətirmək olmaz. Ədəbiyyatşünas alimin apardığı təhlili müəllifin

fikirləri təhrif olunmadan məktəb təhlili materialına çevrirmək lazımdır. Məktəb təhlilini elmi, ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri bu təhlilin uşaq qavramasının xüsusiyyətlərini, şagirdlərin bilik, qavrama səviyyəsini, materialın həcmi və s. nəzərə almaqla aparılmasıdır. Məktəb təhlili zamanı bədii əsərin şagird yozumu yaradılır və yeri gəldikcə əsərin elmi-nəzəri şərhilə tutuşdurulur. Oxucunun əsərlə bağlı subyektiv fikirləri ədəbiyyatşünaslıq təhlilinin nəticələrindən istifadə edilməklə təshih olunur, obyektiv təsəvvür yaradılır.

İ.D.Xmarski yuxarı siniflərdə ədəbi əsərlərin təhlilinə həsr olunmuş kitabında yazır ki, bədii əsərin məktəb təhlili özünəməxsus, elmi-ədəbiyyatşünaslıq tədqiqindən və tənqidi çıxışdan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas fərq bundan ibarətdir ki, bədii əsərin məktəb təhlili öyrədici səciyyə daşıyır, pedaqoji istiqamətlidir.

Ədəbiyyatşünas öz kitablarını yaşı oxucuya, əksər hallarda isə mütəxəssisə ünvanlayır, bu zaman müəyyən bir problem araşdırılır. Məktəb təhlili isə kompleks səciyyə daşıyır, şagirdlərin təhsil və tərbiyəsinə yönəlir, diqqəti mənəvi məsələlər üzərində cəmləşdirir.

V.Q.Maransman dərstdə bədii əsərlərin təhlili xüsusiyyətlərini ədəbiyyatşünaslıq təhlili ilə müqayisə edərək yazır ki, məktəb təhlili öz məqsədlərinə, materialına, səciyyəsinə görə ədəbiyyatşünaslıq təhlilinin sadələşdirilmiş sxemi ola bilməz.

Tədqiqatçı məktəb təhlilinin gənc nəsildə vətəndaş fəallığı, mənəvi saflıq və estetik zövq tərbiyəsi məqsədlərini ön plana çəkdiyini qeyd edir. Məktəb təhlilində qarşıya qoyulan pedaqoji vəzifələr müəllimi şagirdlərin qavrama xüsusiyyətlərini və tərbiyə məqsədlərini nəzərə alaraq bədii əsərin müəyyən cəhətlərini qabartmağa səvq edir.

Əsərin ədəbiyyatşünaslıq təhlilində, eləcə də təhlilin digər növlərində bədii materialın öyrənilməsi məqsədi qarşıya qoyulur. Məktəb təhlilində isə şagird yaradıcı fəaliyyət göstərir, əsərin ideya-məzmununu, müəllif niyyətini başa düşməyə səy göstərməklə məhdudlaşmır, oxucu bacarıqlarına yiyələnir, onun təxəyyülü, bədii-emosional duyumu, fikir söyləmək, öz mülahizələrini əsaslandırmaq, mətni qiymətləndirmək bacarıqları inkişaf edir. [6, 214]

Bədii əsərin qavranılması şagirdlərin ədəbi təhsilinin bir elementi, əqli inkişafının, sosial yetkinliyinin, emosional-estetik duyumunun göstəricisi kimi çıxış edir. Bədii qavrama probleminin tədqiqində başlıca məqsəd məktəbdə bədii təhlilin təkmilləşdirilməsidir.

Bədii əsərin ilkin qavranılması ilə təhlil nəticəsində qavrama bir-birindən fərqləndirilməlidir. Bədii əsərin qavranılması şagirdə oxucu bacarıqlarının, dünyagörüşünün, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə sıx əlaqəlidir. Əsərin qavranılma səviyyəsi şagirdin imkanlarını, təlim prosesinin təşkilinin səmərəliliyini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Ədəbiyyat müəllimi təlim prosesində şagird qavramasının xarakterini nəzərə almaqla kifayətlənməməli, həm də ona ciddi şəkildə təsir göstərməyə çalışmalıdır.

Bu məqsədlə ilk növbədə bədii təhlilin imkanlarından düzgün istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2010
2. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, Adiloğlu, 2006
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2011
4. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1992
5. Səmədov A.A. Azərbaycan məktəblərində ədəbiyyat tədrisinin inkişaf problemləri. Gəncə, 2006.
6. Əhmədov C.M. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: BDU-nun nəşri, 1992.

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU

Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan bədii söz sənətimiz gənclərin mənəvi-estetik tərbiyəsi, xalqın ədəbi-mədəni irsini, tarixi keçmişini, mübarizəsini, adət-ənənələrini öyrənmək üçün mötəbər mənbə, etibarlı qaynaqdır. Müasir təhsil sistemində müstəqil düşünməyi, qazandıqları bilikləri tətbiq etməyi, qarşılaşdıqları problemləri həll etməyi bacaran saf mənəviyyatlı, təşəbbüskar, yaradıcı, demokratik ruhlu humanist gənclər tərbiyə edilməsi sosial tələb kimi meydana çıxır. Orta məktəbi bitirən hər bir gənc bədii ədəbiyyatı, digər mənbələri oxumağı, təhlil etməyi, qiymətləndirməyi, öz biliklərini müstəqil şəkildə artırmağı bacarmalı, fasiləsiz təhsilə hazır olmalıdır. Məktəb ədəbiyyat kursunda yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi əsasında şagirdlərdə mütaliə formalaşır, onların ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı təmin olunur.

Ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş şəkildə, obrazlar vasitəsilə əks etdirən söz sənəti kimi gənc nəslin müstəqil həyata hazırlanmasında, həyatı əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır.

Məktəb ədəbiyyatşünaslığı müəllim üçün metodik tövsiyələr verməməli, onun ədəbi bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Qüdrətli sənətkarların yaradıcılığına, ədəbiyyat dərslərində öyrənilən əsərlərə, mühüm ədəbi-nəzəri problemlərə həsr olunmuş monoqrafiyalara orta məktəbdə böyük ehtiyac vardır. Bu tədqiqatlar, eləcə də müəllim üçün ədəbiyyatdan sorğu kitabları, ensiklopediyaların hazırlanması, nəşri müasir ədəbiyyat müəlliminin peşə ustalığının, dərsin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından zəruridir.

doc. N.S.Hajiyeva

**ROLE OF ARTISTIC LITERATURE IN MODERN
EDUCATION SYSTEM**

Summary

Our artistic word art, which is a powerful means of education, is a reliable source for the spiritual and aesthetic education of young people, the study of the literary and cultural heritage, historical past, struggle and traditions of the people. In the modern education system, it is a social requirement to bring up young people

with pure morality, initiative, creativity and a democratic spirit who are able to think independently, apply the knowledge they have acquired and solve the problems they face. Every young person graduating from high school must be able to read, analyze, evaluate fiction and other sources, increase their knowledge independently, and be ready for continuous education. On the basis of teaching works of high ideological and artistic value in the school literature course, students are formed reading, their literary education, upbringing and development is provided. Literary life, as a generalized form of expression, plays an important role in preparing the young generation for independent living and acquiring vital skills.

School literature should not give methodological recommendations to the teacher, it should serve to increase his level of literary knowledge. There is a great need in high school for the creativity of powerful artists, works studied in literature classes, monographs on important literary and theoretical problems. These researches, as well as literature questionnaires for teachers, preparation of encyclopedias, publication are necessary in terms of increasing the professionalism of a modern literature teacher and the effectiveness of the lesson.

доц. Н.С.Гаджиева

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Наше искусство художественного слова, являющееся мощным средством воспитания, является надежным источником духовно-эстетического воспитания молодежи, изучения литературного и культурного наследия, исторического прошлого, борьбы и традиций народа. В современной системе образования социальным требованием является воспитание молодых людей с чистой нравственностью, инициативой, творчеством и демократическим духом, способных самостоятельно мыслить, применять полученные знания и решать стоящие перед ними проблемы. Каждый молодой человек, заканчивающий среднюю школу, должен уметь читать, анализировать, оценивать художественную литературу и другие источники, самостоятельно расширять свои знания и быть готовым к непрерывному обучению. На основе преподавания произведений высокой идейно-художественной ценности в школьном курсе литературы у учащихся формируется чтение, обеспечивается их литературное образование, воспитание и развитие. Литературная жизнь как обобщенная форма выражения играет важную роль в подготовке молодого поколения к самостоятельной жизни и приобретению жизненно важных навыков.

Школьная литература не должна давать методические рекомендации учителю, она должна служить повышению уровня его литературных знаний. В высшей школе существует большая потребность в творчестве сильных художников, произведениях, изучаемых на уроках литературы, монографиях по важным литературоведческим и теоретическим проблемам. Эти исследования, а также литературоведческие анкеты для учителей, подготовка энциклопедий, издание необходимы с точки зрения повышения профессионализма современного учителя литературы и эффективности урока.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: Dosent Nəzmiyyə Avundova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SAMİRƏ QURBANOVA ARIF qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alvina0710@gmail.com

**KAMAL ABDULLANIN “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ROMANININ
İNTERTEKSTUALLIQ ASPEKTLƏRİ
XÜLASƏ**

Məqalədə intertekstuallıq anlayışı və onun müxtəlif janrlara, o cümlədən bədii janra aid mənələrdə aşkara çıxması məsələlərinin qısa şərhı verilir, şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olan eposlarla bağlı informasiyaların müasir bədii ədəbiyyat nümunələrində intertekst kimi istifadə olunması xüsusiyyətləri araşdırılır.

İntertekstuallıq müxtəlif formalarda özünü göstərir və onun eyni süjet əsasında yaradılan əsərlərdə ifadəsini tapması spesifik cəhətlərə malikdir. Bu cür cəhətlərdən biri də qədim dastan və epos mövzusunda yazılmış romanlarda intertekstin işlənməsi ilə bağlıdır. Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanı qədim türk eposu “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının motivlərinə və böyük Azərbaycan sərkərdəsi, dövlət xadimi və şairi Şah İsmayıl Xətəinin həyatına əsaslanmış müasir bədii əsərdir. Yazıçı mətnin intertekstuallıq xüsusiyyətlərindən istifadə edərək həm eposla, həm də Xətəiyə aid başqa əsərlərlə əlaqələr yaratmışdır. “Yarımçıq əlyazma” romanında müxtəlif intertekstuallıq markerlərindən istifadə edilmişdir. Burada romandakı və eposdakı antroponimlərin, personajların dilində istifadə olunan söz, söz birləşmələri və cümlələrin təkrarlanması, eposda təsvir olunan hadisələrin romanda canlandırılaraq oxşar və yaxın nəqlətmə planında davam etdirilməsi, oxucunun dərkətmə prosesində iki yaradıcılıq nümunəsini paralel mətnlər şəklində təhlil mərkəzində saxlamasına zəmin yaratmışdır. Mətnlərarası açıqlıq, nüfuzətmə məzmun mövqelərinin dialoquunu əmələ gətirir. Yeni mətn yaradıcılığı prosesində, bir tərəfdən, fərqli, digər tərəfdən, eyni zaman-məkan münasibətləri çərçivələri cızılır. Mətnlərarası dialoqda fonetik, leksik, qrammatik, üslub və kompozisiya səviyyələrində istifadə olunmuş linqvistik siqnallar intertekstual əlaqələrin nişanlanması və qeydə alınmasını təmin edir.

Açar sözlər: mətn, intertekst, sitat, intertekstuallıq, marker

Bir mətnə başqa mətnin hissə, fraqment və elementlərinin istifadə olunması və bu yeni yaradılmış mətnin əvvəlki haqqında oxucuda təsəvvür yaratması intertekst kimi götürülür. Bəzən interteksti mətn daxilində mətn kimi qəbul olunur. İntertekst anlayışının ilk dəfə Y.Kristyevanın 1967-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərdə istifadə etməsi qeyd olunur [1, s.428]. Dışilikdə intertekstə dair işlər həmin dövrdən başlayaraq artmışdır [2; 3; 4]. Fikrimizcə, intertekst tarixən qədim forma olmuş, müxtəlif

filosofların əsərlərində interteks nümunələri olmuşdur. Bədii ədəbiyyat nümunələrində də intertekstdən istifadə edilməsi daha əvvəllət baş vermişdir. Müxtəlif funksional üslublara aid mətnlərdə, xüsusən elmi üsluba aid mətnlərdə intertekstə müraciət edilmişdir. Bunu sübut etmək çətin deyildir. Elmi üslubda, xüsusən də linqvistik tədqiqatlarda müxtəlif müəlliflərə istinadlar edilir, onların tədqiq olunan problemlə bağlı fikirləri olduğu kimi verilir. Elmi üslubda intertekstin geniş yayılmış növü sitatlar şəklində özünü göstərir. Məsələn, V.Y.Çernyavskaya yazır: “İntertekstuallıq termini bu gün dilçilik elmində əsas anlayışlardan biridir. İntertekstuallıqla təsvir olunan fenomen isə həm linqvistikanın, həm də ədəbiyyatşünaslığın inkişafının fundamental fundamental və vacib aspektləri sırasına daxildir”[5, s.75]. V.Çernyavskaya istinadla verdiyimiz fraqment intertekstdir. Bu fraqment qeyd edilən müəllifin əsərindən götürülmüş və bu məqalə mətnində olduğu kimi qeyd edilmişdir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, V.Çernyavskaya aid olan mətn rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Tərcümədən asılı olmayaraq, bu fraqment intertekstdir və intertekstin sitat formasıdır. Məqalə mətnində sitat dırnaq daxilində verilmə və xüsusi istinadla qeyd olunur. Elmi mətn daxilində başqa müəllifə məxsus, daha əvvəl yazılmış mətn fraqmenti yer almışdır. Mətn daxilindəki bu mətn fraqmenti oxucu-adresatın fikrini başqa bir mətnə yönəldir. Götürülmüş mətn fraqmentinin hansı kitab, yaxud jurnalda çap olunması ilə bağlı informasiya da müəyyən kodlaşdırma ilə qeyd olunur. Elmi mətndən fərqli olaraq bədii mətnin məna strukturunun dilçiliklə yaxın olan fəlsəfə, psixologiya, semiotika, məntiq kimi elmlərin nailiyyətlərini nəzərə almaqla öyrənmək əlavə linqvistik fona da istinad etməyə, dərk etmə obyektini onun mürəkkəb əlaqə və münasibətlər sistemi kimi araşdırmağa zəmin yaradır. Bədii mətnin yaradılması prosesi müəllifə kifayət qədər sərbəstlik verir, başqa mətnlərdən istifadə zamanı sitat və istinadı zəruriləşdirmir.

Mətnin ümumi xüsusiyyətlərinin təsvirində tekstuallığın yeddi meyarını ayırırlar. Koheziya, koheverntlik, intensionallıq, qavranma, informativlik, situativlik və intertekstuallıq bu meyarları əhatə edir [6, s.3]. Mətn tekstuallığın qeyd olunan yeddi meyarının tələblərinə cavab verən kommunikativ hadisə kimi qəbul edilir. Sadalanan meyarlardan altısının mətndə ifadəsini tapmasının zəruriliyi sübut olunmuşdur. İntertekstuallığın mətn üçün vacib meyar rolu daşması hələ də mübahisə obyektidir.

Y.Lotman “mətn daxilində mətn” anlayışını bir mətnə olan iki və daha artıq mətn arasında bağlılıq müstəvisində şərh etməyə çalışmışdır. Onun fikrinə görə, intertekst əsas məzmunun xarakterini dəyişmək, onu yönəltmək funksiyalarına malikdir. Müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, çox zaman interteksti təyin etmək özü çətinlik törədir [7, s. 104].

Bədii mətnə intertekstin müxtəlif funksiya və xüsusiyyətləri üzə çıxır. İntertekstin dialoji, emosional-ekspressiv, metatekst, assosiativ əlaqə, əsas və yardımçı mənbələrə yönəlmə və s. funksiyaları vardır. Ona görə də intertekstə

müraciət edən müəllifin nəzərdə tutduğu əsas məqsədi həmişə dərhal və aydın təsəvvür etmək olmur. Bəzi hallarda intertekstin istifadə olunma səbəbi bədii mətni tam şəkildə oxuyub dərk etdikdən sonra təyin olunur. İntertekstin istifadə məqsədini münasibətdə fərqli obyektiv fikirlər yarana bilər. Subyektiv münasibət ondan irəli gəlir ki, müəllif bədii əsəri bir şəxs üçün yazmır, onu böyük oxucu kütləsinə ünvanlayır. Bunun əsasında mətn daxilindəki mətnə fərqli münasibətlər yaranır. Bədii mətndəki intertekstin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, müəllif əsərinə daxil etdiyi interteksti haradan əxz etməsi haqqında əlavə məlumat vermir. Belə hallarda intertekstin mövcudluğu müxtəlif şəkildə təyin edilir. İnterteksti aşkara çıxaran onun varlığını təsdiqləyən göstəricilər olur. Bu göstəricilərə intertekst markerləri də deyilir.

İntertekstuallığın bədii mətnin kommunikativ təyinat sistemindəki yeri, bir mətnin başqa məzmun sisteminə aidliyi, onların məzmun və forma planında dialoji qarşılıqlı təsiri, öz və yad sözlərinin qarışmasının əlavə mənaları aktuallaşdırması, kommunikativ dinamikəni gücləndirmə şəraiti lingvistik baxımdan diqqəti cəlb edən məsələlərdir. Mətn yaradıcılığı prosesində obyektiv və subyektiv amillər nəzərə alınmalıdır. Obyektiv amillərə mətnin məqsədi (funksiya, intensiya), adresat, obyekt (məzmun komponenti), subyekt-adresat münasibətləri və s. aiddir. Müəllifin şəxsi keyfiyyətləri (intellektual, əxlaqi və s.), oxucunun müəllif yaradıcılığına münasibəti subyektiv amillər sırasına daxildir. Ümumilikdə bədii mətn süjeti, kompozisiyası, tematik inkişafı, mövzusu, məzmunu ilə oxucunun diqqətini cəlb edir, oxucu-müəllif münasibəti, daha doğrusu, oxucunun müəllifin yaradıcılığına münasibəti arxa plana keçir.

Bədii əsərdə intertekstuallığı müəllif yaradır və interteksti işlətmə məqsədi də ona məxsusdur. Lakin interteksti qavrama, onu yozma oxucuya aiddir. Müəllifin interteksti işlətməkdə nəzərdə tutduğu məqsədə çatıb-çatmaması bədii mətnin təhlilində müəyyənləşir. K.Abdulanın "Yarımqıq əlyazma" əsəri türk eposu "Kitabi Dədə Qorqud" dastanları mövzusunda qələmə alınmışdır. Bu əsərdə müəllif eposdakı hadisələri olduğu kimi şərh etmir, onların sanki davamını, qaranlıq qalmış, deyilməmiş tərəflərini yaratmağa çalışmışdır [8]. Bununla belə, romanın ön sözündə müəllif adları çəkilən iki əsər arasında bağlılığı qeyd etmişdir. "Əvvələn, onu deyim ki, bizim Yarımqıq Əlyazma- nın əsas məzmun qatı birinci şəxsin adından yazılıb. Əslində, Əlyazmanın bu hissəsini «Qeydlər» və yaxud «Müşahidələr» də adlandırmaq mümkündür. Çünki məsələ burasındadır ki, bu hissədə nə zamansa yazılacaq böyük bir Dastanın hazırlıq qeydlərinin aparıldığını görməmək mümkün deyil. Yəqin ki, duyuq düşdünüz. Söhbət, əlbəttə ki, qədim mədəniyyət abidəmiz «Kitabi dədə Qorqud» dastanından gedir. Millətin qədim tarixini, yaşam tərzini, sevinc və iztirabının kökünü bu epik Dastandan daha yaxşı əks etdirən ikinci ədəbi abidəmiz birmənalı şəkildə yoxdur. Onun müəllifi Dədə Qorqud bu əsərin girişində Oğuz elinin əsl peyğəmbəri kimi qələmə verilir"[8].

Azərbaycan oxucusu verilmiş mətnlə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında əlaqəni ön sözdən sonrakı hissələrdə ilk olaraq oradakı adlar əsasında müəyyənləşdirə bilir. K.Abdullanın romanında Dədə Qorqud, Bayındır Xan, Salur Qazan, Aruz, Qılbaş, Burla Xatun, Bəkil, Bamsı Beyrək, Yalınçıq, Basat, Şirşəmsəddin, Baybura və ümumiyyətlə, əsərin eposla bağlı olan hissəsindəki bütün digər personajların adları eposda olduğu kimidir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanları müqəddimə və 12 boydan ibarətdir. Boylar bir-birinin davamı deyildir, əksinə, hər bir boy digərindən ayrılır. Bu cəhətə istinadla boyların düzülüş ardıcılığını dəyişmək, onların düzgün düzülüş ardıcılığını axtarmaq səyləri də vardır. Boyların bir-birindən asılı deyil, müstəqil olması faktı bir dastandan deyil, dastanlardan, bir Oğuznamədən deyil, fərqli Oğuznamələrdən danışmaq ideyasına da haqq verir. Lakin dastan janrının xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” 12 boylu bir dastandır. “Müəllif (M.Ergin) boyları bir-birindən fərqləndiyini göstərsə də, qeyd edir ki, onları ictimai hadisələr, ümumi məzmun birləşdirir, müəllifin fikrincə, hadisələr bir vaxtda baş verir və bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan oğuz bəylərinə aiddir” [9, s.10]. Doğrudan da dastanda müxtəlif hadisələr təsvir olunur. Bu hadisələr arasındakı əlaqə, ilk növbədə, onların iştirakçıları ilə bağlıdır. Ancaq bundan da əvvəl ozan, nəqlədən boylar arasındakı əlaqəni boyların girişində yaradır. Dədə Qorqud boylarının girişləri də intertekst rolunu oynayır və hər bir boyu qalan 11 boy və müqəddimə ilə bağlayır. Eyni zamanda boylarda təkrarlanan “oğuz”, “Dədə Qorqud”, “təkül” kimi vahidlər də boy mətnlərinin bir-biri ilə əlaqəsini təmin edir. Yuxarıda F.Zeynalov və S.Əlizadədən gətirilmiş sitatda “hadisələr bir vaxtda baş verir” ifadəsində eynizamanlılıq eyni dövrü səciyyələndirir. Bu, Oğuz tayfasının həyatının müəyyən dövrü ilə bağlı hadisələri özündə birləşdirir. Bu və ya digər hadisənin konkret olaraq hansı ildə baş verməsi, hansı hadisənin hansından sonra olmasını göstərmir. Məhz bu cəhət boyların düzülüş ardıcılığını dəyişmək ideyasını irəli sürməyə imkan verir.

K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanında dastanlarda verilmişlər təkrar olunmur, müəllif eposa yeni baxış-bucağından baxır, başqa hadisələri təsvir edir. Ona görə “Yarımçıq əlyazma”da intertekstuallıq özünü mətn daxilində mətn şəklində deyil, dastanla romanın mövzularının, baş verən hadisələrin əlaqələri əsasında formalaşır. Bu, intertekstuallığın tamamilə başqa formasıdır.

K.Abdulla romanın ön sözündə yazır: “...Əlyazma! Böyük bir abidəni - Dastanı yaratmazdan əvvəl aparılan qeydlər, müşahidələr. Qələmə alınmış Dastan mətnində təsvir edilən hər bir məqamın, hər bir personajın çox-çox əvvəldən müəllif beynində sxemləşmiş ifadəsi” [8, s.11]. Müəllif romanını Dədə Qorqud dastanından əvvəl yazılmış və dastanın yaradılması üçün qeyd və müşahidələr rolunu oynamış bir əlyazma kimi təqdim edir və onun dastan yazılandan sonra məhv edilməsinin vacib olduğunu qeyd etmişdir. Məsələyə bu nöqtədən yanaşsaq, romanın intertekstini dastanda axtarmalı olacağıq. Lakin o da bəllidir ki, “Yarımçıq əlyazma” Kamal Abdullanın yazdığı romandır, bu roman dastandakı hadisələrə müəllif münasibəti

zəminində yaranmışdır. “Yarımçıq əlyazma” xanlar xanı Bayandırın qurduğu divanın, istintaqın stenoqramı şəklində oxucuya təqdim edilir. Müəllif interteksti semantik, məzmun səciyyəlidir. Baş vermiş hadisələrin əsas özəyi, əsas ardıcılığı dastanın bir-biri ilə birbaşa bağlanmayan boylarında yer almışdır. Bu boylardakı hadisələrin nəqlində implisit saxlanılmış məqam və mətləblərin aşkarlanması romanın məqsədidir. Nəticədə gizli və aşkar Dədə Qorqud birliyi yaradılır. Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilçi və ədəbiyyatçı kimi tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Kamal Abdulla, əslində, daha əvvəl dastandan əxz etdiyi gizli mətləbləri roman formasına salır, onları aşkarlamağa çalışır. Bu, müəllifin dastandakı hadisələrə yazıçı, dilçi, ədəbiyyatçı münasibətidir. Onun “Yarımçıq əlyazma”dan əvvəl yazdığı “Gizli Dədə Qorqud”[9] əsəri də intertekst mənbəyi olur. Belə bir intertekst mənbəyinin varlığı isə bütün oxuculara deyil, dilçi və ədəbiyyatçı alimlərə, mütəxəssislərə məlumdur.

“Yarımçıq əlyazma”nın intertekstuallıq baxımından unikallığını ön plana çəkən cəhətlər çoxdur. Bu romanda intertekst yalnız dastanın mətninə aparmır, intertekst dastan haqqında yazılmış sayı bəlli olmayan elmi, elmi-populyar, bədii mətnləri də əhatə edir ki, bunların arasında müəllifin özünün qələnmə aldığı əsərlər də az deyildir.

“İstər Azərbaycanın güneyindən, istərsə də quzeyindən olan sənətkarların – Səhəndin, Ə.Dəmirçizadənin, N.Xəzrinin, Anarın, Ə.Muğanlının, K.Abdullanın, Altay Məmmədovun və başqalarının KDQ-yə qayıdışı, KDQ motivindən bəhrələnməsi, bu motiv əsasında yeni poeziya, nəsr, dramaturji əsərlər yaratması, bir tərəfdən, zamanın, dövrün tələbindən qidalanmışdırsa, digər tərəfdən yazıçı və şairlərin baş verən hadisələrə münasibətindən, bu hadisələri qiymətləndirmə istəyindən qaynaqlanmışdır”[10, s.5].

Doğrudan da, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında KDQ motivli əsərlər az deyildir. Bu əsərlərdə dastandakı mövzu intertekstuallıq əmələ gətirir. KDQ motivli əsərlərdə intertekstuallıq süjetdə, hadisələr ardıcılığında, personajların eyniliyində təzahürünü tapır. KDQ motivli əsərlər yaradan müəlliflər də dastandakı sözlərdən, söz birləşmələrindən, müxtəlif sintaktik konstruksiyalardan da kifayət qədər çox istifadə etmişlər.

Bədii mətnin müəllifi başqa mətnlərdən istənilən sözü, cümləni və ya konteksti götürmür. Çünki hər bir söz, hər bir cümlə intertekstuallıq əmələ gətirmir. Əgər iki müxtəlif bədii əsəri cümlə səviyyəsində müqayisəli təhlil etsək, görərik ki, onlarda tamamilə (sözbəsöz) təkrarlanan cümlələr çox azdır və belə üst-üstə düşmələr daha çox danışığ dili, dialoji kontekstlərdə aşkara çıxır.

Elə mətnlər də vardır ki, haçansa konkret müəllifə malik olmuş, lakin müasir dövrdə müəllif ümumiləşdirici “xalq” termini ilə əvəz edilmişdir. Mif, nağıl, dastan, nəğmə və s. ilkin olaraq şifahi formada yayılmış, sonralar yazıya köçürülmüşdür. Onlar xalq yaradıcılığı nümunələri adlandırılır. Müəllif mövqeyində “xalq” adının çəkilməsi, əslində həmin əsərlərin xalq arasında yayılaraq nəsildən-nəslə ötürülməsi

səbəbindən qaynaqlanır. Qeyd edilən tipli əsərlər şifahi şəkildə mövcud olmuş, çox-çox sonralar yazıya köçürülmüşdür. Hər hansı bir əsərdəki obraz, yaxud personaj atalar sözündən və ya bir bayatıdan istifadə edirsə, o, başqa mətnə müraciət etmiş olur və bu zaman intertekstuallıq hadisəsi baş verir. Yəni mətn daxilində bu mətni yazana aid olmayan başqa bir mətn özünü göstərir. İntertekstuallığın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, yeni mətnə daxil edilən köhnə mətn müxtəlif formalarda ola bilər. Fərqli formaların meydana çıxması daxil edilən mətnin, yəni intertekstin bir tam və ya tamın hissəsi kimi verilməsindən asılıdır.

İntertekstuallığı assosiasiya da meydana çıxara bilər. Bu halda assosiasiyayı doğuran hər bir element intertekstuallıq göstəricisi olur. Deməli intertekstuallığın spesifik göstəriciləri çoxluğu vardır və bu çoxluğa daxil olan elementləri də müəyyənləşdirmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, mətnə işarə sisteminə müəllifin adı da empirik veriləndir. Əsərin müəllifinin adı həmin müəllifə aid əsərlərlə assosiativ əlaqə yaradır. Eyniləşdirici element kimi ad bir mətni digərindən ayırmaqla demunitativ funksiya yerinə yetirir. Ad assosiativ əlaqələndirici və assosiativ təsiredici funksiyada çıxış edir.

Müasir linqvistikada intertekstuallığın iki modeli – radikal və dar intertekstuallıq özünü göstərir. Onlar hər ikisi ümumfilolojidir, həm ədəbiyyatşünaslıqda, həm də linqvistikada istifadə olunur. Radikal intertekstuallıqda intertekstuallıq mətnin universal xassəsi kimi götürülür, hər bir tekst intertekst hesab edilir. İkinci modeldə intertekstuallıq mətnin spesifik xüsusiyyəti kimi fərqləndirilir [11, s.180].

Hər iki model mətnin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İkinci model diferensiasiyayı öyrənmək, bir mətnin digəri ilə münasibət tipini aydınlaşdırmaq, sitatlama, allüziya, remenisensiya və digər intertekstuallıq elementlərini tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Təbii ki, qeyd edilənləri öyrənməklə yanaşı, intertekstuallığın mətnin başqa mətnə istinadla özünün məxsusi məzmununu formalaşdırma məsələsi də mühüm maraq kəsb edir.

Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsəri qədim türk eposu “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının motivlərinə və böyük Azərbaycan sərkərdəsi, dövlət xadimi və şairi Şah İsmayıl Xətəinin həyatı ilə bağlı hadisələrə əsaslanmış müasir bədii əsərdir. Yazıçı mətnin intertekstuallıq xüsusiyyətlərindən istifadə edərək həm eposla, həm də Xətəiyə aid başqa əsərlərlə əlaqələr yaratmışdır. “Yarımçıq əlyazma” romanında intertekstuallığın ən müxtəlif formalarından və markerlərindən istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. Москва, Наука, 2000, с.428-429
2. Тростников М.В. Перевод и интертекст с точки зрения поэтологии // Семиотика: Антология; под ред. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга. – 2001. – С. 563-580.

3. Сумина Т.Н. Интертекст и гипертекст текста произведения художественной культуры: сущность и проблемы взаимодействия // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. Москва, 2015. – № 3 (65). – С. 45-52.
4. Солодуб Ю.П. Интертекстуальность как лингвистическая проблема // Филологические науки. – 2000. – № 2. – С. 51-57.
5. Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса. Москва, ЛЕНАНД, 2014, 200с.
6. Beagrande R.-A. de Dressler W.U. Einführung in de Textlinguistik. Tübingen, 1981
7. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М.: Искусство, 1970. - 384 с.
8. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma// <https://www.kitabyurdu.org/kıtab/ roman/ 1178-kamal-abdulla-yarimciq-elyazma.html>
9. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, Yazıcı, 1991, 152 s.
10. Məmmədova A.S. "Kitabi- Dədə Qorqud" motivli çağdaş bədii ədəbiyyatın dili və üslubu: Filol. .. fəls. dok. dis. Bakı, 2016, 151 s.
11. Петрова, Н.В. Интертекстуальность как общий механизм текстообразования (на материале англо-американских коротких рассказов): автореферат дис. ... докт. пед. наук.–Волгоград, 2005. – 48 с.

САМИРА ГУРБАНОВА

Аспекты интертекстуальности романа Кямала Абдуллы «Неполная рукопись» РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие интертекстуальность и ее различные жанры, в том числе дается краткая характеристика жанрового раскрытия в художественных текстах, и исследуются особенности использования информации об эпосах как разновидности устного народного творчества в качестве интертекста в современных произведениях литературы. Интертекстуальность проявляется в разных формах и имеет специфические черты, которые выражены в произведениях, созданных на основе одного и того же сюжета. Одним из аспектов является использование интертекста в романах, написанных на тему старинных былин и сказаний. Роман Кямала Абдуллы «Неполная рукопись» - это современное произведение искусства на основе мотивов древнетюркского эпоса "Китаби Деде Горгуд" и жизни великого азербайджанского полководца, государственного деятеля и поэта Шаха Исмаила Хатаи. Писатель, используя интертекстуальные особенности текста, создает связь с другими произведениями, посвященных эпосу и Хатаи. В романе «Неполная рукопись» были использованы различные маркеры интертекстуальности. Примечательно наличие повторения антропонимов, слов

и словосочетаний персонажей в эпосе и в романе, продолжение повествования событий, описанных в эпосе, а также читательское восприятие анализа двух творческих примеров в виде параллельных текстов. Интертекстуальная открытость создает условие для создания содержательного диалога. В процессе создания нового текста создаются рамки как различных, так и одинаковых пространственно-временных отношений. Лингвистические сигналы, используемые на фонетических, лексических, грамматических, стилистических и композиционных уровнях в меж текстовых диалогах обеспечивают маркировку и регистрирование интертекстуальных связей.

Ключевые слова: текст, интертекст, цитата, интертекстуальность, маркер

SAMIRA GURBANOVA

**The aspects of intertextuality in Kamal Abdulla's novel
"Incomplete Manuscript"**

Summary

The article deals with the concept of intertextuality and its various genres, including a brief description of the issues in the fiction, the information about epics as an example of folklore is thoroughly investigated as a sample of intertext in modern literature. Intertextuality manifests itself in different forms and it has specific features to be found out in the works with the same plot. One of those aspects is implementation of intertext in the novels written on the theme of ancient sagas and epics. Kamal Abdulla's novel "Incomplete Manuscript" is a modern work of art based on the ancient Turkic epic "Kitabi Dada Gorgud" and the life of Azerbaijani commander, statesman and poet Shah Ismail Khatai. The author using intertextual features of the text has made a connection with other works related to both the epic and Khatai. Different markers of intertextuality have been used in the novel "Incomplete Manuscript". There are the repetition of anthroponyms, sentences, words and phrases used by characters in the novel and epic, the continuation of narrative plan of the events described in the epic and the reader's perception of analyzing two creative examples in the form of parallel texts. Intertextual openness forms a dialogue of credible content. Both different and same frames of the time-space relations are established in the process of creating a new text. Linguistic signals used at the phonetic, lexical, grammatical, stylistic and composition levels in intertextual dialogue provide the registration of intertextual connections.

Key words: text, intertext, quote, intertextuality, marker

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Suqurə Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

(aygun_434@hotmail.com)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

NƏSİMİNİN ŞEİR DİLİ XÜLASƏ

Seyid Əli İmaməddin Nəsimi 1369-cu ildə Azərbaycanın Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Yaxın mürşidi olan Fəzlullah Nəiminin əsərlərindən ilham alaraq əqidə və fikirlərində (hüruflilik anlamında) müəyyən dəyişikliklər etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müəyyən qismi İ.Nəsiminin maraqlı və yadda qalan yaradıcılıq dövrü ilə bağlıdır. Nəsiminin fikrincə, dilini və dinini itirən xalq özünün və varlığını itirən, məğlub bir xalqdır. İ.Nəsimi şirlərinin şifahi xalq yaradıcılığına, dövrün canlı dilinə belə möhkəm bağlılığı, yaşadığı dövr üçün çox əhəmiyyətlidir.

Əsərlərində həftənin və günlərin adlarının çəkilməsi maraq doğurur. Şənbə, Yekşənbə, Düşənbə, Çəşənbə, Pəncşənbə. Həftənin adlarının üçünü Fars, ikisini Azərbaycan dilində çəkməsi, iki dilin arasında qaldığını göstərir.

Şeirlərində, say adlarından istifadə etməsi, ustadın insan və yaşam haqqındakı düşüncələri ilə bağlıdır. 1-10 rəqəminə qədər şeirlərində göstərdiyimiz misallar İ.Nəsimi yaradıcılığının təkrarsız olduğunu göstərir.

Alman və ingilis şərqşünasları, J.V.Hammer və E.Y.Gibb İ.Nəsimi haqqında geniş təhlillər və konkret tarixi fəlsəfi fikirlərə uyğun araşdırmalar aparmışlar.

İ.Nəsimi Orta Asiyada da geniş tanınmış və sevilmişdir. Türkmən tədqiqatçısı Maxdumquli Durdi Şeyx, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixilə yaxından maraqlanmışlar. İ.Nəsiminin həyatına və faciəsinə aid əsər yazmışlar.

İ.Nəsimi irsini tədqiq edən Türk tədqiqatçıları F.Köprülü və C.U.Rəfli “Türk ədəbiyyatının ilk mütəəvviflər” və “Bəşarətnamə” əsərlərində İ.Nəsiminin Osmanlı ədəbiyyatında xüsusi izi və yolu olduğunu söyləmişlər.

Açar sözlər: inanc, şifahi, düşüncəli, tədqiqatçı, şərqşünas, faciə, ədəbi iz, xüsusi, geniş

Orta əsrlər ədəbiyyat tarixinin mütəfəkkirlərindən biri sayılan, İmaddədin Nəsimi ədəbiyyat tariximizdə anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş, məhəbbət mövzusunda maraqlı əsərlər yazmışdır. Əsərləri ilə bir çox ölkələrdə tanınmış İ.Nəsimi, bir vətəndaş kimi mədəniyyət və şeir, sənət tarixində, Azərbaycan türk ədəbi-bədii dilinin inkişafı tarixində misilsiz rol oynamışdır.

Seyid Əli İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxıda doğulmuşdur. Yaxın dostu Fəzlullah Nəiminin (1340-1394) yaradıcılığına sadıq qalaraq, janr, forma və məzmun baxımından özünəməxsus əsərlər yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən dövrü Nəsiminin adı ilə bağlıdır. XIV yüzillikdə Azərbaycan – ana dilinin inkişafında ana dilində yazdığı yaddaqalan əsərləri ilə ədəbiyyatımızın səhifələrində seçilmiş nümunələr yaradaraq fikir bahadırına çevrildi. Nəsimi yad ölkələrdə həlak oldu, lakin məğlub olmadı, qalib oldu və qəlblərdə yaşadı.

İ.Nəsiminin əsərlərində varlığını və özünü itirməyən bir xalq var. Xalqın dili onun ən gözəl əsərlərində təmsil olunur. Nəsiminin fikrincə, dilini və dinini itirən xalq özünü və varlığını itirən, məğlub olan bir xalqdır.

Nəsimi Azərbaycan şeirinin möhkəm əsaslarını qoymaqla, Azərbaycan türk dilinə yüksək poeziya dili hüququ verən ilk böyük sənətkar olmuşdur.

Nəsiminin şeir dili bir sıra cəhətlərinə görə tamamlanmış, yüksək səviyyəli ədəbi-bədii dil nümunəsidir. Yaşadığı mühitdə türk dilinə yüksək poeziya dili hüququ verən böyük sənətkar istər ərəb, fars, istərsə də Yaxın Şərqi ədəbiyyatında xüsusi mövqeyinin olduğunu göstərmişdir.

Nəsiminin yaradıcılığı maraqlı mövzu kateqoriyaları ilə zəngindir. Bu kateqoriyalar şairin əsərlərində çox müxtəlif boyalarla təzahür edir.

İ.Nəsiminin əsərlərində fars, ərəb birləşmə formaları çoxdur. Bununla yanaşı, türk dili birləşmə formalarından maraqlı bir tərzdə istifadə etməsi, məsələn, “Ləblərin qəndi, kipriyin oxu, qaşın yayı, aşıqın sinəsi, xublar üzü” sözü və s. əsərlərində danışq dili ilə ədəbi dilin bədii məfurəsi idi.

Dilimizin tarixi inkişafı göstərir ki, ədəbi dil canlı dilə yaxınlaşdıqca dilin xüsusiyyətləri mümkün fərdi dilin tələbləri səviyyəsinə cavab verə bilər.

İ.Nəsimi yaradıcılığında XIV əsr Azərbaycan türk dili, dövrün mədəni tələblərinə cavab verə bilən bir dövrdür. Bu dövrdə İ.Nəsiminin işləyib kamilləşdirdiyi, yüksək səviyyəyə qaldırdığı ədəbi-bədii dil özündən sonrakı poeziya dilinə, ümumən Azərbaycan şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Həmid Araslı yazır: “Nəsiminin ana dilində yazdığı şeirlər... ondan sonra gələn Azərbaycan şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Füzuli, hətta Vəqif kimi böyük sənətkarlar belə onun təsirindən qurtara bilməmişdir” (2, s.70). Fərqli-fərqli əsərlərin poeziyasını təmsil edən bu şairlərin yaradıcılığı Nəsimi bulağından su içmişdir.

Azərbaycan poeziyası Nəsimidən sonra böyük inkişaf yolu keçmişdir. Müxtəlif mərhələlərlə müasir ədəbi dilimizin tərkibinə daxil olmuşdur.

Nəsiminin əsərlərində klassik şeir dili ilə dövrün canlı dili sintez təşkil edir. Klassik şeir dilinə məxsus təbiilik Nəsiminin şeir üslubunu səciyyələndirir.

Şeirin şifahi xalq yaradıcılığından, aşiq şeirindən istifadəsi də burada böyük rol oynayır. Belə hallarda Nəsimi, bir tərəfdən danışq dilini klassik şeir dilinə daxil edir, digər tərəfdən, klassik şeiri, onun dilini cəmiyyətə yaxınlaşdırır, ona xalq yaradıcılığı ruhu verir.

Beləliklə, şeir, eləcə də onun hər bir beyti və misrası xalq danışq dilinin hikmətinə çevrilir.

*Ey müsəlmanlar, mədəd ol yar pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.* (1, s.198)

Nəsimi şeirlərinin şifahi xalq yaradıcılığına, dövrün canlı dilinə belə möhkəm bağlılığı, o dövr üçün son dərəcədə əhəmiyyətli hadisə idi; şeirimizin milli əsaslar üzərində inkişafı üçün ədəbi dilimizin xalq danışığı dili kimi arxa qazanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İ.Nəsiminin Azərbaycan dilində şeir yazmaq faktını qeyd etməklə onun bu sahədəki fəaliyyətinin əhəmiyyətini tam şəkildə ifadə etmək mümkün deyildir. Nəsimi Azərbaycan türk dilinin poetik imkanlarını dövrün mədəni poeziya dili mövqeyindən yanaşaraq, şeirin qüdrətini öz mövqeyində səsləndirməyi qarşısına mübariz bir məqsəd qoymuş və buna da nail olmuşdur.

İ.Nəsiminin əsərlərində say adlarının maraqlı bir şəkildə çəkilməsi diqqətimizdən yayınmır. Eyni zamanda həftənin günlərinin adlarının şeirlərində çəkməsi maraq doğurur.

*Şənbə günü mən uğradım ol sərv-i-rəvanə,
Şeyda qılıban saldı məni cümlə-cahanə
Yekşənbə günü məcnun olub heyranı oldum,
Gördüm üzün, oxşatdım onu mahi-təbanə.
Düşənbə günü razi-dilimi dedim axır,
Ol gözləri nərgiz, üzü gül, qaş kəmanə.
Çərşənbə günü yaz gəzə gəldi, çəmən içrə,
Bülbül dəxi gördü üzünü, düşdü fəqanə
Pəncşənbə günü yarə dedim: pəndim eşitkil,
Faş etmə bu razi-dilimi yaxşı-yamanə.* (1, s.51)

Həftənin adlarının üçünün fars, ikisinin isə Azərbaycan dilində çəkməsi fars və Azərbaycan dilinin arasında qaldığını göstərir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi İ.Nəsiminin say adlarının çəkməsi Nəsiminin insan və dünya yaşam haqqındakı düşüncələri ilə bağlıdır.

İ.Nəsiminin şeirində bir sayı beytlərində işlənmə tezliyi çox yüksəkdir.

*Aşıqə birdir əzəldən sevgili dildir bir,
İkilik yoxdur arada yar birdir, yar bir.
Munca kim seyr eylədim, gəzdim vücudim şəhrini,
Şəhir bir, dükan birdir, söyləyən köftər bir.* (3, s.441)

İ.Nəsiminin dilində ən çox işlənən say “iki”dir. Bu say əksəriyyət hallarda aləm və cahan sözlərinin təyini kimi işlənmişdir.

*İki aləmdə didarından özgə,
Mana, ey surəti-rəhman, gərəkməz!* (3, s.70)

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində iki sayı bir sıra başqa anlayışlarla, həmcins və ya zidd məfhumlarla əlaqədar olaraq da işlədilmişdir: iki rəng – gecə və gündüz; iki rəngli dünya – gecəli və gündüzlü dünya; məcazi mənfi mənada iki üzlü dünya və s.

Üç sayının Nəsiminin əsərlərində xüsusi yeri yoxdur. Lakin bir şeirində insan təbiətində olan müsbət və mənfi xüsusiyyətlər üç-üç qruplaşdırılır və şair bu mənada insanlara nəsihət verir.

*Üçüncü, olma hərkiz bivüzu sən,
Yeri, hər buyruğun tut, qıl ibadət.
Xoşa ol mömini-pakü müvəhhid,
Ki, ola anda həm bu üç xəcalət.
Dəxi üç nəsnə könlü rövşən eylər,
Həqiqət bil sən əz ruyi-iradət.
Dəxi könlü edər üç nəsnə qəmgin,
Qulaq ur kim, edəm sana hekayət.* (3, s.332)

İ.Nəsimi əsl insan – ali, müqəddəs, təmiz, fitnə-fəsaddan uzaq, ədəbli insan ideyasından çıxış edir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında dini əfsanələrdən, rəvayətlərdən gələn “üçlük” anlayışları müxtəlifdir. Məsələn, göydəki üç bacı:

- Ay, ulduz, günəş; üç pillə - üç kitab “Tövrat”, “Zənbur”, “İncil” kimi üç sistemdə sıralanma üçlükler silsiləsi ilə bağlıdır.

İ.Nəsiminin yaradıcılığında dörd sayı bir şox yerlərdə fəlsəfi və dini təsəvvürlərlə əlaqədar işlənmişdir. Dörd müqəddəs dini kitabın – “Tövrat”, “İncil”, “Zənbur”, “Quran”

*Kirpigin Tovratü, İncilü, Zəburun sirridir,
Dörd kitabın məni səbül-məsani qandadır?* (3, s.477)

*Ayəti-cəbül-məsani dir üzün,
Dörd kitabı-asimanı dir üzün...* (3, s.593)

Şair bu şeirdə Quranı nəzərdə tutaraq əvvəlki adı çəkilən üç kitabı özündə birləşdirən bir əsər hesab edir və iyirmi səkkiz ərəb hərflərini həmin kitabların məna açarı hesab edir.

Qədim tibb elminə görə insanın bədənini – cismi dörd mayedən ibarətdir: qan, səfə sevda və bəlgəm. Bundan başqa şair həyatı dörd zövq də nəzərdə tutur – yemək, su, ehtiras, yuxu.

*Sümük- torpaq, diş yeldir, sinir- yer,
Olur od, qanü ət abi- rəvanım.
Vücudda bəlgəmi sevdavü səfə,
Qılır qələbə, olur sərçəşmə canım.* (3, s.636)

Dini təsəvvürə görə cənnətdə dörd çeşmə var. “Kövsər”, “Selsebil”, “Tahur”, “Təslim”. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra gələn dörd xəlifə (Əbu-Bəkir, Ömər, Osman, Əli) müxtəlif adlar altında dörd sayı ilə ümumiləşdirilir.

Beş kəlməsini Nəsimi şeirlərində əvvəldə deyildiyi kimi, beş müqəddəs kitaba işarə kimi işlətmişdir. Lakin daha çox fars sözü olaraq “pənc” kəlməsindən istifadə etmişdir. “Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm”, “Həşşi cəhari pəncəm...”

Altı – beş sayına nisbətə altı sayı daha çox istifadə olunmuşdur.

*Şeş cəhətdən baxıcaq hər vəch ilə,
Görünür bu məfsəli-insanımız.* (3, s.587)

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm. (3, s.319)

Şeş sözü bir yerdə dörd kirpiyin və iki qaşın cəmi kimi verilir. Kirpiyi, qaşı hesabı şeş gəlir.

Altı kes altmış – altı dəfə altmış ilin günlərinə - üç yüz altmış günə işarədir. Qədim Misir astronomları ili hər biri otuz gün olan on iki aydan ibarət saymışlar ki, bu da 360 gün edir.

Yeddi – çox işlənməsinə görə bu say Nəsimi yaradıcılığında bircə iki sayından sonra üçüncü yerdə dayanır.

Göyün və yerin yeddi qatı, Yeddi iqlim, Cənnətin yeddi qapısı. Qədim astrologiyaya görə, göy də, yer də yeddi təbəqədən ibarətdir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, bununla əlaqədar çoxlu ifadələr və məsəllər var.

*Yeddi qat yer, yedi dəxi kökdür,
Anla bu yediyi ki, külfətdir.* (3, s.339)

*Məsəldə təbimizdir yeddi qat yer,
Ağaclar tük olur, dağ üstüxanım.* (3, s.633)

Şair bir rübaisində insana bütövlükdə yeddiyərin təzahürü kimi müraciət edir.

*Kirpigin qaşınla zülfündür yedi,
Yer yedivü göy yedi, sən də yedi.
Nə səbəbdən həftənin adı yedi.
Bunda hikmət vardır müşəf yedi.* (3, s.613)

Səkkiz sözü Nəsiminin şeir dilində “cənnət” sözü kimi işlədilir. Dini məlumatlara görə cənnətin səkkiz bağı və səkkiz qapısı var.

*Səkkiz cənnət üzündən zahir oldu,
Məgər sən əhli-ürfən rəhbərisən?* (3, s.161)

*Səkkiz qapısıdır cənnəti-ədnin,
Qaşınla kirpiyin, zülfün müənbər.* (3, s.243)

Bu misralardan şair cənnət qapıları ilə insan üzünün xətlərini müqayisələndirir. Cənnətin səkkiz qapısını insanın görkəmində - səkkiz xətdə görür.

Şair insan oğluna hər iki dünyanın sirlərinə agah olmağı tövsiyə edir.

Doqquz sayına Nəsimi yaradıcılığında bir-iki yerdə rast gəlirik. Bunlardan ikisi ata sözü ilə işlənmişdir.

*Yeddi dayə, dörd ana, doqquz atadan bəri,
Həşşü cəharü pəncəm uş yənə şeş cəhatəm.* (3, s.397)

Şair burada doqquz ata ifadəsi ilə doqquz göy təbəqəsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda göyün doqquz qatdan ibarət olduğunu bizə söyləyir.

*Ticə ayat, atəşi Musavü lövhin sirrini
İstər isin, gəl təvaf et məscidi-Əqsamızı.* (3, s.344)

Burada tiçə ayat – doqquz möcüzə mənasındadır. Musaya verilən doqquz möcüzə. Nəsimi bu şeirdə ərəb dilinin doqquz mənasını verən tiçə (dokuz) sözündən istifadə etmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, XIV əsr Azərbaycan dilində say işlənmə mövqeyi, nitqdəki rolu baxımından da çox fəal sözlər sırasında olubdur.

Nəsimi irsini tədqiq edən Türk professoru M.F.Köprülü “Türk ədəbiyyatında ilk mutasavviflər” (1918), “Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər” (1926) adlı əsərlərində şair haqqında maraqlı fikirlər irəli sürərək, Nəsimini “Azəri ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti, təsiratının ən yüksək müməssillərindən” hesab etmiş, onun “Osmanlı ədəbiyyatı üzərində çox dərin izlər” buraxdığını söyləmişdir. (3, s.120)

Türk yazarı C.U.Rəfi “Bəşarətnamə” isimli əsərində İ.Nəsimiyə qarşı sonsuz sevgisini söyləyir. C.U.Rəfi Nəsimini behiştədən gələn nəsim, yol göstərən, ilahi eşq yolunda şəhid olmuş bir rəhbər, mürşid kimi olduğunu bizlərə söyləyir. (3, s.48)

Avropa tədqiqatçıları Nəsimi haqqında geniş məlumat yazaraq, onun əsərlərində ictimai-fəlsəfi ideyaların mahiyyətini və bədii keyfiyyətlərini açıqlaya bilmişlər. Tanınmış alman tədqiqatçısı İ.V.Hammer və ingilis tədqiqatçısı E.Y.Gibbin İ.Nəsimi haqqında geniş təhlillərə və konkret tarixi fəlsəfi fikirlərə uyğun araşdırmalar aparmışlar. (1, s.199)

İ.Nəsimi Orta Asiyada da geniş tanınmış və sevilmişdir. Türkmən yazarı Maxdumquli Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanmış, Nəsiminin həyatına və faciəsinə poema həsr etmişdir.

İ.Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan bədii və fəlsəfi fikir tarixində yeni bir hadisədir. Şairin öz zamanəsindən başlayaraq bu günə qədər onun parlaq istedadı, humanist ideyaları haqqında qiymətli mülahizələr irəli sürülmüş, Türkdilli xalqların ideya məktəbinə çevrilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyər Səfərli. İmadəddin Nəsimi. Bakı-1985, s.438
2. Həmid Araslı. İmadəddin Nəsimi. Bakı-1972, s.73
3. Həmid Araslı. Nəsimi. Bakı-1973, s. 672

Ahmedova A.Sh.

Poetic language of Nasimi

Summary

Seyed Ali Imadaddin Nasimi was born in 1369 in Shamakhi, in Azerbaijan. Inspired by the work of his closest interlocutor, Fazlullah Naimi, he made some changes to his beliefs and ideas. (in the sense of Khurufism) Part of the history of Azerbaijani literature is associated with the fascinating and memorable creative period of Nasimi. According to Nasimi, a nation that is losing its language and religion is the people who lose their existence and were defeated. The strong connection of Nasimi poetry with oral folklore and the available language of that period is very important for the period of his life. It is interesting to note the names of the weeks and days in his works. Saturday, Sunday, Monday, Tuesday, Thursday. The third part of the week's names is Persian, two of which are in Azerbaijani, which indicates, that they remain between the two languages.

In his poems, the use of numeral names is connected with the master's thoughts about man and life. The examples, that we showed in his verses to numbers 1–10 show the uniqueness of I.Nasimi's work. German and English orientalists, J.W.Hammer and E.Y.Gibb conducted an extensive analysis of I.Nasimi and research in accordance with specific historical philosophical ideas.

Nasimi is well known and loved in Central Asia. Turkmen researcher Mahdumkuli Durdi Sheikh and Uzbek orientalist Asiri are closely interested in the history of Azerbaijani literature. They wrote a book about the life and tragedy of Nasimi.

Turkish scientists researching the legacy of Nasimi F.Koprüzade and C.W. Rifee claim that in the first Turkish literature "Mutesevvifler" and "Besharetname" Nasimi has a special literary footprint and style in Osman literature .

Key words: belief, oral, thought, researcher, orientalist, tragedy, literary footprint, special, extensive

АХМЕДОВА А.Ш.

**ПОЭТИЧЕСКИЙ ЯЗЫК НАСИМИ
РЕЗЮМЕ**

Сейед Али Имамаддин Насими родился в 1369 году в городе Шамаха, Азербайджан. Вдохновляясь работами близкого наставника Фазлуллы Наими, он внес определенные изменения в свои убеждения и идеи (в смысле ортодоксальности). Определенная часть истории азербайджанской литературы связана с интересным и памятным творческим периодом И. Насими. По словам Насими, нация, которая теряет свой язык и религию, является побежденной нацией, которая теряет себя и свое существование. Стихи И. Насими настолько сильно привязаны к устному народному творчеству, живому языку времени, что это очень важно для того периода, в котором он жил. Интересно упоминание названий недели и дней в его произведениях. Суббота, воскресенье, понедельник, вторник, четверг. Тот факт, что три названия недели написаны на персидском языке, а два — на азербайджанском, показывает, что оно находится между двумя языками. Использование числительных в его стихах связано с размышлениями мастера о человеке и жизни. Примеры, которые мы приводим в его стихах до номеров 1-10, показывают, что творчество И. Насими уникально. Немецкие и английские востоковеды Дж. В. Хаммер и Э. Я. Гибб провели обширный анализ И. Насими и исследования в соответствии с конкретными историко-философскими идеями. И. Насими широко известен и любим в Средней Азии. Туркменский исследователь Махдумгули Дурди Шейх внимательно интересовался историей азербайджанской литературы. Они написали произведение о жизни и трагедии И. Насими. Турецкие исследователи Ф. Кёпрюлю и К. У. Рафли, изучавшие наследие И. Насими, в своих трудах «Первые суфии турецкой литературы» и «Бешаратнама» говорят, что И. Насими имел особую отметку и путь в османской литературе.

Ключевые слова: вера, устная, мысль, исследователь, востоковед, трагедия, литературный след, особый, обширный

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru Baxşıyeva Ülkər
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AİDƏ ƏZİMOVA
azimova.aida@mail.ru

HÜSEYN CAVID DRAMATURGİYASI VƏ ŞƏRQ QADININ BƏDİİ OBRAZI

XÜLASƏ

XX əsr ədəbiyyat tariximizdə ziddiyyətli bir dövrü əhatə edir. Bu dövrdə qadınlar fərqli bir ictimai-tarixi şəraitin üzvünə çevrilirdi. Cəmiyyətin qadına ayırdığı diqqət yalnız praktik iş və fəaliyyətlə məhdudlaşıb qalmır, eyni zamanda ədəbiyyatın, incəsənətin aparıcı mövzularından birinə çevrilirdi.

Bu dövrün görkəmli dramaturqu Hüseyn Cavid müsəlman qadınının acı talehi, mənəvi istismarı daima narahat etmişdir. Ümumilikdə Cavid yaradıcılığına nəzər yetirdikdə qadına münasibətini iki mərhələyə ayırmaq olar: I dövrdə dramaturq qadına aciz, zəif varlıq kimi dəyərləndirirdisə, II dövrdə o mübariz, öz hüquqlarını dərk edən varlıq kimi tərənnüm etmişdir.

Dramaturq qadına daima yüksək dəyər vermişdir. Hüseyn Cavid qadına, gözəlliyə yüksək qiymət verən sənətkardır. Onun bütün yaradıcılığı boyu müraciət etdiyi qadın obrazları yüksək romantik ideallarla yaşayan, insan mənəviyyatını pak görmək uğrunda çarpışan mübariz insanlardır. Cavid romantikası bəşərə qarşı öz idealını - alicənab, əzəməti ilə bəşəriyyətə meydan oxuyan qüdrətli obrazlarla - Teymur, Səyavuş, Xəyyam kimi şəxsiyyətlərlə bir səviyyədə olan ana - Səlmə obrazını yaradır. Məqalədə "Maral", "Afət" faciələrində Şərq qadının talehi, cəmiyyətdə yaşadıkları haqsızlıqlar və s bu kimi məqamlar araşdırılmışdır.

Açırsözlər: H. Cavid, dramaturgiya, obraz, qadın, müsəlman, Şərq qadını, yaradıcılıq

İyirminci yüzillik öz ictimai-siyasi, hərbi-iqtisadi mahiyyətinə görə olduqca ziddiyyətli bir dövrdür. Bu dövrdə xüsusən onun ilk onilliklərində qadın tamamilə fərqli bir ictimai-tarixi şəraitin üzvünə çevrilmişdir. Yeni iqtisadi siyasət, mədəni quruculuq işləri, maariflənmə və savadsızlığın ləğvi kimi problemlərin həlli yollarının axtarılıb müəyyən edilməsi qadınlar üçün tamamilə yeni dövrün başlanmasından xəbər verirdi. Qeyd edilən xarakterik xüsusiyyətlər iyirminci yüzilliyin 20-30-cu illərində məxsusi olaraq nəzərə çarpırdı. Belə bir şəraitdə köhnə adət-ənənələrin, vaxtı keçmiş ehkamların aradan qaldırılması uğrunda mübarizə həm ictimai həyatda, həm də ədəbi-bədii təcrübədə eyni dərəcədə aktualıq kəsb edirdi. Çadra əleyhinə mübarizə, qadınların maariflənməsi yolunda atılan addımlar əslində inqilabi xarakterli mücadilə təsiri bağışlayır, zərif cinsin nümayəndələri üçün yeni bir həyatın başlanmasından soraq verirdi.

XX əsrin 20-30-cu illərində tədricən maarif və elm sahəsində, mədəni həyatın və yaradıcılığın ən müxtəlif sahələrində qadınların iştirakı təmin olunur, beləliklə, Şərqi regionunda ilk ziyalı qadınları təmsil edən böyük bir təbəqə Azərbaycan mühtində formalaşmağa başlayır. Cəmiyyətin qadına ayırdığı diqqət yalnız praktik iş və fəaliyyətlə məhdudlaşmış qalmır, qadın həm də bədii ədəbiyyatın, incəsənətin, ayrı-ayrı yaradıcılıq sahələrinin əsas və aparıcı mövzularından birinə çevrilirdi.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ədəbi-bədii yaradıcılıqlarında qadın məsələsini günün ən aktual problemləri kimi diqqət önünə çəkmiş, yeni dövrün qadına, xüsusən, müsəlman - Şərqi qadınına yeni bir münasibətinin üzə çıxarılmasını özləri üçün vətəndaşlıq borcu saymışlar.

Müsəlman qadının acı taleyi məsələsini, cəmiyyətin ona olan ziddiyyətli və qərəzli münasibətini ürək ağrısıyla qələmə alan dəyərli mütəfəkkirlərdən biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. Görkəmli mütəfəkkir, qadının həyat faciəsini bütün cəmiyyətin faciəsi sayır, onu cəmiyyətdə olan ziddiyyətlərlə əlaqələndirir, qatı və ədalətsiz ictimai qanunların nəticəsi kimi dəyərləndirirdi. Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində qadın aciz, zərif varlıq kimi dəyərləndirilirdisə sonrakı dövr yaradıcılığında isə öz hüquqlarını dərk edən və mübarizə aparmağa malik olan varlıq kimi tərənnüm etdiyini müşahidə edirik.

Dramaturq qadına daima yüksək dəyər vermiş, onu cəmiyyətin xilaskarı kimi qiymətləndirmişdir:

Qadın Gülsə bu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək
və ya

Qadın, ey sevimli həmsirə oyan,
Ana, ey nazlı qadın, qalx yuxudan!
Sənin aləmdə vəzifən, hissən
Nə böyük, nə ağırdır bilsən?!
Qadın! ey sevgili şövqətli mələk!
Bu qədər səbri təhəmmül nə demək?
O, lətafət, o nəcabətlə sana
Bu əsarət, bu həqarət nə rəva?[4 s.504]

"Qadın" əsərindən verilən parçada dramaturqun qadına verdiyi yüksək dəyəri, onun cəmiyyətdə alçaldılmasına olan qəzəb və hiddətini, bir gün qadının cəmiyyətdə tutacağı ləqli mövqeyə olan inancını aydın duyuruq.

Hüseyn Cavid qadına, gözəlliyə yüksək qiymət verən sənətkardır. Onun bütün yaradıcılığı boyu müraciət etdiyi qadın obrazları yüksək romantik ideallarla yaşayan, insan mənəviyyatını pak görmək uğrunda çarpışan mübariz insanlardır. Bu obrazlar həm fərdi, həm də ümumi keyfiyyətlərinə görə dolğun, qüvvətli və canlı insan xarakterləridir.

Şairin ilk pyesi olan "Ana"da Səlmə və İsmət, "Maral"da Maral, Səltənət, Humay, "Şeyx Sənan"da Xumar, Zəhra, Nina, "Uçurum"da Göyərçin, Rəqqas, "İblis"də Rəna, Xavər, "Afət"də Altunsaç, Afət və Alagöz kimi bir-birindən fərqli, yaddaqalan qadın xarakterləri böyük sənətkarın yaradıcılığında incə duyğularla təsvir olunmuşdur. Xeyirxahlıq, sədaqət, vəfa, mübarizlik Cavidin bir çox qadın obrazlarına xas olan əlamətlərdir. "Qadın şairin nəzərincə incə xilqətdir, nəvazişkar, müqəddəs anadır, cəmiyyəti çirkin, qatı münasibətlərin, zülm və vəhşətlərin pəncəsindən xilas edəcək mənəvi gözəlliyin timsalıdır. Lakin bu yüksək və ali vücudun özü cəmiyyəti bürümüş zülmün və işgəncənin girdabında, mənəvi əsarət zəncirində boğulmaqdadır. Qadın, ana hüququnun müdafiə edilməməsi, qadının nəvaziş, zəiflik və paklıq rəmzi olaraq layiqincə qiymətləndirilməməsi, qadına bəslənən qaba, xudbin münasibətlər şairin insanpərvərlik hisslərinin beşiyi olan qəlbini daim incidir və narahat edir" [2 s.35].

Cavid romantikası bəşərə qarşı öz idealını - alicənab, əzəməti ilə bəşəriyyətə meydan oxuyan qüdrətli obrazlarla - Teymur, Səyavuş, Xəyyam kimi şəxsiyyətlərlə bir səviyyədə olan ana - Səlmə obrazını yaradır. "... Sənətkarın "Ana" əsərində təsvir olunan Səlmə mənsub olduğu xalqın milli ləyaqət hissini öz şəxsi səadətindən üstün tutmağı bacaran bir insandır. O, həyatının ən fəali anlarında belə qürurunu sındırmır, ləyaqətini qoruyub saxlayır. Ana həyatı qədər sevdiyi yeganə oğlunun qatilinə sığınacaq verdiyini anladığı an sarsılır, onu öz vicdanının mühakiməsinə buraxır [3 s. 379].

Böyük romantik ilk dram əsərindən belə qənaətə gəlir ki, bəşəriyyət Səlmə kimi analardan böyüklüyü, əzəməti öyrənməlidir. Səlmə yoxsul yaşasa da, ürəyində gözəllikdən don geyən bir dövləti, zənginliyi var. O, oğlunun qatilini himayə edir. Ananın təmiz duyğuları, intiqam hissəsinə qalib gəlir. Ana cəmiyyəti günahkar hesab edir, ona lənətlər yağdırır. Bu, Şərq qadınının özü yaralı olduğu halda belə, məlhəm olma, yeni bir insan qazanma istedadıyla bir başa əlaqəlidir. Bu səbəbdən də, şəxsi kədər səviyyəsindən çıxış etmir, qarşısındakı insanı kimliyindən asılı olmayaraq, xilas etməyə çalışır.

Ümumiyyətlə, ana obrazını təhlil edərkən bu məqamlara əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırmaq lazımdır; ana qatilin onun oğlunu öldürdüyünü biləndən sonra da onu bağışlayır. "Müdhiş cinayət işlətməmiş, nahaq qan axıtmış bir insanın özü-özünü daxilən, vicdan hökmü ilə mühakimə etməsi cəzanın ən ağır formasıdır. Səlmə ana çılğın ehtiraslara, qan intiqamı hərisliyinə, birdən-birə aldanan, vəhşiləşən duyğularına öz mənəvi təmkini, işıqlı və həlim analıq hissləri, saf və gözəl qadın ləyaqəti ilə qalib gəlir, əsil mərdə, qüvvətli şəxsiyyətə layiq olan qəhrəmanlığın nümunəsini göstərir" [2, s. 59].

Əsərdə öz saflığı, yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilən İsmətdir. İsmət saf məhəbbəti, insani hissləri var-dövlətdən, şan-şöhrətdən üstün tutur. O, insanlıq ləyaqətinin, təmiz əxlaqının müdafiəsi üçün tək özünə arxalanır, hətta qardaşı Səlimə belə sirr vermir. "İsmət mənliyinə sığışıra bilmir ki, insanlıq ləyaqətini, təmiz

əxlaqının müdafiəsi üçün ikinci bir adamı, hətta qardaşını belə köməyə çağırırsın. O, özü qəhrəman bir ər, mənəvi təcavüzə igidcəsinə gərməyə qadir olan qorxmaz insan kimi mübarizəsi ilə təkbaşına döyüşə girir, nəcabəti, mərifəti və kəskin zəkası ilə öz əleyhdarına qalib gəlir"[2,s.61]. Əsərdən məlum olduğu kimi, Murad öldürülmür, bağışlanır. Lakin onun azad edilməsi onu cismini ölümdən də ağır cəzaya – vicdanın mühakiməsinə məhkum edir.

Cavidin qadın hüquqsuzluğu problemini qabarıq şəkildə əks etdirdiyi əsərlərindən biri də "Maral" faciəsidir. Əsərin qəhrəmanı Maral alçaldılan, hüququ pozulan minlərlə Azərbaycan qızlarından biridir. On altı yaşlı bu gənc qızı zorla ailəsindən, sevdiyi oğlandan ayıraraq özündən yaşlı Turxan bəyə ərə vermişlər. Bu zəngin ev Maral üçün qızıl qəfəsi xatırladır. Maral asılı vəziyyətdə olsa da, azadlıq, sərbəstlik arzusu ilə çırpınaraq yaşayır. Sevgisiz, ürəksiz yaşamaqdansa ölməyi üstün tutur. Lakin cəllad təbiətli Turxan bəyə görə dünyanın bütün izzəti, bütün səadəti ancaq pulla əldə edilə bilər. Saf təbiətli qız olan Maral da belə çürük fəlsəfənin qurbanına çevrilir. Maral hüquqsuz olsa da, qəlbi daim azadlıq və sərbəstlik arzusu ilə döyünür. Ölümü sevgisiz yaşamaqdan üstün tutur. Turxan bəy isə dünyanın səadətinə, insan xoşbəxtliyini yalnız pulda, var dövlətdə görür. Onun qənaətinə görə, "fəzilət də paradadır, insaniyyət də"[5.s. 65]. Cavidin bir çox romantik qəhrəmanları Cəmil və Maral kimi yaşadıkları cəmiyyətdən usanaraq, xoşbəxt həyatı uçmaq istədikləri göylərdə, gələcəkdə, başqa bir aləmdə görürdülər. Görkəmli dramaturqun fikrincə, ailə ancaq qarşılıqlı məhəbbət, hörmət əsasında qurulmalıdır.

Bir nüansı da qeyd edək ki, Humay yeni həyat üçün oyanmış Şərq qadınının tipoloji obrazıdır. O, çadra geyinməkdən imtina edir, buna görə də fanatik dindarların, köhnə düşüncəli insanların təqiblərinə məruz qalır. Lakin onun iradəsini heç kim qıra bilmir. Hətta o, digər çarəsiz, mənəvi istismara məruz qalan qadınlarında dəstəkçisi olur.

H. Cavidin qadın hüquqsuzluğunu qabarıq şəkildə tərənnüm etdiyi əsərlərindən biri də "Afət" faciəsidir. Burada alçaldan, qadına əyləncə kimi baxan pozğun, əyyaş cavanlar, o dövrün mühiti, qayda-qanunları əsərin qadın qəhrəmanının dili ilə tənqid olunur. Bu qadın aldadıcı mühitdə addımbaşı bədbəxtliklə, yalanlarla, məğlubiyyətlə qarşılaşır və heç cürə bunlara qarşı çıxma bilmir. Belə bir cəmiyyətdə isə saflıq, humanizm, romantika, azadlıq kimi meyillər məhv olur. Bunun üçün də zamanın, cəmiyyətin çirkinlikləri bu saflığı udur, ləkələyir.

Afət bir qadın kimi gözəl, cazibədar və füsunkardır. Lakin başdan-başa çirkəbə bulanmış mühit bu gözəlliyi dərk edə bilmir. Bu cəmiyyətdəki Afət kimi bir çox qadınların acınacaqlı taleyi dramaturqu düşündürür, maraq və təəssüf hissi oyadır. Bu əsərdə bir neçə ailənin faciəsini görürük. Bir odun, bir alovun ötürülə - ötürülə hər yerdə düşməsi və bir aləmi cəhənnəmə çevirməsi kimi, "Afət" əsərində də qadın azadlığı, sevgi, nəvaziş, qayğı axtarışı özünə heç yerdə yer tapmır. Bu yolda ona Qaratay kimilər yol göstərir, istiqamət verir.

Professor Kamran Əliyev "Afət" əsərindəki sevgi xətlərini təhlil edərək göstərir ki, "Hüseyn Cavid üçün məhəbbətin təmizliyini, ülviliyini qorumaq müqəddəsdir. Məhəbbət, sevgi onun nəzərində çox yüksəklikdə dayanırdı və yalnız bir yüksəklikdən, bu zirvədən insanların daxilinə girmək, onları həyata, sağlam yaşayışa çağırmaq mümkün idi.

Afət iflasa uğramış zəngin, kübar bir ailənin qızıdır. On yeddi yaşında ikən ailəsi onu arvadını itirmiş, yaşca ondan böyük olan əyyaş Özdəmirə ərə verir. Əlbəttə ki, həyatı yeni dərk etməyə başlayan Afət Özdəmirə birgə həyata başlayır. Özdəmir Afətə qarşı daima laqeyd davranır, onu alçaldır, təhqir edirdi. Sevgi və nəvazişdən məhrum olan Afət hiyləgər, alçaq xislətli insan olan Qaratayın qurbanına çevrilir. Lakin hər şey heç də onun düşündüyü kimi olmur. Qaratay onu atıb Xandəmirin gənc qızına Altunsaça aludə olur. Onun bu hərəkəti Afəti qəzəbləndirir və ürəyi intiqam hissiylə alışıb yanır. O, Qaratayı öldürür və özünü də zəhərləyərək məhv edir..

Ümumiyyətlə xarakter etibarilə Afət dramaturgiyamızda tamamilə yeni, orijinal qadın obrazıdır. O, bir qadın, insan kimi, ətrafındakıların ona bəslədiyi alçaq niyyətləri duya bilmir. Elə bu səbəbdən də bağışlanılmaz, ciddi səhvlərə yol verir, işgəncə və iztirablar içində əzabla alışıb yanır, sonda cinayət belə işlətməmiş olur.

Əsərdəki müsbət qadın obrazlarından biri də Alagözdür. Alagöz günahsız, saf, dünyanın çirkinliklərindən xəbərsiz, təcrübəsizdir. O, iki yaşında ikən anadan yetim qalmış və Afətin simasında qayğı və mərhəmət tapmışdır. Bu gənc qız son dərəcə ağıllı, təmiz qəlbli, zəhmətkeş qızıdır. Alagöz Afətə daima rəğbəti bəsləyir, ona hörmət edir. Bütün bunlarla yanaşı o, özünü unudaraq Afətə acıyır, ona mənəvi dayaq olmağa çalışır. Alagöz kitabların tərbiyəsi ilə böyümüşdür. Həyatın hər hadisəsində bir qanunauyğunluq görəndə Alagöz hər şeyin ruhunu, mənalını, qayəsini yalnız və yalnız məhəbbətdə görənləri alqışlamır. Lakin o saf ürəklə sevənləri alqışlayır, onları müdafiə edirdi.

Əsərin maraq doğuran qadın obrazlarından biri də, Altunsaçdır. O, demək olar ki, Alagözlə yaşıddır. Atalarının yaxınlığı onların da yaxınlığına səbəb olmuşdur. Lakin xaraktercə bu gənc qızlar tamamilə bir-birlərinin əksidirlər. Altunsaç öz gözəlliyi ilə öyünən, zənginlik axtaran, özündənrazı bir qızıdır. O, daim gözəlliyini nümayiş etdirməyi və onun gözəlliyinə pərəstiş etmələrini diləyir. Cavid burada Alagözlə Altunsaç arasında çox dərin, həm də mənalı bir təzad yaratmışdır. Heç sözsüz ki, bu gənc qızlar eyni mühitdə böyümüşlər. Lakin hər ikib gənc qızonların gələcəyə baxışları müxtəlif xətlər üzrə inkişaf etdirilir. Hüseyn Cavid bununla gənc nəsilə belə əqidə birliyi olmadığından haqqın qələbəsinin mümkünsüzlüyünü göstərir.

"Afət" əsəri H.Cavidin nəsrə yazılmış pyeslərindən biri kimi, dil və üslub baxımından Azərbaycan romantik dramaturgiyasının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Müəllif əsərin süjet xəttini və obrazlar sistemini romantizmin prinsipləri əsasında qurmuş, məcazlarla zəngin olan ahəngdar bir dildən istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə Cavid müsəlman qadınının mövcud cəmiyyətin müstəqil bir fərdinə çevrilməsinin, onların öz haqq və hüquqlarını dərk etməsinə bəliş edirdi. Dramaturq ilk öncə onların mənəvi istismardan qurtulmasını əsas qayə hesab edir və bunun tək yolunu təhsildə, maarifdə, elmdə görürdü.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. H.Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1997.
2. Əlioğlu M. H.Cavid romantizmi. Bakı, 1975.
3. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. I cild, Bakı, 2009,
4. H.Cavidin seçilmiş əsərləri Bakı, 1958,
5. H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 2005.

РЕЗЮМЕ

ДРАМАТУРГИЯ ХУСЕЙНА ДЖАВИДА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ВОСТОЧНОЙ ЖЕНЩИНЫ

XX век в истории литературы охватывает спорный период. Женщины, в эту эпоху становятся участницами общественно-исторических событий. Внимание уделяемое женщине не ограничивается практической деятельностью, оно также находит своё отражение в литературе и в искусстве.

Выдающийся драматург Г. Джавид, высоко ценил женскую красоту. На протяжении своего творчества он особое внимание уделял женщинам с высоким идеалом, борцам за духовное обогащение человечества.

Романтика драматурга диктует всему миру наряду с - интеллигентными, смелыми бросающих вызов всему человечеству Теймуром, Сиявушом, Хайямом свой идеал образ матери Сельмы. сильно волновала горькая судьба женщин подвергшихся эксплуатации. Отношение к женщине в его творчестве можно подразделить на две ипостаси: вначале она слабая, беззащитная к концу превращается в женщину-борца отстаивающую свои права. На протяжении всего творчества Г. Джавида, образ матери занимает главенствующее место. Целью данной статьи является исследование женского бесправия, в лице шестнадцатилетней девушки, главной героини драмы «Марал».

Ключевые слова: Г.ДЖавид, драматургия, изображение, мусульманин, восточная женщина, творчество

SUMMURY
HUSSEIN JAVIDS DRAMATURGY AND THE ARTISTIC IMAGE OF
THE EASTERN WOMAN

The 20th century in the history of literature covers a controversial period. Women, in this era, become participants in social and historical events. The attention paid to women is not limited to practical activities, it is also reflected in literature and art. The outstanding playwright G. Javid highly valued female beauty. Throughout his work, he paid special attention to women with a high ideal, fighters for the spiritual enrichment of mankind.

The romance of the playwright dictates to the whole world, along with the intelligent, courageous Teymur, Siyavush, Khayyam, who challenge all mankind, his ideal image of mother Selma. greatly worried about the bitter fate of exploited women.

The attitude towards a woman in his work can be divided into two hypostases: at first she is weak, defenseless, towards the end she turns into a woman fighter defending her rights.

Throughout G. Javid's work, the image of the mother occupies a dominant place.

The purpose of this article is to study women's lawlessness, represented by a sixteen-year-old girl, the main character of the drama "Maral".

Keywords: H.Cavid, dramaturgy, image, women, muslim, oriental woman, creativity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: Şəosent Jalə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VƏLİYEVA VƏSİLƏ
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Atatürk pr., Gəncə
valiyeva.vasila@gmail.com

**AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİK DÖVR
MODERNİZM VƏ EKSPERİMENTALİZM
XÜLASƏ**

Məqalədə Amerika ədəbiyyatında romantik dövrün təhlilinə həsr olunmuşdur. Almaniyada başlanmış, lakin sürətlə İngiltərəyə, Fransaya və uzaqlara yayılmış olan Romantik hərəkət, Amerikaya 1820-ilə yaxın, Vilyam Vordsvortun və Samuel Teylor Koulricin Lirik Balladaları nəşr etdirərək İngilis poeziyası inqilablaşdırılmələrindən təxminən 20 il sonra çatmışdı. Amerikada və Avropada olduğu kimi tərəvətli yeni fikir, incəsənət və ziyalı dairələrini canlandırırdı. Bununla belə, bunlar arasında vacib bir fərq var idi: Amerikada romantizm, milli genişlənmə başqalarından seçilən Amerika səsinə tapılması ilə üst-üstə düşürdü. Milli şəxsiyyət ideyasının möhkəmlənməsi baş qaldıran idealizm və romantizm ehtirası, “Amerika İnqilabının” şah əsərlərini qidalandırır. Romantik idealar, təbiətin bir ilham, rühani və estetik ölçüsü, üzvi böyümənin metaforların incəsənət ətrafında toplaşır. Romantiklər qeyd edirdilər ki, incəsənət ümum bəşəri həqiqəti elmdən daha yaxşı ifadə edə bilər. Romantiklər fərdlə cəmiyyət üçün incəsənətin ekspressiv vacibliyini xüsusilə vurğulayırdılar. Şəxsiyyətin inkişafı başlıca mövzuya, özünüdərk isə əsas metoda çevrildi. Romantik nəzəriyyəyə görə, əgər şəxsiyyətlə təbiət bir olsa idi, onda özünüdərk etmə eqoist bir çıxılmaz vəziyyət yox, kainatı başa düşmək üçün bilik vasitəsi olardı. Əgər birinin şəxsiyyəti bütün bəşəriyyətlə bir olsaydı, onda həmin fərdin mənəvi borcu olardı ki, sosial bərabərsizliklərin aradan götürsün və insan məşəqqətlərini azaltsın. Əvvəlki nəsillər tərəfindən eqoistlik kimi başa düşülən “şəxsiyyət” ideyası yenidən təyin edilmişdir. Müsbət mənada işlənən yeni mürəkkəb sözlər meydana çıxdı: “özünürealizə”, “özünümüdafiə”, “özgüvən”. Həmçinin məqalə modernizm və eksperimentalizm Amerikanı ağuşuna alan cərəyan olaraq təhlil edilmişdir onun təsirləri göstərilmişdir. Modernizmin böyük mədəni dalğası tədricən Avropada və Birləşmiş Ştatlarda 20-ci əsrin əvvəllərində dalğalanmağa başladı. O, incəsənət və rəsm vasitəsilə müasir həyat hissini keçirməkdən kəskin ayrılmanı və eyni zamanda qərb sivilizasiyanın klassik ənənələrini təsvir edir. Müasir həyat ənənəvi həyatdan kəskin sürətdə fərqlənir. O, elmi cəhətdən daha düzgün, daha iti texnoloji cəhətdən daha çox mexanikləşmiş və zəngin idi. Moderizm bütün dəyişiklikləri əhatə edir.

Açar sözlər: romantik dövr, modernizm, eksperimentalizm, transendentalist hərəkəti, poetik intibah.

Romantik dövrün, demək olar ki, ən nüfuzlu yazıçısı olan Ralf Valdo Emerson özünün “Şair” (1844) əsəsində belə deyir: “Bütün insanların həqiqətlə yaşamasına görə özlərini ifadə etməyə ehtiyacları var. Məhəbbət, incəsənət, simiclik iş və oyunlarda biz öz ağırlı sirlərimizi açıqlamağı öyrənirik. İnsanın bir yarısı ancaq özüdür, qalan yarısı isə onun ifadəsidir.” [1.31].

Nadir, subyektiv şəxsiyyət ideyası mühümləşdikcə psixologiya elmi də vacibləşirdi. Yüksək psixoloji xəyalda canlandırmaq üçün müstəsna incəsənət effektləri və texnikası işlənib hazırlandı. “Sublime” – təmtəraq içərisində gözəllik effekti (misal üçün, dağ zirvəsindən görünüş), qorxu, ehtiram və genişlik hisslərini və insan anlamının hüdudlarından kənara çıxan bir qüvvəni yaradırdı. Romantizim Amerikalı şair və yaradıcı esseçilər üçün uyğun gələn bir şey idi. Amerikanın geniş dağları, səhraları və tropik zonaları “sublime”-in təcəssümü idi. Romantik ruh sanki Amerika demokratiyasına xüsusilə uyğun gəlirdi: o, fərdiliyi vurğulayır, adi adamın qiymətini təsdiqləyir, estetik və etik dəyərlər üçün ilhamlanmış təxəyyülə üz tuturdu. Şübhəsiz ki, Nyu İnglənd Transendentalçıları – Ralf Valdo Emerson, Henri Devid Toro və onların tərəfdaşları romantik hərəkət tərəfindən yeni bir nikbin vəziyyət üçün ilhamlandırılmışdılar. Nyu İnglənddə romantizim toxumu münbit torpağa düşmüşdü.

Transendentalist hərəkəti XVIII əsrin irqçiliyinə və XIX əsr fikrinin ümumi humanitar istiqamətinin təzahürünə qarşı reaksiya idi. Hərəkət dünya ilə Allahın vahidliyi barədə fundamental bir inama əsaslanırdı. Belə düşünüldü ki, hər bir fərdin ruhu dünya ilə eyni bir –bir növ dünyanın özünün kiçik mikrop kosmosu kimidir. Özgüvən fərdilik doktrinası, fərdin ruhu ilə Allahın eyniliyi haqqındakı bir inam vasitəsilə inkişaf etmişdir. Transendentalçılar ildə dörd dəfə nəşrdən çıxan The Dial jurnalının təsis etmişdilər ki, bu jurnal cəmi dörd il nəşr olundu. Onun ilk redaktoru Marqaret Fuller, sonralar isə Emerson olmuşdu. Onlar həm reformalarla, həm də ədəbiyyatla maraqlanırdılar. Transendentalçıların bir çoxu abolisionist idi, bəziləri isə yaxınlıqda yerləşən Bruk Farm (Hotornun Blizedeyl Romanında təsvir olunub) və Frutləndz kimi ekspremental utopiya icmallarının yaradılmasıyla məşğul idilər. Bir çox Avropa qruplarından fərqli olaraq, Transendentalçılar heç vaxt manifest qəbul etmədilər. Onlar ayrı-ayrı fərdlərin saxlanması-fərdin nadir olan nöqtəyi-nəzərinin saxlanması israr edirdilər. Amerikanın Transendental romantikləri radikal fərdçiliyi son həddə çatdırmışdılar. Amerika yazıçıları özlərini çox vaxt cəmiyyətdən və adət-ənənələrdən kənar olan tənha tədqiqatçılar kimi görürdülər. Amerikalı qəhrəman – Melvillin Kapitan Ahabı, Mark Tvenin Hak Fini, Edqar Alın Ponun Artur Qordon Pimi kimilər, adətən risklə və hətta bəzi dağıntılarla üzləşir ki, özünün metafiziki dərkətməsinə çatsın. Romantik Amerika yazıçısı üçün heç nə göydən verilmiş bir şey kimi deyildir. Əbədi və ictimai toplantılar yardım etmək üçün daha çox təhlükəli idi. Uyğun gələn əsl bədii forma, məzmun və səsə hamısının eyni zamanda tapılması üçün böyük bir təzyiq var idi. ABŞ Vətəndaş

Müharibəsindən (1861-1865) üç on illik əvvəl yaradılmış bir çox gözəl əsər incilərində açıq-aydın görünür ki, Amerika yazıçıları çağırışa qalxırdılar.[1,120]

İnqilabi yazıçılar, onların əsl vətənpərvərliklərinə baxmayaraq, özünüdərk etmə məcburiyyətində idilər və özlərinin Amerikasayağı praktiki olmalarında öz köklərini tapa bilmirdilər. İnqilabi nəslin koloniya yazıçıları ingilis doğulmuş, ingilis vətəndaşları kimi yetkinləşmişdilər, geyim və davranışlarında ingilis fikrinin üsullarını işlədirdilər. Onların valideynləri və əcdadları ingilis, həmçinin bütün dostları da ingilis idilər. XX əsrdə amerika ədəbiyyatı problematikasının yeni bir faktla təyin olunması qeydə alınır. Belə ki, dünyada ölkələr arasında öndə gedən bir dövlətdə müasirliyin qaranlıq və acı həqiqətlərini ifşa edən bir ədəbiyyat törəyir. Dövrün yazıçıları yeni bir keyfiyyət əldə edərək, bu dünyanın faciəli və fani olduğunu qabarıq şəkildə təcəssüm etdirirlər. Artıq XIX əsrdən fərqli olaraq XX əsrdə amerika ədəbiyyatında novella öz yerini realistik roman janrına vermişdir. XX əsr amerika novellaçılarına özünəməxsus tərzdə rus realist əsərlərin müəlliflərinin təsiri aydın şəkildə müşahidə olunurdu (L. Tolstoy, A. Çexov, M. Qopkiy)(2,30). Süjet xəttinin xüsusiyyətləri müəyyən həyat qanunauyğunluqları ilə təyin olunaraq tamamilə həyat həqiqətlərinin realistik təsvirinin ümumi bədii məsələsinə daxil olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində yeni cərəyanların yaranması tənqidi realizmin təməlinin qoyulmasında böyük və mühüm rol oynamışdır.[3,88]

1900-cu illərdə Amerikada “çirkab dağıdanlar” adlanan yeni bir cərəyan yaranmışdır. Bu ad altında liberal orientasiyalı böyük bir qrup amerika yazıçıları, publisistlər, sosioloqlar, ictimai xadimlər cəmlənmişdir. Onlar öz yaradıcılıqlarında bir-birindən asılı olub vəhdət təşkil edən olan iki axını - publisistika və bədii ədəbiyyatı birləşdirir. “Çirkab dağıdanlar”ın çıxışları amerika ədəbiyyatında sosial-tənqidi tendensiyaların möhkəmlənməsinə zəmin yaradaraq öz növbəsində, realizmin sosioloji müxtəlifliyinin inkişafını sürətləndirmişdir. Bunun nəticəsində publisistik aspekt müasir amerika romanının mahiyyətli elementinə çevrilmişdir. 1910-cu illərdə “poetik intibah” adını almış amerika poeziyasında realistik yüksəliş qeydə alınmışdır. Bu dövr tanınmış şairlərdən olan Karl Sendberq, Edqar di Master, Robert Frosta, B. Lindsey, E. Robinsonun adları ilə bağlıdır. Bu şairlər öz yaradıcılıqlarında sadə amerika xalqının həyatına müraciət etmişlər. Onlar Uitmenin demokratik poeziyasına və realist nasirlərin nailiyyətlərinə istinad edərək, köhnəlmiş romantik qanunları qıraraq, yerində özündə yenilənmiş poetik söz, psixoloji dərinliyə malik olan ifadələri cəmləşdirən yeni realist poeziyasının əsaslarını yaratmışlar. Bu poeziya zamanın tələbinə cavab verərək amerika həqiqətlərinin öz rəngarəngliyində poetik vasitələrlə təsvir olunmasında kömək edirdi. Amerikan ədəbiyyatında 1900-1918-ci illər sinfi mübarizə dövrü kimi səciyyələndirilir. Çek London bu dövrün ən parlaq və yadda qalan yazıçılarındanıdır.

Amerika Birləşmiş Ştatları 1-ci Dünya Müharibəsindən ən güclü imperialist dövləti kimi çıxdı. 1912-1922-ci illər arasında milli rifah səviyyəsi yüksəldi,

Avropanın məğlubiyyəti Amerika kapitalizminin inkişafı yolunda böyük perspektivlər açdı. Kapitalın ixracı təbii şəkildə mədəniyyətin artaraq inkişaf etməsinə stimül yaratdı. Obrazlı şəkildə desək, Amerika zövqünün və adət-ənənələrinin yayılması bir növ “beynəlxalq valyuta” statusu qazandı. Caz, zənci mahnıları, Hollivud filmləri-bütün bunlar Avropa həyat tərzinin bir parçasına çevrildi. İlk dövrlər ərzində amerikan ədəbiyyatı müəyyən mənada aparıcı rol oynadı. Tezliklə Heminqueyin və Folknerin adları bütün dünyanı fəth etdi. XX əsr, xüsusilə 20-ci və 30-cu illər bütövlükdə götürüldükdə, amerikan ədəbiyyatının inkişafında qızıl dövr sayılır. Bu, özünün zənginliyi və canlılığı etibarilə analoqu olmayan bir hadisə idi. Ancaq belə bir faktı bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, amerikan ədəbiyyatı öz qızıl dövrünə heç də hamar yolla yetişməmişdir. Təbii ki, bu yolda mürəkkəb prosesləri adlamış, inkişaf yolunda müxtəlif ziddiyyətli meyllərlə rastlaşmışdır. Həmin illərin ədəbi nümunələrini araşdırarkən elə ümumi cəhətlər toplusunu seçib ayırmaq olmaz ki, bu mahiyyət etibarilə amerikan ədəbiyyatında uğur və məğlubiyyətlər üçün ümumi praqram rolunu oynasın. Əksinə, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yazıçıların əksəriyyəti yaradıcılıqlarına ilk dövründən başlayaraq qarşısalınmaz bir ehtirasla başqalarından seçilməyə cəhd göstərir və nəyin bahasına olursa-olsun öz fərdi üslublarını və yazı minerallarını başqalarını diqdə etməyə çalışırdılar. Düzdür, müəyyən ümumi ədəbi meyllər də mövcud idi. Ancaq bütün bunlar aydın şəkildə, müəyyən formal əlamətlə seçilmirdi[4,51].

Modernizm və eksperimentalçılıq. Tarixçilərin çoxu iki dünya müharibəsi arasındakı dövrü Amerikanın ağırlıqla nəticələnən “yaşadolma” dövrü kimi xarakterizə edir. Belə bir fakta baxmayaraq ki, ABŞ-in bu işlərdə iştirakı qısamüddətli olmuşdur (1917-1918) və onun dağıntıları Avropalı müttəfiqləri və düşmənlərindən qat-qat az idi. Con Dos Pasos Amerikanın müharibədən sonrakı təəssüflənməsini “Üç Əsgər” (1921) romanında ifadə etmişdir. O zaman, o, qeyd edirdi ki, bəşəriyyət “əldə düzəldilmiş böyük bir binadır və müharibə onun dağılması əvəzinə tam və ən sonuncu ifadəsidir (əksidir)”. Sarsılmış və tam dəyişmiş amerikalılar öz vətənlərinə qayıdırlar, ancaq onlar bir daha öz məsumluqlarını itirdilər. Amerikanın ucqar yerlərindən olan əsgərlər də öz köklərinə asanlıqla qayıda bilmədilər. Dünyanı gəzib gördükdükdən sonra onlar müasir şəhər həyatına can atmağa başlayırdılar. Məhsulu əkib-biçən yeni ferma məşinləri ferma işlərinə tələbatı azaldı. Bununla belə onların artmış məhsuldarlığına baxmayaraq, fermalar yenə də kasıb idi. Məhsulun qiyməti şəhər fəhlələrinin maaşı kimi qarşısı alınmaz bazar qüvvələrindən asılı idi ki, buna da biznes maraqları böyük təsir göstərirdi. Fermerlər və səmərəli işləyən fəhlə birlikləri üçün nəzərdə tutulmuş dövlət subsidiyaları hələ təşkil olunmamışdır. “Amerika xalqının başlıca biznesi onun biznesidir.” Deyə prezident Kalvin Kuulic 1925-ci ildə bəyan etmiş və çoxları bununla razılaşmışdır (1,66).

Müharibədən sonrakı “Böyük Bum” dövründə biznes çiçəklənmiş və müvəffəqiyyət qazanmışdı. İşgüzar adamlar arzuladıqlarından daha çox varlandılar

və birinci dəfə idi ki, amerikalılar çoxu ali təhsilə can atır. 1920-ci illərdə kollecə daxil olanların sayı iki dəfə artmışdı. Orta sinif təbəqəsinə mənsub onların sayı da çoxalırdı. Bu dövrdə amerikalılar dünyanın ən yüksək milli orta gəlirindən faydalanmağa başladılar. Adamların çoxu ən yüksək status göstəricisi olan avtomobil almışdı. Tipik Amerika şəhər evində elektrik işıqları yanır, onların tərifli radiosu, evi ətraf dünya ilə birləşdirirdi və demək olar ki, orda bundan savayı, fotoaparat, tikiş maşını və makina vardı. Sinkleyer Lyuisin Babbitt (1922) adlı romanının biznesmen baş qəhrəmanı kimi ortabab amerikalı kimi bu maşınları, müasirliyinə və onların çoxunu Amerikada ixtira və istehsal olunduğuna görə bəyəniirdi. “Nəriləyən iyirminci illərin” amerikalıları digər maüsir əyləncələri də sevməyə başladılar. Adamların çoxu həftədə bir dəfə kinoya gedirdi. Ümummilli miqyasda alkoqolik içkilərin istehsalı və satışı üzərində qoyulmuş qadağan Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasına 18-ci düzəliş tərəfindən 1919-cu ildə daxil edilmişdi. Caz musiqisi kokteyllər, paltar və rəqslərin ən cılığın modaları nümayiş etdirilən yerlərdə qeyri-leqal şəkildə barlar və gecə kulubları artırdı. Rəqs etmə, kinoya getmə, avtomobildə səyahət və radio düşkünlüyə çevrilmişdi. Amerika qadınları özlərini azad hiss etməyə başladılar. Onlardan çoxu fermalar və kəndləri tərk edib Birinci Dünya Müharibəsi ərzində Amerika şəhərlərini müdafiə etmək üçün əsgəri xidmətə getmişdilər. Onlar saçlarını qısa kəsir, qısa paltarlar geyinir və 1920-ci ildə qəbul olunmuş konsititusiyaya edilmiş 19-cu düzəlişin zəmanət verdiyi səs vermə hüququ ilə fəxr edirdilər. Onlar öz fikirlərini cəsarətlə söyləyir və cəmiyyətdə ictimai rolları ələ alırdılar. Qərbin gəncləri, bu dəhşətli müharibədən cana doymuş və ondan məyus olmuşdular. Onlar yaşlı nəslə, müharibədən sonrakı dövrün çətin şəraitini bu işlərdə günahlandırırtdılar, hansı ki, bu şərait, ironik olaraq çoxlu pulu olan amerikalılara, məsələn; yazıçılardan F. Skott Fitscerald, E.Heminquey, Gertrud Stey və Ezra Paunda xaricdə az pulla yaxşı yaşamağa imkan verirdi. İntellektual cərəyanlar, xüsusən də Fred psixologiyası və ondan bir az kiçik miqyasda isə Marksizm (Darvinin təkamül haqqında ilkin nəzəriyyəsi kimi), “allahsızlıq” dünyagörüşünü ortaya atır və ənənəvi dəyərlərin dağılmasına təkan verirdi. Xaricdə yaşayan amerikalılar, bu fikri mənimsəyir və gənc nasir və rəssamların təxəyyülünü alovlandıraraq onu geriyə, başlanğıc götürdüyü Birləşmiş Ştatlara gətirirdilər. Misal üçün, 20-ci əsr Amerika nasirlərindən olan Tomas Vulfun, dövrün digər qalan nasirləri kimi, özünün bütün əsərlərində Freydin elementlərindən istifadə etmişdir (2,70).

Zahirən şən görünmələrinə, müasirliyinə və müqayisəsi olmayan maddi firəvanlığına baxmayaraq 1920-ci illərin gənc amerikalıları “itirilmiş nəsil” idi. Bu adi ədəbi portireti Gertrud Steyn vermişdi. Dəyərlərinin sabit ənənəvi strukturu olmayan fərd özünün mənliyini itirirdi. Etibarlı köməkədicə həyatı, tanış, məskunlaşmış icma, fermada əkin-biçin işlərinin tənzimləyən təbii və təbiətin daimi ritmləri, vətənpərvərliyin davam edən hissi, dini inanclar və müşahidlər tərəfindən yerləşdirilmiş mənəvi dəyərlər bütün bunlar ələ görünürdü ki, guya Birinci Dünya

Müharibəsi və ondan sonra onun nəticələri tərəfindən dağıdılırdı. Çox sayda romanlar, xüsusən də Heminqueyın “Günəş də Qalxır” (1926) və Fitsceraldın “Cənətin Bu Tərəfi” (1920) əsərlərində itirilmiş nəslin məyusluğunun və israfçılığının xatirələri canlanırdı. T.S.Eliotun nüfuzlu, böyük poeması olan “Tullantı Sahəsi” (1922) qərb sivilizasiyası yağışının yağmasının səbirsizliklə gözləyən cansız səhra il ruhi yenilənmə ifadə olunur(3,58).

1930-cu illərin ümumdünya depressiyası Birləşmiş Ştatların əhalisinin əksəriyyətinə öz təsirinin göstərdi. Fəhlələr işlərini itirdilər, fabriklər bağlandı, biznes və banklar iflasa uğradı, məhsullarını yığıb-daşıyıb sata bilməyən fermerlər təsərrüfatlarını itirməli oldular. Orta qərb zonasındakı quraqlıqlar Amerikanın “çörək səbəti” olan bu rayonu toz qabına çevirdi. Fermerlərin çoxu iş axtarmaq üçün orta qərbi (Midvesti) tərk edərək Kaliforniyaya getdilər. Bu proses Con Steynbekin “Hiddətin salxımları” (1939) əsərindən canlı şəkildə təsvir olunub. Depressiyanın ən yüksək dövründə amerikalıların üçdə-biri işsiz idi. Şorba paylayan mətbəxlər, kiçik fəhlə şəhərləri, sərsər gəzən işsizlər ordusu qanunsuz şəkildə yük qatarlarını sürürdülər. Bütün bunlar milli həyatın bir hissəsinə çevrilmişdir. Çoxları depressiyaya həddən artıq naturalizm və boş yaşayışın günahlarına görə cəza kimi baxırdı. Orta qərbin səmasını qaranlığa çökdürən toz tufanlarına onlar Əhdi-Ətiqin söylədiyi fikir: “Şəhərlər burulğanlı tufan, günorta qaranlıq” kimi baxırdılar. Depressiya dünyanın altını üstünə çevirirdi. Birləşmiş Ştatlar 1920-ci illərdə biznesin aliliyini təbliğ və ona sitayiş edirdisə, indi amerikalıların əksəriyyəti prezident Franklin D.Ruzveltin sövdələşmə proqramında hökumətin daha fəal rol oynaması fikrini qeyd edirdi. Federal hökumətin ayırdığı pullar ictimai işlərdə iş yerləri yaradır, qoruyur saxlayır və ucqar rayonları elektrikle təmin edirdilər. Rəssam və ziyalılara pul verildirdi ki, onlar freskalar və dövlət haqqında sorğu kitabları yaratsınlar. Bu müalicə üsulları kömək etsə də, yalnız ikinci dünya müharibəsinin sənaye baxımından möhkəmlənməsi, firavanlığı təzələdi. 7 dekabr 1941-ci ildə Perl Harbordda Yaponyasının Birləşmiş Ştatlar üzərinə hücumundan sonra işləməyən gəmi tərsanələri, fabriklər sürətlə işə düşüb çoxlu miqdarda gəmilər, təyyarələr, “cip” avtomobilləri və ləvazimatlar istehsal etməyə başladı. Hərbi istehsal və eksperiment aparılması yeni texnologiyaya və nüvə istehsalına gətirib çıxardı. İlk eksperimental atom partlayışının şahidi, atom üzrə beynəlxalq qrupun lideri olan Robert Oppenheymer, peyğəmbərcəsinə bir hindu poemasını sitat gətirmişdi: “Mən dünyaları lərzəyə gətirən ölümə çevrildim”(2,77).

Ədəbiyyatda Gertrud Steyn(1874-1946) müasir incəsənətin analoquunu işləyib hazırlamışdı. Parisli və rəsm kolleksioneri olan Steyn və onun qardaşı Leo, Pol Sezan, Pol Qoqin, Puer Auquste Renoir, Pablo Pikasso və başqa rəssamların əsərlərini almışdılar. O, və Pikasso eyni bir işi görürdülər: Steyn yazıçılıqda Pikasso rəsm sənətində sadə və konkret sözlərdən istifadə edərək, o, ekspremental, mənsur poeziya yaratdı. Steyn sadə danışiq lüğətinin uşaqvari keyfiyyəti müasir incəsənətinin ilk parlaq cəhətlərini xatirədə canlandırırdı. Eyni vaxtda onun təkrarları

abstrakt, virtual kompozisiyasının təkrarlanan formalarını əks-sədalandırır. Qrammatika və dəqiqliyi yerində düzgün işlətməsi ilə, o, “İncə Düyyünlər” (1914) əsərində yeni abstrakt mənalarə nail oldu. Əşyalara kubist rəsmlərdə müxtəlif mövqedən baxırdı. Steynin yaradıcılığında mənə çox vaxt texnikaya tabe edilir. Abstrakt, virtual incəsənətdə, rəsmdə mənə formada daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Mənə və texnika həmin dövrün virtual ədəbi incəsənətdə bir-birindən ayrılmaz olunmuşdu. Forma ideyası məzmunun ekvivalenti kimi, İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı incəsənət və ədəbiyyatın təməl daşı kimi həmin dövrdə kristiallaşmışdı. Fabriklər və maşınlar aləmində texnoloji yenilik incəsənətdə texnikaya yeni diqqət yetirmələrə ruhlandırır. Dünyagörüşü və nöqteyi-nəzərdə modernist romanın ən vacib növlərindən biri oldu. Artıq üçüncü şəxsə danışan müəllifin adından acıqcasına yazmaq kifayət deyildi. Daha da pis, mənasız işlərə qarşı müəllifdən istifadə etmək kimi, hekayənin söylənilmək təzi onun özü qədər vacib olmağa başladı (1,70)

Henri Ceyms, Vilyam Folkner və bir çox başqa amerika yazıçıları bədii nöqteyi-nəzərlər üzərində eksperiment aparırdılar (bəziləri hələ bu gündə onunla məşğuldur). Ceyms çox vaxt romandakı informasiyanı onun tək bir qəhrəmanının bilə-biləcəyi səviyyəyə qədər məhdudlaşdırırdı. Folknerin “Səs və Hiddət” (1929) əsəri söyləməni dörd hissəyə bölür. Onların hər biri, o cümlədən, əqli cəhətdən inkişafı dayanmış oğlan da daxil olmaqla, bir başqa obrazın fikrini ifadə edir. Bu cür modernist nasirləri analiz etmək üçün Birləşmiş Ştatlarda yeni tənqidi lüğətdən istifadə edən “Yeni Tənqidçilik” məktəbi meydana çıxdı. Yeni tənqidçilər birdən-birə ayılmanı “ovlayırdılar”. (elə bir an ki, qəhrəman birdən vəziyyətin qeyr-adi həqiqəti görürdü. Elə bir termin ki, o, bir müqəddəs peyğəmbərin adı bəndləri qarşısında çıxışından götürülüb.) onlar öz dərkətmələri nəticəsində buna “işiq saçaqlarına” ümid edərək “yoxladılar” və işi “aydınlaşdırırdılar.

Valiyeva V.F.

Romantic period in American Literature.

Modernism and Experimentalism.

Summary

The article is devoted to the analysis of the romantic period in American literature. The Romantic Movement, which began in Germany but quickly spread to England, France, and reached America nearly 1820 about 20 years after the revolutions of English poetry. As in America and Europe, it revived the circles of fresh ideas, art and intellectuals. However, there was an important difference: in America, romanticism and national expansion coincided with the discovery of the American voice. The passion for idealism and romanticism, which strengthened the idea of national identity, nourished the masterpieces of the American Revolution. Romantic ideals, an inspiration of nature, a spiritual and aesthetic dimension, metaphors of organic growth gathered around the art. The Romantics argued that art

could better express universal truth than science. The Romantics emphasized the expressive importance of art for the individual and society. According to the romantic theory, if personality and nature were one, then self-awareness would be a means of knowledge to understand the universe, not a selfish impasse. If one's personality were the same as all of humanity, then that individual would have a moral duty to eliminate social inequalities and reduce human suffering. The idea of "identity", which was understood by previous generations as selfish, has been redefined. New complex words used in a positive sense: "self-realization", "self-defense", "self-confidence". Personality development has become the main topic, and self-awareness has become the main method.

The article also analyzes the impact of modernism and experimentalism on America. The great cultural wave of modernism gradually began to wave in Europe and the United States in the early 20th century. It depicts a sharp departure from a sense of modern life through art and painting, as well as the classical traditions of Western civilization. Modern life is very different from traditional life. It was more scientifically accurate, more technologically more mechanized and richer. Modernism embraces all change.

Keywords: romantic period, modernism, experimentalism, transcendentalist movement, poetic renaissance.

**Романтический период в американской литературе. Модернизм и
экспериментализм
РЕЗЮМЕ**

В.Ф.Велиева

Статья посвящена анализу романтического периода в американской литературе. Романтическое движение, зародившееся в Германии, но быстро распространившееся на Англию, Францию и достигшее Америки почти в 1820 году, примерно через 20 лет после революций в английской поэзии. Как и в Америке и Европе, он оживил круги свежих идей, искусства и интеллектуалов. Однако имелось важное отличие: в Америке романтизм и национальная экспансия совпали с открытием американского голоса. Страсть к идеализму и романтизму, укреплявшая идею национальной идентичности, питала шедевры американской революции. Романтические идеалы, вдохновение природы, духовное и эстетическое измерение, метафоры органического роста собрались вокруг искусства. Романтики утверждали, что искусство может лучше выражать универсальную истину, чем наука. Романтики подчеркивали выразительное значение искусства для личности и общества. Согласно романтической теории, если бы личность и природа были едины, тогда самосознание было бы средством познания для понимания вселенной, а не эгоистичным тупиком. Если бы личность человека была такой же, как у всего человечества, то у этого человека был бы моральный долг устранить

социальное неравенство и уменьшить человеческие страдания. Идея «идентичности», которую предыдущие поколения понимали как эгоистичную, получила новое определение. Новые сложные слова употреблены в положительном значении: «самореализация», «самозащита», «уверенность в себе». Главной темой стало развитие личности, а главным методом стало самопознание. В статье также анализируется влияние модернизма и экспериментализма на Америку. Великая культурная волна модернизма постепенно захлестнула Европу и США в начале 20 века.

Он изображает резкий отход от смысла современной жизни через искусство и живопись, а также классические традиции западной цивилизации. Современная жизнь сильно отличается от традиционной жизни. Она была более точной с научной точки зрения, более технологичной, более механизированной и богаче. Модернизм охватывает все изменения.

Ключевые слова: романтический период, модернизм, экспериментализм, трансценденталистское движение, поэтический ренессанс.

Ədəbiyyat:

1. Amerika ədəbiyyatının xülasəsi, Distributd by Embassy of the United States of America, səh.140
2. A sourcebook to our Multicultural literary Heritage by Alpana Sharna Knippling (Westport, Connecticut: Greenwood, 1996)
3. A Bio – Bibliographical Critical Sourcebook By Emmanuel S.Nelson (Westport, Connecticut, Greenwood, Press, 2000)
4. Американская литература XIX - XX веков. Краснодар: 1981, с.156

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aidə Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NASIBOVA SEVINJ KHALIL

Baku Slavic University

**DOSTOEVSKY'S TRADITIONS IN THE ENGLISH LITERATURE OF
FIRST HALF OF XX CENTURY (J.POWYS, J.CONRAD, J.GALSWORTHY)**

Summary

Article is devoted research of Dostoevsky's creativity in the English literature of first half of XX century, also are analyzed Dostoevsky's traditions in creativity of English writers. The article is devoted to the study of Dostoevsky's work in English literature in the first half of the 20th century. The article also examines the traditions of Dostoevsky in the works of English writers. Dostoevsky is not just a famous writer, but also a brilliant thinker, a researcher of the human soul. Dostoevsky's heroes seek justice everywhere and in everything. They lead heated political and philosophical disputes, reflect on "being" and "nothing", express their opinion with complete frankness, with a variety of convictions, with a variety of life experiences. The heroes of the writer are always not in static, but in dynamics, in action. This is a distinctive feature in the artistic depiction of Dostoevsky.

Dostoevsky's novels are distinguished by a special style. They do not have a clear sky, a beautiful landscape, nature. There is only a human, a human voice. There are many human voices in his novels. They stand on a par with the author and always speak in an affirmative tone. In fact, Dostoevsky is the creator of a new novel genre that does not obey any laws. M.M. Bakhtin calls it a "polyphonic novel".

Each of Dostoevsky's heroes, unlike the others, is driven by his own truth, his own principles. The clash of different ideas and beliefs allows the author to find the truth, which can be the right idea for humanity. In the inner world of his characters there is a special drama. They want to resolve the age-old questions of good and evil. Their scope of thought and feeling is unlimited.

The work of the great Russian writer F.M. Dostoevsky has always been studied with special interest not only in Russia, but also in Europe. Among them are literary critics, and psychologists, and philosophers. Dostoevsky's works helped to take a different look at the world and open up its new face. The fundamental questions of life have always been resolved in novels with the participation of its heroes.

F. M. Dostoevsky is a world-class writer. He shook the whole world with his grandiose novels. His role is great not only in literature, but also in science. It was thanks to him that scientists made scientific discoveries.

Key words: *Dostoevsky, England, Literature, Tradition*

English literature of the 20th century is characterized by a great variety of artistic methods and values. It is in the 20th century that a strong desire arises for the liberation of culture and literature from the essence of Victorian society. Criticism became the dominant factor at the beginning of the 20th century. It had various forms. One of them is modernism.

Critics and historians wanted to characterize the first half of the 20th century in terms of modernism. Representatives of this movement aspired to the “new”, denying the old traditions of previous generations. They completely rejected their predecessors. The spiritual crisis experienced by the intelligentsia in Great Britain at the beginning of the 20th century put realist traditions to the test. In the person of Lawrence, Joyce, Eliot, Woolf, modernism successfully developed. Their goal was to express the “inexpressible”, the slightest movements of the soul, to create an atmosphere of individual life.

The ways of development of the English novel were largely determined by the artistic “discoveries” of Russian writers – I. Turgenev, L. Tolstoy, F. Dostoevsky. The role of Dostoevsky in the ideological development of the English novel is especially great. He seemed to foresee the future of mankind, like a prophet. British critics saw in him a mystic, a seer, an irrationalist. He brought a new novel genre to world literature. The theme of “underground”, “duality”, depth psychology so stunned English writers that they used this technique in their works.

Dostoevsky's themes – the themes of crime, sinfulness, prostitution, urban alienation, family breakdown, mental disorders, the decline of religious faith, as well as his penetrating psychological insight and prophetic understanding, modern totalitarian ideology and the socio-spiritual chaos generated by the unrest of capitalism – are deeply in tune with the demands twentieth century.

English critics called Dostoevsky's novels psychological. It is defined relatively late by English novelists as J.K. Powys and D.G. Lawrence. These writers have regarded Dostoevsky in various ways. The work of the Russian writer has become an integral part of English literature. “No English novelist has explored the human soul as deeply as Dostoevsky,” noted the English novelist E.M. Forster in his book *Aspects of the Novel* (1, p. 26).

British writer and teacher J.K. Powys considered Dostoevsky “the greatest of all novelists”. Powys, like his contemporaries Y. Lavrin and J. Lloyd, explored the creative path of the Russian writer. In 1915 he published a collection of articles, *Visions and Revisions; A Book of Literary Devotions*. In this collection, one article was devoted to the work of Dostoevsky. It was a small job. Then this work, like others, could be considered an important study when the First World War swept the whole of Europe. Powys compares Dostoevsky with Nietzsche in his article. According to the author, Dostoevsky saw that the impetus for the movement of life stems from the insane struggle between the “Strong” and the “Weak”. Here we can

agree with the author. It was Dostoevsky's emphasis on this struggle that helped Nietzsche create his "theory" – "The Will to Power", "Superman". They converge on the "general situation", but disagree on the fact that for Nietzsche the hope for humanity lies in the "Strong", for Dostoevsky - in the "Weak". Nietzsche's aphorism: "The sick and the weak must perish, and the strongest must defeat ... Push the falling one!" And Dostoevsky says: "For the time being, I hasten to protect myself, and therefore I completely refuse the highest harmony. It is not worth the tear of even one tortured child who beat himself on the chest with his fist and prayed in his stinking kennel with his unredeemed tears to the "God"! Not worth it because his tears remained unredeemed. They must be redeemed, otherwise there can be no harmony" (2, p. 223).

According to Powys, only Dostoevsky understands the depravity of the spirit, the flesh and the amazing prank, whereby a person will not always seek his own realization and well-being, but just as often his torment and destruction. Dostoevsky really has the demonic power to reveal the dark side of the human brain, where the phantoms of unsatisfied desire hide, and where unexpressed passions stretch out miserable hands forward (3, p. 242).

The approaches of British novelists to Dostoevsky's work are different. His assessment in English criticism is measured in different ways. There is no clear relationship with him. This comes from the versatility of the novels of the Russian writer. Dostoevsky's novels are not characterized by a measured, calm flow. His element is a heightened attention to the crisis state of the individual and the world around him.

Joseph Conrad (Józef Kozheniowski) (1857-1924) was an English writer of Polish origin. Along with other English writers, he also experienced the noticeable influence of Dostoevsky. Although Conrad denied the influence of the Russian writer. Conrad, like Lawrence, "disliked" the Russian writer. This "dislike" can be explained by the fact that in the 60s of the XIX century, during the Polish liberation movement, his father was exiled to the Russian Empire – Vologda. Conrad's mother went with him after his father when he was 4 years old. The Russian Empire doomed his parents to exile and death. Hence arose alienation and hostility to Russia and its culture. In his journalism, where he deals with political issues, an anti-Russian tone is depicted. Thus appeared his political novel *Under Western Eyes* (1911), which was influenced by Dostoevsky's novel *Crime and Punishment*.

He took from the Russian writer the psychological image of the spiritual world of the hero, the transfer of his inner experience. This can be seen in his novels, especially in the novel *Through the Eyes of the West*, which reminds us of Dostoevsky's *Crime and Punishment*.

Through the Eyes of the West was written in 1911. The novel is set in Russia and Switzerland. The main character Razumov, a young, orphaned student at St. Petersburg University, has much in common with Raskolnikov. Both have similar

personalities. Even the choice of a surname (Raskolnikov from “split” and Razumov from “reason”) shows that Conrad used Dostoevsky’s technique. Only Razumov resembles Razumikhin, Dostoevsky’s friend, who is the embodiment of clear, practical reflection. In Dostoevsky, Razumikhin is shown with a healthy and almost cheerful attitude to the difficulties that Raskolnikov reflects on. However, Conrad gives these qualities in one person – In the person of Razumov, who, like Raskolnikov, has a “double” – Galdin. Razumov’s world revolves around his relationship with his sister and mother, and so is Raskolnikov’s. They both contemplate suicide while standing on the bridge. Dostoevsky, after killing the old woman, leads his hero to a confession before Sonya. Conrad, after the betrayal of his comrade, leads his hero to a confession before Natalia.

The novel *Through the Eyes of the West* is a dramatic copy of *Crime and Punishment*. Surprisingly, denying the influence of Dostoevsky, Conrad used the ways of conveying the artistic conception of the Russian novel, and thus “responded” to it in his own way. So, both writers have a similar method of conveying the “inner voice” of their characters. This is psychology.

Dostoevsky for the English writer John Galsworthy (1867-1933) was also one of these “sources”. He was a supporter of realistic art, a Nobel Prize winner (1932).

Assessing the merits of Russian writers in realistic art, Galsworthy did not disregard the role of Dostoevsky in the literary process. “It is impossible to imagine,” he wrote in his article, “a greater science fiction writer than Dostoevsky, and no one was able to portray the real situation so vividly” (4, p. 272).

Galsworthy, like his contemporaries (Lawrence, Conrad), was critical of Dostoevsky. Speaking about the difference between Turgenev and Dostoevsky, he called the latter an “amorphous giant” who is not a “Westernizer”. Despite the fact that he considered Turgenev a “great master”, from whom he learned a lot, his early novels did not remain without the influence of Dostoevsky.

In the early novels of Galsworthy, the influence of “*Crime and Punishment*” and “*The Humiliated and Insulted*” is noticeable. In the novel “*First and Last*” many details remind us of “*Crime and Punishment*”. Both writers begin their work with a time factor: the time is clearly indicated at the beginning of the works. But this is not the only technique that Galsworthy inherited from the Russian writer. Larry (Lawrence) from this novel is in many ways similar to Raskolnikov. They, committing a crime, somehow want to justify themselves. Their character is the same: both Raskolnikov and Larry “do not even hurt a fly”, but at the slightest injustice they raise a “revolt”. Galsworthy took from Dostoevsky elements of the “subconscious” that were not characteristic of his work. So, the story with the horse, because of which Larry “was ready to kill one driver who whipped his horse mercilessly” (5, p. 43), reminds us of Raskolnikov’s dream, where he experienced the same feeling in childhood. Sleep as an element of the subconscious plays an important role in the transmission of inner experiences in Dostoevsky. The Russian

writer, through this dream, reveals to us the “good soul” of his hero.

After committing the crime, Larry, like Raskolnikov, does not find a place for himself. Nobody sees them at the scene of the murder. The desire to see that terrible place where the murder was committed and where the body of the murdered person lies, arises in both Raskolnikov and Larry. In both works, there is an image of a “kind girl” who, due to life's difficulties, went on a “yellow ticket”. This is Sonya from “Crime and Punishment” and Wanda from “First and Last”, beloved of these heroes. They play an important role in revealing the characteristics of Raskolnikov and Larry.

Larry doesn't want anyone to be judged because of him. He cannot come to terms with the fact that some old man will be executed for his murder. If Raskolnikov is waiting for hard labor in Siberia, then the hero Galsworthy commits suicide. The German girl Mei from the novel “Defeat”, who left her homeland because of the war, is in England and lives on a “yellow ticket” like Dostoevsky's heroine. She is very “suffering” like Sonya Marmeladova from “Crime and Punishment” and Natasha Ikhmeneva from “Humiliated and Insulted”. With an attempt to portray a “poor” and “offended” person, Galsworthy turns to the work of Dostoevsky. May tells an English soldier who fought for his homeland about his “suffering” and “humiliated” life. The “clients” have made her life hellish and look upon her as a “fallen woman”. No one wants to understand what is going on in her soul. From pain and hatred, she even hides her nationality. The mental state of the heroine is sometimes shown by the writer as her “Russian sisters” – Sonya and Natasha. Thus, the Russian writer Dostoevsky, having influenced the English prose of the twentieth century, thereby helped the writers to create different stylistic novel genres in the literature of Britain. He received his assessment in different ways. He was criticized and elevated to a pedestal. But, despite the different attitudes of English writers towards Dostoevsky, they repeatedly turned to his work. The writers of Britain took from the Russian writer psychologism, polyphony, the image of the “humiliated” and “offended”, sinners and criminals, “fallen women”, “saint” and “prostitute” in one person, elements of the “subconscious” and many others.

References:

1. Forster E.M. Aspects of the Novel. London, Penguin Classics, 180 p.
2. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы // Полное собрание сочинений в тридцати томах. Том четырнадцатый. Л., Наука, 1976, 511 с.
3. John Cowper Powys. Visions and Revisions: A Book of Literary Devotions. London-New York, 2008, 302 p.
4. John Galsworthy. Vague Thoughts on Art // The Inn of Tranquillity. Bibliolife, LLC, 209. 292 p.

5. Голсуорси Джон. Первые и последние // Новеллы. Москва, Художественная литература, 1975, 206 с.

Насибова Севиндж Халил гызы

**ТРАДИЦИИ ДОСТОЕВСКОГО В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА
(ДЖ.ПОУИС, ДЖ.КОНРАД, ДЖ.ГОЛСУОРСИ)**

Резюме

Статья посвящена исследованию творчества Достоевского в английской литературе первой половины XX века. В статье также рассматриваются традиции Достоевского в произведениях английских писателей. Достоевский не просто известный писатель, но еще и гениальный мыслитель, исследователь человеческой души. Герои Достоевского ищут справедливость везде и во всем. Они ведут горячие политические и философские споры, размышляют о «бытии» и «ничто», высказывают свое мнение с полной откровенностью, с самыми разными убеждениями, с самым различным жизненным опытом. Герои писателя всегда находятся не в статике, а в динамике, в действиях. Это отличительная черта в художественном изображении Достоевского.

Романы Достоевского различаются особым стилем. В них нет ясного неба, красивого пейзажа, природы. Там только человек, человеческий голос. В его романах много человеческих голосов. Они стоят наравне с автором и всегда говорят в утвердительном тоне. По сути Достоевский – творец нового романного жанра, который не подчиняется никаким законам. М.М.Бахтин называет это «полифоническим романом». Каждый из героев Достоевского, в отличие от других, движется своей правдой, своими принципами. Столкновение разных идей и убеждений дает автору найти истину, которая может быть верной идеей для человечества. В внутреннем мире его героев существует особый драматизм. Они хотят разрешить вековые вопросы добра и зла. Их масштаб мысли и чувства безграничен. Творчество великого русского писателя Ф.М.Достоевского всегда изучалось особым интересом не только в России, но и в Европе. Среди них и литературоведы, и психологи, и философы. Произведения Достоевского помогали иначе взглянуть в мир и открыть его новое лицо. Коренные вопросы бытия всегда решались в романах с участием его героев.

Ф.М.Достоевский – писатель мирового масштаба. Он со своими грандиозными романами сотряс весь мир. Его роль велика не только в литературе, но и в науке. Именно, благодаря ему, ученые сделали научные открытия.

Ключевые слова: Достоевский, Англия, литература, традиция

Nəsimova Sevinc Xəlil qızı

**DOSTOYEVSKI ƏNƏNƏLƏRİ XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI İNGİLİS
ƏDƏBİYYATINDA (C.POUIS, C.KONRAD, C.QOLSUORSI)**

Xülasə

Məqalə 20-ci əsrin birinci yarısında ingilis ədəbiyyatında Dostoyevskinin yaradıcılığının tədqiqinə həsr edilmişdir. Məqalədə ingilis yazıçılarının yaradıcılığında Dostoyevski ənənələri araşdırılır. Dostoyevski təkcə məşhur yazıçı deyil, həm də parlaq mütəfəkkir, insan ruhunun tədqiqatçısıdır. Dostoyevskinin qəhrəmanları hər yerdə və hər şeydə ədalət axtarırlar. Onlar qızgın siyasi və fəlsəfi mübahisələrə rəhbərlik edir, “varlıq” və “heç nə” üzərində düşünür, fikirlərini tam səmimiyyətlə, müxtəlif əqidələrlə, müxtəlif həyat təcrübələri ilə bildirirlər. Yazıçının qəhrəmanları həmişə statik deyil, dinamikada, hərəkətdədir. Bu, Dostoyevskinin bədii təsvirində fərqləndirici xüsusiyyətdir. Dostoyevskinin romanları xüsusi üslubu ilə seçilir. Onların aydın səması, gözəl mənzərəsi, təbiəti yoxdur. Yalnız insan və onun səsi var. Onun romanlarında çoxlu insan səsləri var. Müəlliflə bir sırada dururlar və həmişə müsbət tonda danışirlər. Əslində Dostoyevski heç bir qanuna tabe olmayan yeni roman janrının yaradıcısıdır. M.M.Baxtin onu “polifonik roman” adlandırır. Dostoyevskinin qəhrəmanlarının hər biri digərlərindən fərqli olaraq öz həqiqəti, öz prinsipləri ilə hərəkət edir. Müxtəlif ideya və inancların toqquşması müəllifə həqiqəti tapmağa imkan verir ki, bu da bəşəriyyət üçün düzgün ideya ola bilər. Onun personajlarının daxili aləmində xüsusi dram var. Onlar xeyir və şər inqisafatları boyu mövcud olan suallarını həll etmək istəyirlər. Onların düşüncə və hiss dairəsi qeyri-məhduddur. Böyük rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin yaradıcılığı nəinki Rusiyada, hətta Avropada da həmişə xüsusi maraqla öyrənilib. Onların arasında ədəbiyyatşünaslar, psixoloqlar və filosoflar var. Dostoyevskinin əsərləri dünyaya fərqli nəzər salmağa və onun yeni üzünü açmağa kömək etmişdir. Həyatın əsas məsələləri həmişə onun qəhrəmanlarının iştirakı ilə romanlarda öz həllini tapmışdır.

F. M. Dostoyevski dünya səviyyəli yazıçıdır. O, möhtəşəm romanları ilə bütün dünyanı lərzəyə gətirmişdir. Onun təkcə ədəbiyyatda deyil, elmdə də rolu böyükdür. Məhz onun sayəsində alimlər elmi kəşflər etmişlər.

Açar sözlər: Dostoyevski, İngiltərə, ədəbiyyat, ənənə

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: professor Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**RƏSUL RZA POEZİYASINDA LİRİK QƏHRƏMAN VƏ ONUN
MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Rəsul Rza yaradıcılığında məhəbbət, əhd, vəfa, ləyaqət, dönüklük lirik bir dillə tərənnüm olunur. Bu məhəbbətin tərənnümündə Rəsul Rza sənətinə, lirik duyğularına uyğun tərənnüm var. O, məhəbbətin doğurduğu kədər, qüssə dəryasına baş vurub hüzn içərisində boğulmur, acı-acı göz yaşı tökmür, çəkdiyi cövr-cəfadan şikayətlənmir. Burada məhəbbət, sədaqət, vəfa, könül duyğuları tərənnüm olunur, əsas mövzu məhəbbətdir, sədaqətdir. Rəsul Rza yaradıcılığında məhəbbət poetikasının özünəməxsus gözəlliyi var.

Şairə görə insan öz sevgisini, məhəbbətini kimsəyə açmamalıdır, «Yüz sözü, yüz sirri dostu desə» və «məhəbbətin sirrini özündə saxla»malıdır. Çünki bu məhəbbət şairin nəzərində geniş bir məfhum olub, tək bir insanın deyildir, tək o sevinin deyildir. Ona görə də məhəbbətin ismətli adı, qiymətli bu sevgini gizlin saxlamalıdır. Çünki məhəbbətin qərar tutduğu yer ürəkdir və şairin özü demişkən «ürək süfrə deyil, gəlib-gedənə açasan».

Şair saf məhəbbəti yüksək qiymətləndirir, onun nəzərində o, elə bir varlıqdır ki, ləkə götürmür, şübhələr, qısqanclıq məhəbbəti öldürə bilər, ona görə də sevinən də, sevilən də məhəbbətini, səadətini ona düşə biləcək ləkələrdən qorunmalıdır. Çünki məhəbbət də, elə sevgi də sevinən lirik qəhrəmanın nəzərində bir imtahandır.

Açar sözlər: sənətkarlıq, mübarizlik, şeir, ədəbiyyat, yaradıcılıq, şair.

Rəsul Rza Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında öz dəst-xətti olan görkəmli sənətkarlardan biridir. Onun bir-birindən maraqlı, bədii cəhətdən qüvvətli, sənətkarlıqla yazılmış əsərləri vardır. R.Rza xalqımızın ən böyük mənəvi sərvəti olan söz xəzinəmizin incəliklərindən yararlanmaqla qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır.

Anadan olmasının 90 illiyi münasibəti ilə şairin əsərləri beş cildə latın qrafikasıyla yenidən nəşr olunmuşdur. Bu cildlərdə onun lirik şeirləri, poemaları, müxtəlif dövrlərdə yazdığı məqalələr, xatirələr toplanmışdır.

Rəsul Rzanın yaradıcılığı həm məzmun, həm də bədii forma cəhətdən zəngindir. Bir zamanlar R.Rza sənətinə dərinlikdən bələd olan azadlıq aşiqi, alovlu sənətkar Xəlil Rza Ulutürk “Zamanın adından danışan sənətkar” əsərində yazırdı: “R.Rzanın poeziyası-təfəkkür poeziyasıdır. Onun şeirləri oxucunu düşünməyə, həm də dərinlikdən düşünməyə, fəal idraka təhrik edir. Şairin bəzən aşkar demədiyini, açıb-ağartmadığını anlamağı, duymağı arif oxucunun öz öhdəsinə buraxır. Ona görə bu şeirlər oxucudan mədəni səviyyə, müasir poetik üslubu qavrayan bədii zövq, hətta adi milli şüurdan doğan bir sıra başqa keyfiyyətlər tələb edir. Bu şeirlər yalnız bədii

zövq üçün meydana gəlməmiş, birinci növbədə yeni insan tərbiyə etmək, vətənə, xalqa, insana bağlı könül sahibləri yetişdirmək üçün yazılmışdır.” [1,152]

Sərbəst şeirin bədii imkanlarından sənətkarlıqla yararlanan Rəsul Rzanın hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq bu mövzudakı təmkin, sərbəstlik, fikrin ifadəsi diqqətdən yayınmır. Onun əsərlərində qürur, mərdlik, prinsiplilik, mübarizlik vardır. Yaradıcılığında bəşəriyyətin azad, sakit, xoşbəxt həyatı, üstündə dünyaya göz açdığı Yer kürəsi, burada baş verən hadisələr və onun bir kiçik hissəsi olan Ana Vətəni - Azərbaycanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, şərəfli tarixi, insan zəkası, insan əməyi, dünya xalqlarının inkişafı, sülh, müharibə, fəlakətlər, şairin könül çırpıntıları, lirik duyğuları, nəcib insani hissləri əsas yer tutur. Hansı əsərinə diqqət yetirsək, ona tədqiqatçı, oxucu gözüylə baxsaq düşündürücü mövzularla, fikirlərlə, ideyalarla qarşılaşırıq. Şairin lirik şeirləri bu cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Həmcə kiçik bu lirik şeirlərdə böyük fikirlər, arzular, həyatı məsələlər ön plandadır.

R.Rza yaradıcılığında (“Soruş”şeirində) şair böyük sənətkarlıqla lirik düşüncələrini verir. Burada şairin fəlsəfi düşüncələri ilə poetik duyğuları birləşir. Şair gördüyü həyat hadisələrini, ətrafında baş verən reallıqları poetik bir dillə qələmə alır; odun nə çəkdiyini küldən, başın nə çəkdiyini dildən, nəğmələrin həsrətini bir qırıq teldən, zülmətin, qaranlığın verdiyi möhnəti kordan soruşmağı məsləhət bilən şairin qəlbində insani hisslər dolaşır:

Mən kölgəsiz bağ görmədim,

El dərdi tək dağ görmədim.

Gözlərimi yumub açdım

Neçə dostu sağ görmədim. [2,86]

-misralarında ən böyük dərini-el dərini göstərməklə yanaşı, gözünü açıb-yumunca neçə dostunu itirdiyindən doğan kədərini də ifadə edir. Şeirin ikinci hissəsində də şair lirik hisslərini tərənnüm etməklə yanaşı bir şair kimi narahatdır. “Hansı sözüm, hansı şeirim yaşayacaq məndən sonra mən bilmirəm, eldən soruş!”- deyən şair qələmiylə xalqa xidmət etdiyindən, onun mənafeyini müdafiə etdiyindən şeirlərində xalqilik prinsiplərini əsas tutduğundan hansı əsərinin yadda qalacağını eldən, xalqdan soruşmağı məsləhət bilir. Çünki şairin, sənətkarın yaratdığı əsər o zaman qüdrətli əsər olur ki, o əsərdə xalqın istək və arzuları, fikir və duyğuları yaşayır.

“Dinmədik” şeirində də şair “Darısqallıq” şeirində həllini tapmaqda aciz qaldığı təbiət qanunları haqqında poetik düşüncələrini ifadə edir. Dayanmadan yağışların yağması, hər yanın suya qərq olması, “yazın oğlan çağında” yenidən qışın hökmranlıq etməsi, quraqlığın, susuzluğun yaranması, istidən təbiətin, meşələrin od tutub yanması, güclü küləklərin fəlakətlər törətməsi - bütün bunların “təbiətin şiltaqlığıdır” deyərək qəbul edilməsi lirik qəhrəmanı düşündürür. O bunların sakitliklə qəbul edilməsindən narahatdır. O, təbiətin, “dünyamızın bu bəd gücünə” qarşı çıxmaq, təbiətə, insanlara, kainata, həyata qarşı zidd olan təbii

fəlakətləri aradan qaldırmaq üçün insanı oturmamağa, yollar axtarmağa çağırır. Bu gün susub oturaraq bütün bu fəlakətləri təbiətin qanunu kimi qəbul etmək məcburiyyətində qalan şair ümidini gələcəyə, “nəvə-nəticələrə” bağlayır:

Bəlkə nəvə-nəticələr
Dünyamızın bəd gücünə
Bir gün olar qalib gələr...

“İnsan şəkli” şeirində şairin humanist duyğuları tərənnüm olunur. Şair tarixin bütün səhifələrinə əl gəzdirir. Dünyanın hansı bölgəsində yaşamasından asılı olmayaraq, öz mübarizliyi, əqidə dönməzliyi, məğrurluğu, faciəsi ilə bəşəriyyətin yaratmış olduğu tarixdə zamanın müxtəlif dövrlərində yaşayan, yaradan, fəaliyyət göstərən, dünyanın haqsızlıqlarının qurbanı olan, hegemonçuluq siyasəti yeridən dövlətlərin törətdikləri qanlı cinayətlər, faciələr zamanı başı müsibətlər çəkən İnsan obrazından söhbət açmaq istəyir. Lirik qəhrəman bir sərgi salonu tələb edir və orada məhz bu insan şəklini asacağını bildirir. “Adi bir insan” şəkli asacağını bildiren lirik qəhrəman o şəkli kiçik bir sərgidə asmaq istəsə də, istəyir ki, o İnsan şəkli

Görünsün dünyanın hər yerindən
zamanın keçmişindən,
dövrünün indisindən,
əsrin gələcəyindən! [3, 147]

O İnsan şəklinin arxasında şair diri-diri dərisi soyulan Nəsimini, məşəl tək yanmış azəri qızını, öz ideallarına sadıq qaldığı üçün tonqala atılıb yandırılan Cordano Brunonu, savadsızlığı ucbatından başı bəlalar çəkən Məhəmmədhəsən kişini, ikinci dünya müharibəsi zamanı atılmış bombadan darmadağın edilmiş, dəhşətli ölüm kabusunun qurbanı olmuş və bu gün də onun ağrı-acılarını, dəhşətlərini yaşayan Xirosimonun ölümə məhkum edilmiş sakinlərini, öz eşqi-məhəbbəti, saf duyğuları uğrunda çarpışan, bu yolda canını qurban edən Fərhadı, Şirini, Əslini, Kərəmi, Böyük Vətən müharibəsi illərində alman faşizminə qarşı mübarizədə qəhrəmanlıqla vuruşan İsrafili, Qafuru - insan səadətini, insan xoşbəxtliyini dünyada hər şeydən üstün tutan Prometeylər nəslini görür - zaman – insan məfhumunu ümumiləşdirir. İnsanlığın ömür yolu adlandırdığı bu şəklın müəllifinin “Zaman”olduğunu bildirir. Bütün dünyada insanpərvərlik, humanist ideyalarla yaşayan, yaşamaq, yaratmaq eşqilə çırpınan insanın keçdiyi ömür-gün yolunu müxtəlif obrazların-tarixin səhifələrinə öz mübarizliyi, əzmkarlığı, mərdliyi, qəhrəmanlığı, dincliyi ilə əbədi həkk olunmuş insanların əməlini, “insanlığın ömür yolu” adlandıran şair onlara humanistcəsinə yanaşır. Bu şeirdə şair təkcə vətəndaş şair kimi çıxış etmir, eyni zamanda bəşəri duyğular bu şeirdə güclüdür. Şairin fikrincə, insan faciəsinə səbəb olan amillərin insanlığa vurduğu yaralar, tarixin sınaqlarına məruz qalmışlar bu şəkildə öz əksini tapmalıdır. Burada humanist şair insan dözümlünü, səbrini, mübarizliyini tərənnüm etməklə yanaşı, insana, insanlığa məhəbbətini lirik boyalarla verir. Fəlsəfi düşüncələrini, lirik duyğular üzərində kökləyən şair böyük sənətkarlıqla insan obrazını yaradır. O insan obrazını ki, bu

insan obrazı arxasında dözümlü, səbri, dəyanəti, insani duyğuları ilə bəşəriyyət tarixinə həkk olunmuş Nəsimilər, Cordano Brunolar, Xirosimo faciələrini yaşayan insanlar durur. Rəsul Rza bu şeirlərində təkcə bir xalqın deyil, bütün dünyada yaşayan insanların şairi kimi çıxış edir. Onda xəlqiliklə yanaşı bəşəriyyət də güclüdür.

“Məndə ixtiyar olsa” şeirində şairin bu humanist duyğuları daha lirik boyalarla tərənnüm olunur. Lirik qəhrəman uşaqların ağlamasına, güllərin açılmasına, gözlərin qapanmasına, ümidlərin sönməsinə dözmür. “Mən istəyirəm” deyərək öz arzu və istəklərini bildirən lirik qəhrəman meyvələrin öz fəslində dəyməsini istəyirsə, ürəklərə söz dəyməsini istəmir; çoxlu bar verməklə budaqların əyilməsini istəyirsə, insanların xəcalətdən, dərddən-qəmdən, gücsüzlükdən, qüvvəsizlikdən başının əyilməsini istəmir; göz yaşı kimi büllur bulaqların axıb getməsinə istəyirsə, insanların göz yaşının axmasını istəmir. İnsanların ələ baxmasını istəməyən şair onlara dinclik, firavanlıq, sakit həyat, sevinc, səadət arzulayır. Bütün varlığıyla insanlara, insanlığa sevgi arzulayan şair şeirdə saf, təmiz qəlbi bir xeyirxah insanın arzu və istəklərini əks etdirir.

Şairin lirik qəhrəmanı gələcəyin taleyini də düşünür. Nigaran qəhrəman (“Nigaranlıq” şeirində) dünyada insanların sayının artmasıyla, təbii sərvətlərin tükənməsiylə əlaqədar olaraq gələcəkdə insanın yaşamasını təmin edəcək vasitələrin tükənə biləcəyindən də narahatdır:

Gələcək günün nigaranlığı
İnsanlara bir doyumluq çörək.
Bir içimlik su çatacaqmı?

Eyni zamanda lirik qəhrəman insanların xarakterindəki köhnəliyin, fənalığın, minlərlə xəstəliklərin müalicəsini təmin edə biləcək kəşflərin, ixtiraların nigarançılığını çəkən insandır. Çünki şairin nəzərində o bu günün, gələcəyin övladıdır. Çünki keçmiş də, bu gün də, gələcək də onundur. Keçmiş “ibrət, öyrənc” kitabı, bu günün, gələcəyin sorğusuna cavabı bilən şair bütün varlığıyla gələcəyə bağlı olduğunu bildirir. Dünya, kainat, onun qayğıları, keçmiş, gələcəyi, bu günü lirik qəhrəmanın həyatının mənasıdır. Çünki: “dünya bütün varlığıyla, yoxuyla, azıyla, çoxuyla, dəhşətləri, sevincləri, azadlığı, dustaqlığı ilə” şairin evidir:

Dindirir məni!
Yükü çiynimdə.
Qayğısı beynimdə.
Ümidi gözümdə
Həqiqəti sözümdə
Bu gün-
Çağımdır mənim.
Ömür sınağımdır mənim. [4,183]

Vətəninə, torpağına, onun tarixinə, keçmişinə hörmət edən, onun bu günü, gələcək qayğılarıyla yüklənən şair (“Mənim arzum” şeirində) “kənüldolusu sevinc”, təmiz hava, qəlbi açıq, yaxşı dost arzulayır. Dost istədikdə də elə dost arzulayır ki,

yaman gündə ilqarında sınaqdan üzüağ çıxsın. Dostluğu, düşmənçiliyi bilinməyən, “ikiüzlü insandan həzər” deyən şair gül gülü, çiçək çiçəyi çağırən bahar fəslini arzulayır, bolluq arzulayır, dünyasına aydın gündüzlər diləyir.

Rəsul Rza sovet ideologiyasının hakim olduğu bir dövrdə öz sözünü deməyi bacaran, öz dəst-xətti olan şair idi. Onun şeirlərini oxuduqda biz onu Xəlil Rza demişkən “Yaponiyadan bəhs edən şeirlərini oxuyanda onu yapon şairi adlandırmaq istəyirsən. Dehliyə yaranmış misraların hərərətini duyanda sanırsan ki, qarşında Hind şairi dayanıb. Maraqlısı budur ki, bəşər şairi olmaq üçün ilkin şərt heç də uzun marşrutlu səyahətlərə çıxmaq deyil. R.Rza birbaşa Bakıda, yaxud doğma Göyçayda qələmə aldığı misralarında da dürlü xalqların, millətlərin ən sağlam duyğularının, qızğın fikirlərinin tərcümanı kimi boy göstərə bilmişdir. Bəşər şairi olmağın ilkin şərti öz xalqının şairi olmaqdır”.

Rəsul Rza xalqının şairi idi. Qorxmadan, çəkinmədən cəmiyyətdə hökm sürən hakim partiyanın hegemonçuluq siyasətinə, onun prinsiplərinə qarşı çıxırdı. Sənəti də, sənətkarı da azad görmək istəyirdi və bunu şeirlərində, əsərlərində açıq-aydın verirdi.

Şair inanır ki, Təbrizin yeni səttarxanları ortaya çıxacaq, yenə azadlıq bayrağını yüksəklərə qaldıracaq, öz gücünə güvənən qüdrətli cavanlar Təbrizin üzünə, taleyinə xoş günlərin qapısını açacaq. Çünki Təbriz həmişə qəhrəmanlar şəhəri olmuşdur, son gülləsinə qədər vuruşan oğulları heç zaman döyüş meydanından qaçmamış, əksinə öz dözümlü, mərdanəliyi ilə tanınmışdır. Döyüş meydanında cəngavərlik göstərən:

Yaralılar ufuldamadı.
Can verənlər inləmədi.
Susuzlar yandım demədi.
Öpdü qurumuş dodaqları
Qan hopmuş torpağı.
Yaralarına basdılar
Qan rəngli bayrağı.
Nə düşmən onlardan
Bir aman söz ala bildi.
Nə bu ölümü yağı duydu.
Nə qala bildi.

Düşmən onların cəsədlərini də ayaqlar altına sərilməyi görmədi. Qala divarlarına söykənərək bir-birinə dayaq verən, bir-birilə çiyin-çiyinə duraraq mərdlik nümayiş etdirən bu vətən igidləri “Ərk qalası” şeirində əsil qəhrəmanlıq, qorxmazlıq simvolu kimi təənnüm olunur. Bu vətən oğullarının ölümü də gözəl idi. Çünki şair demişkən “ölərkən ayaqlarının altında vətənin torpağı, “başlarının üstündə vətən ulduzları” dayanmışdı. [5, 245]

Şairin qəlbində Ana vətənin hər guşəsi tərif edilir. Onun “Şuşa”sı, “Şamaxı”sı, “Göyçay”ı lirik boyalarla təənnüm edilir, çünki bu torpağın hər qarışı onun üçün

doğmadır, əzizdir. O, vəslinə nəğmə qoşduğu hər obadan, hər oylaqdan söz açanda onları bir-birindən ayırmır, bütöv, vahid Azərbaycan məhəbbəti sinəsində qol-budaqlanıb, kök atmışdır. O, Göyçayda oturub Ana Vətəninə hər qarışına olan məhəbbətini ifadə edir:

İstədim Göyçaydan yazam bu şeiri.
Qarşımda canlandı vətən torpağı.
Bir kəndin, bir elin, bir obanın yox
Azərbaycanımın bağçası-bağı.

Rəsul Rza bütünlüklə vətəninə bağlı sənətkar idi. Şairin qəlbində bu torpağa güney, quzey -deyib ayrılanlara, onun taleyinə bu ayrılıq səhifəsini açanlara qarşı sonsuz nifrəti vardır, çünki vətənin parçalanması sənətkar üçün dəhşətdir:

Vətən torpağını ayırım necə.
Bu Şəki, bu Ərəş, bu Şirvan deyər!
Bəs Gəncə, Qarabağ, bəs Naxçıvana
Nəğmə qoşmayımı dur, dayan deyər?

Doğulub boya-başa çatdığı Göyçayı şair demişkən “ayırmıram böyük vətəndən”.

R.Rza “Söz ver mənə” şeirində də bu ideyanı - vahid Azərbaycan ideyasını əsas tutur. Dünyanın müxtəlif nöqtələrinə səpələnmiş, otuz milyondan çoxu Güney Azərbaycanda qalmış, orada yaşayan həmvətənlərinin, millətinin taleyinin varlığını şeirində yaşadır. Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların Yer kürəsinə səpələnmiş azərbaycanlılardan az olduğunu bilən, bu millətin sayca çoxluğunu gizlətməyə çalışanların, unudanların yaddaşını oyatmağı bir azərbaycanlı ziyalı kimi şair müqəddəs vəzifəsi bilir.

(«Axı mənim çoxum o taydadır») («Söz ver mənə» şeirində) - deyərək kükrəyir və fikrini daha qabarıq, daha böyük sərtliklə həqiqət üzlərə çırpmaqla söyləyir, yatmış yaddaşları titrədir).

Şair onların dilinin dilindən ayrı olmadığını, nəğmələrinin, musiqisinin, ahənginin, «bəstəsinin» bir olduğunu, gözü-gözündən, laylayı laylasından, şikəstəsi şikəstəsindən olduğunu söyləyir və dəmir sərhədləri heç sayır, bir millətin arasına çəkilməmiş sərhədləri aşır:

Sən baxma sərhəd dirəyinə,
Qulaq as insan ürəyinə.
Mənim çoxum o taydadır.

Rəsul Rza onun azsaylı millət kimi qələmə verənlərə qarşı çıxaraq, əsil həqiqətin bir gün üzə çıxacağına), o əsarət zəncirlərindən bu millətin qurtulacağına və 60 milyonluq Azərbaycan xalqının varlığının həqiqət olduğunun sübut olunacağına inandığı üçün qarşısında bu millətin sayını dörd milyon göstərən «sədri» ittiham edir və ondan tələb edir ki:

Salma məni
siyahının axırlarına.

And olsun
qəlbimin həsrət ağrısına!
Bu gün olmasa da sabah
qırılacaq zəncirlər,
Könüllər açılacaq,
Onda, özün deyəcəksən.
Gəl söz sənindir.
O gün gələcək!

Rəsul Rza (uzaqgörənliklə, bu böyük həqiqətin gerçəkləşəcəyinə inanır, bu inamını lirik qələmində yaşadır). Rəsul Rza Azərbaycan xalqına, onun mədəniyyətinə, əhalisinin sayına, onun elmi-potensialına hörmətlə yanaşdığını, bu millətin alim və ziyalılarına məhəbbətini təkcə yaradıcılığında deyil, ictimai fəaliyyətində də sübut etmişdir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaktoru işlədiyi dövrlərdən məlumdur ki, ASE tərtib olunarkən o, bütün gücülə mübarizə apararaq, Azərbaycan millətinə mənsub olan alimlərin o kitaba düşməsinə mane olan qüvvələrə qarşı çıxmış, bu yolda mübarizəsindən əl çəkməmiş, başı çox bələlər çəksə də az da olsa istəyinə nail olmuşdur.

Rəsul Rza vətəninə, xalqına, yurduna bağlı insandır. O, anasının öz dilində söylədiyi laylaların seyrində böyüyüb və o laylanı nə yuxusunda, nə də ahıl yaşında unuda bilməyən sənətkardır. Anasının laylasından gözəl, mənalı, ecəzkar layla tanımır, tanımaq istəmir. Bu laylanın seyrində böyüyüb, qeyri laylalar onun qulaqlarını didir, ürəyini göynədir. Çünki şair öz anasının laylasını unutmamışdır. Burada hər bir xalqın öz milli varlığını, ulularından ona miras qalan zənginliyi qoruyub saxlamaq fikri, ideyası əsasdır. Bəlkə də bir zamanlar vahid sovet ailəsi prinsiplərindən uzaqlaşma qorxusudur ki, bir azərbaycanlı vətəndaş şair kimi Rəsul Rzanı narahat edirdi. Hər sahədə olduğu kimi milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq sahəsində də ayıq olmağımızı məsləhət bilirdi.

Rəsul Rzanın sevən lirik qəhrəmanı ən incə duyğularını sadə, açıq bir şəkildə bildirir, boyasız, bəzəksiz məhəbbət bütün saflığı ilə oxucu qəlbini rıqqətə gətirir. Gözlərimiz qarşısında bütün qəlbiylə, öz sevgisinə bağlı, ona sədaqətli, təmiz, insani duyğulara sahib insan canlanır. Onun məhəbbətinin qarşısına çıxma biləcək maneələr azdır. O, Məcnun talei, Kərəm qismətli deyildir. Füzulinin lirik qəhrəmanı-sevən aşiqi oxucu qəlbini necə özünə cəlb edirsə, Rəsul Rzanın sevən aşiqi də bir o qədər ürək oxşayan, könül açan ürək, hiss sahibidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1988
2. R.Rza. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild, Bakı, 1981
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik, II cildə, Bakı, 2007
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. BDU nəşri, Bakı-2007, I cild
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. BDU nəşri, Bakı-2007, II cild

Summary
LYRIC HERO AND HIS SPIRITUAL QUALITIES IN
RASUL RZA'S POETRY

Love, covenant, fidelity, dignity, and betrayal are glorified in a lyrical language in Rasul Rza's work. There is a hymn of this love compatible with Rasul Rza's art and lyrical feelings. He does not grieve over the pain of love, does not drown in sorrow, does not shed bitter tears, and does not complain about his suffering. Here love, loyalty, fidelity, feelings of the heart are glorified, the main theme is love, loyalty. There is a special beauty of love poetry in Rasul Rza's work.

The poet thinks that a person should not reveal his love to anyone, "If a friend says a hundred words, a hundred secrets" and "keep his love in secret". Because this love is a broad concept in the eyes of the poet, it doesn't belong to a single person, it doesn't belong only to the lover. Therefore, the noble name of love must keep this precious love secret. Because the place where love decides is the heart, and as the poet himself said, "the heart is not a table, which you can open to passers-by".

The poet appreciates pure love, in his opinion, he is a creature that does not stain, doubt and jealousy can kill love, so both the lover and the beloved must protect their love and happiness from the stains that may fall on him. Because it is a test in the eyes of a lyrical hero who loves both love and affection.

Key words: craftsmanship, struggle, poem, literature, creativity, poet.

Резюме
ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ И ЕГО ДУХОВНЫЕ
КАЧЕСТВА В ПОЭЗИИ РАСУЛА РЗА

В творчестве Расула Рзы лирическим языком воспеты любовь, завет, верность, достоинство и предательство. Есть гимн этой любви, соответствующий творчеству и лирическим чувствам Расула Рзы. Он не скорбит о боли любви, не тонет в печали, не льет горьких слез и не жалуется на свои страдания. Здесь воспеваются любовь, верность, верность, чувства сердечные, главная тема - любовь, верность. В творчестве Расула Рзы есть особая красота любовной лирики.

По мнению поэта, человек не должен никому открывать свою любовь, «Если друг скажет сто слов, сто секретов» и «хранит тайну любви». Потому что эта любовь — понятие широкое в глазах поэта, это не один человек, это не единственный влюбленный. Поэтому благородное имя любви должно хранить в тайне эту драгоценную любовь. Потому что место, где решает любовь, — это сердце, а как сказал сам поэт, «сердце — не стол, ты открываешь его тем, кто приходит и уходит».

Поэт ценит чистую любовь, по его мнению, он существо незапятнанное, сомнение и ревность могут убить любовь, поэтому и влюбленный, и возлюбленный должны оберегать свою любовь и счастье от пятен, которые могут на него упасть. Потому что это испытание в глазах лирического героя, который любит и любовь, и нежность.

Ключевые слова: мастерство, воинственность, стихотворение, литература, творчество, поэт.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: Axundova Nəzmiyə Məmməd q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QƏRİBƏ MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Email: mammadovaqariba5@gmail.com

ADPU Üzeyir Hacıbəyov, 61

**GƏNCLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR
RUHUNDA TƏRBİYƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ROLU**

XÜLASƏ

Heydər Əliyev irsi və gənclərin milli, mənəvi, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi – bu iki məsələ bir-biri ilə nə qədər çox bağlıdır?

Məqalədə bu məsələyə dair aydınlaşdırmalar aparmaq və mülahizələr yürütmək qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Dünyanın seçilmiş liderlərinin mənəvi, zəngin həyat təcrübələri mənsub olduqları xalqların tarixində, dövlətçilik ənənələrində özünü biruzə verir.

Məqalədə Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev irsinin də millətimizin, xalqımızın, o cümlədən, gənclərin həyatlarında və tərbiyəsində böyük rolundan danışılır.

Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsimizə, tariximizə, dilimizə, dinimizə, ənənələrimizə verdiyi dəyərlər tədqiqata cəlb edilir.

Dünya şöhrətli, ictimai xadim Heydər Əliyev yüksək idarəçilik keyfiyyətinə malik qoruyucu, yaradıcı şəxsiyyət idi. O, təkcə dövlətimizi hər cür qəsdlərdən qorumamış, həm də vətəndaş sülhünü, həmrəyliyi, ictimai siyasi sakitliyi qorumuşdur.

Ulu öndər dil, din, adət-ənənə kimi mühüm komponentləri özündə birləşdirən milli mənəvi dəyərlərimizə çox önəm verirdi və bunların öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini tələb kimi irəli sürürdü.

Məqalədə Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideyaları da ön plana çəkilir. Hər bir xalq, millət öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir deyən ulu öndərin fikirləri araşdırılaraq bu günkü gənclərin həyatında necə dönüş yaratdığı vurğulanır.

Həmçinin H.Əliyevin ilk dəfə olaraq elmi uzaqgörənlikdə milli-mənəvi tərbiyənin məzmununa gənc nəslin milli vətənpərvərlik anlayışını daxil etməsindən də bəhs edilmiş, tarixi qələbəmizdə gənclərin Vətən yolunda canlarından belə keçmələri, bu ideyaların təntənəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

Gələcək nəsillərin də təhsil və tərbiyəsində Heydər Əliyev irsinin böyük rolu olacağı məsələsi irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: mənəviyyət, vətənpərvərlik, adət-ənənə, irs, dahi, gənc nəsil.

Dünyanın seçilmiş liderlərinin mənalı və zəngin həyat səhifələrini vərəqlərkən, onların mənsub olduğu xalqların tarixi, dövlətçilik ənənələri, inkişaf səviyyəsi barədə də aydın təsəvvür yaranır. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümumilli lideri, dünya şöhrətli ictimai – siyasi xadim Heydər Əliyevin yüksək idarəçilik keyfiyyətinə malik qurucu, yaradıcı şəxsiyyət olduğu tam təsdiqini tapır. (1,15)

Ulu öndər təkcə dövlətçiliyimizi hər cür qəsdlərdən qorumamış, həm də vətəndaş sülhünü, həmrəyliyi təmin etməklə, ictimai – siyasi sabitliyi qorumaqla, tərəqqi və inkişafın qarantına çevrilməklə əbədi yaşarlıq hüququ qazanmışdır. Bu mənada, ümumilli liderin zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsi, onun ideyalarının geniş təbliği və təsiri haqqında danışmaq bu gün də aktualdır.

Milli ideologiyanın ən mühüm istiqamət və komponentlərindən biri kimi qiymətləndirdiyi milli – mənəvi dəyərlər özü də mürəkkəb daxili struktura malikdir. Burada Heydər Əliyev üç tərkib hissəni xüsusi qeyd edirdi: dil, din, adət - ənənə. Heydər Əliyev milli mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsini, qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini bir tələb kimi irəli sürürdü.

“Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur duymalıdır. Biz, azərbaycanlılığı, azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli – mənəvi dəyərlərini, adət - ənənələrini yaşatmalıyıq”, deyən Heydər Əliyev azərbaycanlılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərləri təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın, dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirirdi. Özünün dillər əzbəri olmuş müdrik kəlamı – “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” – deməsi ilə bir daha böyük Azərbaycan oğlu kimi milli mənəvi dəyərlərimizin keşiyində, durdu və bütün xalqa örnək oldu.

İslam bəşəriyyətin elm, mərifət, saflıq, mənəvi kamillik, düzlük, ədalət yoluna doğru istiqamətləndirən bir din kimi öz yaşamını yeni dünya üzərində bu gün də davam etdirir. Aydın dərk olunmuş milli ideologiyalar hər bir xalqı irəliyə doğru inkişaf etdirir, sanki bələdçi olur. Milli dövlətçilik və milli – mənəvi dəyərlər sıx daxili vəhdət təşkil edir. Milli kimliyi bəlli olan xalqın bitkin inkişaf konsepsiyası ola bilər. Ümumilli lider bu konsepsiyayı təkcə yaratmadı, həm də onu inkişaf etdirdi, Azərbaycanın hər bölgəsinə qayğı ilə yanaşaraq tarixi abidələri bərpa etdirdi, tarix – diyarşünaslıq muzeyləri yaratdı.

Folklorumuzun aşiq sənətinin öyrənilməsi üçün böyük işlərə imza atan ulu öndər Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsinin yenidən öyrənilməsinə, tədqiq edilməsinə şərait yaratdı.

Demokratiya, insan azadlıqları və hüquqları altında gedən siyasi oyunları bacarıqla ayırd edən Heydər Əliyev, müasir dünyanın problemlərini, haqq - ədalət, bərabərsizlik, insan ləyaqətinə ehtiram kimi islamı prinsiplər əsasında həll etməyin mümkünlüyünü hər dəfə vurğulayırdı, ona görə islamla müasirlik arasında heç bir ziddiyyət görmürdü. (2,19)

Bu gün Azərbaycan bir sıra təşkilatlara üzv olduğu kimi, İslam Konfransı Təşkilatlarının da fəal üzvüdür. İslam Konfransı Təşkilatı Dağlıq Qarabağ

münafişəsi ilə bağlı Azərbaycanı bir mənəli şəkildə dəstəkləmişdir. Bütün çıxışlarında ümumilli lider İslam ölkələri başçıları ilə görüşlərini, Azərbaycanın xarici siyasətində islam dövlətləri ilə əlaqələrini xüsusi qeyd etmişdir. Bu siyasətin və qayğının nəticəsidir ki, ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı Pakistan dövləti Azərbaycanın yanında oldu, ona öz qardaşlıq dəstəyini göstərdi. Bu məhz Heydər Əliyev siyasətinin təzahürü idi.

Prezident dəfələrlə din xadimləri və möminlərlə görüşdü, məscid və ziyarətgahlılara baş çəkərək dini mərasim və bayramlarda iştirak edərək möminlərlə ünsiyyətə girdi. Dini işləri tənzimləmək, dövlət – din, müasirlik – din münasibətlərini sağlam bir müstəvidə qurmaq üçün müdrik addımlar atdı. Bildiyimiz kimi İslam mənəvi cəhətdən sağlam insanların və sağlam cəmiyyətin qaynağıdır. Sağlam cəmiyyət isə güclü və sarsılmaz dövlətçiliyin əsas sütunudur. Sağlam cəmiyyəti və güclü dövləti olan xalq isə bütün problemləri həll etməyə qadirdir, necə ki, 2020-ci ildə Azərbaycanın 30 illik əsarətdə olan torpaqlarını qaytarmaqla Qarabağ münafişəsinə son qoydu. Din həm milli mədəniyyətin, xalqın ruhi – mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir, həm də müasir həyatda ön mövqeyə keçir və həqiqət axtaran inamla yaşamaq istəyən müasir insan getdikcə daha çox dinə tapınır. Müstəqilliyə qovuşandan bəri insanlar, xüsusilə də gənclər daha çox inamla islama qovuşur, daha çox milli – mənəvi dəyərlərə tapınırlar. Bunu bəzən bir “dəb” kimi başa düşənlər də oldu, lakin dəblə həqiqi inam, saf etiqad uyuşmur. İnam ruhi ehtiyacdən doğmalıdır.

H.Əliyev 1-2 oktyabr 1998-ci ildə Bakıda Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin Elmi Dini Şurasının keçirdiyi “Müasirlik və dini mənəvi dəyərlər” adlı Beynəlxalq konfransda bu barədə bəhs edərək belə söyləmişdir: “İslama qarşı aparılan mübarizə nəticəsində yüzlərlə məscid və ziyarətgahlar məhv edilmişdi, Azərbaycan müstəqillik qazananda ölkəmizdə cəmi 18 məscid fəaliyyət göstərirdi, lakin qısa bir vaxtda, yəni 7 il ərzində 1000-dən artıq məscid tikilmişdir. İnsanların hamısının qəlbində məscid intizarı, məscid arzusu o qədər yaşayıb ki, qısa zamanda hökumətin, dövlətin heç bir köməyi, vəsaiti olmadan məscidlər tikilibdir. Bu mənim dediklərimin əyani sübutudur.” (3,57).

Bəli, ulu öndərin etdikləri, dedikləri bu gün minlərlə insanı, gənci İslam bayrağı altında, müqəddəs məscidlərlə toplayaraq birliyə, həmrəyliyə, vətənpərvərliyə səsləyir, lazımi vaxtda bir “dəmir yumruğa” döndərir və mənfur düşmənin başına endirir. Əsrlərdən əsrlərə keçən adət - ənənələr İslam dininin insanlar üçün əhəmiyyətli və zəruri olduğunu sübut edir. Dahi rəhbərin bu sözləri tarixin inkişafında öz təsdiqini tapdı. Heydər Əliyev öz çıxışlarında həmişə deyirdi: “Gəncliyimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bütün milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” Ulu öndərimizin bu müdrik fikirlərindən irəli gələrək, tarixi keçmişimizin böyük simalarını öyrənmək, onların bizə miras qoyduğu zəngin mənəvi irsi öyrənmək, yetişməkdə olan gənc nəslin milli – mənəvi

dəyərlərimiz, tarixi köklərimiz əsasında tərbiyə etmək və bununla belə təhsilimizi də milli zəngin üzərində qurmaq həmişə aktual olmuş, bu gün də aktualdır. Biz bu prosesin bəhrəsini ikinci Qarabağ müharibəsində minlərlə gəncin Vətən uğrunda canlarından keçərək, şəhidlik zirvəsinə ucalması zamanı gördük, canlı şahidi olduq desək daha doğru olar.

Xalqına sədaqətlə xidmət edən, uğurla onun ideyalarını uğurla davam etdirən cənab prezident İlham Əliyev bu siyasətin təntənəsini 2020-ci ildə ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı bir daha sübut və bəyan etdi. Cənab ali baş komandan İlham Əliyevin Şuşanın azad olduğu gün, Heydər Əliyevin Fəxri xiyabanındakı qəbirsüstü abidəsi qarşısında “mən ata vəsiyyətinə əməl etdim” deməsi xalqın, millətin qarşısında bir daha H.Əliyev siyasətinin tən-tənəsini göstərdi.

H.Əliyev ideyalarından və şanlı tariximizdən tərbiyə almış və nümunə götürmüş gənclər illərdir əsarət altında olan torpaqlarımızı qarı düşməndən azad etməklə bir daha bu ideyaların böyüklüyünü təsdiqlədi.

Azərbaycan dövləti, xalqı və ordusu birləşərək düşmən üzərində şanlı qələbəsini çaldı və öz gücünü dünya qarşısında sübut edəndə, H.Əliyev ideyalarının təntənəsi bir daha özünü göstərdi.

Bəli, Heydər Əliyevdən – bu yorulmaz mərd, mübariz bir insandan, xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən, Vətəninə, elinə - obasına sadıq bir vətəndaşdan, dərin ensiklopedik biliyə, nadir hafizəyə və yaddaşa malik bir alimdən, daim sülh, barış çarçısı olan siyasi xadimdən hər zaman öyrənməli, bu dahinin həyat və fəaliyyətini gənclər özü üçün həyat yolu seçməlidir.(5 ,56)

Bu gün Azərbaycan xalqının, orta və ali təhsilinin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri də gənc nəsli bu ruhda tərbiyə etmək, Azərbaycanın gələcək nəsillərini quracaq vətənpərvər, milli – mənəvi dəyərlər ruhunda böyümüş, savadlı, bugünkü dünyanı, gərdisindən baş çıxardan, dünyagörüşlü, dilini, dinini, vətəninə sevən vətəndaşlar tərbiyə etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Ə, İsmayılov, Mənəviyyat, Mənəvi dəyərlər Mənəvi tərbiyə, Bakı 2008
2. M.M.Həsənov, Heydər Əliyev və milli – mənəvi əxlaqi dəyərlərimiz, “Ümid çırağı”, Bakı, 2004, N1-2
3. A.H.Naxçıvanlı, Heydər Əliyevin siyasi və mənəvi dəyərlərinin sinergetik konsepsiyası, Bakı-2005
4. H.Əliyev, müstəqilliyimiz əbədidir, 5-8ci kitab, Bakı 1998.
5. “H.Əliyev irsi və müasir Azərbaycanın inkişaf siyasəti”, Ümumrespublika elmi – praktik konfransının materialları. Bakı, 2012

QARIBA MAMMAD MAMMADOVA
THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE IN THE EDUCATION
OF YOUNG GENERATION IN SPIRIT OF PATRIOTISM AND NATIONAL-
MORAL BRING UP

Summary

Heydar Aliyev's heritage and the education of the youth in the national, moral and patriotic spirit. How much are these two aspects related?

The article aims to study this matter and put forward definite views.

Meaningful and rich life experiences of chosen leaders of the world find their attraction in the history, state building traditions of the nation to which they belong.

This article deals with the great role of our national leader Heydar Aliyev's heritage in the life and education of our people, especially young generation.

Values given by Heydar Aliyev to our rich state building traditions, history, religion, customs and traditions are deeply studied in the article.

World famed public figure Heydar Aliyev was a protective and creative person with high also defended civil peace, national solidarity and public-political silence. The great leader paid special attention to the role of national-moral values consisting of important components such as language, religion, customs and traditions and required the protection and study of them.

Each people and nation have to be proud of their nationality. These were the main ideas by the great leader. The article studies the ideas and their role in the life of the modern youth.

The article deals also with the importance of national-moral education of young generation with elements of patriotism which once was withdrawn by Heydar Aliyev with great scientific insight. The facts of heroism that our youth demonstrated in our historical victory over the Armenians in Garabagh are the bright example to this.

The article also deals with the further importance of Heydar Aliyev's heritage in the education of the young generation in future as well.

Key words: Culture, patriotism, customs and traditions, heritage, great, young generation.

ГАРИБА МАММАД КЫЗЫ МАММАДОВА
РОЛЬ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ВОСПИТАНИИ
МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРАВСТВЕННОСТИ И
ПАТРИОТИЗМА

РЕЗЮМЕ

Наследие Гейдара Алиева и воспитание молодежи в духе национальной нравственности и патриотизма. Эти два вопроса насколько связаны друг с другом. Многозначительный и богатый опыт отобранных лидеров мира ярко

сказывается в истории, традициях и государственности народа которому они принадлежат.

В статье рассказывается о большой роли наследия общенационального лидера Гейдара Алиева в жизни и воспитании нашего народа а также молодежи.

Исследуется богатые ценности переданные Гейдаром Алиевым нашей истории, языку, религии и традициям.

Общественный деятель с мировой славой Гейдар Алиев был предохраняющее, творческое лицо с высоким управленческим качеством. Он не только защищал наше государство от разных вражеских попыток, но а так же сумел сохранить гражданский мир, единство, общественно-политическое спокойствие.

Великий лидер придавал особое значение национально-нравственным ценностям заключавшие в себе такие компоненты как язык, религия, традиция и ставил перед народом как важнейшая задача изучение, сохранение и дальнейшее обогащение этих ценностей.

В статье выдвигается вперед идеи Гейдара Алиева и Азербайджанства. Каждый народ, каждая нация должны гордиться с своей национальной принадлежностью. Эти идеи великого вождя глубоко изучаются и особо подчеркивается их важная роль в жизни сегодняшней молодёжи.

В статье а также беседуется о том как Гейдар Алиев впервые с большой научной дальновидностью включил в состав национально-нравственного воспитания понятие патриотизма. В статье говорится как много молодых людей пожертвовали собою за Родину во Второй Гарабахской войне как знак торжества этих идей.

В статье говорится о том как наследие Гейдара Алиева и в дальнейшем сыграет большую роль в учении и воспитании молодёжи в духе патриотизма.

Ключевые слова: культура, патриотизм, обычаи и традиции, наследие, великий, юное поколение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri namizədi, dosent Rafiq Şabanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ÇOBANOVA AYGÜL MƏDƏT QIZI

AMEA, Nizami Gəncəvi adına

Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

Acobanova1974@gmail.com

ZƏLİMXAN YAQUB İRSİNİN FOLKLORŞUNASLIQ KONTEKSİNDƏ TƏDQIQI - DASTAN

Açar sözlər : Vətən, müharibə, xalq, folklor, aşiq, dastan, Hüseyn

Saraçlı

Azərbaycanın və Türk dünyasının böyük şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında folklor nümunələri də öz əksini tapıb. Şairin yaradıcılığını araşdırarkən janrlara diqqət yetirəndə “Hüseyn Saraçlı dastanı” diqqətimi cəlb etdi. Axı dastan şifahi xalq ədəbiyyatına aiddir. Böyük həvəslə dastanı-əsəri oxumağa başladım. Sözün əsl mənasında yazılı ədəbiyyata dastan janrı gətirib. Mən şairin müasir ədəbiyyata yenilik gətirdiyini hesab edirəm. Yəqin illər keçəcək və əbədiyaşar xalq şairi Zəlimxan Yaqubun açdığı bu yol davam edəcək. Qədim və milli janr yaşayacaq və gənc yazarlara örnək olacaq.

“Hüseyn Saraçlı dastanı”nın dili həm nəsrə, həm də nəzmində oxucunu valeh edir. Əsər sadə xalq dilində, ailə-məişət üslubundadır. Oxucuya zəngin ədəbi dilimizi təqdim edir. Hər bir oxucu bu əsəri tam anlayır, başa düşmədiyi söz yoxdur. Həm də əsər oxucuya milli adət-ənənələrimizi xatırladır, milli mənəvi dəyərlərimizi aşılır. Şair əsərdə dilimizin zənginliyini, incəliyini özünəməxsus şəkildə göstərir.

“Hüseyn Saraçlı dastanı”nı oxuyan hər kəs sanki dincəlir, tarixi öyrənir, gözünün qarşısında sanki aşiq, dastan söylənir, məclis-tarix canlanır. Düşünürəm ki, tariximiz, folklorumuz, dilimiz, xalqımız, adətlərimiz belə əsərlərin vasitəsi ilə əsrlərlə yaşayacaq və sevilə-sevilə oxunacaq. Çünki şeirin də etiraf etdiyi kimi, bütün əsərləri janr müxtəlifliyindən, forma və məzmunundan asılı olmayaraq, hamısı ürək qanı, göz yaş, ruh əzabı, sözün laylası nəticəsində yaranmışdır. Ona görə də təsirlidir, yüz minlərlə oxucunun qəlbində yer tapır.

Şairin Hüseyn Saraçlı ədəbi portreti də bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Onun dastan –roman kimi təqdim etdiyi “Hüseyn Saraçlı dastanı” müasir ədəbiyyatımızda öz sujetinə, bədii ifadə tərzinə görə orjinal əsərdir. Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin dediyi kimi “bu əsər yazılı ədəbiyyatımızda milli janrın yaranmasına yol açacaqdır”. [1, s.66]

Şair 2006- ci ildə “Hüseyn Saraçlı dastanı” dastan-romanı nəsrə nəzm qarşılığı şəklində yazıb. Əsər, dastanlar kimi ustadnamə ilə başlayır, əsərin hissələrində dastanlarda olduğu kimi aşığın Dərələyəz, Kəlbəcər, Naxçıvan, Ağbaba səfərlərindən söhbət açılır.

Şair əsərdə xatırladır ki, aşığın dəfn mərasimində söz verib ki, aşığın dastanını yaradacaq, 20 ildən sonra bu dastan möhtəşəm bir şəkildə yaranıb. Əsərdə

dastançılıq ənənəsinə kifayət qədər əməl edilib. Əsər ustadnamə ilə başlayır, şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi əsərə yuxu ilə başlayır, ustad aşiq H.Saraçlını yuxuda görür. Hüseyn Saraçlı şairə halalıq verir. Əsər boyu şair bir obraz kimi əsərin qəhrəmanı ilə söhbət edir, suallar verir, aşığın bu qədər dərddli olmasını öyrənir. Hüseyn Saraçlı atasının sura Höküməti tərəfindən güllələndiyini söyləyir. Müəllif bu hadisələrə, həm də aşığın səfərində sürgündə olan soydaşlarımızla görüşdürməklə xalqımızın başına gələn müsibətləri üzə çıxarır. Aşiq uşaq vaxtlarından anası ilə bərabər əziyyət çəkir, ailəni dolandırmağa çalışır. Belə hadisə təkcə aşığın ailəsində yox, çox ailələrin başına gəlib. Poemada eyni taleyi yaşayan tarixi şəxslərdən də söhbət gedir.

Şair Ağacanın və Zəlimxan Yaqubun babası Sərdəroğlu Qurbanın da 1937 -ci ildə represianın qurbanı olması qeyd edilir, tarixə nəzər salınır, Borçalı ətrafında olan Azərbaycan kəndlərinin adı çəkilir. Qərbi Azərbaycanda aşığın çıxışları yer alır. Aşiq bütün Azərbaycanı gəzir, öz saz havaları ilə, şeirləri ilə söylədikləri dastanlarla dinləyiciləri valeh edir. Müəllif qeyd edir ki, təəssüf ki, aşiq Hüseyn Saraçlının gəzdirdiyi Dərələyəzi, Ağbabanı, Kəlbəcəri, Qarabağı və.s. yerləri biz görə bilmirik. Əsərin bu hissəsində türk torpaqlarının bu günkü taleyindən söhbət gedir.

Şükürlər olsun ki, bu gün Müzəffər Azərbaycan Ordusunun səyi nəticəsində Qarabağımıza qayıtmışıq. Yəqin ki, xalq şairimizin ruhu bu gün şaddır, təəssüf ki, bu sevinci qələmə ala bilmir.

“Hüseyn Saraçlı dastanı”-sözün həqiqi mənasında folklorla nəfəs alır. Poemanı yenə də şair dastanlardakı, kimi deyişmə ilə bitirir.

“Dədələr sirdaşı, lələlər yoldaşı, igidlər qardaşı!” [4,s.215]

“Sən həmişə dastanı tamamlayıb, məclisi bağlayanda “Müxəmməs oxuyar, ”Duvaqqapma” ilə söhbətini sona yetirərdin. İcazə ver, sənin şərəfinə bağladığım bu dastanı ”Müxəmməs”lə yox, sənin ruhuna bağışladığım, bəstələdiyim bir şeir çələngi ilə tamama yetirim, ruhun şad olsun. Amin!!!

...Can dedi, can eşitdi,
Eşqi bir cahan oldu,
Məclisindən doymadıq,
Sübh açıldı dan oldu,
Bir dastan aşığydı,
Dillərdə dastan oldu,-

Aşiq Hüseyn Saraçlı:

Gözdəsi, könüldədi,
Nəfəsdədi,candadı,
Düşüncədə, fikirdə,
İlikdədi qandadı,
Toxumla torpaq kimi
Hər gün Zəlimxandadı. [4, s.120]

Əsərin dili səlisdir, müəllif oxucuya zəngin ana dilimizi təqdim edir, "Hüseyn Saraçlı dastanı"nı oxuyanda dincəlirsən, tarixi öyrənirsən, gözünün qarşısında sanki aşiq dastan söyləyir, məclis-tarix canlanır. Düşünürəm ki, tariximiz, folklorumuz, dilimiz, xalqımız, adətlərimiz belə əsərlərin vasitəsi ilə əsrlərlə yaşayacaq və sevilə-sevilə oxunacaq. Çünki şairin də etiraf etdiyi kimi, bütün əsərləri janr müxtəlifliyindən, forma və məzmunundan asılı olmayaraq hamısı ürək qanı, göz yaşı, ruh əzabı, sözün laylası nəticəsində yaranmışdır. Ona görə də təsirlidir, yüz minlərlə oxucunun qəlbində yer tapır.

Azərbaycanın Xalq şairi Zəlimxan Yaqub müasir Azərbaycan poeziyasının zirfəsinə şərəflə yüksəlib. Onun özünəməxsus orijinal əsərləri, həm klassik poeziyadan, həm Azərbaycan şifai xalq ədəbiyyatından, həm də aşiq şeirindən bəhrələnib.

Ümumiyyətlə, xalq ruhu, aşiq şeiri ənənələri şairin mənəvi-poetik qaynaqlarında başlıca yer tutur. Ölməz şair Zəlimxan Yaqub müasir şeirimizə xalq ruhunu yaradıcı şəkildə gətirməklə, professor N.Cəfərov dediyi kimi "Xalq istedadı səviyyəsində qalxdı, bu gün olan, sabah da mövcud olacaq poetik cərəyanlar, tendensiyalar qarşısında xalq ədəbiyyatına mükəmməl bir abidə qoydu". [1, s.71]

Xalq şairi Hüseyn Arifin dediyi kimi, "aşiq poeziyası Zəlimxan Yaqubun sənət məktəbi olmuşdur". [1,s.48]. "Hüseyn Saraçlı dastanı", "Saz", "Göycədən gələn səslər", "Göycə dərdi" poemaları aşiq sənətinin sirlərinə, onun dərin bələdliyini sübut edir. O, saz-söz sənətinin vurğunudur. Şairin də etiraf etdiyi kimi, ustad aşıqlar sayağı saz çalması, saz havalarını dərinləndirən bilməsi onun şeirlərinə güclü bir bədii axar və səmimiyyət gətirmişdir.

Əl atmaq nə lazım kağız-qələmə,
Heç kəsə deməyəm yaz ünvanımı
Kimə görə olsa sözüm,söhbətim
Ona göstərəcək saz ünvanımı. [4.s.35]

Ulu öndər Heydər Əliyev şairi ədəbi aləmdə özünəməxsus orijinal yaradıcılığa malik sənətkar kimi yüksək qiymətləndirmiş, şifai xalq yaradıcılığı xəzinəsindən Ana dilinin zənginliyindən məharətlə istifadə edərkən ölməz əsərlər yaratmasını tövsiyyə etmişdir.

Şair 13 cildlik külliyyatın birinci cildində yazır ki, ömrümün körpəklik və uşaqlıq çağlarından böyük sənətkarların danışdığı dastanları yaddaşıma köçürməyim. Mənim o dastanların qəhrəmanlarına bənzəmək həvəsim sonralar mənə o imkanı verdi ki, "Saz", "Yunis Əmrə", "Ələsgər", "Aşiq Hüseyn Saraçlı", "Əbədiyyət", "Peyğəmbər" kimi lirik-epik əsərlər, dastanlar yaratdım, əgər vaxtla çox böyük təsir gücünə, dil gözəlliyinə, malik olan dastanları qəlbimə, ruhuma köçürməsəydim, məndə zərrə qədər şübhə yoxdur ki, yuxarıda adını çəkdiyim əsərlərin heç biri dünyaya gəlməzdi.

Şəkər şeirim şana-şana süzüldü.
Təsbeh kimi dənələndi düzüldü,
"Saz"dən sonra "Yunis Əmrə" yazıldı,

Söz mülkünə ləl gövhərlə gəlmişəm,
Bəlli toxum, bəlli sünbül, bəlli dən,
Haqq özünü müşkülləri həll edən,
Yük bağladım, maya tutdum əllidən,
Altıмышa "Peyğəmbər"lə gəlmişəm. [6, s.26]

Şair Məkkə ziyarətindən qayıdarkən Ulu Öndər Heydər Əliyevdən tapşırıq alır ki, dinimizlə bağlı yazmaq neçə ilidi qadağan edilmişdi, indi vaxtdı, gör nə edirsən, yaz, yarat. Şair də gəncliyində ürəyində gəzdirdiyi mövzunun indi qələmə almağın vaxtı olduğunu hesab edir və "Peyğəmbəri yazmağa başlayır.

Tam əminliklə deyə bilərik ki, aşiq poeziyasına məxsus keçidin daimi olmasında, xalq yazıçısının söhbət açdığı körpünün daha mihətşəm olmasında, ədəbiyyata qovuşmasında Zəlimxan Yaqub qədər xidmətləri olan başqa bir çağdaş ədəbiyyatımızın, aşiq yaradıcılığının və folklorun qovuşağında bərqərar olması təəccüb doğurmur.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun görkəmli şəxsiyyətlər, tanınmış ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət adamları haqqında təkrarsız məqalələr, xatirələri vardır. Zəlimxan Yaqub Zəlimxan olmazdı, əgər bu şəxsiyyətlərə şəirlər, poemalar həsr etməsəydi. Bu barədə monoqrafiyada müfəssəl danışılıb.

Monoqrafiyada Xalq şairinin Ulu Öndərimizə həsr etdiyi irihəcmli "Əbədiyyət dastanı" poemasından da bəhs edilir. Zəlimxan Yaqubun göz yaşları ilə yazdığı bu möhtəşəm "Əbədiyyət dastanı" Azərbaycan tarixində bir epoxa olan, misilsiz xidmətlərə görə xalqın xatirəsində əbədilik qazanmış elegiyadır.

"Ölümsüzlüyü ilə ömür boyu öyünəcəyim bir şəxsiyyətlə bağlı üstümüzü alan, qapımızı döyən qara xəbər hamı kimi məni də dərin-dərinə sarsıtdı. Bu sarsıntılar içində əlimə nə vaxt qələm aldığımdan heç özümün də xəbərim olmadı. O vaxt özümə gəldim ki, artıq sonuncu misranı yazıb, son hissəni tamamlamışam.

Həstəni çəkəcəyəm illər boyu,
Kövrək qəlbim oyun-oynayılacaq,
Eşqi ilə yaratdığım bu dastanın
Son nöqtəsi mən öləndə qoyulacaq. [6, s.95]

Kitabda proloq, qara xəbərin acısı, "Heydər köçdü" deyəndə, ağım, qoşmam, bayatım, yaralı qoşmalar, ən böyük abidənin ölməz adı sevgidir, son görüş, son ayrılıq və.s. hissələr yer alıb. [5, s.48]

Ədəbiyyat:

1. Musa Nəbioğlu, "Sözün Zəlimxan zirvəsi", Bakı, 2015, 272 səh.
2. Teymur Əhmədov, "Zəlimxan Yaqub", Bakı, 2012, 383 səh.
3. Tahirə Məmməd, "Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində", Bakı, 2016, 410 səh.
4. Zəlimxan Yaqub, "Hüseyn Saraçlı Dastanı" Bakı 2007, 255 səh.

5. Zəlimxan Yaqub, Biblioqrafiya "Gənclik" nəşriyyatı, 2011, 230 səh.
6. Zəlimxan Yaqub, Əsərləri, Bakı, Şərq-qərb 2011, 268 səh.

Xülasə

Məqalədə xalq şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında folklor nümunələri öz əksini tapıb. "Hüseyn Saracılı dastanı"nı oxuyarkən insan sanki dincəlik, tarixi öyrənir. Aşıq dastanı söyləyərkən tarix də insanın gözündə canlanır. Əsər zəngin dil və ədəbiyyat mirasımızı təmsil edir. Eyni zamanda, bu dastan oxuculara milli adət-ənənələrimizi və milli dəyərlərimizi xatırladır. Şair dilimizin zənginliyini, incəliyini özünəməxsus şəkildə təsvir edir.

Monoqrafiyada Xalq şairinin ULu Öndərimizə həsr etdiyi irihəcmli "Ədəbiyyat dastanı" poeməsindən də bəhs edilir. Tam əminliklə deyə bilərik ki, aşıq poeziyasına məxsus keçidin daimi olmasında, xalq yazıçısının söhbət açdığı körpünün daha möhtəşəm olmasında, ədəbiyyata qovuşmasında Zəlimxan Yaqub qədər xidmətləri olan başqa bir çağdaş ədəbiyyatımızın, aşəq yaradıcılığının və folklorun qovuşağında bərqərar olması təəccüb doğurmur.

Summary

THE STUDY OF THE HERITAGE OF ZALIMKHAN YAQUB IN THE CONTEXT OF FOLKLORE STUDIES-EPIC

Key words: Homeland, war, people, folklore, love, saga, Huseyn Saracılı

There are examples of folklore in works of National Poet Zalimkhan Yagub. When you read the "Huseyn Saracılı epic", it's like you rest, know history. It's like ashig is telling an epic, history repeats. It represents our rich language and literature heritage. Also this epic reminds the readers our national traditions and values. Poet shows us the richness and gentleness of our language in a very specific way. The monograph also mentions the large-scale poem "The Epic of Eternity" dedicated by the People's Poet to our ULu Leader. We can say with complete certainty that it is not surprising that another of our contemporary literature, which has the same merits as Zalimkhan Yagub in terms of the constant passage of Ashiq poetry, the bridge where the folk writer opens his conversation, and its connection to literature, is established at the intersection of Ashiq creativity and folklore.

Резюме

**ИЗУЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ ЗАЛИМХАНА ЯКУБА В КОНТЕКСТЕ
ФОЛКЛОРИСТИКИ-ЭПОСА**

Ключевые слова: Родина, война, народ, фольклор, любовь, сага, Гусейн.

Сарачли

В статье показано, что отражены и фольклорные образцы народного поэта Залимхана Ягуба. Читая «Эпос о Хусейне Сарачлы», создается впечатление, что он отдыхает и изучает историю. История также оживает в глазах, рассказывая историю любви. Произведение представляет наше богатое языковое и литературное наследие. В то же время эта эпопея напоминает читателям о наших национальных традициях и национальных ценностях. Поэт уникальным образом описывает богатство и изощренность нашего языка. В монографии упоминается и масштабная поэма «Эпос о вечности», посвященная Народным поэтом нашему Лидеру. Можно с полной уверенностью сказать, что другая современная литература, имеющая такие же заслуги, как Залимхан Ягуб, в том, чтобы сделать проход ашугской поэзии более величественным, мостик, на котором начинает свой разговор народный писатель, неудивителен, установлен на пересечении Ашугское творчество и фольклор.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, proefessor Pərvanə İsayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ESMİRA QULİYEVA

ATU-nun müəllimi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e.quliyeva.55@mail.ru

M.P.VAQIF ŞEİRLƏRİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan klassik şeirinin gözəl nümunələrini yaradan söz ustalarından biri də Molla Pənah Vaqif (1717-1797) olmuşdur. 1759-cu ildə Gürcüstan sərhədində baş verən hadisələr nəticəsində bir neçə ailə kimi Vaqifin də ailəsi Qarabağa köçməyə məcbur olur. Şuşa şəhərinə köçərək, orada məktəb açan M.P.Vaqifin şöhrəti yayılır. 27 il müddətində M.P.Vaqif Qarabağ xanlığının ən nüfuzlu, bacarıqlı dövlət xadimi kimi məşhurlaşır. Məhz M.P.Vaqifin güclü siyasəti nəticəsində Qarabağ xanlığı Şuşa qalasını Qacarın hücumundan qoruya bilir.

Bütün ömrünü xalqına xidmətə sərf etmiş şairin əsərlərində nikbinlik duyulur. Bu poeziyada həyatı və dünyəvi gözəlliyə heyranlıq diqqəti çəkir. Şairin təsvir etdiyi gözəllər xarici və daxili zənginliyi ilə seçilir.

M.P.Vaqifdən sonra yaşamış aşıqların yaradıcılığında Vaqifin təsiri aydın duyulur. Məhz Vaqifin yaradıcılığı ilə XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının dili ərəb, fars sözlərindən təmizlənmiş, canlı xalq dilinin obrazlı ifadələri ilə zənginləşərək üstünlüyə malik olmuşdur. Sənətkarın dilinin sadəliyi ilə Azərbaycan poeziyasının dili yenilik qazanmışdır. Şairin poeziyası dilinin saflığı, aydınlığı, axıcılığı ilə fərqlənir. Bütün bunlar onun xalq yaradıcılığından, ustad aşıqların şeirlərindən bəhrələnməsinin nəticəsidir.

Məqalədə sənətkarın şeirlərindən qruplaşdıraraq qeydə aldığımız xitablar, bədii təyin nümunələri, omonim, sinonim, antonimlər, frazeoloji birləşmələr və s. örnəklər göstərilərək diqqətə çatdırılmış, təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: M.P.Vaqif, dil, frazeoloji ifadə, şeir, təsvir, xitab

XVIII əsrin görkəmli şairi və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı bənzərsiz poeziya nümunələri ilə zəngindir. Şairin yaradıcılıq üslubunun xalqa yaxınlığı aşiq sənətinə dərindən bağlanması səbəbindəndir. Buna görə də Vaqif xalq tərəfindən böyük məhəbbətlə sevilmişdir. Millilik, sadəlik, xəlqilik, nikbinlik Vaqif poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun şeirlərində Azərbaycan dilinin geniş poetik imkanları canlı olaraq yaşamaqdadır. “Bəlli olduğu kimi, Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” əsərində milli ədəbiyyat tarixini Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Molla Pənah Vaqiflə başlamasının başlıca səbəbi bir çox tədqiqatçıların təxmin etdiyi kimi material qıtlığı, klassik irsə bələdsizlik deyil, ədibin siyasi-coğrafi mövqedən çıxış etməsidir. Rusca yazılmış tədqiqatın adı da bu qənaətə gəlməyə əsas verir (7, 137).

Vaqif kimi ana dilində, sadə və danışiq üslubunda yazan az sayda milli şair olduğunu bildirən Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Vaqif ziyadə zövqü səfa əhli olduğu üçün gözəl mədhində xeyli mərgub və nazik şeirlər yazmışdır ki, onların cümləsi qəlbədən nəşət edən hissiyyatdır ki, oxuyanlara dəxi sirayət edib, onlara zövq və həvəs gətirir (5, 126). Firidun bəy Köçərli Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin daha çox gözəllərin vəsfinə şeir yazmasını tənqid edənlərə “bunlar öz əsərlərinin təqzasına müvafiq rəftar ediblər” və qələmə aldığı əsərlər səmimi düşüncə və hissiyyatın məhsuludur, deməklə onların yaradıcılığını mənsub olduğu zamanın kontekstində dəyərləndirir. Məqalədə Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi ideya-məzmun baxımından son dərəcə dəyərli poetik örnəklərdən biri kimi səciyyələndirilir (7, 139).

Firidun bəy Köçərli “Ədəbiyyatımıza dair” adlı məqaləsində Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi və Qasım bəy Zakirin “Durnalar” şeirini müqayisəli təhlilə cəlb etmiş, oxşar və fərqli cəhətləri önə çəkmişdir.

Klassik ədəbiyyatla xalq şeirinin sintezini təqdim etməyə nail olan Vaqifin poeziyasında əsas mövzu məhəbbət, gözəllik və qadın olmuşdur. Vaqifin poetik dilini zənginləşdirən bir sıra nümunələrə - qeydə aldığımız xitablara, semantik söz qruplarına, frazeoloji birləşmələrə, bədii təyin nümunələrinə nəzər salaq:

Xitab. Q.Kazımov kimə və nəyə işləndiyini nəzərə alaraq xitabları 3 növə ayırır. 1. İnsanlara müraciətlə işlədilənlər; 2. Başqa canlı varlıqlara müraciətlə işlədilənlər; 3. Cansız varlıqlara müraciətlə işlədilənlər (4, 245). Molla Pənah Vaqifin dilində işlənmiş xitablar bədii dilin dəyərini artırır. Burada qeyd etdiyimiz xitab növlərinin hər 3 növünə müraciət edilsə də, gözəl xitab edilməsi çoxluq təşkil edir. Bu xitablar bəzən *ey* və *ay* nidaları ilə işlənmişdir. Qeydə aldığımız bir sıra xitablar ismin adlıq halında olan söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Rast gəldiyimiz xitablar arasında həm sadə, həm mürəkkəb quruluşlu xitablar mövcuddur. Şair xitablardan həm əvvəldə, həm ortada, həm sonda istifadə etmişdir.

Ey süsən sünbülüm, al zənəxdanlım,
Qurban olsun lalə, gül ilə sənə (6, 27).
Sərv boylum, bir çıx görüm boyunu,
Onda qurban edim canı mən sənə (6, 28).
Nə gözəl adamsan, *ay qaşları yay,*
Heç novcavan gələ bilməz sənə tay (6, 73).
Sən gəlmədin deyən, yasa batmışam,
Gələ gör, *ey zülfü yasəmən gəlin!* (6, 80).
Gedən, getmə, bir bəri bax, *ay gedən,*
Gözüm doymaz sən tək gözəl kimsədən (6, 120).
Ey gözləri cəllad, kirpiyi almas,
Gör nə derəm, bir sözümə qulaq as! (6, 127)
Ey yanağı lalə, ləbləri püstə,
Ağzı nabat, şəkkər zəban, bəri bax! (6, 128)

Danışan müəyyən məlumat almaq, bir şeyi dəqiqləşdirmək üçün müraciət edir. Nəzəri ədəbiyyatda buna ritorik xitab deyilir. Ritorik sual kimi ritorik xitab da cavab tələb etmir, cavab almaq üçün işlədilmir. Küləyə ünvanlanmış xitab ritorik xitab olaraq maraqlı nümunədir:

Badi-səba, bir xəbər ver könlümə,
Ol güli-xəndanım neçün gəlmədi? (6, 39).

İzafət tərkibli xitabların işləndiyi maraqlı nümunələr vardır:

Bir nəzər qıl mənə, *ey çeşmi-xumar*,
Eyləyibdir mənə sərgərdan zülfün (6, 85).

Ey tubiyi-cənnət, sənədir peşkəş
Qarabağın hər nə vilayəti var (6, 95).

İzafət tərkibləri. M.P.Vaqifin əsərlərində ədəbi dil baxımından səciyyəvi olmayan bir neçə izafət tərkibini müşahidə edirik:

Derlər ki, dəhanınla edir *bəhsi-nəzakət*,
Görün, bu söz ol *qönçeyi-xəndanə* düşərmə? (6, 150)
Ey Vidadi, *qəmi-zindanə* giriftar olmaq,
Bir sənə, bir mənə, bir Yusifi-Kənanə düşər (6, 151).

Poetik nitqdə intonasiya. İntonasiya bədii nitqdə semantik əlaməti müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Vaqifin əsərlərinin dilində qeydə aldığımız nəqli cümlələr, əmr cümlələri, sual cümlələri özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkir.

Xalq batıbdır noğula, şəkərə, qəndə
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur (6, 113).
Söylərsən sözünü dəli, sərsəri,
Hərə bir yandan budar, ağlarsan (6, 233).
Bu qədər incitməz sevəni sevən,
Dostluq yolu belə olmaz, bəri bax! (6, 127)
Neçün incidirsən munca Vaqifi,
Nə hasil bu cövrü-cəfadən sənə? (6, 30).

Leksik-semantik kateqoriyalar. Vaqifin şeirlərində müşahidə olunan omonimlər, sinonimlər, antonimlər yeni mənə, yeni çalar kəsb edir, şairin əsərlərinin dilinə daha da rəngarənglik gətirir. **Omonimlərin** işləndiyi maraqlı nümunələr diqqəti çəkir. Həmçinin **sinonimlər** rəngarəng üslubi boyalar, çalarlar ifadə edir. Şeirlərin təsir gücünü artırır. **Antonimlər** nitqin daha canlı, obrazlı olmasına xidmət edir. Şair əşya və hadisələr haqqında olan anlayışları, əlamət və keyfiyyəti təzadlı şəkildə müqayisə edərək onlar haqqında canlı təsəvvür oyadaraq təqdim edir.

Omonimlər.

Xəstə Vaqif onun sərgəştəsidir,
Bağrı *qızıl qamın* ağuşəsidir (6, 92).
Qızıl həna qoymuş əl dırnağına,
Qönçələr düzübdür sol və sağına (6, 98).
Güləbətin köynək, abı nimtənə,

Yaxasında *qızıl diymə* gərəkdir (6, 121).

Öldür məni, gər var isə günahım,

Al qanım əllərdə hənalar olsun (6, 91).

Gah göstərdin, gah gizlətdin yanağı,

Axı məni dərdə saldın, *al* etdin (6, 90).

Sonuncu misrada işlənən *al* sözü burada digər bir mənada – “hiylə, yalan” anlamında işlənmişdir.

Sinonimlər.

Xəyalım şəhrini qoydu viranə,

Sərvərim, sultanım neçün gəlmədi? (6, 39).

Elim, günüm, obam, Misri-Züleyxam,

Yusif-Kənanım neçün gəlmədi? (6, 39).

Mənim meylim yoxdur *sultandan, xandan*,

Yarımın arzusun saxlaram candan (6, 40).

Antonimlər.

Bir qat ət içində, sümüyü xırda,

Ağzı-burnu *nazik*, üzü *gen* gərək (6, 47)

Ağ üzündə *siyah* saçı bürməyi,

Dal gərdəndən düşüb baş endirməyi (6, 52).

Kəlağayın qabağına *al* bağlar,

Yaşılın *altından*, ağın *üstündən* (6, 73).

Dərdin məni heyvalara döndərdi,

Ey saçları *siyah*, üzü *ağ* gəlin (6, 77).

Gecələr *sübhə*dək, ta *axşam*adək,

Yarın gərdənində ola qol bu gün (6, 87).

Həsrətindən öldüm, *öldüm*, *dirildim*,

Nə bir yada saldın, nə sual etdin (6, 90).

Eyləyibsən məni eşqə giriftar,

Gündüzüm biqərar, *gecələr* bidar (6, 112).

Sürmələnməmiş siyah gözlər süzülür,

Oturub durmağı qiyamət olur (6, 118).

Bədii təyin. M.P.Vaqif hər hansı bir məqamı qabarıq şəkildə diqqətə çatdırarkən bədii təyinlərdən istifadə etmişdir. S.Abdullayeva yazır ki, epitetlərin əksəriyyəti ənənəvi epizodda, formulalarla ən güclü təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Belə ənənəvi epitetlər istər aşiq şeirdə, istərsə də folklorda daim təkrar olunan, bir aşiqdən o biri aşığa, bir şairdən o biri şairə keçən sabitləşmiş epitetlərdir. Belə epitetlər aşiq poeziyası, klassiklərin dili üçün xarakterikdir (1, 217). Şairin poeziyasında qeydə aldığımız bədii təyin nümunələri maraq doğurur:

O alma yanağı, büllur buxağı,

Allah, bədnəzərdən səlamət eylə (6, 26).

Fikri-xəyalındır könlüm ziynəti,

Şirin sözlərindir ağzım ləzzəti (6, 30).

Sən gərək gündə çıxasan gəştə,

Gül düzəsən, *gül buxağa*, Fatimə! (6, 32).

Ox kirpiyin ucu a yaşa dönmüş,

Gözlərin cəlladı tamaşa dönmüş (6, 44).

Bulud züflü, ay qabaqlı gözəlin,

Duruban başına dolanmaq gərək (6, 49).

Bir *mina gərdənli, gül üz*lü yarın

Hər axşam, hər səhər yanağından öp (6, 93).

Sonalar xəcildir siyah telindən

Tutilər lal olur *şirin dil*indən,

Qaynar gözlərindən, *şux baxış*ından

Əcayib fitnələr, fellər görünür (6, 120).

Alma, büllur, şirin, gül, ox, bulud, ay, mina, şux təyinləri, yanaq, buxaq, söz, kirpik, zülf, gərdən, üz, dil, göz, baxış obyektlərinin əvvəlinə artırılmaqla mənanı daha da qüvvətləndirmişdir. “Vaqifin obrazını yaratdığı gözəllərin malik olduğu xüsusiyyətlər – “qönçə ağız”, “kəklilik yeriş”, “maral baxış”, “şahmar saç”, “sona söğəl”, el qızlarında gördüyü xüsusiyyətlər, xalq ədəbiyyatından süzülüb gələn deyimlərdir. ...Vaqifin qoşmalarında folklardan gələn ifadələr yetərincədir: “qarıçqay cilvəli”, “tavus bəzəkli”, “çəhrayı çarqat”, “kirpiyi peykan”, “sinəsi meydan”, “ağzı piyalə”. Bütün bunlar şeirə məzmun aydınlığı, milli intonasiya, lakoniklik verməklə yanaşı, şairin yaratdığı obrazın daxili aləmini duymağa imkan yaradır” (2, 187, 192).

Frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri Vaqif poeziyasının bəzəyidir: Xublarda adətdir, *nəzakət satar* (6, 45).

Böyük şairin əsərlərinin təhlili göstərir ki, Vaqif yaradıcılığının araşdırılması dilçiliyin, ədəbiyyatın, folklorun bir sıra istiqamətlərinin dərinlən öyrənilməsi üçün daim aktualdır.

Qaynaqlar

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1998, 232 s.
2. Abdullazadə N. Molla Pənah Vaqifin qoşmalarında və folklorda qadının mənəvi gözəlliyinin tərənnümü. “Molla Pənah Vaqif və folklor” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017, 236 s.
3. Xəlilov B. Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 92 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil, 2010, 497 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 260 s.
6. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 s.

7. Sultanlı V. F. Köçərli və ədəbi tənqidin aktual problemləri. “Azərbaycan elminin və təhsilinin müasir problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 520 s., s.136-142.

Гулиева Э.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОТВОРЕНИЙ М.П.ВАГИФА

РЕЗЮМЕ

Молла Панах Вагиф (1717-1797) был одним из мастеров слова, создавшим прекрасные образцы Азербайджанской классической поэзии. В результате событий на границе с Грузией в 1759 году семья Вагифа, как и несколько семей, была вынуждена переселиться в Карабах. Распространялась слава о М.П.Вагифе, который переехал в город Шушу и открыл там школу. За 27 лет М.П.Вагиф прославился как самый влиятельный и способный государственный деятель Карабахского ханства. В результате жесткой политики депутата Вагифа Карабахское ханство может защитить крепость Шуша от нападения Гаджаров.

Оптимизм чувствуется в творчестве поэта, который всю свою жизнь посвятил служению своему народу. В этой поэзии заметно восхищение жизнью и мирской красотой. Красавицы, описанные поэтом, отличаются внешним и внутренним богатством.

Влияние Вагифа отчетливо чувствуется в творчестве ашугов, живших после М.П.Вагифа. Именно творчеством Вагифа язык Азербайджанской поэзии XVIII века очистился от арабских и персидских слов и обогатился образными выражениями живого просторечия. Благодаря простоте языка художника язык Азербайджанской поэзии приобрел новаторство. Поэзия поэта отличается чистотой, ясностью и текучестью его языка. Все это результат его использования народного творчества и стихов мастеров-любителей.

В статье мы сгруппировали и зафиксировали обращения, примеры художественного определения, омонимы, синонимы, антонимы, фразеологические сочетания и т. д. из стихотворений художника. примеры были указаны и проанализированы.

Ключевые слова: М.П.Вагиф, язык, фразеологическое выражение, стихотворение, описание, обращение

Guliyeva E.

LINGUISTIC FEATURES OF M.P.VAGIF'S POEMS

SUMMARY

Molla Panah Vagif (1717-1797) was one of the masters of words who created beautiful examples of Azerbaijani classical poetry. As a result of the events on the border of Georgia in 1759, Vagif's family, like several families, was forced to move to Karabakh. The fame of M.P. Vagif, who moved to the city of Shusha and opened a school there, spread. For 27 years, M.P. Vagif became famous as the most influential and capable statesman of the Karabakh Khanate. As a result of M.P.Vagif's strong policy, Karabakh khanate can protect Shusha fortress from Gajar attack.

Optimism can be felt in the works of the poet who spent his whole life serving his people. Admiration of life and worldly beauty is noticeable in this poetry. The beauties described by the poet are distinguished by their external and internal richness.

Vagif's influence is clearly felt in the works of Ashiqs who lived after M.P.Vagif. It was with Vagif's work that the language of the 18th century Azerbaijani poetry was purified from Arabic and Persian words and enriched with figurative expressions of the living vernacular. With the simplicity of the artist's language, the language of Azerbaijani poetry has gained innovation. The poet's poetry is distinguished by the purity, clarity and fluidity of his language. All this is the result of his benefiting from folk creativity and poems of master lovers.

In the article, we have grouped and recorded addresses, examples of artistic definition, homonyms, synonyms, antonyms, phraseological combinations, etc. from the artist's poems. examples were pointed out and analyzed.

Key words: M.P.Vagif, language, phraseological expression, poem, description, appeal

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.06.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.07.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RƏYLƏR

VÜQAR ƏHMƏD

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Mətbuat tarixi və publisistika” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru,
professor, Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının,
Özbəkistan Respublikası “Turan” Elmlər Akademiyasının akademiki
və Beynəlxalq Elm və İncəsənət akademiyasının müxbir üzvü*

TÜRK DÜNYASININ UNUDULMUŞ LAYİQLİ ÖVLADI XALİD XÜRRƏM

O, Bakı varlılarından maarifçi İsa bəy Aşurbəylinin nəşiri olduğu “Şəlalə” jurnalının redaktoru idi. İctimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi dərgi olan “Şəlalə”nin ilk nömrəsi Bakıda 19 yanvar 1913-cü il, son nömrəsi isə 1914-cü ildə nəşr edilməklə 56 sayda çıxmışdır. Jurnal ictimai, elmi, rəsmli mətbu orqanı idi və çağdaş dünyanın həyat tərzinə diktə elədiyi xüsusiyyətləri təlqin etməyə çalışırdı. Həftədə 2 dəfə çıxan bu jurnal dövrün, həyatın aktual problemlərini təcəssüm etdirən məqalələri çap edirdi.

Səhifələrində Osmanlı-türk mədəniyyətinin, elmi-nəzəri fikrinin dərin təsiri duyulan jurnalda daha çox türkiyəli müəlliflərin: Xalid Xürrəm Səbriyyəzadə, Namiq Kamal, M.Ə.Yurdaqul, M.A.Ersoy, H.Tələt, Ə.Hikmət, R.Fəryad, Ə.Necdət, R.Tofiq, Rəbi, H.Şünaş, İ.Səfa, Cənab Şəhabəddin və s. əsərləri nəşr edilirdi.

Xalid Xürrəmin 1912-1915-ci illərdə yazdığı lirik-romantik şeirləri, publisist məqalələri “Şəlalə” jurnalının və “İqbal” qəzetinin səhifələrində tez-tez görünürdü. Xalid Xürrəm yalnız Azərbaycan və Türkiyənin deyil, eləcə də bütün dünya türkləri və müsəlmanlarının maariflənməsi, milli-mənəvi intibahına xüsusi önəm verirdi. O, şeir və həkayələrində millətin həyatı varlığı məsələsini qarşıya qoyur çözümünə yollar axtarırdı.

Ona görə də “Şəlalə” öz fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalq Cumhuriyyətinə doğru aparan yolda siyasi, ictimai və məfkurəvi hərəkətin önündə gedirdi.

Türkiyə inqilabi mövzusu XX əsrin əvvəllərində nəşr edilən Azərbaycan demokratik mətbuatının, o cümlədən “Şəlalə”nin mühüm mövzusu olmuşdur. “Şəlalə” Türkiyədə cərəyan edən gənc türklər hərəkətini də işıqlandırır, bəzən bu hərəkətin burjua xarakterlərini dərk etmədən ondan zülmə, əsarətə qarşı bir təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirdi. Türkiyədə cərəyan edən “Sultan Ədqül Həmidin hərəkəti və bu üsula qarşı başlanan gənc türklər hərəkətinə” “Şəlalə” xüsusi diqqət yetirirdi.

“Şəlalə” jurnalında türk ədəbiyyatının, ən çox da romantiklərinin təbliğinə diqqətlə yanaşırdı. M.Ə.Rəcəzadə, Ə.Hamid, T.Fikrət, N.Kamal yaradıcılığına göstərilən rəğbət bunu sübut edir. N.Kamalın mənəvi saflıq və Vətən eşqinin tərənnümünə həsr etdiyi “Vətən mənsuməsi” və “Vaveyla” şeiri də həmin məqsədlə nəşr olunmuşdur. Yazılarında savaşa, xürafata, sosial-iqtisadi tənəzzülə qarşı barışmaz mövqe tutan X.Xürrəm Azərbaycanda elmi-mədəni intibah ideyalarını yaymağa çalışır və «Füyuzat» ədəbi məktəbinin davamçılarından birinə çevrilmiş olurdu.

Milli ədəbiyyatşünaslığımız hər il yüzlərlə yeni-yeni alimlərin əsərlərini oxuculara bəxş etməklə yanaşı, bu əsərlərin müəlliflərini də onlara tanıdır. Müəlliflərin qələmə aldıkları bu tədqiqatlar öz oxucu auditoriyasına yeni elmi əsərləri təqdim edir. Xüsusilə də, bu yeni əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, mədəniyyətinin klassik ədiblərinin həyat və yaradıcılığından bəhs edərsə, elmi-ədəbi ictimaiyyət, oxucu üçün daha maraqlı və oxunaqlı olur.

Belə maraqlı əsərlərdən biri də tədqiqatçı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Solmaz xanım Həyatovanın XX əsrin əvvəllərində yalnız Azərbaycanın deyil, Türk Dünyasının yetişdirdiyi ictimai, siyasi və ədəbi şəxsiyyət Xəlid Xürrəm Səbribəyzadənin ədəbi, publisistik və redaktorluq fəaliyyətini əks etdirən “Xəlid Xürrəm Səbribəyzadə və Şəlalə” jurnalı” adlı kitabıdır.

Solmaz Həyatova 40 ildir ki, AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışır-düz 17 yaşından...

Həyatının çox hissəsini elmə, ədəbiyyatın və mətbuatın tədqiqinə həsr edib. Solmaz xanım filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisidir. “Abdulla Şaiq və folklor”, “Xəlid Xürrəmin Seçilmiş əsərləri”(tərtibçi) kimi kitab-

ların müəllifidir. Haqqında danışdığımız Solmaz Həyatovanın “Xalid Xürrəm Səbribəyzadə və “Şəlalə” jurnalı” monoqrafiyası oxucularla üçüncü görüşüdür. Tədqiqatçının çapını gözləyən iki elmi əsəri; “İbrahim bəy Musabəyovun həyat və yaradıcılığı” və “Qərbdən-Şərqi” adlı monoqrafiyaları masa üzərindədir. İnşallah tezliklə həmin əsərlər elmi-ədəbi ictimaiyyətin və oxucuların ixtiyarına veriləcək. Solmaz Həyatovanın elmi əsərlərinin biblioqrafiyası da ürəkaçandır. Tədqiqatçı ədəbiyyat tariximizin, mətbuatımızın, müxtəlif sahələrini və dövrlərini əks etdirən yüzdən çox məqalənin müəllifidir.

Çox humanist və xeyirxah olan Solmaz xanımın yaradıcılığı maraqlı və rəngarəndir. Eyni zamanda o, bədii yaradıcılıqla da məşğuldur. O, əsl ziyalı xanım olaraq dayanmadan öz üzərində çalışır. Əsasən klassik irsimiz ilə maraqlanan Solmaz xanım Azərbaycanın görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına həsr etdiyi onlarla məqalələri müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdir.

Solmaz Həyatovanın “Xalid Xürrəm Səbribəyzadə və “Şəlalə” jurnalı” monoqrafiyası samballı, gərgin zəhmətin nəticəsi olan fundamental bir tədqiqatdır. Türkiyədə Üsküdar da dünyaya göz açan Xalid Xürrəmin ədəbi fəaliyyəti Bakı ilə bağlıdır. Görkəmli mətbuat xadimi, nəşir, xeyriyyəçi İsa Aşurbəylinin maddi vəsaiti hesabına bir çox mətbu orqanlar işıq üzü görmüşdür. İsa Aşurbəyli “İrşad” qəzetinə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Həşim bəy Vəzirovu redaktor kimi dəvət edib onlara etimad göstərmişdisə, “Şəlalə” jurnalını isə Xalid Xürrəm Səbribəyzadəyə həvalə etmişdir.

Həmkarım, iş yoldaşım Solmaz Həyatovaya elm və tale yollarında uğurlar arzulayıram. İnanıram ki, onun indiyə qədər unudulmuş böyük Türk oğlu Xalid Xürrəmin həyatı, mühiti və “Şəlalə” jurnalı ilə bağlı yaradıcılığını əks etdirən bu kitabı elmi-ədəbi ictimaiyyət və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq. Arzu edərdim ki, əsər gələcəkdə qardaş Türkiyədə Türkiyə -türkcəsində də çap olunsun.

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

SVETLANA MƏMMƏDOVA SÖZ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN YARANMASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BİR MƏNBƏ KİMİ ROLU.....	3
MUSTAFA YEV FİZULİ NƏCMƏDDİN OĞLU, KİNO DİLİNDƏ AZƏRBAYCAN HİDRONİMLƏRİ.....	11
S.S ƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT FORMALARI COURTEOUS FORMS IN ENGLISH	18
AYGUN ROLLER SECOND LANGUAGE ACQUISITION: METHODS TO IMPROVE SPEAKING SKILLS.....	23
ALİYEVƏ AYTƏN ELÇİN QIZI İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI.....	35
ИСМАИЛОВА ГЮЛЬНАРА МИДХЕТ КЫЗЫ ГАСАНОВА НИГЯР ХАЛИД КЫЗЫ НЕОЛОГИЗМЫ В МОРФОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	44
FLORA ƏKBƏROVA İQTİSADİ DİSKURS VƏ İQTİSADİ MƏTNLƏRDƏ METAFORALARIN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN SƏBƏBİ NƏDİR?	51
LALƏ HÜSEYNOVA ASLAN QIZI MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN FUNKSIYA ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	57
ŞAHBAZOVA GÜLTƏKİN FAZİL QIZI İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZILI VƏ ŞİFAHİ DİSKURSUN TƏŞKİLİNƏ DAİR	64

MƏMMƏDZADƏ PAKİZƏ DAMƏD QIZI SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	73
YAQUT ƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QƏZET MATERIALLARININ İSTİFADƏSİ	80
ИРИНА КЯЗИМОВА ТРЕБОВАНИЯ К СОСТАВЛЕНИЮ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ ПО ПРЕДМЕТУ «ДЕЛОВАЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ»	86
НАСИРАГА ШАХМУРАД оғлу МАМЕДОВ К ПРОБЛЕМЕ ПРАГМАТИКИ ТЕКСТА	94
ORUCOVA GÜNEL MƏZAHİR qızı DİLDƏ REALİLƏR (İRAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)	102
NƏRMIN MÖHBALIZADƏ NATİQ XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ	109
ABDULLAYEVA KÖNÜL TƏVƏKKÜL QIZI TAĞIYEVƏ TƏHMINƏ HAFİZ QIZI DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRDƏ ARXAİZMLƏRİN İZLƏRİ	116
LALƏ VÜQAR QIZI RASULOVA “CODEX CUMANICUS”DA SAYLAR	122
PƏRVİN ƏFLATUNQIZI BƏDƏLBƏYLİ QEYRİ-SƏLİS DİLÇİLİK, SİNONİM YAYĞINLIĞI VƏ QƏRARSIZLIQ	131
CƏLİLOVA ŞAHNABAD HƏMZƏ QIZI DİLDƏ KONVERSIYA HADİSƏSİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ	139
DİLBAZİ KƏMALƏ ƏLİ İKRAM QIZI MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLAR HAQQINDA	148

SEVİL SÜBHAN QIZI ORUCOVA İNGİLİS KULİNARIYA TERMLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	154

PƏRVANƏ İSMAYILOVA SOSIAL-KULTUROLOJİ VƏ SİYASİ AMİLLƏRİN İNGİLİS DİLİNİN AFRO-AMERİKAN VARIANTININ FORMALAŞMASINA TƏSİRİ	159

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ORFOQRAFIYA NORMALARINA ƏMƏL OLUNMASININ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA	168

SOLTANOVA AYSEL ELDAR qızı KREOLLARIN YARANMASINDA EKSTRALİŇQVİSTİK VƏ İNTALİŇQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU.....	174

RƏXŞAN MEHTİZADƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA DİNİ İFADƏLƏRİN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ	185

NURANƏ SƏFİYEVA FÖVQƏLADƏ HALLARLA BAĞLI TERMLƏRİN DİLİN TERMIŇOLOJİ SİSTEMİNDƏ YERİ.....	195

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PƏRIXANIM SOLTANQIZI (HÜSEYNOVA) B. VAHABZADƏNİN POEZİYASI	202

İLHAM QAZIZADƏ AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASI RUS DRAM TEATRİNİN SƏHNƏSİNDƏ	209

LALƏ MUSAYEVA BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ	215

CƏFƏRLİ XANIM SƏMƏD qızı CORC ORUELLİN “EDAM”, “İSPAN MÜHARİBƏSİNİ XATIRLAYARKƏN” VƏ “SƏN VƏ ATOM BOMBASI” ESSELƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSU FƏRD VƏ CƏMİYYƏT KONTEKSTİNDƏ.....	221
GÜLCAHAN ADIGÖZƏLOVA M.F. DOSTOYEVSKİNİN YARADICILIĞINDA LİRİK QƏHRƏMAN OBRAZI: KNYAZ MIŞKİN OBRAZININ PSIXOANALİTİK TƏHLİLİ	230
ALLAHVERDİYEV JALƏ CƏBRAYİL QIZI İNGİLİS VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM.....	237
HACIYEV NAZƏNDƏ SABİR QIZI MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU	244
SAMİRƏ QURBANOV ARAF qızı KAMAL ABDULLANIN “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ROMANININ INTERTEKSTUALLIQ ASPEKTLƏRİ.....	253
ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI NƏSİMİNİN ŞEİR DİLİ	261
AİDƏ ƏZİMOVA HÜSEYN CAVİD DRAMATURGİYASI VƏ ŞƏRQ QADININ BƏDİİ OBRAZI.....	269
VƏLİYEV VƏSİLƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİK DÖVR MODERNİZM VƏ EKSPERİMENTALİZM.....	276
NASİBOVA SEVINJ KHALİL DOSTOEVSKY’S TRADITIONS IN THE ENGLISH LITERATURE OF FIRST HALF OF XX CENTURY (J.POWYS, J.CONRAD, J.GALSWORTHY).....	285
NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEV RƏSUL RZA POEZİYASINDA LİRİK QƏHRƏMAN VƏ ONUN MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİ.....	292
QƏRİBƏ MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA GƏNCLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR RUHUNDA TƏRBİYESİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ROLU	301

ÇOBANOVA AYGÜL MƏDƏT QIZI	
ZƏLİMXAN YAQUB İRSİNİN FOLKLORŞUNASLIQ KONTEKSİNDƏ	
TƏDQIQI-DASTAN	307
ESMİRA QULİYEVƏ	
M.P.VAQİF ŞEİRLƏRİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	313

RƏY

VÜQAR ƏHMƏD	
TÜRK DÜNYASININ UNUDULMUŞ LAYİQLİ ÖVLADI	
XALİD XÜRRƏM	320

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 12.07.2022
Şərti çap vərəqi 20,5. Sifariş № 259
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4